

ERŐSZAK ÉS HATALOMÁTRENDÉZŐDÉS
CSANÁD VÁRMEGYE FALVAIBAN
(1918. NOVEMBER – 1919. JANUÁR)

MAROSVÁRI ATTILA

Marosvári Attila

Erőszak és hatalomátrendeződés
Csanád vármegye falvaiban
(1918. november – 1919. január)

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

MAROSVÁRI ATTILA

**ERŐSZAK ÉS HATALOMÁTRENDÉZŐDÉS
CSANÁD VÁRMEGYE FALVAIBAN
(1918. NOVEMBER – 1919. JANUÁR)**

Felelős szerkesztő: Gellért Ádám
Segédszerkesztő: Fóris Ákos
Borítóterv és kivitelezés: Gellért Ádám

© Marosvári Attila, 2022
© Clio Intézet, 2022

A kiadványsorozat a Miniszterelnökség támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:
Clio Intézet Nonprofit Kft.
1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

Borítókép: Katonákkal zsúfolt vasúti szerelvény a Keleti pályaudvaron, 1918. november. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, 021251.

ISBN 978-615-6231-07-9
ISSN 2677-1888 (Clio kötetek)

<https://www.clioinstitute.hu/cliokotetek>

CLIO INTÉZET

BUDAPEST

www.clioinstitute.hu
www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	7
FESZÜLTSEGGŐCOK 1918 ŐSZÉN	14
AZ ERŐSZAK LOKÁLIS MEGNYILVÁNULÁSAI	30
<i>A falvak lázadása 1918. november első napjaiban</i>	37
<i>Folytatódó zavargások</i>	65
.	
TETTESEK ÉS ÁLDOZATOK	79
AZ ELKÖVETŐK MOTIVÁCIÓI	99
<i>Ösztönösség és indulatkoncentráció</i>	100
<i>Hírek, álhírek és rémhírek</i>	129
<i>Úrellenesség</i>	142
<i>Antiszemitizmus</i>	161
<i>Igazságtétel</i>	178
<i>Földéhség</i>	185
<i>Bérkövetelések</i>	208
<i>Nemzetiségi törekvések</i>	216

AZ ERŐSZAKHULLÁM MEGFÉKEZÉSÉRE TETT INTÉZKEDÉSEK	226
<i>A nemzeti tanácsok</i>	231
<i>A pártok</i>	257
<i>A helyi hatalmi szervek működésének mérlege</i>	268
<i>A csendőrség</i>	275
<i>Az új rendvédelmi szervek létrejötte</i>	281
<i>A nemzetőrség működésével kapcsolatos problémák</i>	297
<i>A nemzetőrség átszervezése</i>	309
<i>A hatalomváltás dinamikája: a csendőrség semlegesítése 1919 elején</i>	316
ÖSSZEGZÉS	325
TÉRKÉPEK	341
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	343

BEVEZETÉS

Az 1918. november eleji vidéki erőszakhullám az utóbbi években került a korszak történeti kutatásának fókuszába. Korábban csak az 1918-as őszirózsás forradalom múltó epizódjaként tekintettek rá. Ma azonban már jól látható, hogy az események újraértelmezése nélkül nem adható komplex kép az első világháború utáni összeomlás és a forradalmak történetéről, a kérdéskör mélyreható vizsgálata ezért megkerülhetetlen feladata – és régi adóssága – a történeti kutatásnak.

A témát érintő eddigi feldolgozások meglehetősen ellentmondásos képet mutatnak. A két világháború közötti történeti irodalom igazából nem is vett tudomást erről a vidéki eseménysorról, az 1918–1919-es forradalmak nagyelbeszélését megíró Gratz Gusztáv említésre méltónak sem tartotta, miközben a vörös terrornak egy egész fejezetet szentelt munkájában.¹ Egészen egyszerűen azért nem írtak erről, mert nem volt beleilleszthető abba a narratívába, amelyet a forradalmakról és azok háttéréről a Horthy-korszak történeti emlékezete láttatni kívánt.² Érdemben nem foglalkoztak vele az akkori események centrumában lévő arisztokrata (gróf Károlyi Mihály, gróf Batthyány Tivadar), szociáldemokrata (Böhm Vilmos, Garami Ernő) és polgári radikális (Jászi Oszkár) emlékirók sem,³ akik pedig a Horthy-korszak uralkodó narratívájától eltérően interpretálták az eseményeket, és benne saját szerepüket.

Az 1918. őszi parasztlázadások részletesebb vizsgálatát elsőként Kató István végezte el egy 1956-ban megjelent tanulmányában, amely számos tényt hozott a felszínre és máig érvényes megállapítást tett például

¹ Gratz, 1935.

² Csunderlik, 2022; lásd még Veszprémy, 2021: 19–30.

³ Károlyi, 2013; Batthyány, 2017; Böhm, 1923; Garami, 1922; Jászi, 1969. Böhm, megalapozva az 1945 utáni marxista narratívát, mindössze annyit írt, hogy „[a]grárországban az ipari munkásosztály történeti hivatása, hogy a mezőgazdasági munkásokat is belevonja a munkásmozgalomba. A magyar munkásosztály fölismerte ezt a kötelezettségét és sok anyagi áldozattal, rengeteg politikai és gazdasági üldöztetés árán igyekezett a mezőgazdasági proletariátust az osztályharc alapján álló szervezetek számára megnyerni”. Böhm, 1923: 19.

az események térbeli és időbeli kiterjedését, vagy a nemzetiségi vidékek súlyosabb atrocitásait illetően. Ugyanakkor az egész tanulmány a kor marxista narratívájába illeszkedett, amely a parasztság lázadását a falusi osztályharc elemének, s „*a munkásság és a parasztság demokratikus diktatúrája*” felé vezető út első lépésének tekintette.⁴ Ez a narratíva szinte a rendszerváltásig meghatározta a magyar történetírás képét. A kor történészei az őszirózsás forradalom vidéki leképeződésének, a „*falu forradalmának*” tekintették az 1918. november eleji történéseket.⁵ Siklós András szerint a forradalom győzelmét „*Budapesten munkások és katonák vívták ki, a sikert vidéki tömegmozgalmak, paraszti megmozdulások tették teljessé*”. Az események nyomán létrejött helyi népi hatalmi szervek álláspontja szerint a „*munkás-paraszt hatalom csíráit és lehetőségét rejtették magukban*”.⁶ Mindazonáltal akadtak kevésbé direkt interpretációk is. Hajdu Tibor 1968-ban kiadott könyve mellett, amely színvonalával kiemelkedett a kor hivatalos publikációi közül, Kende János 1979-ben például, ha röviden is, de tárgyyszerűen írt a „*falu forradalmáról*”.⁷

Az 1980-as évek történeti kutatása az eseményeket mindinkább új megvilágításba helyezte. Hajdu Tibor ugyan továbbra is paraszti osztályharcról beszélt, de a történéseket már közép-európai kontextusban vizsgálta, megkülönböztetve az enyhébb lefolyású „*nyugati*” mintát követő lázadásokat, és a sokkal durvább mintázatot mutató, szélsőségekkel és vérontással járó „*keleti*” analógiát, melybe álláspontja szerint a magyarországi események is beletartoztak.⁸ Borsányi György ma is jól használható könyvében, ha csak árnyalatban, de mégis lényeges kérdésben

⁴ Kató, 1956.

⁵ Hajdu, 1968: 92–103. Lásd még Hajdu, 1958; Mészáros, 1961; Mészáros, 1962; Mészáros, 1966; Szemere, 1963; Tamasi, 1969.

⁶ Siklós, 1978: 121–122.

⁷ Kende, 1979: 61–63.

⁸ Hajdu, 1989. Itt azért szükséges megjegyeznünk, hogy ha az 1918. novemberi parasztlázadások valóban számos áldozattal járó erőszakos események voltak, annak brutalitása meg sem közelítette a „mintaadó” orosz állapotokat, amelyek a frontról hazatért parasztkatonák erőszakos cselekedeteiben, majd az 1917-es forradalmat követő polgárháború és a „*parancsuralmi gazdaság*” bevezetésével szembeszegülő falvak ellen indított terrorisztikus hadjárat kegyetlenségeiben is megnyilvánultak. Erről bővebben lásd Heller–Nyekrics, 1996: 79–88.; Pipes, 1997: 293–304.; Baberowski, 2016: 33–79.

tért el a hivatalos narratívától, amennyiben a forradalom győzelmének kulcsmozzanatát a munkások és parasztok ereje helyett a „*fennálló hatalom tehetetlenségében*” és megroppanásában látta.⁹ Romsics Ignác pedig már a falusi osztályharc helyett kifejezetten a történesek spontaneitását hangsúlyozta, s az események gyökerét nem az „*öntudatra ébredő*” parasztság akaratnyilvánításában, hanem a világháború okozta elnyomorodásban és az ennek következtében 1917 nyarától mind intenzívebben tapasztalható éhségtüntetésekben, illetve a katonák 1918 őszi hazatérése nyomán kibontakozó ösztönös lázadásokban találta meg.¹⁰

Közel három évtizedes kihagyás után, 2018-ban Csíki Tamás tett közzé egy új megközelítésű tanulmányt, amelyre az 1918. november eleji események mai referenciaértelmezéseként tekintenek. Csíki az események kortársi elbeszéléseit számba véve arra a következtetésre jutott, hogy míg a fővárosi eseményeket a szemtanúk valóban forradalomként élték meg, ez a falvak történéseire aligha volt igaz. Az osztályöntudattal szemben az erőszakhullám egyidejű kirobbanását a katonák hazaérkezésével hozta összefüggésbe, ugyanakkor a motivációk sokféle szálból – úrellenesség, éhség, a „*morális ökonómia*” megbomlása, rémhírek, sérelmek – tevődtek össze, s kifejezetten hangsúlyozta a történesek heterogenitását, lokális különbségeit, amelyek nem is feltétlenül azonosíthatók. Álláspontja szerint a falvakban megnyilvánuló erőszakos cselekmények csak időbeli egybeesésükben és megnyilvánulási formáikban hasonlítottak egymáshoz, a helyiek számára többnyire személy szerint is jól beazonosítható elkövetőket más és más szándékok vezérelhették. Ugyanakkor a tömegmozgalmak nyomán létrejövő új hatalmi szervek összetétele azt mutatta, hogy a falusi „*tekintélyelvű hierarchiák folytonossága*” tovább érvényesült, így, mint írta, „*a patrónus-kliens jellegű kapcsolatokat a politikai rendszerváltások sem változtatták meg, bár az utóbbiakat átmenetileg pozíciókhoz juttatták*”.¹¹

⁹ Borsányi, 1988.

¹⁰ Romsics Ignác 1978-ban írt, de csak 1982-ben megjelent munkáját újraközölve lásd Romsics, 2018a. Lásd még Romsics, 1989; Bodó, 2022: 72–90.

¹¹ Csíki, 2018a: 148.

Csíkit követően az újabb publikációk már ebben a kontextusban foglalkoztak az 1918. novemberi falusi erőszakhullám eseményeivel.¹² Ugyanakkor még számos nyitott kérdés van, amelyek pontosíthatják a történeसेkről alkotott új narratívát, tehát a történeti kutatás előtt még nagyon komoly feladatok állnak. A legnagyobb gondot az okozza, hogy az eddigi publikációk főként az 1918–1919. évi kormányhatóságok táviratgyűjteményére, valamint a Tanácsköztársaság Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (TAGYOB) iratanyagára, továbbá a polgári demokratikus forradalommal kapcsolatos hadügyminisztériumi iratanyagra alapozódtak, s csak kevés figyelem fordult a lokális források alaposabb feltárása iránt. Emiatt az eddig használt forrásbázis meglehetősen beszűkült, korlátozott, s néha kifejezetten bosszantó, hogy a különböző tanulmányokban példaként szerepeltetve jószerivel ugyanazok az esetek köszönnek vissza. Holott a helyi (megyei) levéltárak számos olyan forrást őriznek, amelyek jelentősen bővíthetik az események újraértelmezésének forrásbázisát, s adott esetben új szempontokat is felvethetnek, például az erőszakhullám térbeli és időbeli kiterjedése vonatkozásában is.

Ez annál is inkább elengedhetetlen és sürgető feladat, mert ezek hiánya akár hibás következtetések levonására is alkalmat adhat. A magyar hadsereg 1918-as felbomlását, majd 1919-es újjászervezését kiváló monográfiában feldolgozó Révész Tamás például, miközben arról írt, hogy *„nem igazán volt az országnak olyan szeglete, amelyet ne érintettek volna a rendbontások”*,¹³ a honvédkerületekből a Hadügyminisztériumba befutó 1918. november 5–9. közötti jelentések alapján közölt egy térképet a rendbontások térbeli kiterjedéséről, amely az aznapi adatok alapján nyilván igaz volt, de amelyből a témában járatlan vagy felületes olvasó számára mégiscsak az a téves következtetés vonható le, hogy többek között Csanád vármegyében egyáltalán nem voltak erőszakos események. Ezt erősíti egy másik, a november 11-i állapotokat feltüntető térképe is,

¹² Hatos, 2018: 172–186.; Hatos, 2019; Ablonczy, 2020: 97–111.; Révész, 2020: 70–85.

¹³ Révész, 2020: 70.

ahol Csanád vármegyéből csupán egyetlen település, Kevermes jelenik meg érintett községként.¹⁴ Holott a vármegyének alig volt olyan helye, ahol fosztogatásokra, valamint más, személy és vagyon elleni erőszakos cselekményekre ne került volna sor, sőt több községben halálos áldozatok is voltak. Igaz, ezek zömmel a november 5-ét megelőző napokra estek, ám voltak atrocitások a későbbiekben is.

Az eddigi feldolgozások többnyire az 1918 őszi és téli „forradalmi” eseményekre koncentráltak, s nem egy esetben a megmaradt forrásokból egy-egy adott tematikai megközelítéshez válogattak releváns adatokat. Adatokkal pedig mindenféle narratívát alá lehetett támasztani, hiszen az országban szinte mindenütt voltak erőszakos cselekmények az összeomlás idején, melyek a helyi viszonyoknak megfelelően másként és másként csapódtak le. Voltak, ahol gyilkosságokig fajultak, voltak, ahol csak mérsékelt károkat okoztak. Voltak, ahol kifejezetten az „urak” álltak a célkeresztben, voltak, ahol a községi jegyzők, voltak, ahol a (zsidó) kereskedők, másutt mindannyian. A történeti forrásválogatások, bár sok mindent elárulnak a lázadó parasztságot mozgató belső késztetésekről, mégis csak esetlegesek, és megkockáztatjuk, akár tendenciózusak is lehetnek. Emiatt a kép sem lehet teljes. Mindaddig hiányoztak ugyanis azok az egy-egy tájegységet vagy vármegyét komplexen vizsgáló kutatások, amelyek választ adhatnak arra, hogy az egyes térségekben milyen sajátosságok és motívumok álltak az erőszakhullám mögött, melyek voltak azok a lokális jellegzetességek, amelyek az ottani emberek viselkedését, a lázadással kapcsolatos hozzáállását és az erőszakos cselekményekkel kapcsolatos motivációját meghatározták. Ma már folynak olyan vizsgálatok, amelyek e területi lehatárolás alapján elemzik az eseményeket. Munkánk ebbe a tematikai sorba illeszkedik.

E könyvben összefoglalt kutatásunk az 1918. november eleje és 1919. január vége között Csanád vármegyében lezajlott erőszakos cselekmények áttekintésére irányult, amelyek értelmezésünk szerint egy

¹⁴ Uo. 72–73. Kevermes itteni szerepeltetése viszont azért furcsa, mert a lokális források alapján 1918. november 3-át követően nincs olyan adatunk, amely arra utalna, hogy kirívó rendbontás lett volna a községben.

hosszan elhúzódó, de az 1918 őszi lázadás motivációiból fakadó erőszakhullám részeinek tekinthetők. A folyamat a vármegye falvaiban kezdődött 1918. november első napjaiban és végül a megyeszékhelyen, Makón eszkalálódott 1919. január 30-án. Célunk az, hogy megvilágítsuk azokat az összefüggéseket, amelyek e három hónapon át tartó folyamat történéseit meghatározták. Számba kívánjuk venni az erőszakos cselekmények előzményeit, a november eleji válság kirobbanásához vezető feszültségócokat, az erőszak lokális eseményeit, motívumait, elkövetőit és kárvallottjait, továbbá választ keresünk arra, hogy mennyiben voltak ösztönösek, vagy éppen tudatosak az akkori események, és milyen intézkedések történtek az erőszakos cselekmények megfékezésére. Így kitérünk a régi és az új helyi hatalmi szervek, valamint a régi és az új rendfenntartó szervek tevékenységére is. Egyfajta szintetizálásra törekszünk, amelynek időhatára természetesen túl kell, hogy nyúljon a november eleji erőszakhullám zömmel néhány napra korlátozódó intervallumán. Azokat a sajátosságokat próbáljuk elkülöníteni, amelyek a falusi mikrotársadalmak mozgását az erőszakos cselekmények napjaiban, majd az azt követő hetekben-hónapokban meghatározták. Úgy véljük, ezzel az eddigieknél átfogóbb képet tudunk nyújtani a Csanád vármegyei parasztság gondolkodásáról, a helyi társadalmat megosztó feszültségekről, a belső törésvonalakról.

Feldolgozásunk forrásbázisát a különböző levéltárakban, elsődlegesen a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltárában őrzött Csanád vármegyei iratanyag, a korabeli – meglehetősen hiányosan rendelkezésünkre álló – sajtóanyag, valamint a témát érintő eddigi forráskiadványok és publikációk képezik. Sajnos, a Csanád vármegyei iratanyag szintén erősen hiányos. Az 1950-es éveken jelentős mennyiségű dokumentumot a budapesti Párttörténeti Intézetbe szállítottak, melyek utóbb csak részlegesen kerültek vissza. Minden bizonnyal az 1969-es évforduló kapcsán is számos iratot kiemeltek, melyek holléte ma már kideríthetetlen. Pedig ezek az iratok akkor még biztosan megvoltak, hiszen a témáról a kor marxista ideológiai

elvárásainak megfelelő szemléletű, ezért meglehetősen szelektív tanulmányokat közlő szerzők,¹⁵ továbbá az 1970-ben hasonló megközelítésű doktori disszertációt készítő Szilágyi Károly¹⁶ használták, hiszen hivatkoztak rájuk. A hiányzó dokumentumokat ezért – jobb híján – csak másodkézből, az ő publikációik alapján idézhetjük. Jobbik eset az, amikor a ma már eredetiben ismeretlen helyen lappangó iratokat forráskiadványban közölték,¹⁷ ezeknél a közzétett – adott esetben kihagyásokkal szűkített – szövegekre támaszkodhatunk.

Előre kell bocsátanunk, hogy vizsgálódásunk csupán a községekre terjed ki. A jóval tagoltabb helyi társadalommal rendelkező Makón – a vármegye egyetlen, közel 35 ezer lakosú városában – az események ugyanis egészen más tendenciát követtek, mint a falvakban, s melyek jóval később, csak 1919. január végén vezettek halálos áldozatokkal járó összecsapáshoz. Az ottani események komplex feldolgozása és értékelése egy önálló tanulmány feladata. Összehasonlító makói adatokra ezért jelen könyvünkben csak a legszükségesebb mértékig hivatkozunk.

E bevezető végére még néhány személyes megjegyzés kívánczik. Ezúton köszönöm meg Gellért Ádámnak a kötet elkészítéséhez nyújtott önzetlen támogatását, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, Csanád vármegyét érintő iratok másolatainak rendelkezésemre bocsátását. Hálás vagyok lektoraimnak, Fóris Ákosnak, Magyar Endrének és Végső Istvánnak a hasznos és jobbító észrevételeikért. E helyütt is megköszönöm Blósz Attila csanádapácai, Kalaman János kevermesi, dr. Kasuba Róbert pitvarosi (mezőhegyesi) és Szabó Zoltán Jenő csanádpalotai plébános uraknak, hogy a Historia Domusokat a rendelkezésemre bocsátották. Végezetül köszönöm Urbancsok Zsolt és Vizi Dávid Máté makói, Balogh Dorottya és munkatársai gyulai, valamint Szabadvári Tünde szegedi levéltári kollégáimnak a kutatás során nyújtott támogatását, segítségét.

¹⁵ Tamasi, 1969; G. Vass, 1969; Fancsovits, 1969; Takács, 1969.

¹⁶ Szilágyi, 1970.

¹⁷ Szabó–G. Vass, 1968; Gaál, 1969.

FESZÜLTSEGGŐCOK 1918 ŐSZÉN

Csanád mind területi kiterjedését, mind település- és lélekszámát tekintve az ország kisebb vármegyéi közé tartozott. Az 1910-es népszámlálás szerint mindössze 145 248 ember élt itt, összesen 28 településen, ezek között csupán egyetlen város volt, a megyeszékhely Makó a maga 34 918 fős lakosságával. A népesség 74,8 százaléka magyar, 11,8 százaléka szlovák, 9,7 százaléka román, 2,7 százaléka szerb, a többi német és egyéb nemzetiségű volt. A szlovákok többsége Pitvaros környékén, Nagybánhegyesen és Nagylakon, a románoké Nagylakon, Battonyán, Sajtényban és Magyarcsanádon, míg a szerbeké Battonyán és Magyarcsanádon élt.¹⁸ Ők a 18–19. századi telepítések nyomán költöztek a vármegye területére. Többségükben megőrizték zárt közösségeiket, s a szlovákok között akadtak olyanok, akik még a világháború idején sem beszéltek magyarul.¹⁹

A művelés alatt álló összes földterület 279 478 kataszteri hold, ebből a szántó 243 728 kataszteri hold (87 százalék) volt, ami jól mutatja, hogy a megyében a fő megélhetést a mezőgazdaság jelentette. A Rubinek-féle gazdacímtár szerint a mezőgazdaságból élő népesség a lakosság 77 százalékát tette ki, ennek 15,3 százaléka cseléd, 44,5 százaléka mezőgazdasági munkás volt. Mindez azt jelentette, hogy a mezőgazdaságból élő népesség mintegy 60 százalékának semmiféle földtulajdona nem volt, akiknek viszont volt földjük, azok nagyjából – 96 százalék – 50 kataszteri hold alatti birtokkal rendelkeztek, s ezen belül is a túlnyomó többség, 72 százalék csak tíz hold alatti földterületet birtokolt.²⁰

A megye legnagyobb birtokosa a valamivel több mint 30 ezer kataszteri holdat tulajdonló mezőhegyesi Magyar kir. Állami Ménesbirtok, valamint a több mint 10 ezer holddal rendelkező csanádi püspöki uradalom volt, melynek földjei döntőrészt Püspöklelén voltak. Ennek

¹⁸ Népszámlálás, 1912: 340–343.

¹⁹ G. Vass, 2010: 216–217.

²⁰ Rubinek, 1912: 193.; Szilágyi, 1970: 10–11.

ellenére a vármegyéből hiányoztak a klasszikus nagybirtokok. A fenti két birtokkal együtt mindössze 19 olyan birtokos volt, akinek a megyében lévő földterülete meghaladta az ezer kataszteri holdat, viszont az ő kezükben volt a termőterület nagyjából egynegyede.²¹ Az adat azonban a két latifundium miatt torz, a magánkézben lévő birtokok négy kivételével nem haladták meg a kétezer holdat.

A vármegye birtokszerkezete sem volt egészséges. Míg a nyugat-csanádi területen nagyobb volt a földbirtokkal – igaz, kisebb földbirtokkal – rendelkezők, s zömmel tanyás gazdálkodást folytató kiskgazdák száma, addig a kelet-csanádi részek településein fajsúlyosabb volt a nagybirtok, aminek következtében viszont jóval nagyobb volt a földnélküliek, így mezőgazdasági bér munkára kényszerülők (cselédek, summások, napszámosok) lélekszáma. A mezőgazdasági cselédek zömét a mezőhegyesi ménesbirtok foglalkoztatta, számukra a megélhetés kiszámíthatóbb volt, ellenben az idénymunkások és napszámosok évente megújított szerződésekkel kaptak csak munkát, jóval inkább kiszolgáltatva a munkaerőpiaci viszonyoknak, ami állandó békétlenség forrása volt és konfliktushelyzetek sorát eredményezte. Éppen ezért számukra a minél jobb szerződéses feltételek elérése mellett végsősoron a saját földtulajdon megszerzése volt az igazi cél, melyhez viszont csak a nagybirtokok rovására tudtak volna hozzájutni.²² Nem véletlen, hogy a 19. század végi – 20. század eleji agrármozgalmak fő fészke éppen a Viharsarok volt, melyhez Békés megye mellett a kelet-csanádi részek is hozzátartoztak. Az évtizedes múltra visszatekintő feszültségeket az első világháborús krízis jelentős mértékben felerősítette.

A vármegyében érdemi ipar nem volt. Az 1910-es népszámlálás szerint 3486 „*iparvállalat*” működött itt, de ezek döntő többsége nem valódi vállalatot, hanem kisiparost takart. Mindössze 9 olyan üzem volt, amely 20 főnél többet foglalkoztatott, de az ezekben alkalmazottak száma együttesen sem érte el a kétezer főt. Mindössze két nagyobb üzem

²¹ Szilágyi, 1970: 8–10.

²² Uo. 11–20.

működött a megyében, a mezőhegyesi cukor- és szeszgyár, ahol 1166 főt, valamint a nagylaki kendergyár, ahol 388 főt foglalkoztattak.²³ Ezek jelentős része sem állandó, hanem idénymunkás volt.

A vázlatos adatokból is egyértelműen kitűnik a vármegye agrárius jellege, és ennek következtében a polgárosodás hiánya, megkésettsége. Ez alól a megyeszékhely Makó sem volt kivétel, melynek lakossága döntően a mezőgazdasághoz, nem csekély mértékben a hagymatermeléshez kapcsolódott. Az ipar jelentéktelen volt, 1910-ben mindössze 3 olyan üzem akadt (egy fűrésztelep, egy gőzmalom, és egy építőipari vállalkozás), ahol a foglalkoztatottak száma meghaladta a 20, de egyiknél sem érte el a 30 főt.²⁴ A polgárosodás motorját ezért a jobbmódú parasztság, a hagymakereskedelem nagyobb részét kézben tartó zsidó polgárság, valamint a vármegyeközponti státuszhoz kötődő értelmiségi szereplők képezték, akik zöme valamilyen formában kapcsolódott a városi, a vármegyei és az állami közigazgatáshoz, vagy annak intézményeihez.

A városhoz képest a községek polgárosodása még visszafogottabb volt, a helyi „úri osztály” néhány birtokosból és az értelmiség képviselőiből (papok, tanítók, orvosok, közigazgatási személyzet) állt. Az első világháborús összeomlás lokális törésvonalait elsődlegesen a vagyoni helyzet és a társadalmi státusz határozta meg, de erősek voltak a politikai törésvonalak is. A községi birtokosok a kiskazda, míg a földnélküliek az agrárszocialista mozgalmakkal, főként a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségével szimpatizáltak.

A szociáldemokrata pártnak csak Makón volt szervezete, de ez is csekély támogatottsággal rendelkezett.²⁵ A vármegyei elit hagyományos kiegyezéspárti – függetlenségi párti szembenállása a háború végére tovább éleződött. *„[a] forradalom kitörése előtt az volt a helyzet, hogy a városban túlnyomó többségben volt a Károlyi párt. A munkapárthoz tartozott az intelligenciának és a kereskedőknek egy kisebb része, néhányan a gazdák közül, a lakosság óriási többsége*

²³ Népszámlálás, 1913: 51., 67.

²⁴ Uo. 1052.

²⁵ Petrovics, 1921: 32.; Rozsnyai, 2002.

azonban Justh Gyulának,²⁶ később Károlyi Mihálynak²⁷ a pártjához tartozott” – írta e megosztottságról Petrovics György,²⁸ Makó polgármestere.²⁹ Tarnay Ivor³⁰ vármegyei főjegyző, akkori helyettes alispán az 1918. ősz eleji közéleti viszonyokról még markánsabban fogalmazott: „[a] konzervatív felfogás szószólója Návay Lajos³¹ volt, aki rámutatott arra, hogy a Monarchia megszűntetése ebben a pillanatban feltétlenül maga után vonja Magyarország összeomlását, mert az elválás Ausztriától egyszerre szembeállítja Magyarországot a nemzetiségi aspirációkkal, amelyekkel nem lesz képes megküzdeni. Éppen úgy esztelenségnek tartja azokat a kifakadásokat, amelyek a Habsburg-dinasztia ellen irányulnak. A mindinkább bevessé vált vitát ezzel a kijelentéssel zárta be: »hű maradok utolsó leheletemig a dinasztiahoz és a kiegyezéshez.« Ezzel a felfogással szemben a fiatalság, főleg P. Eckhardt Vilmos³² és Purgly Emil³³ a szélsőséges álláspontra helyezkedtek, hangoztatva, hogy a csehek példájára kell minden erőszakos

²⁶ neczpáli Justh Gyula (1850–1917) földbirtokos, függetlenségi párti politikus, 1884-től haláláig Makó országgyűlési képviselője, 1893–1895 között a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke, 1905 és 1909 között a képviselőház elnöke.

²⁷ nagykárolyi gróf Károlyi Mihály (1875–1955) földbirtokos, jogász, függetlenségi párti politikus, 1905-től országgyűlési képviselő, 1909–1912 között a Magyar Gazdasági Egyesület elnöke, 1916-tól a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt elnöke, 1918. október 31. és 1919. január 11. között miniszterelnök, attól kezdve 1919. március 21-ig ideiglenes köztársasági elnök. 1919. július 4-től emigrációban élt.

²⁸ Petrovics György (1878–1950) jogász, politikus, 1917–1922 között Makó polgármestere, 1918–1919 fordulóján másfél hónapig Csanád vármegye kormánybiztos-főispánja, 1922–1935 között Makó város nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselője.

²⁹ Petrovics, 1921: 32.

³⁰ Tarnay Ivor (1874–1941) jogász, politikus, 1897-től közigazgatási gyakornok, majd Csanád vármegyei aljegyző, 1908-tól a vármegye főjegyzője és helyettes alispánja, 1921-től helyettesítő, 1922–1937 között megválasztott alispán.

³¹ földéaki Návay Lajos (1870–1919) földbirtokos, politikus, 1905–1918 között országgyűlési képviselő, 1906-tól az országgyűlés alelnöke, 1911–1912-ben elnöke. 1919. április 27-én hajnalban otthonából túszként elhurcolták, majd április 29-én a kiskunfélegyházi vasútállomáson unokabátyjával, Návay Ivánnal és Kiss Béla szentesi főjegyzővel együtt a vörös terroristák kivégezték.

³² Pozsonyi Eckhardt Vilmos (1889–1923) földbirtokos, függetlenségi párti politikus, 1915-től a Makói Gazdasági Egyesület elnöke, 1917–1918 között Makó országgyűlési képviselője.

³³ jászashelyi Purgly Emil (1880–1964) földbirtokos, politikus, 1922-től Csanád és Arad, 1923-tól 1932-ig Csanád–Arad–Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye főispánja, 1925-től a Duna-Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara elnöke, 1932-ben Károlyi Gyula kormányában földművelésügyi miniszter, 1929 és 1944 között a felsőház tagja.

*rendszerabílyt és cselekvései lehetőségét felhasználni, hogy Magyarország minél függetlenebb helyzetbe juthasson Ausztriától”.*³⁴

A vármegye különböző társadalmi rétegei és csoportjai között az első világháborút megelőzően egyfajta kiszámíthatóság, konszenzus uralkodott. Habár léteztek látens feszültségek, repedések a társadalom szövetén, melyek a földéhségből, a nincstelenségből, vagy néhány érintett településen a kívülről is szított nemzetiségi törekvésekből fakadtak, mindezek látványos törésekhez nem vezettek. A paraszti polgárosodás és a települési urbanizáció lakosságot kiszolgáló eredményei (vasútfejlesztés, településrendezés, oktatás, javuló egészségügyi ellátás), továbbá a megélhetést, ha minimális szinten, de mégis csak biztosító közmunkák és községi segélyek elfedték ezeket a feszültséggócokat, s noha sokak számára a státuszemelkedésre nem nyílt lehetőség, a konszenzust mindez nem borította fel. Erről a hatékonyan működő közigazgatás és szükség esetén a csendőrség is gondoskodott. Ezt a konszenzust forgatta fel aztán egyik pillanatról a másikra a világháború, amely egészen új, addig nem ismert következményekkel járt a vármegye lakosságára is.

Az első sokkot a bevonultatott katonák kiemelkedően magas száma okozta, amely országos összevetésben elsődlegesen a mezőgazdasági vidékeket sújtotta. Egyes adatok szerint 1914 végéig az ország agrárnépességének már 20 százalékát hadba hívták,³⁵ s az utánpótlást is zömmel ezekről a vidékekről biztosították, mivel az ipari munkásságot a termelés és különösen a haditermelés érdekében megkímélték a katonai szolgálattól. A helyzet azonban Csanád vármegyében még ennél is súlyosabb volt. A községi elöljáróságok 1915. évről szóló beszámolóí szerint a települések többségében a hadköteles férfi lakosság 60, sőt nem egy helyen 70 százalékát már bevonultatták, s kirívó eset volt Püspöklele, ahonnan ekkor még csak a férfiak egyharmadát, vagy Földeák, ahonnan 40 százalékát hívták be.³⁶ A katonai szolgálatot teljesítő férfiak mellett még számos lakost rendeltek ki hadimunkára, akik többnyire fogatokkal

³⁴ Tarnay, 1929: 49–50.

³⁵ Mészáros, 1962: 498.

³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1657/1916. Községi jelentések az 1915. évről.

utánpótlási szállításokat végeztek a fronton szolgálók számára. Ez nemcsak a községek férfilakosságát apasztotta tovább, hanem a termeléshez szükséges lóállományt is.³⁷

Ahhoz, hogy a termelés folyamatosságát biztosítani lehessen, a kieső férfiakat 1915 nyarától orosz hadifoglyokkal és szerb internáltakkal pótolták. Az akkori aratás miatt a Nagylaki járásba 800, a Battonyai járásba 652, a Mezőkovácsházi járásba 832 orosz hadifoglyot, míg a Központi járásba összesen 490 szerb internáltat és orosz foglyot adtak ki munkaszolgálatra.³⁸ Habár főként az oroszok munkájáról általában jó véleménnyel voltak, mindez a helybeli férfilakosságot sem számban, sem minőségben nem pótolhatta. A kisiratosi községi jegyző 1916. február 21-i jelentése jól illusztrálja a helyzetet: „[f]igyelembe véve ama körülményt, hogy a még itthon levő férfiakkal túlnyomó többségét az öreg- és nyomorék emberek képezik, megállapítható, hogy e földműves községben a mezőgazdasági munkások száma a rendes és szükséges létszám egynegyedére, a valóságos munkaerő egyötödére lecsökkent, s még ha tekintetbe vétetik is a községben foglalkoztatott ötven hadifogoly, akkor is a szokásos erőnek alig egyharmadával végeztetnek a gazdasági munkálatok”.³⁹ A szükséges munka- és igaerő hiánya szinte minden településen a termelés visszaesésével és a műveletlenül hagyott területek megnövekedésével járt együtt, ami már 1915-től ellátási zavarokat okozott, bár ekkor főként még csak a hátszágban.

A katonai szolgálattól a megyeszékhely lakosságát sem kímélték meg. Egy 1919. januári összesítő adat szerint Makó belterületéről – tehát a nagyszámú tanyai lakosságot ide nem számítva – 5829 18 és 50 év közötti férfi vonult hadba.⁴⁰ Mivel pontos életkor szerinti adatsorral nem rendelkezünk, az 1910-es népszámlálás alapján csak becsülni tudjuk, hogy ez a város hadköteles férfilakosságának (becslésünk szerint 8400 fő) itt is

³⁷ Uo.

³⁸ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye augusztus havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. szeptember 9., 337–338.

³⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1657/1916. Kisiratos község elöljáróságának jelentése, 1916. február 21.

⁴⁰ Akik nem jöttek vissza. *Makói Újság*, 1919. január 10., 2.

70 százalékát tette ki. Az adatok egybeeséséből arra következtethetünk, hogy a vármegye hadra fogható lakosságának legalább 70 százaléka bizonyosan volt a háborúban, s a lakosság vérvesztesége is kiemelkedően magas volt. Mike Gyula 1927-ben egy tanulmányban publikálta a trianoni Magyarország első világháborús veszteségeit, és arra a megállapításra jutott, hogy a legnagyobb vérveszteséget a népességszámhoz viszonyítva három alföldi megye, Csongrád, Csanád és Békés vármegye szenvedte el.⁴¹ Ez az adat korrelált a behívottak számarányával.

Mindezek hatása óhatatlanul radikalizálta a hozzátartozókat. A termelés visszaesése, illetve a hadsereg mindennél előbbre való ellátása az otthon maradottak számára megnövekedett terhekkkel, áruhiánnyal és az árak emelkedésével járt együtt. Már az 1915-ös községi jelentések is tele vannak ezzel kapcsolatos panaszokkal,⁴² amelyek arra utalnak, hogy ettől nemcsak a városi, hanem a falusi lakosság is szenvedett, bár tagadhatatlan, hogy az ekkor még főként csak a városiakat érintette. *„A háborús viszonyok okozta drágaság egyre kínosabban érezteti nyomasztó hatását. Elsőrangú megélhetési szükségletek, élelmi cikkek, aminő a tej, a marhabús, hiányozni kezd a polgári elem háztartásából, míg másrésről a zsírnak, tüzelő anyagnak fokozatos drágulása a legszomorúbb perspektívát nyitja a bekövetkező tél folyamán”* – írta Tarnay Ivor helyettes alispán 1915 októberében, amikor még mindössze egy év telt el a nagy háború kezdete óta.⁴³

A háborút nem csekély mértékben hadikölcsönjegyzésből, tehát a lakosság áldozatkészségéből finanszírozó kormányzat az áruhiányon és a drágaságon az árak maximalizálásával, a készletek centralizálásával és újraelosztásával kívánt úrrá lenni, továbbá a közellátást a meglévő terménykészletek nem egy esetben karhatalom igénybevételével történő rekvirálásával kívánta biztosítani. Csanád vármegyéből az első rekvirálásról 1915 januárjából van adatunk, 1916-ban pedig az eltitkolt készletek után már hatósági fellépéssel folytattak kutatást, és

⁴¹ Mike, 1927: 630. Lásd még Rácz, 2014: 52.

⁴² MNL CSML ML, IV.408.b. 1657/1916. Községi jelentések az 1915. évről.

⁴³ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye október havi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1915. november 11., 434.

a rekviráláshoz ettől kezdve folyamatosan katonai erőt kellett igénybe venni.⁴⁴ 1915 végén a kormány kenyér- és lisztkvótát vezetett be (a polgári lakosságnak 20, az őstermelőknek 40 dekagramm járt), 1916 januárjában pedig Makón is megjelent a kenyérjegy.⁴⁵ A rekvirálás a kalászosok mellett a kukoricát, a hüvelyeseket, a hagymát, sőt később a vágómarhákat és a 80 kilogrammon felüli sertéseket is érintette.⁴⁶

A hatósági intézkedések ellenére a cukor, a kávé, a kőolaj és a korpahiány állandósult. Ez utóbbi a sertéstenyésztés elengedhetetlen alapanyaga volt, melynek hiánya az állomány csökkenését vonta maga után.⁴⁷ Minden télen gondot okozott a szén és a tüzelőfa hiánya. A mind nagyobb számú nincstelen ellátását állami segélyekből és községi pótdó-kivetésekkel fedezték, melynek terhét azok viselték, akik egyáltalán még képesek voltak a felszínen maradni. A helyzetet tovább rontotta 1917-ben és 1918-ban a rendkívüli szárazság, amelynek következtében a betakarított termények mennyisége – főleg kukoricából – elmaradt a várakozásoktól.⁴⁸ Miközben a terméseredmények csökkentek, a vármegyére kirótt beszolgáltatás nagysága folyamatosan növekedett, oly mértékben, hogy Tarnay Ivor alispán az 1917. decemberi jelentésében egyenesen abnormálisnak nevezte az akkori ötszázezer mázsás gabona- és

⁴⁴ MNL CSML ML, IV.417.b. I. 40/1916. Tarnay Ivor helyettes alispán 1915. február havi jelentése, 1915. március 9.; A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye 1916. február havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1916. március 11., 70.; Tarnay, 1929: 31.

⁴⁵ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye 1915. évi december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1916. január 15., 9.; A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye január havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1916. február 12., 36.

⁴⁶ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye október havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1917. november 17, 629.; A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye április havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1918. május 11., 201.

⁴⁷ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye augusztus havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1916. szeptember 16., 296.

⁴⁸ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye szeptember havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1917. október 18., 559.; MNL CSML ML, IV.417.b. I. 26/1919. Tarnay Ivor helyettes alispán 1918. május havi jelentése, 1918. június 11.; A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye július havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1918. augusztus 17., 409.

takarmánykivetést.⁴⁹ Ennek utóbb csak egyötödét tudták begyűjteni a katonai rekvirálás során.⁵⁰ Tarnay szerint „[a] baj mindig az volt, hogy a kormányzati intézkedés általánosságban történt, figyelem nélkül az egyes vármegyék speciális helyzetére”.⁵¹

Az áruhiány az árak elszabadulásához vezetett. Érdekes ehhez idézni Téglás József⁵² csanádpalotai körállatorvost, aki a frontról hazatérve szembesült az itthoni körülményekkel. 1919. január elsején kénytelen volt a községi képviselő-testülethez fordulni a díjazásának megemlése érdekében, mert az 1600 koronás fizetéséből nem volt képes megélni, amit egyébként még a háború kitörése előtt állapítottak meg számára. Mint írta, „[m]egszakítás nélküli harctéri szolgálatból hazatérve olyan árakat találtam itthon, a mindennapi megélhetési főcikkeekben (kenyér 10–16 krajcárról 60–80 krajcárra, tojás 2–3 krajcárról 40–50 krajcárra, tej 8–12 krajcárról 60–80 krajcárra, stb., tűzifa 1–2 forintról 8–10 forintra emelkedett), hogy átlag 5–6-szorosára szökött fel az élelmi cikkek értéke. Ugyanígy, de talán nagyobb mértékben emelkedett a ruházati, ipari cikkek értéke is”. Téglás arra panaszkodott, hogy ilyen árak mellett napi 5 koronából kellett magát eltartania, ami elégtelen volt számára a létfenntartáshoz.⁵³

A háborús körülmények leginkább a kereső nélkül maradt családok helyzetét rontották, akik többnyire segélyekre szorultak. Nem sokkal voltak jobb helyzetben a hadiözvegyek és hadiárvák sem, a számukra juttatott ellátások sem fedezték az egyre nagyobb drágaság következtében jószérivel elérhetetlenné váló élelmiszerek beszerzését. Már 1917 elején is érzékelhető volt az ellátásban részesülők elégedetlensége. Ezek azonban ekkor még a településeken belül is inkább elszigetelt jelenségek voltak. Pitvaroson például egy indulatosabb hadisegélyezett asszony, a 34 éves

⁴⁹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1918. január 12., 19.

⁵⁰ MNL CSML ML, IV.417.b. I. 26/1919. Tarnay Ivor helyettes alispán 1918. május havi jelentése, 1918. június 11.

⁵¹ Tarnay, 1929: 43.

⁵² Téglás József (1882–?) budapesti tanulmányokat követően 1910-től a csanádpalotai körzet körállatorvosa, 1922-től magánállatorvos Csanádpalotán. Hét éven át a községi Hangya Szövetkezet elnöke, majd ügyvezető igazgatója.

⁵³ MNL CSML ML, V.104.b. 6/1919. Téglás József csanádpalotai körállatorvos béremelés iránti kérelme, 1919. január 1.

háromgyermekes Rekeny Györgyné Igrici Anna segélyosztáskor állítólag rendszeresen izgatta a többi segélyes asszonyt a községi jegyzővel szemben, mert kevésnek tartotta a neki juttatott összeget, ami akkor napi 1 korona 80 fillér volt. Mint a vele szemben lefolytatott kihágási eljárás során tanúk állították, s maga is elismerte, az egyik alkalommal sértő kifejezésekkel illette Sebastián Nándor⁵⁴ községi jegyzőt („*egy meg a fene magát, mikor a világra jött*”), ugyanakkor a tapintható feszültséget jó mutatja, hogy a jegyző sem válogatta meg a szavait, és „*szemtelen disznó*” kifejezést használva zavarta el az asszonyt. Pont ennek lett a következménye, hogy Rekenyné tettét csak a legenyhébb büntetéssel, 10 korona pénzbírsággal torolták meg.⁵⁵

Míg a nagyobb birtokok nem egy helyen munkaerőhiánnyal küzdöttek, addig a rekvirálások leginkább a kis- és középbirtokosokat sújtották, akik többsége a hadi szolgálat miatt nem is tartózkodott otthon, tehát a termelés többnyire a családtagokra maradt. Akadtak persze, akik a maguk ura eszközökkel, a paraszti ellenállás számos fortélyával próbáltak kibújni a kötelezettségek alól. Számos kihágási ügy tanúskodik arról, hogy kik és hogyan próbálták kijátszani a beszolgáltatási kötelezettségeket, burjánzott a terményrejtegetés,⁵⁶ a spekuláció, sőt az uzsora is.⁵⁷ Tarnay Ivor akkori helyettes alispán utóbb meg is jegyezte: „[n]agyon sokakat fogott el a könnyű meggazdagodás vágya is, amely minden időkre szégyenletes jele maradt az emberi kapzsiságnak”.⁵⁸ Noha az ügyeskedés általános lehetett, a helyben élők pontosan tudták, hogy kik éltek vissza leginkább a helyzet adta lehetőségekkel. Nem véletlen, hogy az 1918-as erőszakhullám kárvallottjai között több ilyen személlyel találkozhatunk.

További feszültséggócot jelentett a mezőgazdasági munkaerőhiány és a munkanélküliség együttes jelenléte. A nagyobb birtokosok nem voltak

⁵⁴ Sebastián Nándor (1879–?) 1902-től Földeákon segédjegyző, majd 1903-tól Püspöklelén, 1907-től pedig Pitvaroson főjegyző, 1924–1932 között Magyarcsanád főjegyzője.

⁵⁵ MNL CSML ML, IV.463.c. 60/1917. A községi elöljáróság levele, 1917. február 15.; Uo. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1917. március 5.; Uo. Ítélet, 1917. március 21.

⁵⁶ A terményrejtegetés igen változatos és kifinomult technikáiról lásd Nagy, 1983.

⁵⁷ Tarnay, 1929: 29.; Szilágyi, 1970: 22.; Tamasi, 1969: 51.

⁵⁸ Tarnay, 1929: 29.

hajlandók az idénymunkások túlzott követeléseit teljesíteni, ezért ragaszkodtak az orosz hadifoglyok alkalmazásához, még annak árán is, hogy egyes területeket művelés nélkül hagytak. Így fordulhatott elő, miként azt Chován Károly⁵⁹ nagybánhegyesi községi jegyző rögzítette egy jelentésében, hogy: *„községemben, melynek 2/3 része nagybirtok, s melyben emiatt a lakosság 2/3 része vagyontalan földmunkásokból, mezőgazdasági cselédekől – politikailag tehát a legexpanzívabb népelemekből kontingentálódik –, 1918 nyarán még az itthon tartózkodó munkások túlnyomó része is munka nélkül maradt, mert a nagybirtokok a sokkal olcsóbb hadifoglyokkal végeztették az aratást, s emiatt a forradalom után a hadból hazatérőknél is a legfeszültebb volt a hangulat, az itthon voltak sem lévén ellátva téli élelemmel és fűtőanyaggal”*.⁶⁰

A feszültségeket a birtokosok közötti megkülönböztetés is fokozta. Egy 1916-os szabadságolási rendelet szerint, *„akinek 15 kat[aszteri]. holdja van vagy ennél kevesebb, annak szabadságolási kérvényét el kell utasítani, akinek 15–30 kat[aszteri]. holdig van birtoka, annak 2–3 hónapi szabadságidőre véleményezhető, végre az, akinek 30 holdon felüli birtoka van, annak kérvénye bizonytalan időre történő felmentésre felterjesztendő”*.⁶¹ A rendelkezés logikája természetesen az ellátás folyamatosságának biztosítása szempontjából értelmezhető, ugyanakkor azokban a vármegyékben, ahol a termelők zömét 20 kataszteri hold alatti kisbirtokosok tették ki, mint amilyen Csanád vármegye is volt, inkább ártott, mint használt, nem beszélve arról, hogy tovább mélyítette a látenszen amúgy is meglévő társadalmi törésvonalakat.

Érdeemes erről hosszabban is idézni a szemtanú Szánthó Géza⁶² kevermesi plébános Historia Domus-beli bejegyzését, aki a saját optikáján keresztül rögzített számos fontos és általánosítható észrevételt az akkori

⁵⁹ Chován Károly (1878–1934) Ambrózfalván közigazgatási gyakornok, 1903-tól Tótbánhegyes, majd Nagybánhegyes vezető jegyzője, a vármegyei jegyzői egyesület elnöke, 1924-től a Nagybánhegyesi Hitelszövetkezet ügyvezető igazgatója.

⁶⁰ MNL CSML ML, IV.455.b. 26954/1927. Chován Károly nagybánhegyesi községi jegyzőnek a fegyelmi ügyében az alispánhoz tett beadványa, 1920. július 20.

⁶¹ Idézi Mészáros, 1962: 498.

⁶² Szántó Géza (1875–1948) 1897-től római katolikus pap. 1900-ban teológiai és egyházjogi doktortust szerzett. Több helyen szolgált, 1913 és 1923 között Kevermesen, majd Kunágótán, később Szőregen plébános.

közállapotokról. A községbe kihelyezett hadifoglyok „igen csekély napidíj fejében végezték a földtulajdonosok földművelő munkáját, akik a kedvező konjunktúrát kihasználva rohamosan gazdagodni kezdtek. A gazdák nagy része földbirtokukra való tekintettel a hadiszolgálat alól is felmentést élvezett, ami még inkább magára vonta a szegény néposztály irigységét és gyűlöletét, amelynek tagjai ilyen felmentéshez nem juthattak. A gazdák viszont a költekező és mulatozó hadisegélyes asszonyok ellen fakadtak ki gyakran. Mindezek nagyban hozzájárultak a háború végi forradalmi hangulat elmérgesedéséhez. [...] A frontharcosok rossz ruha, rossz táplálkozás stb. következtében mind türelmetlenebbek és fegyelmetlenebbek lettek már 1917-ben. Gyakori lett a szökés. A felmentettek sokszor kihívó életmódja állandó szálka volt a katonák szemében. Keserű panaszok hallatszottak a rekvirálási és felmentési rendszer ellen is, sokszor nem alaptalanul. (Akinak egy ló volt – elvitték, akinek 5–6 volt – egyet sem vittek el, ez is megtörtént!) A gazdák gyermekei, ha katonáskodtak is, csak a front mögött a legtöbbször, és mint tisztiszolgák, veszélytelen helyen, gyakran hazalátogattak, és pénzzel is támogatták kedvező beosztásukat. A vagyonos »hadimenyecské« éppúgy követelt hadisegélyt, mint a szegénysorsú. A népharag főleg a fő- és segédjegyző ellen irányult. Már a háború befejezése előtt terrorisztikusan léptek fel egyes forradalmi elemek, amennyiben közülük egy állandóan a községbázán tartózkodott ellenőrképpen. A harctéri helyzet rosszabbodásával fokozódott ezek merészsége, oly annyira, hogy a forradalom kitörésekor már ezek terrorizáló hatalma alatt állott az egész község”.⁶³

A hátországi élet megszervezése a vármegyei és járási mellett a városi és községi közigazgatási szereplőkre hárult. A segélyezéstől a rekvirálásokig, az adóbehajtástól a közellátás koordinálásáig, a hadikölcsönjegyzéstől a napi ügyek viteléig igen széles volt az ellátandó feladatok palettája. A nyomás olyan nagy volt rajtuk, hogy Chován Károly nagybánhegyesi jegyző 1918 májusában már arról írt egy kétségbeesett hangvételű jelentésében, hogy inkább a frontra mennének, sem mint hogy tovább elviseljék a lakosság nap mint nap tapasztalható fenyegető

⁶³ Historia Domus, Kevermes, 114–115.

fellépését.⁶⁴ „*Kézzenfekvő dolog – jegyezte meg Kiss Vilmos*⁶⁵ kevermesi jegyző fél évvel később, egy 1918. decemberi jelentésében –, *hogy miután a letűnt rendszer idejében kiadott összes és a lakosságot minden irányban súlyosan érintő rendeletek, rekvirálások, az elkövetett kihágások nyomozása és feljelentése, szóval a háború ideje alatt a rendnek fenntartása a községi jegyző és illetve a községi segédjegyző működési körébe volt utalva, e kettőnek személye ellen irányult minden izgatás, a félrevezetett emberek bennük látták minden bajnak okozóját, aminek természetes folyománya lett, hogy minden intézkedésben bizalmatlanok és még a mai napon is a nyugodt és higgadt munkálkodás a legnagyobb mértékben meg van nehezítve*”.⁶⁶

A bizalmatlanság azonban, amire a kevermesi jegyző panaszkodott, nem feltétlenül volt megalapozatlan. Amilyen széles volt a helyi adminisztráció hatásköre, ugyanilyen széles volt a lehetősége a visszaéléseknek is. Az, hogy ki nézett félre a rekvirált termények összeírásánál és behajtásánál, kinek a kihágási ügyét súllyesztették el az akták között, ki, mikor és miért kapott felmentést a katonai szolgálat alól, nehezen adatolható, mert ezek nyoma többnyire nem őrződött meg. De az kétségtelen, hogy annak az indulatnak a motivációja, amely elementáris erővel feltört 1918 őszén a közigazgatás szereplőivel szemben, nem csupán az állammal és a törvényekkel szembeni atavisztikus lázadásban keresendő, hanem az egyes helyi szereplőkkel szembeni leszámolásban, a bosszúállásban is.

Tarnay Ivor helyettes alispán, aki nyilvánvalóan védeni akarta a községi jegyzőket, maga is elismerte, hogy voltak helyek, ahol visszaéltek a hatalmukkal. „*Nem állítom – írta az 1918 novemberéről szóló közigazgatási bizottsági jelentésében –, hogy [a jegyzőkkel szembeni – M. A.] panasznak mindegyike alaptalan volt, az emberi gyarlóság s a községi közigazgatás túlterhelt volta még akaratlanul is idézett elő hibákat és vont maga után mulasztásokat, azonban nyugodt lélekkel állíthatom, hogy a vármegye jegyzői kara,*

⁶⁴ G. Vass, 1969: 83.

⁶⁵ nemeskéri Kiss Vilmos (1865?–1927) 1890-től haláláig Kevermes község főjegyzője. Munkásságát 1908-ban az uralkodó Arany Érdemkereszt kitüntetéssel ismerte el.

⁶⁶ Tarnay, 1919d: 271.

amely ereje végső megfeszítésével igyekezett a háborús közigazgatás mérhetetlen sok feladatának eleget tenni, nem érdemelte meg azt az ellenszenvet s azt a bánásmódot, amelyben ezekben a napokban része volt. Sokkal inkább irható az annak a számlájára, hogy mindannak elvégzése, ami a háború négy éve alatt ellenszenves volt a nép előtt, a községi jegyzők terhe volt”.⁶⁷

Különösen gyűlöletessé tette a községi jegyzőket a rekvirálások és a segélyezések gyakorlata. De voltak más ügyek is. Veréb Tamás⁶⁸ apátfalvi adóügyi jegyző Stein Zsigmond kereskedővel összejátszva rekvirált zsírral és füstölt hússal üzletelt, az elsikkasztott készletből petróleumot és kőszentet szereztek be, és azt a valós ár felett értékesítették. Veréb lakásán 1918 januárjában 300 mázsa zsírt és füstölt húst foglaltak egy házkutatás során.⁶⁹ Egy 1918. július közepén felvett feljelentés szerint a dombegyházi segédjegyző szintén sikkasztott: a község számára kiutalt cukorból 30 kilónyt visszatartott, amit egy battonyai kereskedőnek eladott.⁷⁰ Lengyel János⁷¹ csanádalberti jegyző ellen 1918 nyár végén, tehát még az őszi zavargásokat megelőzően fegyelmi eljárást kellett lefolytatni a községet feszítő indulatok lecsillapítása miatt, melyben egyébként csak a legenyhébb büntetéssel, dorgálással sújtották. Lengyel egyebek között azért örvendett közutálatnak és azért tettek ellene feljelentést, mert *„a hadisegélyek ügyében hozzája forduló felekkel szemben meg nem engedett magatartást tanúsított”*.

A vádak szerint egyesekkel szemben nyers volt és goromba, *„buta tótoknak”* nevezte őket, míg a neki tetsző asszonyokat *„szerelmi ajánlatokkal üldözte”*. A helyzet elfajulását jól mutatja, hogy voltak asszonyok, akik

⁶⁷ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.; lásd még Tarnay, 1919a: 180.

⁶⁸ Veréb Tamás (1881–1932) 1903-ban Nagybecskerekén végzett jegyzői tanfolyamot, 1904-től 1910-ig Apátfalván segédjegyző, ekkortól adóügyi jegyző. A háború kitörésétől frontszolgálatot teljesített. Állását 1916-tól foglalta el újból, melyet haláláig betöltött.

⁶⁹ Az apátfalvi jegyző zsírüzlete. *Az Est*, 1918. január 16., 3.; A jegyző úr 300 métermázsa zsírja. *Népszava*, 1918. január 16., 7.

⁷⁰ Takács, 1969: 285.

⁷¹ Lengyel János (1874–?) közigazgatási pályafutását Apátfalván kezdte, mint gyakornok, majd segédjegyző, 1912-től Csanádalberti, 1920-tól 1938-ig Püspöklele főjegyzője, a községi Hangya Szövetkezet elnöke.

mindezt hajlandóak voltak megerősíteni az eljárás során. Azt is a szemére vetették, hogy elsikkasztotta a községbe érkező cukor és petróleum egy részét.⁷² Fodor Manó⁷³ battonyai jegyző legelni küldte a kenyeret követelő asszonyokat, de nem volt jobb a helyzet a Battonyai járási főszolgabíróval, Elesánszky Kázmérral⁷⁴ sem, aki a hadiözvegyekkel szemben lépett fel hatalmaskodva.⁷⁵ Sebasián Nándor ellen egy „*Pitvarosi hadiasszonyok*” aláírású névtelen bejelentés miatt folyt vizsgálat, de mint utóbb kiderült, az abban foglalt vádak – erkölcstelen ajánlat asszonyoknak, cukor- és szeszrejtegetés – megalapozatlanok, de legalábbis bizonyíthatatlanok voltak.⁷⁶

Az áruhiány kedvezett az ügyeskedésnek, amelyből a köztisztviselők is kivették a részüket. A makóiak előtt igen népszerűtlen Rákosy Gyula⁷⁷ rendőrkapitánnyal szemben például felmerült a gyanú, hogy a csempészekről és árdrágítóktól elkobzott élelmiszereket a rendőrkapitányságon belül „*elárverezik*”, így ahhoz a bennfentesek – köztük maga Rákosy is – meglehetősen olcsó áron jutnak hozzá. Ez ügyben Posonyi Eckhardt Vilmos városi képviselő kivizsgálást követelt, mely ugyan nem állapított meg visszaélést, de Rákosyra ettől kezdve ráégett a vád, különösen, hogy „*különböző célokra gyűjtött a rendőrségen megforduló ügyes-bajos felektől*”, akik persze szívesen adakoztak, hogy megkönnyítsék az ügyintézését. S bár Rákosy gyűjtése elvileg jótékonyági

⁷² MNL CSML ML, IV.463.b. 9068/1918. Lengyel János csanádalberti községi jegyző fegyelmi ügyében hozott ítélet, 1918. szeptember 29.

⁷³ Fodor (Fleischmann) Manó (1863–1948) 1893-tól Battonya adóügyi jegyzője, 1906-tól 1927-ig a község főjegyzője, 1918-ban Battonya díszpolgára, több évtizeden keresztül a katolikus egyházközség világi elnöke.

⁷⁴ Elesánszky Kázmér (1883–?) Az államtudományi oklevele megszerzését követően Battonyán tiszteletbeli szolgabíró, Makón tiszteletbeli aljegyző, ezt követően Battonyán szolgabíró, 1914 és 1920 között a Battonyai járás főszolgabírója, majd a Polgári Hitelszövetkezet vezérigazgatója.

⁷⁵ Szilágyi, 1970: 33.; Battonyán a zavargók felosztottak egy nagybirtokot. *Pesti Napló*, 1918. november 12., 13.

⁷⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1857/1918. Jegyzőkönyv a Sebasián Nándor pitvarosi jegyző elleni vizsgálatról, 1918. február 28.

⁷⁷ Rákosy Gyula (?–1935) 1908-ig ólublói, 1908-ig leibitzi, 1908 és 1918 között makói rendőrkapitány, 1918. november elején elhagyta a várost és Budapestre menekült, ott 1919 őszén budapestvidéki kerületi rendőrkapitány, majd rendőrfőtanácsos.

célokat szolgált, mindez nehezen volt ellenőrizhető, s tovább feszítette a vele szembeni ellenérzéseket és bizalmatlanságot.⁷⁸

A vármegyét érintő feszültségek között végezetül szólni kell az etnikai konfliktusokról, amelyek 1918 őszéig inkább látens, mint valós problémaként jelentkeztek, viszont az őszi zavargásokat követően már napi szinten is állandósultak. A pánszláv és a nagyromán propaganda már a századfordulótól jelen volt a megye szlovák és románlakta településein, de ezek összeütközéshez ritkán vezettek.⁷⁹ A világháború azonban ezt a konszenzust is felrúgta.

A vármegye két, zömmel románok lakta községében, Sajtényban és Nagylakon már az 1916-os román hadba lépés és erdélyi betörés óta igen feszült volt a hangulat. *„A vármegye területén, főleg Nagylak és Sajtény községben sokan voltak tagjai a nagyszabasi [román nemzeti] komiténak, akik a közügyekben való magatartásukat mindig a komité utasításától tették függővé, és akik még ezekben a napokban is ábrándoztak arról a gondolatról, ami Magyarország balszerencséjére 3 év múltával meg is valósult, azaz Románia határainak jóformán a Tiszáig való kiterjesztéséről”* – jegyezte meg Tarnay Ivor Csanád vármegyei alispán az első világháború makói eseményeit összefoglaló írásában.⁸⁰ 1919 tavaszán a szlovákok lakta Pitvaroson is forrongott. Urbanics Kálmán,⁸¹ a központi járás főszolgabírója 1918. április 12-én arról tett jelentést a főispánnak, hogy a község *„szociális eszméktől amúgy is telítve van, hangulata meglehetősen izgó, és a legcsekélyebb izgatás is elegendő, hogy azt kitörésre bírja”*.⁸² A szlovákok lakta településeken a főleg az ottani evangélikus

⁷⁸ Tarnay, 1929: 32–33., 47. Lásd még MNL CSML ML, V.72.c. 17138/1917. Rákosy Gyula rendőrkapitány adománygyűjtési ügye.

⁷⁹ A témáról bővebben lásd Tóth, 2004; G. Vass, 2010; Szuda, 2017; Marco, 2018.

⁸⁰ Tarnay, 1929: 30.

⁸¹ Urbanics Kálmán (1884–1945) 1906-tól közigazgatási gyakornok, 1906-ban szolgabíró, 1907-től vármegyei aljegyző. 1912-től a Nagylaki, 1914-től a Központi járás főszolgabírója, 1922–1931 között a nagylaki választókerület nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselője, az Első Makói Sertéshízláló és Húsipari Rt. elnöki igazgatója, a Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete ügyvezető igazgatója.

⁸² A dokumentumot közli Gaál, 1969: 54. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1918. április 12.

lelkészek és tanítók – többek között Hrdlicska Lajos⁸³ tótkomlósi, Boór Lajos⁸⁴ és Bujna Iván⁸⁵ nagylaki evangélikus lelkész, valamint Veszelszky Pál⁸⁶ pitvarosi tanító⁸⁷ – voltak, akik a nemzeti identitás megőrzésének jelszava alatt folytattak igen intenzív nemzetiségi elszakadási agitációt, s léptek azonnal, amikor erre lehetőségük nyílt. Erre pedig nem sokat kellett várniuk.

AZ ERŐSZAK LOKÁLIS MEGNYILVÁNULÁSAI

„A forradalom kitörését a lakosság szinte már előre tudta, sejtette” – írta Lodomérszky Gyula⁸⁸, Csanádalberti község jegyzője, bő egy évvel később visszatekintve az eseményekre, majd így folytatta: „[a] katonák, főleg pedig a lógásban levők a front s egyéb helyekről hazatérve, minden ellenszenv s rosszakarattal is felfegyverkezve, egyesek a sok igazságtalanság és szenvedéstől felbőszítve, mindenkit gyűlölve, akik idehaza bármily címen tartózkodtak, haragudtak, főleg a felmentettekre s a helyi hatóságokra, [és] megkezdtek a rombolás munkáját”.⁸⁹

⁸³ Hrdlicska Lajos (L'udovít František Hrdlička) (1873–1953) evangélikus lelkész, 1904 és 1920 között a tótkomlósi gyülekezet vezetője, a község román megszállását követően Csehszlovákiába emigrált.

⁸⁴ Boór Lajos (L'udovít Augustín Boor) (1855–1924) evangélikus lelkész, egyházi író, Bécsben és Bázelen tanult. 1895-től haláláig Nagylakon látott el szolgálatot.

⁸⁵ Bujna Iván (Ivan Bujna) (1881–1949) evangélikus lelkész, egyházi író. A teológiát Pozsonyban végezte, 1909 és 1948 között nagylaki lelkész, 1948-ban visszatelepült Csehszlovákiába.

⁸⁶ Veszelszky Pál (Pavel Veselský) (?–?) evangélikus tanító, a soproni Evangélikus Tanítóképzőben végzett, 1868-tól az aszódi algimnáziumban segédtanító, 1870-től pitvarosi tanító, az 1903-ban alapított Nagylaki Népbank Rt. könyvelője, majd igazgatósági tagja. A román megszálló csapatok kivonulásakor Romániába távozott.

⁸⁷ MNL CSML ML, IV.401.b. 335/1922. A Nagylaki járás főszolgabírójának határozata Veszelszky Pál kiutasításáról, 1922. november 22.; Uo. 70/1923. Veszelszky Pál kiutasításával kapcsolatos iratok.; A tótkomlósi pánszlávok. *Békésmegyei Közlöny*, 1920. október 10., 2.; Szuda, 2017: 128–130.; Szincsk, 1996: 189–197., Marco, 2018: 68–71.

⁸⁸ ladoméri Lodomérszky Gyula (?–?) 1903-tól segédjegyző az Abaúj-Torna vármegyei Kassa-újfalusi anyakönyvi kerületben, majd a Zemplén vármegyei Csékén. 1906-tól Lelén (Püspöklele) segédjegyző, majd jegyző, 1920-tól Csanádalberti, 1933-tól 1940-ig Mezőhegyes főjegyzője, 1944-ben a Hódmezővásárhelyi Közellátási Felügyelőség kirendeltség-vezetője.

⁸⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. Jelentés a csanádalberti eseményekről, 1921. január 21.

Mindez azonban az események *egyfajta* interpretációja volt, legalábbis a tekintetben, hogy a kortársak számítottak a forradalom kitérőjére. A többség, bár érezte a változások szelét, biztosan nem gondolt volna arra, hogy október végétől olyan erőszakhullám önti el a vármegye településeit, amelyre emberemlékezet óta nem volt példa. „*Dombegyháza községben is, mint általában mindenütt, a forradalom kitérője meglepetésszerűen érte a közönséget – írta a község jegyzője. Mindenki érezte, hogy a háború elvesztése elkerülhetetlen, és hogy rendkívüli események vannak küszöbön, a helyzet nyomasztó volt, a kedélyek nyugtalanok voltak, de akik legsötétebbre látták a helyzetet, azok sem gondoltak olyan forradalomra, amely fosztogatással és egyéb életveszélyes bűncselekményekkel van telítve*”.⁹⁰ Hasonlóképpen interpretálta az akkori közhangulatot Petrovics György makói polgármester is, aki így emlékezett: „*[a] nép körében, amely ezekben a napokban is tömegesen kereste fel hivatalomat, nem vettem észre különösebb nyugtalanságot, vagy izgatottságot. A szegénysorsúak elpanaszolták a szegényeknek oly megható és közvetlen nyelven sok bajukat, de az itthoni nép hangulatában semmi nem látszott az elkövetkezendő eseményeknek*”.⁹¹

Ezt az olvasatot erősíti Tarnay Ivor helyettes alispán is, aki az 1918 novemberéről összeállított jelentésében a következőket rögzítette: „*[a] fővárosban lezajló forradalmi események október hó 31-én és november hó 1-jén kezdték éreztetni hatásukat. A kerületi parancsnokságok székhelyén tartózkodó katonaság volt, amely elsősorban hazakerült, a fronton levők a hó vége felé. Évek során át felhalmozódott keserűség, s a háború okozta fizikai szenvedések mérhetlen [sic!] mennyiségének reakciója volt az, ami a lelkeket a forrpontig hevítette, s ami azután a már említett sajnálatos kihágásokat eredményezte. Természetesen a községek lakosságának megbízhatatlan, fosztogatásra hajló része könnyen csatlakozott a kihágást elkövetőkhöz, javarészt üzleteket fosztottak ki, azonban nem kímélték a magánlakásokat sem, egyes községekben százazrekre menő, sőt millió koronát meghaladó kárt okozva. Nem egy helyen gyűjtogatás is kísért a fosztogatás munkáját. Különösen nagy volt a pusztítás Nagylak, Mezőkovácsbáza és Battonya községekben,*

⁹⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április].

⁹¹ Petrovics, 1921: 5.

de ismétlem, a vármegyei székhelyet s Köveg községet kivéve, nem volt a vármegyének községe, ahol a vagyonbiztonság sértetlenségéről szó lehetne". Tarnay a november eleji fosztogatások megállíthatatlanságának legfőbb okát abban találta meg, hogy *„kezdetben karhatalom absolute nem állott rendelkezésre”,* továbbá, hogy *„a csendőrségi létszám sokkal csekélyebb volt, semhogy számba jöhetett volna”*.⁹²

Azt, hogy már 1918. ősz elején tapintható volt a feszültség, az eseményeket érzékeny krónikásként többnyire pontosan dokumentáló Tarnay is rögzítette: *„[e]bben az időben valami szokatlan, eddig nem ismert élvezethajhászás vett erőt a fiataloságon. Nem ismert többé kötelezettséget, és egyedül csak a szórakozásnak élt. A kóros állapot, amely láthatatlanul ott csírázott már a beteg társadalomban, hogy aztán a forradalom első szavára teljes mértékben kiviruljon”*.⁹³ Püspöklelén például 1918. szeptember elején azért kellett eljárást indítani három 17–18 éves fiatalember ellen, mert *„éjszakáknak idején állandóan az utcán csatangoltak, s hangos énekükkel zavarják a közcsendet”*.⁹⁴ Tarnay mindennek ellenére úgy vélte, hogy *„[m]agának a lakosságnak hangulata – főleg, ami a politikai kérdéseket illeti – nyugodt volt. Szeptember hónapban még semminemű izgatottság nem látszott, kivéve azt az egynéhány embert, akik figyelemmel kísérték a fővárosi politikai fejleményeket, sőt összeköttetést is létesítettek úgy a Károlyi-párttal, mint a szociáldemokrata párttal, s akik egyre jobban érezték a közeli jövőben az érvényesülés lehetőségeit”*.⁹⁵

Hasonló helyzetkép olvasható – szintén egy visszatekintő bejegyzésben – a mezőhegyesi plébánia Historia Domusában az 1918. szeptember-októberi állapotokról: *„[a] szocialisták és Károlyi Mihály pártja bomlasztják a rendet az országban, lazítják a fegyelmet a frontokon. A minden áron való békét és fegyverletételt hirdetik. A kifáradt és elcsigázott népet könnyen megkapják eszméiknek a béke ígéretésével. A türelmetlenség és a fegyelmezetlenség terjed a nép között. Az orosz foglyok szökösnek haza. A plébánián dolgozó orosz*

⁹² MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.

⁹³ Tarnay, 1929: 49.

⁹⁴ MNL CSML ML, IV.463.c. 287/1918. A községi előjáróság által felvett jegyzőkönyv, 1918. szeptember 2.

⁹⁵ Tarnay, 1929: 49.

hadifogoly, Nikolaskin Iván is megszökött 1918. október 20-án. Helyette a szicíliai Piazza Francesco került ide, de két hét múlva az is elment”.⁹⁶ Fülöp Sándor⁹⁷ kunágotai igazgató-tanító nem csupán a nagypolitikai körülmények alakulásával magyarázta az erőszakos események bekövetkeztét, hanem a lakosság rossz hangulatával is. Mint írta, „[a] hosszú háború izgalmainak, kimerülésének, a közellátás nehézségeinek, a ruházzkodás megdrágulásának hatásai alatt, a napi sajtó a mindenképpen való béke utáni vágyat oly általánossá tette, hogy a forradalmi hangulat kitörését a háza jövő katonaság fegyelmezetlen lelki állapota községünkben is egy-kettőre megteremtette”.⁹⁸ A makói polgármester visszaemlékezésében szintén arról írt, hogy „[a]z előrelátó elmék már a háború alatt is gondolták, hogy a háború befejeződése bizonyos megrázkódtatással fog járni, a közigazgatási szaklapok közül a Vármegye sokszor figyelmeztette az irányadó köröket, hogy a hazatérő katonák keserűsége nagy, és heves kitörésekre fog vezetni. Tudjuk, hogy községi jegyzők sok fenyegető levelet kaptak a frontról a katonáktól. Szóval, még a háború szerencsés befejeződése esetén is számolni lehetett volna sok helyen a népharag kitörésével, mennyivel inkább akkor, amikor annak katasztrofális befejeződése annyi gazdasági kárt zúdított reánk, oly nyomorba döntötte az országot és a különben is elkéseredett néplelket forradalmi kitörésekre annyira hajlamossá tette”.⁹⁹

A Csanád megyét érintő retrospektív források – már a történetek végkifejletének, s az 1919-es proletárdiktatúra létrejöttének és következményeinek ismeretében – döntően az események váratlanságát hangsúlyozták. Tarnay Ivor 1929-es visszatekintésében arról írt, hogy az alacsony termés és a romló megélhetési viszonyok ugyan mind nagyobb elégedetlenséget váltottak ki a rekvirálásokkal szemben, azonban „a nyár

⁹⁶ Historia Domus, Mezőhegyes, 56.

⁹⁷ Fülöp Sándor (1872?–1923) 1892-től kunágotai népiskolai tanító, majd igazgató-tanító. 1900-ban két kollégájával a gazdasági és ismétlő iskolák számára olvasókönyvet állított össze és adott ki. Községi hitelszövetkezetet alapított, melynek 28 éven át ügyvezető igazgatója volt. Ennek finanszírozásával cirokfeldolgozó üzemet, valamint részvénytársasági formában gőzmalmot alapított. 1922 októberétől haláláig a Csanádmegyei Tanító Egyesület elnöke.

⁹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

⁹⁹ Petrovics, 1921: 49.

különösebb incidens nélkül telt el".¹⁰⁰ Ám Tarnay itt rosszul emlékezett. A nyár folyamán ugyanis több helyen a vármegyében a szó szoros értelmében lázadások törtek ki, amelyek ugyan erőszakba nem torkolltak, de jól mutatták a falusi lakosság radikalizálódását. 1918. június végén a püspöklelei püspöki uradalomban napszámban dolgozó asszonyok közül többen is megtagadták a munkát, és béremelést követeltek, mert kevesellték a napi 9 koronából és 1,1 kilogramm lisztből álló napibért. A rendet a munkavezetők csak erélyes fellépéssel tudták helyreállítani, miután a hangadókat a csendőrök letartóztatták.¹⁰¹ Július közepén Magyarbánhegyesen a hadisegélynél bevezetett „*korlátozó intézkedések*” váltottak ki elégedetlenséget az asszonyok között, mondván, hogy „*a hadisegély mindenkinek egyformán jár*”.¹⁰² Az indulatokat a Wekerle-kormány az az 1917 végi új hadisegélyezési rendelete váltotta ki, mely szerint „*akiknek nincsen szükségük a hadisegélyre, azoktól azt meg kell vonni, és viszont a segélyre szorultak segélyét fel kell emelni*”.¹⁰³ A segélyek differenciálása nyilván visszaélésekre is alkalmat adott, s ezen túl a kimaradók részéről komoly felháborodással járt. 1918. július 30-án ugyancsak Magyarbánhegyesen a hadbavonultak felbőszült feleségei a községi jegyzőt kényszerítették arra, hogy petíciót írjon az ellátás javítása érdekében. „*Nekünk veszténivalónk nincs!*” – kiabálták az asszonyok. A jegyző beszámolója szerint az asszonyok „*[n]em hajlandók elnézni azt, hogy a gazdaosztály még mindig bőven ellátott és rájuk pedig grammokban van kimérve minden*”.¹⁰⁴ Hasonló eset történt augusztusban Nagybánhegyesen is, ahol az asszonyok a hadisegély felemelését követelték. „*Kijelentik, hogy az nem elég, abból megélni nem lehet, lármával, szitkozódással fenyegetnek bennünket, hogy adjunk többet, különben meglátjuk*” – olvasható Chován Károly községi jegyző jelentésében.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Tarnay, 1929: 48–49.

¹⁰¹ MNL CSML ML, IV.463.c. 190/1918. A makói csendőrőrs jelentése, 1918. június 26.

¹⁰² MNL BéML, IV.436.b. 4263/1918. A községi jegyző jelentése, 1918. július 23.

¹⁰³ Petrovics, 1921: 21.

¹⁰⁴ Idézi Szilágyi, 1970: 26.

¹⁰⁵ Uo.

Az adottságait tekintve Csanád vármegyével sokban megegyező Békés vármegyében 1918 folyamán szintén történtek atrocitások. Békésszentandrás 1918. április 13-án Péteri József¹⁰⁶ főjegyzőt inzultálták a burgonyaosztás módjával elégedetlen asszonyok, Szarvason pedig április 16-án mintegy 300 felbőszült asszony szidalmazta a jegyzőt, felemelt segílyt követelve. Mindkét helyen csak nehezen sikerült megfékezni az indulatokat. Nem véletlenül írta a minderről jelentést tevő Szarvasi járás főszolgabírója az alispánnak, hogy *„az erkölcsök annyira meglazultak a háború alatt, a nép oly féktelen kezd lenni, hogy a hatóság tekintélye alá van ásva. Itt idejében kell tenni valamit, mert különben a hatóság emberei ki lesznek szolgáltatva a tömeg indulatának, bosszújának, s meglazulván a fegyelem, kiszámíthatatlan következményekkel fog járni. Az amúgyis agyonsanyargatott, szegény, éhbérért dolgozó tisztviselő tekintélyét, személybiztonságát, de a közbiztonságot is meg kell ezekkel szemben védelmezni, mert ha ez így megy, akkor maholnap következik a vagyonos osztály üldözése, a rablás, fosztogatás, s végre a forradalom”*.¹⁰⁷

Destruktív hatást váltottak ki a vármegye nagyobb birtokaira kivezényelt katonai munkásszázadok munkamegtagadásai is, amelyek 1918 nyarától szaporodtak el. Dombiratosról, Battonyáról, Dombegyházáról és Nagykirályhegyesről maradtak fenn ilyen adatok.¹⁰⁸ Mindez arra utalt, hogy a hadsereg, melynek kötelékébe tartoztak ezek a századok, már nem volt képes fenntartani a hátországból a fegyelmet. A munkamegtagadások híre nyilvánvalóan nem maradhatott titokban a környékbéli lakosság előtt.

Szintén a radikalizálódás jele volt a katonaszökevények számának megemelkedése, és az általuk elkövetett bűncselekmények számának drasztikus megnövekedése. Ez a folyamat már 1917-től tapasztalható volt. Rákosy Gyula rendőrkapitány az 1917. évről beterjesztett jelentésében

¹⁰⁶ Péteri József (1873–1939) 1902-től másodjegyző, 1914 és 1930 között főjegyző Békésszentandrás 1919 júniusában – mint ellenforradalmárt – Budapesten letartóztatták és a gyűjtőfogházban tartották fogva. Szabadulása után folytatta jegyzői tevékenységét. 1921-től a Békés vármegyei Jegyzőegyesület alelnöke.

¹⁰⁷ A jelentést közli Szabó–G. Vass, 1968: 14–17.

¹⁰⁸ G. Vass, 1969: 84.; Takács, 1969: 285.

arról tájékoztatta a makói városi tanácsot, hogy „[a]z elmúlt évben az élet és vagyonbiztonság ellen elkövetett bűnesetek száma az előzőhöz képest emelkedett. A nem minimális súlyú bűncselekmények túlnyomó részét csavargásban, bujdoklásban levő szökött katonák követték el, úgy annyira, hogy alig volt nap – különösen az év második felében –, hogy két rozoga fogdánk ily szökött katonát ne őrzött volna”. A jelentés beszámolt a fiatalok által elkövetett bűncselekmények emelkedő számáról is. Mint a rendőrkapitány megjegyezte, „[l]egtöbb családnak nélkülöznie kell a családfőt, az anya a síheder gyermeket fegyelmezni kellő eréllyel nem tudja, így az a kedvező kereseti viszonyok mellett züllésnek indul”.¹⁰⁹ Ez utóbbi megjegyzés azért is lényeges, mert a későbbi tapasztalatok alapján az összeomlást követő erőszakos cselekmények elkövetői között nagy számban voltak jelen a „síheder” korú fiatalok is.

A marxista terminológia szerint 1918 őszére forradalmi helyzet alakult ki Magyarországon, s így Csanád vármegyében is.¹¹⁰ Az állítás abban az értelemben semmiképpen sem igaz, hogy a forradalom célja a marxi elmélet szerint a hatalom megragadása volt. Itt erről szó sem volt. Annyiban azonban mégis igaz, hogy az ellátási nehézségek, az áruhiány, a drágaság, a kíméletlenül végrehajtott rekvirálások, a segélyezés hiányosságai, a már korábbtól hazatért katonaszökevények destruktivitása, az erkölcsi normák felbomlása és sokszor csak az egyéni sérelmek miatt a társadalmi feszültségek oly annyira kiéleződtek és elmélyültek, hogy a helyzet valóban „forradalmivá” vált. Ennek olyan látható jelei nem feltétlenül voltak, mint ami Magyarbánhegyesen vagy Nagybánhegyesen már a nyári események alapján adatolható, de a feszültség mindenütt áthatotta a helyi mikrotársadalmakat, és az ösztönös indulatok elszabadulásához akár egy szikra is elegendő volt. Ez a szikra pedig az 1918. október végétől tömegesen hazaérkező katonákkal Csanád vármegyébe is megérkezett, fel-, pontosabban elszabadítva az addig látens és elfojtott feszültségeket. Az október utolsó napjától nagyobb tömegekben hazaérkező katonák féktelen dorbézolása,

¹⁰⁹ MNL CSML ML, V.72.c. 2429/1918. Jelentés a makói rendőrség 1917. évi működéséről, 1918. január 24.

¹¹⁰ Szilágyi, 1970: 28–31.

melyet senki meg nem akadályozott, párhuzamosan a fővárosból érkező – s a katonák által is terjesztett – hírekkel, azt sugallta a helyi lakosság számára, hogy összeomlott minden: az állam, a hatalom, a rend, mindaz tehát, amely addigi életüket keretek között tartotta. Az államrend felbomlása pedig utat nyitott a féktelenségnek, az öntörvényűségnek és mindezzel együtt legtöbb helyen a gátlástalan erőszaknak is.

A falvak lázadása 1918. november első napjaiban

A november első napjaiban a vármegye szinte minden települését egyaránt érintő erőszakhullám nagyjából azonos forgatókönyv szerint zajlódott le. A hazaérkező és lerészegedő katonák és a hozzájuk csapódó „csőcselék”, azaz többnyire asszonyok és gyerekek, továbbá a mindig mindenre kapható „falurosszai” még aznap vagy másnap megtámadták a rendszerint zsidó tulajdonosok birtokában lévő üzleteket, valamint sokfelé a jegyzők és a helyi „intelligencia” házait, és fosztogatni kezdtek.

Csanádpalotán november elsején a hazatérő katonák zászlókkal és énekszóval a köztársaságot éltetve járták az utcákat, de rendbontás ekkor még nem történt.¹¹¹ A felvonuló fiatal katonák között többen kiabálták: „*le a zsidókkal, le az urakkal, le a papokkal*”.¹¹² Másnap, november másodikán a legfiatalabb, 18–24 éves fegyveres katonák, akik „*a béke időben is izgágák és verekedők voltak*”, a közéleti hivatalba mentek, és ott 25 liter rum azonnali kiutalását követelték. Az itt kiereszkolt utalvánnyal Franyó József kocsmáját keresték fel, ahol fizetés nélkül megitták a 25 liter rumot. Délelőtt 10 órakor, már részegen betörték a Franyó-féle épületben boltot üzemeltető Kellner Jakab kereskedőhöz, és fosztogatni kezdtek. „*A fosztogatók hírére előkerültek asszonyok és gyerekek, s csak hordták el a boltban lévő holmikat*”.¹¹³ A községháza melletti Milits-féle vegyeskereskedésbe ugyan nem tudtak behatolni, de özv. Lővy Jakabné rőfös üzletét, Grünberger Sándor vegyeskereskedését, Rosemblau Emánuel rőfös és

¹¹¹ Tarnay, 1919d: 263–264.

¹¹² Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 1.

¹¹³ Uo. 1918. november 2.

Grósz Lipót italmérési üzletét és a lakásaikat kifosztották,¹¹⁴ emellett más magánszemélyek házaiban is kárt tettek.¹¹⁵ Mindezt zeneszó és folyamatos lövöldözés mellett hajtották végre. „*A tettesek a helybeli cigányzenekart kényszerítették, hogy a fosztogatás ideje alatt nekik muzsikáljanak*”.¹¹⁶ Ugyanakkor Seres Ignác kocsmáját, aki nyitott ajtókkal és étellel, itallal várta őket, nem verték szét,¹¹⁷ ellenben az útjukba eső plébánia és két iskola ablakait beverték. Innen Leipnik Ede terménykereskedő házához vonultak, de miután a kaput nem tudták betörni, az állami iskola felől, a kerítésen keresztül akartak bemászni, ahol viszont Mucsi István csendőrőrmester feltartóztatta őket. Mivel a beálló sötétség megakadályozta, hogy a katonák tovább randalírozzanak, és kellően részegek is voltak, a rendbontások aznapra abbamaradtak. S noha éjszaka még többen is lövöldöztek, a folytatást másnapra tervezték.¹¹⁸

Habár az előjáróság már a fosztogatások kezdetén kérte „*a lakosság komolyabb részét*”, hogy avatkozzon közbe és akadályozza meg a garázdálkodást, ennek nem lett foganatja, mert „*fegyverek hiányában senki sem vállalkozott az ittas és lövöldöző katonák közé menni*”.¹¹⁹ Miklósi Aurél¹²⁰ jegyző november 3-án kétségbeesett hangú táviratban fordult az alispánhoz: „*a tegnapi rombolások, rablások és gyújtogatások [után] a takarékpénztárak, posta és úri lakások kifosztását helyezte a nép és katonaság kielátásba. [...] [A] katonák a községi magtárból a búza kimérését követelik, mi lesz akkor az ellátatlanokkal?*”¹²¹ A jegyző a statárium elrendelését és karhatalom azonnali kiküldését kérte. Ennek hatására november 5-én megjelent a községben Herczeg Sándor tartalékos honvédfőhadnagy,

¹¹⁴ Tarnay, 1919d: 263–264.

¹¹⁵ MNL CSML ML, V.104.b. 39/1919. Kimutatás Hangai Sándor káiról, 1919. január 6.

¹¹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 15.

¹¹⁷ Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 2.

¹¹⁸ Tarnay, 1919d: 264.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Miklósi (Nikolich) Aurél (1870?–1923) 1903-ig tótbánhegyesi, attól kezdve haláláig csanádpalotai községi jegyző.

¹²¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A csanádpalotai jegyző távirata, 1918. november 3.

a Magyar Nemzeti Tanács kiküldöttje, aki a községi előjárósággal és a nagylaki karhatalmi parancsnokkal konzultálva valóban kihirdette a statáriumot, a zavargások résztvevőit az aznap megalakult polgárőrség és a nagylaki karhatalom segítségével letartóztatta és Nagylakra szállította.¹²²

Magyarcsanádon szintén zenészek közreműködésével folytak a fosztogatások. November 2-án délután néhány ittas katona berontott Jesity István gazda házába, és életveszélyesen megfenyegetve pénz követelt tőle, aki az összes pénzét átadta nekik. Ezen felbuzdulva a katonák zeneszó mellett sorra járták a jobbmódú gazdákat, szintén pénzt zsarolva ki tőlük. Behatoltak Politzer Jónás italmérésébe is,¹²³ és onnan bort és pálinkát raboltak, az italok nagy részét pedig a hordókból kieresztették. November 3-án ugyanez volt a forgatókönyv: a katonák Kriszta Iván kocsmájában mulattak, majd egyik részük pénz kizsarolása céljából a gazdákat járta, míg másik részük a helyi fogyasztási és értékesítő szövetkezet raktárát törte fel, és az ott lévő cukorkészletet elrabolta. Mindezt folyamatos lövöldözések mellett tették. Ennél nagyobb atrocitás azonban történt a községben. A randalírozásnak és rablásoknak a november 3-án délután Makóról érkezett katonai karhatalom vetett véget,¹²⁴ de a rend csak november 7-től állt helyre teljesen, amikorra „[a] fosztogatók és rablók túlnyomó része a községből eltávolított”.¹²⁵

Apátfalván már október 30-án feszült volt a hangulat, amikor az összedobolt lakosság előtt felolvasták a „[Magyar] Nemzeti Tanács távirati rendeletét”.¹²⁶ Itt és ekkor egyes emberek a hatóságok ellen izgató kijelentéseket tettek, de atrocitás senkit sem ért. November 2-án, amely a hadisegély fizetési napja volt, korán reggel nagy tömeg verődött össze,

¹²² Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 5.

¹²³ Politzer egyetlen fia, a 46. gyalogezredben tartalékos hadnagyként szolgáló 25 éves Imre 1916 nyarán esett el a Doberdónál zajló harcokban. Elesett hősök. *Egyenlőség*, 1916. július 15., 6.

¹²⁴ MNL CSML ML, V.110.d. 37/1921. A községi jegyző jelentése, 1919. december 1.; Tarnay, 1919d: 262.; Marjanucz, 2000: 91–94.

¹²⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A községi jegyző jelentése, 1918. november 11.

¹²⁶ Tarnay, 1919d: 261.

ahol főként az asszonyok indulatos kijelentései miatt „*kitört az anarchia*”. Mint a községi jegyző írta „*az ellenszenv a községi előjáróság tagjai s a községi tisztviselők ellen irányult, s az a legnagyobbfokú duhajkodás, káromkodás és tisztetlenségben nyilvánult meg, éppen csak a tettegességben nem*”.¹²⁷ A tömeg itt is az ellátatlan lakosság számára beszerzett búza kiosztását követelte, s az erőszakos fellépés hatására a községi gabonaraktár feltörését követően mintegy 80 mázsa búzát osztottak szét, minden elszámolás nélkül.¹²⁸ Ezután betörték a község házára, ahonnan különféle iratokat – többek között az ellátatlanok összeírásait – hordtak el, illetve semmisítettek meg, továbbá elvitték az irodai lámpákat, mosdótálakat, törülközőket, valamint a községi bíró íróasztalában talált 700 korona készpénzt. Az anarchikus állapotok aznap délig tartottak, „*délután a józanabb gondolkodású katonák felkérésével sikerült a tömeget csendre téríteni*”.¹²⁹ Állatrablás egy alkalommal fordult elő november első napjaiban. Egy a San Marco hercegnő¹³⁰ őcsanádi birtokán szolgáló apátfalvi cseléd november 2-án 7 darab sertést hazahajtott, de ezeket utóbb az előjáróság felszólítására rendben visszavitte.¹³¹

Battonyán a november 2-án hazaérkező katonák közül egy 8-10 fős társaság előbb a Nemzeti Kávéházban, majd a Vogel-étteremben mulatott, ahol teljesen lerészegedtek. Ekkor beverték a Nemzeti Kávéház ablakait, majd behatoltak az úri kaszinó épületébe, ahol a tükröket és az ablakokat biliárddáköval betörték. Innen Geller Ferenc dohánynagyárudájához vonultak, ahol éppen a szombati dohánykiosztás folyt. Az itt ácsorgó tömeggel egyesülve a dohány-nagykereskedést teljesen kifosztották, majd a Schwimmer-féle rövidáru-üzletet, a Grósz-féle vegyeskereskedést és a Darányi-féle rőfös üzletet is kirabolták,

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 8891/1918. Apátfalva község előjáróságának jelentése, 1918. december 12.

¹²⁹ Tarnay, 1919d: 261.

¹³⁰ Nákó Anna Mileva (1838–1926), Nákó János nagyszetmiklói földbirtokos leánya és egyetlen örököse, aki férje, a nápolyi főnemes Giulio Capece Zurlo királyi kamarás után viselhette a San Marco hercegnői címet.

¹³¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 8703/1918. Apátfalva község előjáróságának jelentése, 1918. december 4.

közben a községi nagyvendéglő ablakait beverték. A községben állomásozó csendőrök és pénzügyőrök akkor értek a helyszínre, amikor a 4-500 fős tömeg a Darányi-féle üzletet rabolta ki. Miután a fosztogatók közül valaki vagy valakik rálőttek a csendőrökre, azok viszonozták a tüzet, melynek két halálos áldozata és egy könnyebb sérültje lett.¹³² A csendőrök lövéseit követően a fosztogatók szétfutottak.

A Csanádapácára október végétől felszereléssel és fegyverrel hazaérkező katonák „*mintegy 1 héten át már a vasútnál lövöldöztek, volt, amelyik az utcán hazáig is lövöldözött*”. Ennél komolyabb rendbontás azonban november 2-ig nem történt. E napon a délutáni vonattal érkező katonák – élükön a szomszédos pusztaföldvári Tóth Józseffal –, nem mentek haza, hanem először Csernes Gáspár kocsmájában ittak, majd innen már kapatosan Leipniker Zsigmondné italmérésébe mentek, ahol „*elkezdték garázdálkodni, a helyiségben törni-úzni*”. Noha a tulajdonos kérte a helyi csendőrőrs parancsnokának, a román származású és később a románokhoz átpártolt Györfi (későbbi nevén Muntyán) György őrmester segítségét a garázdálkodók megfékezésében, ő ezt megtagadta, sőt, az alárendeltjeinek is megtiltotta, hogy közbelépjenek.¹³³ Ennek ellenére a zendülők megostromolták a csendőrőrs épületét is, ahol a védekező csendőrök lövései következtében egy katona súlyosan, egy polgári személy pedig könnyebben megsebesült.¹³⁴ Mindenesetre a katonák ettől vérszemet kaptak, így az italmérés szétverését követően az épületben lévő boltot és a lakást is kifosztották. Ezt követően Leipniker Dezső, Klein Ferenc és Pollák Albert kereskedését és lakását rabolták ki. A fosztogatások közepette a szövetkezeti italmérést is felkeresték, ahol az elfogyasztott borért nem

¹³² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 5. Somogyi szemlésez távirata, 1918. november 3.; Uo. 21. Gross járásőrmester jelentése a csendőrség országos felügyelőjének, 1918. november 3.; MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Fodor Manó főjegyző jelentése, 1918. november 14.; Tarnay, 1919d: 267.

¹³³ MNL BéML, V.343.b. 33/1921. A községi eljáróság jelentése, dátum nélkül.; MNL CSML ML, IV.408.b. 3193/1921. A községi eljáróság jelentése, 1921. március 1.

¹³⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 155. Györfi György őrmester távirata a makói csendőrszakasz parancsnokához, 1918. november 5.

fizettek, ellenben a berendezést szintén szétverték. Alkonyattájt visszatértek Leipnikerné házához, melyet felgyújtottak, s az másnap reggelig égett. Itt „2 fosztogató egyén benn égett”.¹³⁵

Az esetet Sulyok István¹³⁶ plébános a következőképpen örökítette meg az egyházközség Historia Domusában: „[e]gy berúgott handabandázó katona fegyverével az égő petróleumlámpát leverte, melynek a padlón szétfolyó olaja kigyulladt és a szoba bútorkészletét meggyújtotta, mely a padlás felé égett. A plafonon áttűzsedett, a padlásra felszábadult emberek közül két 12-17 éves suhanc, kik egy biciklit akartak onnan ellopni, a már égés által meggyengült pallókon át a söntésbe estek, és ott szénné égtek”. A tüzet látva egyesek a parókia felgyújtásával és az oltáriszentség „megsütésével” fenyegetőztek, de ott atrocitásra nem került sor.¹³⁷ Magát Sulyok plébánost is megfenyegették. Bezdán József¹³⁸ makói plébános 1918. december 13-án azt jelentette Glattfelder Gyula¹³⁹ csanádi püspöknek, hogy „[a]z apáczaei plébánostól azonban azt hallom, hogy a legények ittás állapotban beverték az ablakait s egy részeg alak azt ordította: »Ma éjjel még az öreg Sulyok hátából hasítunk szalonnát és szentséget vacsorálunk.« Bizonyára vékony szalonnára ébezhetett, amire azonban nem került sor, mert a legény még az éjjel benn égett egy zsidó boltban”.¹⁴⁰

Az időközben jelentősen megsaporodó és lerészegedett tömeg a vasútállomásra vezető utca „szébb épületeinek” ablakait szinte kivétel nélkül betörte, s még éjszaka is sokan randalíroztak a községben. Másnap reggel az összeverődő emberek Oberschall József

¹³⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi elöljáróság jelentése, 1918. december 5.; Uo. 92/1919. A községi jegyző jelentése, 1918. december 30.; Uo. 3193/1921. A községi elöljáróság jelentése, 1921. március 1.; Tarnay, 1919d: 276–277.

¹³⁶ Sulyok István (1862–1937) 1886-tól római katolikus pap. Számos szolgálati hely után 1897-től temesvári hittanár, 1903-tól a temesvári Emericum rektora, 1904-től haláláig Csanádapáca plébánosa, 1929-től az Erdélyi Katolikus Akadémia tagja.

¹³⁷ Historia Domus, Csanádapáca, 25.

¹³⁸ Bezdán József (1866–1932) 1889-től római katolikus pap. 1917-től makói plébános, 1918 novemberétől a Csanádi egyházmegye Maroson és Tiszán túli részeinek püspöki helynöke, 1923-tól pápai prelátus, 1931-től Szeged-belvárosi plébános.

¹³⁹ móri Glattfelder Gyula (1874–1943) 1896-tól római katolikus pap és hitoktató, a Központi Papnevelő Intézet tanulmányi felügyelője, 1909-től a Pázmány Péter Tudományegyetem hitszónoklat tanára, 1911-től a Csanádi egyházmegye püspöke, 1942-től kinevezett kalocsai érsek.

¹⁴⁰ Közli Orbán, 2004: 183.

malomtulajdonos lakását kezdték el fosztogatni, de ez félbemaradt, mert „*az alakuló félben lévő polgárőrség*” szétverte őket.¹⁴¹

Kevermesen november elsején „*a front mögött bujkáló, destruált katonák*” lövöldözve, és „*éljen a béke*”, „*éljen a forradalom*” jelszavakat kiabálva vágatató lovaskocsikon száguldoztak a községben, de atrocitások e napon még nem történtek. A katonák a községi nagyvendéglő kocsmájában gyülekeztek, ahol egész éjjel mulattak.¹⁴² Másnap reggel Grünberger Mór üzletéhez vonultak, s oda benyomulva különböző árukat követeltek. Példájukat követték a hozzájuk csatlakozó asszonyok. Egy 1918 végi jelentés szerint „*[n]éhány pillanat alatt meg nem állapítható indokból a nagy gyorsasággal összeverődő tömeg is, behatolva, kezdték az árukat előráncigálni, mindent kidobáltak az utcára, ahol az összegyűlt és különféle elemekből álló tömeg azokat széthordta és rövid idő alatt nemcsak a kereskedés, de Grünberger Mórnak a magánlakása is teljesen kifosztatott*”. Innen a katonák által vezetett tömeg – az útba eső kocsmákban nagy mennyiségű italt fizetés nélkül elfogyasztva – özv. Pollák Adolfnének a község szélén lévő vegyeskereskedéséhez vonult, amelyet a lakással együtt a Grünbergerénél tapasztalt alapossággal kifosztottak. Két hentesüzletbe is betörték, de ezekből csak zsírt és szalonnát vittek el, ennél nagyobb kárt ott nem okoztak.¹⁴³ A fosztogatás késő délutánig tartott. Néhányan a községházára is behatoltak, ahonnan az iratok és könyvek egy részét az ablakokon kidobálták.¹⁴⁴ A katonák azt kiabálták, hogy a felmentetteket meg fogják támadni, és fenyegetően léptek fel Kiss Vilmos községi jegyzővel és Krupánszky István segédjegyzővel szemben is, akiknek úgy kellett elmenekülniük a községházáról.¹⁴⁵ Az itt történetekhez még hozzátartozik, hogy „*[a] gazdatársadalom fenyegetett része rokonsága és felfegyverzettsége révén*

¹⁴¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. december 5.; Uo. 92/1919. A községi jegyző jelentése, 1918. december 30.; Uo. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.; Tarnay, 1919d: 276–277.

¹⁴² Historia Domus, Kevermes, 115.

¹⁴³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 50. Kiss István őrmester távirata a csendőrség országos felügyelőjéhez, 1918. november 9.; Tarnay, 1919d: 269–270.

¹⁴⁴ Historia Domus, Kevermes, 115.

¹⁴⁵ Tarnay, 1919d: 270.

meglehetősen biztonságban érezte magát. Sokan közülük úgy vélték elhárítani a csőcselék fenyegető haragját, hogy ők is a fosztogatók közé állva éltették a forradalmat és békét”.¹⁴⁶

A „csőcselék” másnap, november 3-án is utcára vonult, hogy előző nap elhatározott tervüket, a főjegyzői lakás kifosztását véghezvigyék. *„Ezt azonban a főjegyzőnek a forradalmi elemek vezetőivel és a csendőrsparancsnokkal folytatott hosszadalmas és izgalmas tárgyalás után sikerült elhárítani”.¹⁴⁷* A jegyző későbbi beszámolójában a történeteket akként interpretálta, hogy ő hívott össze dobszó útján egy népgyűlést, ahol egy nagyívű beszéddel meg tudta győzni az előző napon még fékezhetetlen és fosztogató tömeget arról, hogy a rendet helyre kell állítani a községben, továbbá *„összetartásra, békére és hasznos munkára hívta fel a népgyűlést”.¹⁴⁸* A Historia Domusban azonban egy ettől meglehetősen eltérő verzió olvasható a főjegyző és a „forradalmi elemek” képviselői közötti „tárgyalásról”. A már-már népmesébe illő történetet érdemes szó szerint idézni: *„[a] forradalmi elemek egyik leghangosabb tagja volt Bán Imre községi lakos, egyik szemére kancsal, kellemetlen külsejű ember, berúgott állapotban meg egyenesen visszataszító jelenség. Amerikát két ízben is megjárt ember lévén nagy tekintélye volt az »elvtárs«-ak előtt. Bán kb. ezeket a szavakat intézte Kiss Vilmos főjegyzőhöz: »Ha ezt a piszkos, ragyás pofámat, melyet te annyiszor pofoztál, megcsókolod, csakis ezen az áron szabadulsz meg a kifosztástól.« Erre a főjegyző Bán Imrét megölelte és megcsókolta. Bán meglepetésében imígyen dadogott: »Ugye, ugye, Júdás-csókot adott most nekem a főjegyző úr?« Az erősen autokrata hírben álló főjegyző e »hősies«? tette tetemesen hozzájárult a forradalmi izgalmak lecsendesítéséhez, amit ő később nem is késett a sikerei közé elkönyvelni”.¹⁴⁹*

Mindenesetre, hogy a kedélyek valóban megnyugodtak, azt a plébános is megerősítette, hiszen a főjegyző aznap délután valóban beszédet intézett az emberekhez, melyben egyebek mellett *„a forradalom diadalra jutását és a kormányforma változását”* is bejelentette, s kilátásba

¹⁴⁶ Historia Domus, Kevermes, 115.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Tarnay, 1919d: 270.

¹⁴⁹ Historia Domus, Kevermes, 115.

helyezte a további fosztogatók szigorú felelősségre vonását, de talán fontosabb volt ennél a tömeg számára, hogy „[t]artós nyugalom esetén a mostani fosztogatásban vétkeseknek feledést és megbocsátást ígért”.¹⁵⁰ Minden bizonnyal ennek az ígéretnek lehetett a következménye, hogy a fosztogatók, akiket többször dobszó útján felszólítottak arra, hogy a lopott holmikat adják vissza eredeti tulajdonosaiknak, ennek a kérésnek sohasem tettek eleget.¹⁵¹

A Kevermesen történt fosztogatások hírére november 2-án Dombegyházán a főként „*asszonyok és gyermekekből összeverődött csőcselék*” Raschovszki Józsefné piactéri üzletében kezdett el fosztogatni. Noha sokan tanúi voltak ennek, közbelépni nem mertek. Hamarosan megjelent egy négy főből álló fegyveres járőr felszólította a tömeget a fosztogatások abbahagyására. Mivel erre nem reagáltak, sőt, egyesek fenyegetően léptek fel a csendőri szolgálatot ellátó népfelkelőkkel szemben, azok a tömegbe lőttek. A községi jegyző jelentése szerint a sortűznek három halálos áldozata és 4 súlyos sebesültje lett.¹⁵² A lövések hatására a tömeg szétszaladt. A járőr tagjai, félve attól, hogy a fosztogató csőcselék mögött fegyveres katonák állnak, alig egy óra elteltével kivonultak a községből, és gyalog Battonya felé távoztak. Amikor ennek a nép hírért vette, ismét Raschovszkiné üzletére vetették magukat, és amit a lövések miatt félbehagytak, „*azt alaposan el is végezték, mert még a lakó szobákat is kifosztották*”.¹⁵³

Dombiratoson csak az akadályozta meg a fosztogatást, hogy a „*már előzőleg hazatért 4–5 józan gondolkodású katona elállta a kifosztással fenyegetett üzlet bejáratát, s azon a csőcselék közül senkit be nem engedett*”.¹⁵⁴ Némi hasonlóság Kunágotán is felfedezhető, azzal a lényeges különbséggel, hogy ott a katonák a szó szoros értelmében védelmi pénzt

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Tarnay, 1919d: 271.

¹⁵² MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április]; Tarnay, 1919d: 271–272.; Rendcsinálás a vidéken. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 9.; 8.

¹⁵³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április].

¹⁵⁴ Tarnay, 1919d: 274.

szedtek a kereskedőktől. Fülöp Sándor igazgató-tanító a következőképpen foglalta össze az ottani történeteket: „1918. nov[ember] 1. és 2-án Aradról, Nagyváradról, Budapestről haza siető – nagyobbrészt »lógó« – katonaelemek lövöldözése, lótás-futás jelezte, hogy községünkbe is elért a forradalom hulláma. November 3-án 4–5 tagú csoportok »elhatározásokra« jutottak, és a népes vasárnap délután a kereskedők üzleteinek kifosztására indultak, gyermekek, subancok és csöcselék kíséretében. A legtöbb üzletben a »vezető katonák« megvesztegetésével a rombolást megakadályozták és értéktelenebb áru kidobálásával túlestek a »forradalmon«; özv. Fein Adolfné piactéri üzletét és lakását azonban [aki valószínűleg nem fizette meg a váltságdíjat – M. A.] teljesen szétdúlták. Amit lehetett, elkaptak, amit el nem vihettek, azt összetörték, sárba tiptorták, holott ezt a 40–45 éve itt lakó zsidócsaládot látta a község lakossága minden időben legtürelmesebben. De hát a forradalomnak valamiben ki kellett törnie”.¹⁵⁵ Fein Adolfné üzletén kívül a fosztogatók kirabolták Valovics Ábrahám „czirokgárját”, de Grosz Arnold és Papp Ferenc kereskedését a megvesztegetett hangadóknak köszönhetően csak kisebb veszteség érte.¹⁵⁶ Mindenesetre a rablásokkal a községben többé-kevésbé megnyugodtak a kedélyek. A feszültség levezetését a rablásokon túl egy egész éjjel tartó multság is segítette. A kortársi beszámoló szerint november 3-án „a község összes kocsmáiban a hazatért katonák viszontlátásának örömére bál és vígság volt. Ekkor már több éjjeli kipakolás, ablakbeverés, jegyző, pap, tanító és felmentett kisgazda elleni tüntető rombolás híre keringett a levegőben”, ennek ellenére az egész éjszakán át tartó lövöldözés és „korhelykedés” mellett csupán néhány ablak beverése jelezte az elszabadult indulatokat, további fosztogatás a faluban nem történt.¹⁵⁷

A községben kialakult sajátos helyzet következtében az üzleteknél jóval nagyobb károk érték a tanyai birtokosokat, ahol november 3-tól kezdődtek meg a fosztogatások. „Naponta jöttek katonák haza, szaporodott

¹⁵⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

¹⁵⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. Kotroczó Antal bíró és Szarka Samu községi jegyző jelentése, 1918. december 6.; Tarnay, 1919d: 281.

¹⁵⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.; Tarnay, 1919d: 281.

a fegyver, terjedt a rablási szándék és nap-nap után a pusztákon hízóok, gabonaneműk, aztán lakberendezések, bútorok, ruhaneműk rablása került napirendre. Sőt Ráth József és Vajda Zsigmond urasági lakásai úgyszólván teljesen kifosztattak, megrongáltattak saját cselédek közreműködésével, akik a háború alatt összegyűlemllett való vagy állítólagos sérelmeik miatt mélyen el voltak keseredve – folytatta az események összefoglalását az igazgató, bár ehhez még hozzátette: „[a]zokon a pusztai birtokokon azonban, akiknek a gazdái ezekben a napokban is otthon maradtak, számba vehető pusztítás, kár, lopás nem történt! Nem különösen ott, ahol a birtokos és cselédei között következetesebb élet folyt!”¹⁵⁸

Ráth József¹⁵⁹ kúriáját november 5-én fosztották ki. „[A] lakást feltörték, bútorokat összetörték, elhordták, 8 hízott sertést a faluba behozták, 20 hektó[liter] bort részben megitták, részben kieresztették”.¹⁶⁰ Ráth kára az általa készített tételes kimutatás szerint 113 400 korona volt.¹⁶¹ Vajda Zsigmond¹⁶² kúriáját állítása szerint november 2-án fosztották ki a falubeliek. Mint maga írta: „az összes fehér- és ruhaneműt ellopták, úgyszintén az összes berendezési tárgyakat, gazdag élelmezési felszerelést és készletet, úgyszintén a teljes bútort elhurcolták, úgy, hogy az épületben semmi sem maradt”. Utóbb „[a] hatósági felszólításra csupán a bútort hozták vissza, teljesen rongált és hasznavehetetlen állapotban, egyéb semmit”.¹⁶³ Sármezey Antal¹⁶⁴ pusztakunágotai földbirtokos talán még Vajdánál is rosszabbul járt, mert az ő tanyai birtokát három napon át fosztogatták. Az első elkövetők ráadásul nem is kunágotaiak, hanem a mezőkovácsházi nemzetőrök

¹⁵⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

¹⁵⁹ Ráth József (1884–1969) földbirtokos, 1918-tól a magyarbánhegyesi székhelyű Csanádmegyei Gazdák Áruforgalmi Rt. elnök-igazgatója, 1923 és 1938 között az Arad-Csanád-Torontál Vármegyei Gazdasági Egyesület igazgató-elnöke.

¹⁶⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. Kotroczó Antal bíró és Szarka Samu községi jegyző jelentése, 1918. december 6.

¹⁶¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Ráth József gazdaságát ért veszteségek kimutatása, 1919. február 1.

¹⁶² Vajda Zsigmond (1883–?) földbirtokos, az 1900-ban alapított Aradvármegyei Gazdasági Egyesület Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete igazgatósági tagja, 1924-től az Arad-csanádi Gazdasági Takarékpénztár Rt. igazgatósági tagja.

¹⁶³ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Vajda Zsigmond levele az alispánhoz, 1918. november 22.

¹⁶⁴ szombatsági Sármezey Antal (1860–1927) földbirtokos, 1894-től az Alföldi Első Gazdasági Vasút Rt. igazgatósági tagja.

voltak, akik a Mezőkovácsházi Nemzeti Tanács megbízólevelével november 5-én azért keresték fel a Mezőkovácsházához közel eső gazdaságát, hogy „felsőbb utasításra” onnan gabonát szállítsanak el. És innen Sármezeyt, pontosabban a nevében eljáró intézőt idézzük: „Mintbogy gabona beszállításra előzetesen felszólítva nem lettem, nem tudom, mi tette indokolttá azt, hogy az elszállításhoz karhatalom rendeltessék ki. A kirendelt karhatalom – bár távollétemben gazdám [a] magtáramat felnyitotta és a kívánt gabonát kiszolgáltatta – lakásomra ment, ott előbb a pinczét, majd lakásomat feltörte, és rablásához kezdett, és csak akkor vonult el, amikor a Kunágotáról hasonló czélból megérkezett karhatalom tagjaival a rablott holmin összeveszett. Mikor is mindkét karhatalom azzal távozott el tanyámból, hogy másnap nagyobb erővel fognak visszajönni”.¹⁶⁵

Noha Magyarbánhegyesre november 2-ra virradó éjszaka 150–200 nagyobbbrészt ittas és dorbézoló katona érkezett haza, a fosztogatások csak 3-án kezdődtek meg. A község zsidó kereskedőinek, Schön Jónásnak, Löwy Hermannak, Pollák Fülöpnek, Schönberg Jakabnak és Weisz Benjáminnak a boltját törték fel és fosztották ki, és folytak rablások a pusztai birtokosoknál is.¹⁶⁶ Zachariás Béla¹⁶⁷ községi jegyző szerint „[n]álunk egyébként csak a legalsóbb néposztály hozzátartozói követtek el hasonló vétségeket, amelyektől a gazdaságsadalom teljesen távol állt”.¹⁶⁸ Ezt erősítette egy másik jelentés is: „a rablók suhancok és nők voltak legnagyobb részben, katona kevés volt közöttük, valószínű azonban, hogy volt sok katona, aki családtagjait biztosította. Azonban kisgazdák a rablásban vagy gazdaságban egyáltalában nem vettek részt, még a jobbfejta napszámosok sem”.¹⁶⁹ Ez utóbbinak ellentmondani látszik, hogy Weisz Benjámin kereskedő fiatal leányát „egy 40 év körüli jómódú, nős napszámos és két hazatért katona” brutálisan megerőszakolta,

¹⁶⁵ Uo. Sármezey Antal levele az alispánhoz, dátum nélkül. [1918. november].

¹⁶⁶ Tarnay, 1919d: 275–276.

¹⁶⁷ Zachariás Béla (1872–1951) Közigazgatási pályafutását segédjegyzőként kezdte Magyarbánhegyesen, 1898 és 1923 között a község főjegyzője. Nyugdíjba vonulását követően gazdálkodott, és többször publikált a *Magyar Közigazgatás* című szaklapban.

¹⁶⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. Zachariás Béla községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

¹⁶⁹ Tarnay, 1919d: 276.

miután az apja „*kicsiny üzletét*” kirabolták. Állítólag „*a szerencsétlen leányt két fiatal napszámos asszony tartotta, míg az erőszakos közönség történt*”.¹⁷⁰

Kisiratoson november 3-án délelőtt a hazatért katonák, a hozzájuk csatlakozó asszonyokkal és gyerekekkel betörték Schönbrunn Kálmán „*vagyonos kereskedő*” községháza melletti ruhásüzletébe, és azt teljesen kifosztották. Délben a tömeg a községházára is betört, és az ott talált 500 kilogramm kiosztatlan befőző cukrot széthordták. November 4-én délután Hódossy Lászlóné Gál Etel lakásába hatoltak be, ahol fosztogattak, illetve az ott talált 1–2 hektoliter bort megitták. Aznap és másnap többen kimentek Hámory László¹⁷¹ közeli pusztájára, ahonnan búzát, marhát és gazdasági eszközöket raboltak. A november 5-én megalakított nemzetőrség mintegy 150 elrabolt marhát szedett össze a községben, ezeket visszaadták a tulajdonosnak. Ennek köszönhetően a községben keletkezett kár nem lett túlságosan nagy, mindössze 6–8 ezer koronára becsülték. A rend november 6-tól állt helyre, a községi jegyző 1918. november 13-i jelentése szerint azóta zavargások nem voltak a községben.¹⁷²

Mezőhegyesen a fosztogatások 1918. november 2-án kezdődtek meg, bár „*bizonyos rétegek magatartása már november 1-jén fenyegetővé vált*”.¹⁷³ A M. kir. Állami Ménesbirtok belmajori cselédségéhez tartozó mintegy 150–180 főnyi tömeg, zömükben asszonyok, gyerekek és suhancok Lénárt János uradalmi kocsis vezetésével reggel 6–7 óra között Löffler Jenő italméréséhez vonultak, ahol az ott lévő italkészletet részben megitták, részben szétlocsolták. Miután az ablakokat is beverték, a szomszédos Kruchio-féle vegyeskereskedésre támadtak, ahonnan különféle árukat (fűszereket, rövidárut, ruhaneműt, cipőket, edényeket

¹⁷⁰ Uo. Lásd még MNL BéML, IV.436.b. 3749/1927. A Szegedi Királyi Ítéltábla B.940/1925. sz. ítélete, 1925. szeptember 23.

¹⁷¹ Hámory László (1868–?) földbirtokos, jogász, 1901-től 1918-ig Vízakna város országgyűlési képviselője. 1917-ben vádat emeltek ellene terményrejtegetésért, de elmarasztaló ítéletet csak 1918-ban hoztak ügyében. Hámory ügyéről részletesen lásd Takács, 2022.

¹⁷² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 52. Kiss István őrmester távirata a csendőrség országos felügyelőjéhez, 1918. november 9.; MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi jegyző jelentése, 1918. november 13.; Tarnay, 1919d: 269.

¹⁷³ Erdész, 1988: 307.

stb.) vittek el.¹⁷⁴ Kruchio Elekné azzal úszta meg üzletének teljes kifosztását, hogy a szomszédjában lakó Kemény Géza gazdasági főfelügyelő tanácsára „*nagyobb mennyiségű árut adott ki a zajongó tömegnek*”.¹⁷⁵ Innen a „*forradalmi tömeg*” a központi vendéglőhöz ment, ahol az ott lévő italkészletet megitták, az ott talált porcelán- és üvegedényeket, asztalneműket részben széthordták, részben összetörték, tönkretették. A rendbontásra felvonult csekély számú csendőr nem mert szembeszállni a felbőszült és romboló tömeggel, ezért nem avatkoztak közbe, hanem a „*vérontás elkerülése végett*” várakozó álláspontra helyezkedtek.¹⁷⁶ A rombolásnak az vetett véget, hogy az állami ménésben szolgáló ménesaltisztekből Kemény Géza gazdasági főfelügyelő és Balogh százados által szervezett fegyveres karhatalmi egység a helyszínre érkezett, s nekik, a csendőrökkel összefogva, sikerült békésen felosztatni a tömeget. Mint a Historia Domus bejegyzéséből kiderül: „[a] *lármázó részeg kocsisokat kidobálták a [kishodályi] kis kocsmából, s ezzel véget ért a mezőhegyesi forradalom*”.¹⁷⁷ Miután a ménésnél tényleges szolgálatot teljesítő méneskatonaság a korábbi napokban önkényesen szétszéledt, és emiatt az esetleges nagyobb zavargások esetére megfelelő karhatalom nem állt rendelkezésre, annak megelőzése érdekében Baloghék a községben lévő italárusító helyek szeszkészletét megsemmisítették.¹⁷⁸

Habár a községben sikerült lecsendesíteni a tömeget, a környező településekről érkező rablók jelentős károkat okoztak a ménesbirtoknak. A hírek szerint a nagylakiak fegyveres támadásra készültek a birtok ellen, a Pitvarosra hazaérkező katonák pedig 10 kilométer hosszan felszedték és elvitték a birtokot körbevevő drótkerítést.¹⁷⁹ November 2-án éjjel a Pitvarossal határos Külső-mezőhegyesi 28. számú majorból a pitvarosi

¹⁷⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 268.

¹⁷⁵ Historia Domus, Mezőhegyes, 57.

¹⁷⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 268.

¹⁷⁷ Historia Domus, Mezőhegyes, 57.

¹⁷⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 268.

¹⁷⁹ Erdész, 1988: 308.

Bencze Sándor vezetésével két katona és 12 „suhanc” 341 tenyészsértést hajtott el, másnap pedig a Belső-fecskési kerületből hajtottak el 20 darab tenyész kocát, köztük Batta Sándor¹⁸⁰ kerületvezető sertéseit is, akinek azonban „*bátor fellépésével sikerült rábírní a pitvarosaiakat, hogy hajtsák vissza az ellopott sertéseket*”.¹⁸¹ A 28. számú majorból ellopott sertések tetteseinek kézrekerítésére és az elhajtott állatok visszaszerzésére Szegedről érkezett 50 katona¹⁸² a mezőhegyesi ménesaltisztek közreműködésével és Racsmány Péter¹⁸³ méneskari százados parancsnokságával november 4-én körülvették Pitvarost, majd behatoltak a községbe, ahol az ottani falusi nemzeti tanácstól követelték a sertések visszaszolgáltatását. Az akció során az elkövetők közül egy máshol meg nem erősített adat szerint egy személyt a helyszínen kivégeztek,¹⁸⁴ több személyt elfogtak, számos fegyvert összeszedtek, az elhajtott állatok nagyobb részét pedig visszavitték a birtokra. Azoknak a sertéseknek a húsát, amelyeket a rablók időközben levágtak – mintegy 7 mázsa húsról volt szó –, a katonák

¹⁸⁰ vattai Batta Sándor (1871–1949) mezőgazdász, m. kir. gazdasági főtanácsos. A debreceni gazdasági akadémián végzett. A bábolnai állami birtokon eltöltött évek után 1899-ben került a mezőhegyesi állami birtokhoz, ahol előbb a Belső-mezőhegyesi, majd a Belső-fecskési kerület vezető intézője. 1921–1932 között a birtok jószágigazgatója, ezzel párhuzamosan, 1928-tól a Földművelésügyi Minisztérium ménesbirtoki ügyosztályának vezetője, valamint az állami birtokok főigazgatója.

¹⁸¹ Historia Domus, Mezőhegyes, 57.; MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 268. Erdész Ádám adatai szerint 261 választott kant vittek el a 28. számú majorból. Erdész, 1988: 308.

¹⁸² A Historia Domus bejegyzése szerint ezek Ukrajnából hazafelé tartó somogyi bakák voltak. Historia Domus, Mezőhegyes, 57. A *Magyarország* című napilap szerint viszont a szegedi katonai parancsnokság nem 50, hanem 500 katonát bocsátott a birtok védelmére, de ezt más forrás nem erősíti meg. A mezőhegyesi ménes védelme. *Magyarország*, 1918. november 22., 5. lásd még MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 35. A ménesparancsnok távirata a Földművelési Minisztérium Lótenyésztési Osztályához, 1918. november 6.

¹⁸³ Racsmány Péter (?–?) 1906-tól a nagyszebeni 23. gyalogezred hadnagya, majd az állami méntelep debreceni osztályához beosztott tisztt. 1911-ben átkerült a „m. kir. lótenyész intézetek cs. és kir. méneskarának” állományába. 1912-től főhadnagy a sepsiszentgyörgyi, majd kolozsvári állami méntelep dési teleposztályán, 1916-tól ugyanott százados. Frontszolgálatot teljesített, több kitüntetést kapott. 1918 őszén került Mezőhegyesre, majd visszatért a románok megszállta Erdélybe, ahol nyugdíjazták. Nagyszebenben élt.

¹⁸⁴ Erdész, 1988: 308. Nem tartjuk kizártnak, hogy az Erdész Ádám által idézett jelentés annak a Lóczi Jánosnak a halálesetét rögzítette kivégzésként, aki egyébként az előző napi fosztogatások elkövetőjeként alkoholmérgezésben vesztette életét. Tarnay, 1919d: 277. A pitvarosi állami halotti anyakönyvben ugyanis más, az 1918-as eseményekhez kapcsolható haláleset nyoma nem lelhető fel. Lásd MNL CSML SZL, XXXIII.1. 1554. kötet. Pitvarosi halotti anyakönyv, 1918.

élelmezésére használták fel.¹⁸⁵ A Historia Domus szerint „[a] megrémült tótok 46 sertéssel többet hajtottak vissza Mezőhegyesre, mint amennyit elraboltak. A leölt állatok oldalszálonnáit is kocsikon hozták vissza Mezőhegyesre. A védőrség a fosztogatókat megkötözve hozta Mezőhegyesre, s innen a szegedi Csillag börtönbe akarta kísérni. A börtön igazgatósága azonban csak nyolc embert vállalt el, mert nem volt több helye. A nyolc főkolompot tehát bekísérték Szegedre, a többi fosztogatót pedig a ménesudvarban jól elverték, s hazabocsátották”.¹⁸⁶ A Racsmány által vezetett alakulat a környező településeken, így Csanádalbartin, Tótkomlóson, Végegyházán és Mezőkovácsházán is „rajtaütésszerű akciókat” hajtott végre, s az ott talált fegyvereket elszállította.¹⁸⁷

Mezőkovácsházán az indulatok november 2-án szabadultak el. A fosztogatók a településen élő zsidó kereskedőkre és egyéb más foglalkozású zsidó lakosokra törtek rá. Az atrocitásoknak a községben élő mind a 20 zsidó család áldozatául esett, házaikat kifosztották, sőt Fein Lázár községházával szembeni üzletét fel is gyújtották, amely porig égett.¹⁸⁸ Az *Egyenlőség* című lap 1918. november 16-i számában közölt beszámoló szerint „Mezőkovácsházán azt felelte a jegyző [Unger Kálmán¹⁸⁹] Róth Salamon községbeli lakosnak, ki védelmet kért tőle: Zsidókat nem védünk meg! A hatás nem is maradt el! Fein Lázár üzletébe behatolt a tömeg – melyben, mint majdnem mindenütt, nagy számban voltak jómódú parasztok, kik siettek a jó alkalmat felhasználni – a raktárt, az üzletet és a lakást kifosztották és végül felgyújtották a házat. A kár több mint félmillió. Fein Lázár, kinek háza jótékonyágáról messze ismert volt, negyventagú családjával együtt menekült el a községből. A többi kereskedőket is kirabolták, mintegy 300 000 koronát hurcoltak el tőlük; egy fiatal leányt meggyaláztak”.¹⁹⁰ Az így keletkezett károk összértékét

¹⁸⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 269.; Historia Domus, Mezőhegyes, 57.

¹⁸⁶ Historia Domus, Mezőhegyes, 57.

¹⁸⁷ Erdész, 1988: 308.

¹⁸⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 13. és 1918. december 27.; Tarnay, 1919d: 278.

¹⁸⁹ Unger Kálmán (1873–1949) közigazgatási pályafutását Kevermesen kezdte, 1898-ban Mezőkovácsházára került, ahol segédjegyző lett, 1906-tól Dombiratos jegyzője, 1912 és 1937 között Mezőkovácsháza főjegyzője.

¹⁹⁰ A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 16., 6.

utóbb 7-800 ezer koronára becsülték.¹⁹¹ Ezeken kívül több magánház, a főszolgabírói és jegyzői lakás, valamint az állami iskola ablakait beverték. A kétfős helyi csendőrség nem mert közbeavatkozni.¹⁹² A zavargásban Unger Kálmán községi jegyző szerint a felmentett, otthon lévő és a kórházakból hazatért katonák vettek részt, valamint „*berúgott gyermekek és éretlen subancok tették*”, s állítólag nem voltak közöttük frontról hazaérkezett katonák. A rendet másnap, vasárnap délelőtt a Görög László főhadnagy által szervezett helyi nemzetőrség állította helyre, amely megakadályozta a további rombolásokat és fosztogatásokat.¹⁹³

Nagybánhegyesen 1918. november 2-án négy zsidó üzletet fosztottak ki a helyiek. Nem csupán a boltokat, hanem a lakások is kirabolták, az ott talált ruhaneműt és bútorokat elvitték vagy megrongálták. Özv. Czinner Sámuelnétől a jószágokat és a gazdasági terményeket és felszerelést is elvitték. Chován Károly községi jegyző jelentése szerint „*[a] kifosztott házakon nem maradt ép ablak, nincsen ajtó, de a két helyen is kiütött tüzet maguk a zavargók oltották el, úgy hogy a falak és a tetőzet mindenhol épnek mondható*”.¹⁹⁴ Az egyik feldúlt üzlet tulajdonosának fia, Czinner Pál, aki védeni próbálta az üzletet, leszúrt egy fosztogató katonát, mire az áldozat testvére és annak egy barátja a tömeg szeme láttára a községháza előtt bosszúból meggyilkolta.¹⁹⁵

Chován egy korábbi, 1918. november 18-i jelentésben arról írt, hogy „*községemben, más helyektől eltérőleg, nem elszigetelt, s csak egyes házakra kiterjedő volt a fosztogatás, hanem részt vett abban a tisztviselőkön és még legfeljebb 8–10 házon kívül az egész falu. Gazdag és szegény, iparos és földműves vegyesen. Volt előljárók, 30–120 holdas gazdák családtagjai éppen úgy raboltak, mint a legszegényebbek. [...] Mindenki érdekelt volt. A gazdák még most is*

¹⁹¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 13.

¹⁹² Uo. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 27.; Tarnay, 1919d: 278.

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ Tarnay, 1919d: 273.

¹⁹⁵ Szilágyi, 1970: 32.; Halálra szurkálta a bátyja gyilkosát. *Szegedi Friss Újság*, 1924. május 4., 1.; Egy szál őszirózsa az októberi forradalom napjairól. *Szegedi Új Nemzedék*, 1924. szeptember 6., 2.

bujkálnak, szégyelnek [sic!] a szemem elé kerülni. Különösen szégyenlik, hogy pénteken senki sem jött tudomásomra adni, mi történik a Moszkovicz és Löny üzletben".¹⁹⁶ Chován az ellene 1920-ban folyó fegyelmi eljárás során arról nyilatkozott, hogy „*a teljesen és félig részeg publikumot*” kocsmáról kocsmára járva végül is neki sikerült lecsillapítani, amiben közrejátszhatott az a gyorsan végrehajtott döntés, miszerint a rászorulókat több hónapra előre ellátták kenyérbúzával.¹⁹⁷

A közigazgatásilag a községhez tartozó Kaszaper pusztán nem helybeliek, hanem a Tótkomlósról ide érkező „*csőcselék*” fosztogatott.¹⁹⁸ Itt a Montag József¹⁹⁹ és Tibor²⁰⁰ tulajdonában, valamint a Németh és társa bérletében lévő majort fosztották ki, a károk azonban nem bizonyultak jelentősnek, mert utóbb „*az elrablott holmik túlnyomórésztben megkerültek*”. Ily módon a községi jegyző 8-10 ezer koronás kárértékről tett jelentést.²⁰¹ Montag egyébként ettől nagyobb károkról számolt be. 1919. január 15-én kárfelvételi bizottság kiküldését kezdeményezte, mert elmondása szerint „*az összes tavaszi vetéseimhez szükséges vetőmagomat elrabolták, így vetőmagom semmi sincs*”.²⁰²

Mindenesetre meglehet, hogy Montag József nem is, vagy nem is csak a tótkomlósi fosztogatóknak, hanem a saját jóhiszeműségének áldozata lett. Ha ugyanis igaz *Az Est* című napilap 1918. november 9-i számában megjelent tudósítás, akkor az eset némileg másként történhetett. A lapot idézve „*Csanád megyében Montag József nagybirtokos kaszaperi pusztáján a csőcselék fosztogatni kezdett, amire Montag József nagybirtokos*

¹⁹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Chován Károly községi jegyző jelentése, 1918. november 18.

¹⁹⁷ MNL CSML ML, IV.455.b. 26954/1927. Chován Károly nagybánhegyesi községi jegyzőnek a fegyelmi ügyében az alispánhoz tett beadványa, 1920. július 20.

¹⁹⁸ MNL BéML, IV.436.b. 66/1919. Montag József kaszaperpusztai birtokos levele a Mezőkovácsházi járás főszolgabírójához, 1919. január 5.

¹⁹⁹ Montag József (1856–1927) terménykereskedő, földbirtokos, Montag Tibor édesapja.

²⁰⁰ Montag Tibor (1887–1946) földbirtokos. Halleban és Lipcsében tanult, a világháborús katonai szolgálat után 1919-ben vette át gazdaságának irányítását. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tagja.

²⁰¹ Tarnay, 1919d: 274.

²⁰² MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Montag József kaszaperpusztai birtokos levele az alispánhoz, 1919. január 15.

Budapestre utazott és a puszta védelmével Fürt Rudolf 19 éves gazdasági gyakornokot bízta meg. A gazdasági gyakornok bement Békéscsabára és ott megismerkedett Schneider Ferenc önkéntes szakaszvezetővel, akivel együtt fegyverekkel, amelyeket a 46. gyalogezred kaszárnájából kaptak, visszatért a pusztára. A pusztán a fosztogatókra lőttek, a kik közül többen, megsebesültek és néhányan meg is haltak. Üldözőbe is vették a fosztogatókat, akik egy kocsi rablott holmit akartak magukkal vinni. A kocsit Orosházán lefoglák, később azonban a rablott holmit maguk értékesítették és a pénzzel Budapestre jöttek, ahol mulatozást csaptak és ékszereket vásároltak. A budapesti rendőrség Fürtöt és Schneidert letartóztatta”.²⁰³

Hogy ebből a történetből mi az igaz, és mi a kitaláció, megbízható forrás hiányában nem tudjuk megállapítani, de hitelességét kétségtelenül erodálja, hogy nem maradt nyoma itteni áldozatoknak, a nagybányei állami halotti anyakönyvben nincs erre utaló bejegyzés. Ellenben a tótkomlósiban november 4-i elhalálozási dátummal szerepel egy Loncsa Mihály nevű 18 éves fiatalember halotti bejegyzése, aki haslövés következtében vesztette életét,²⁰⁴ de hogy az ő halálának lehetett-e bármi köze ehhez a rabláshoz, nem tudjuk. Mindenesre a tótkomlói eseményeket alaposan feldolgozó tanulmány nem tesz említést arról, hogy a községben november 4-én lett volna bármilyen összetűzés, s különösen olyan, amely halálos áldozattal járt,²⁰⁵ így egyértelműen nem zárható ki, hogy Loncsa mégiscsak a Kaszaper pusztai rablás áldozata lett.

Reformátuskovácsházán 1918. október 31-én és november 1-jén a vasútállomáson előfordultak lövöldözések, sőt, kézigránatok is robbantak, de ezek elkövetői a községen átutazó katonák voltak. Ugyancsak idegen katonák fosztották ki november 2-án éjjel Salamon Jenő vasútállomás melletti kereskedését és kocsmáját is.²⁰⁶ Miután a szomszédos Mezőkovácsházán és Nagybányhegyesen már november 2-án rablások és gyújtogatások történtek, ezért a községben,

²⁰³ Elsikkasztották a rablott holmit. *Az Est*, 1918. november 9., 5.

²⁰⁴ FamilySearch, Tótkomlói állami halotti anyakönyv, 1918. 271. bejegyzés.

²⁰⁵ Szincsek, 1996: 191–195.

²⁰⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 7291/1921. A községi eljáróság jelentése, 1921. május 6.; Uo. 22998/1918. A községi eljáróság jelentése, 1918. november 11.; Uo. 92/1919. A községi eljáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

ahol addig atrocitások még nem voltak, az előjáróság november 3-án délelőttre értekezletet hívott össze, hogy megtárgyalják, hogyan előzhetnék meg a hasonló eseményeket. Ezzel azonban már elkéstek. Késő délelőtt ugyanis megjelentek a községben a mezőkovácsházi és nagybánhegyesi fosztogatók, akikhez mintegy 25-30 helybeli asszony és gyerek is csatlakozott. Ezek Reichmann Bertalan üzletéhez vonultak, és az itt lévő kereskedést és kocsmát kifosztották, az italokat elfogyasztották. Azt azonban, hogy Reichmann üzletét felgyújtsák, csak az aznap délután megalakult helyi nemzetőrség közbelépése akadályozta meg.²⁰⁷ Noha a nemzetőrség jelenléte fékezően hatott a községben, november 5-én fegyveres emberek – vélhetően hazatért katonák – a helyi malmot akarták kifosztani, de ebben az oda kirendelt őrség megakadályozta őket.²⁰⁸

Végegyházán a hazatért katonák november 3-án délután kezdtek el fosztogatni, ebben a mezőkovácsháziak is közreműködtek. Itt három boltot raboltak ki, a felszereléseket szétrombolták, sőt, egy jelentés szerint Kalmár Alfréd²⁰⁹ községi jegyzőt még inzultálták is.²¹⁰

A nagylaki események 1918. október 31-én, csütörtök délelőtt vették kezdetüket, amikor néhány katona megjelent a főszolgabírói hivatalban és a községházán, ahol liszt és cukor kiutalását követelték. Este már tömegesen érkeztek haza a katonák, de aznap még csak mulatni kezdtek a Hungária vendéglőben, amelyet másnap is folytattak. November 1-jén azonban már elszabadultak az indulatok. Az esti órákban nagyobb csoportokba verődve, ittas állapotban járták be a községet, és a „*[l]e zsidókkal, éljen a köztársaság!*” jelszót kiabálva az izraelita lakosok házainak ablakait betörték, éjszaka pedig Friedrich Mór, Gartner József, Sternheim Emánuel, Sternheim Márk, Sternheim Fülöp, özv. Altmann

²⁰⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 7291/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. május 6.; Uo. 22998/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 11.; Uo. 92/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

²⁰⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

²⁰⁹ Kalmár Alfréd (1875–?) 1897-ben tett jegyzői vizsgát. Közigazgatási pályafutását Battonyán kezdte, majd Pankotán, Újkígyóson és ismét Battonyán működött, 1900-tól 1930-ig Végegyháza község főjegyzője.

²¹⁰ Tarnay, 1919d: 273.

Józsefné és özv. Petrovics Szofráné üzletét kifosztották.²¹¹ A csőcselék kirabolta és szétverte Weisz Márknak, a *Nagylaki Hírlap* kiadójának üzletét és nyomdáját is.²¹² Betörték Petrovics Aurélhoz,²¹³ a „Nadlačana” Takaré- és Hitelintézet Rt. vezérigazgatójához, akit kifosztottak, és szintén behatoltak Sulucz Aurél bankkönyvelő lakásába, akitől cipőket, ruhaneműket és ékszereket vittek el. Ő csak azzal úszta meg a teljes kifosztást, hogy alkut kötött a fosztogatókkal, akik kétezer korona ellenében eltekintettek a további rablástól.²¹⁴

A fosztogatások november 2-án, szombaton is folytatódtak. Mercse János²¹⁵ jegyző beszámolója szerint az emberek tömegbe verődve járták a falut, *„és az egyes gazdákhöz is bemenve, pénzt, élelmet és italt követeltek, s hol ezen kérésük teljesített, ott nem bántottak semmit, ahol azonban kérelmük nem teljesített, ott törtek és zúztak mindent, ami kezükükbe [sic!] került, s amit lehetett, el is vittek”*. A fosztogatások szinte mindenütt azonos forgatókönyv alapján zajlottak: *„azt mindössze 10–15 fegyveres katona segédlete mellett követték el és pedig oly módon, hogy a katonák fegyveresen állítottak be az egyes házakhoz, s ahol pénzt kaptak, onnan eltávoztak, ahol azonban nem volt senki otthon, vagy ahol a kérelmük nem teljesített, ott a velük volt csőcselék (asszony, férfi és gyermekek) rászabadították az illetőkre, s azok fosztották ki a lakást, s vittek el mindent. A fosztogatók által az egyes kereskedőknél és magánosoknál okozott károk összege hozzávetőleg másfél millió koronára tehető”*.²¹⁶

A tömeg garázdálkodásának még november 1-jén Spargely Imre²¹⁷ tiszteletbeli járási szolgabíró próbálta volna elejét venni, azonban *„senki*

²¹¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi eljáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279.

²¹² A nagylaki magyar nyomdász kis tragédiája. *Szeged és Vidéke*, 1918. november 6., 5.

²¹³ Petrovics Aurél (Aurel Petrovici) (?–?) ügyvéd, az 1897-ben alapított „Nadlačana” Takaré- és Hitelintézet Rt. elnök-, majd alelnök-vezérigazgatója, 1923-tól nagylaki közjegyző.

²¹⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi eljáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279–280.

²¹⁵ Mercse János (?–?) 1910-ig Csanádalberti község jegyzője, 1910-től adóügyi, 1913-tól községi jegyző Nagylakon. A román megszállást és Nagylak elcsatolását követően Ioan Mercea néven a község első román jegyzője.

²¹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi eljáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279–280.

²¹⁷ Spargely Imre (1894–1974) jogász, 1918-tól a Nagylaki járás tiszteletbeli szolgabírója. 1922-től a Földművelésügyi Minisztériumban szolgált különböző

nem akadt, ki vállalkozott volna annak megfékezésére”. A község józanabb lakói közül ugyan néhányan összejöttek a községházán, és elhatározták a polgárőrség megalakítását, de olyan kevesen voltak, hogy erre nem nyílt mód, s nem volt sikeres a másnap délelőtti alakulási szándék sem. November 2-án délután ezért a piactérre hívtak össze egy gyűlést, ahol már tekintélyes tömeg gyűlt össze. Itt Patyán Uros²¹⁸ gazdálkodó román, dr. Kolonics József²¹⁹ ügyvéd magyar, míg Bujna Iván evangélikus lelkész szlovák nyelvű beszédet tartott, melyben a rablások és fosztogatások megszüntetésére és ennek további megelőzése érdekében egységes fellépésre hívták fel a megjelent lakosságot. A felhívásnak nagy foganatja nem lett, mert, mint Mercse János községi jegyző jelentéséből tudjuk, éppen ezzel párhuzamosan fosztották ki az ő, valamint Kiss Andor gazdasági jegyző lakását. Mercse akkor éppen nem volt a községben, Kiss Andor ellenben a népgyűlésről hazatérve szembesült kifosztott lakásával.²²⁰ A Kissnél végrehajtott fosztogatás oly alapos volt, hogy szó szerint mindenét elveszítette, neki utóbb kölcsönként ruhát kellett hordania, s hogy valamennyire egyenesbe jöhessen, Hervay István²²¹ alispán révén a Belügyminisztériumtól próbált valamilyen kártérítést, illetve segélyt kieszközölni.²²²

beosztásokban, 1941-től miniszteri tanácsos. Bár 1945-ben az igazolási eljárás során nyugdíjazásra ítélték, munkájára továbbra is igényt tartottak. 1947-ben a minisztérium külföldre hurcolt javak ügyeivel foglalkozó ügyosztályát vezette. 1951-ben kitelepitették Budapestről.

²¹⁸ Patyán Uros (Uroș Pătean) (1875–1924) földműves, a Román Nemzeti Párt tagja, a nagylaki román nemzeti tanács elnöke, az 1918. december elsejei gyulafehérvári román nemzetgyűlés küldötte, 1918. december 2-tól a román nemzeti tanács tagja, 1919 őszétől román parlamenti képviselő.

²¹⁹ Kolonics József, később Könyves-Kolonics József (1884–1955) ügyvéd. 1913-ban az Országos Köztársasági Párt országos választmányi tagja, majd a Csanád vármegyei Függetlenségi Párt alelnöke. 1927-ben belépett a szociáldemokrata pártba. 1944. szeptember 26-tól rövid ideig a szovjet megszállás alá kerülő Makó városparancsnoka, az 1944-1945-ös ideiglenes nemzetgyűlés választott tagja, 1945-től tiszteletbeli vármegyei főügyész.

²²⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279–280.

²²¹ Lőgerpatonyi Hervay István (1861–1938) jogász, politikus, 1905 és 1922 között Csanád vármegye alispánja, 1927-től haláláig, mint a vármegye képviselője, a Magyar Országgyűlés felsőházi tagja.

²²² MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. Hervay István alispán felterjesztése a Belügyminisztériumba, 1919. január 23.

A fosztogatások hatására, és a polgárőrség addigi szervezési kísérleteinek megghiúsulását látva többen november 2-án délután maguk kezdték el az ellenállást szervezni, az „intelligencia” egy része felfegyverkezett, s a gazdák közül is többen csatlakoztak hozzájuk, s nekik sikerült a további fosztogatásoknak elejét venni és a garázda elemeket szétkergetni, éppen akkor, amikor azok a távollévő Szilágyi Kálmán²²³ főszolgabíró lakásába akartak bemenni. Két személyt már a ház folyosójáról kellett kizavarniuk. Mercse szerint „[a]zt, hogy a fosztogatók ily szabadon működhettek, elősegítette az, hogy mintegy 10–12 főből álló katona fegyverrel volt ellátva és lövöldözött, és így megfélemlítette a közönséget, s miután ők sem öltek meg senkit, ellenük sem akart, de nem is mert fegyvert használni, mert nem volt vele senki tisztában, hányan vannak s mert a csendőrség maga is elmenekült a tanyák közé, s így a közönség tehetetlen volt a tömeggel szemben”. A rendet aztán a november 2-án este érkező húszfős csendőri egység állította helyre a községben, akikhez a polgárőrök is csatlakoztak. A községi jegyző még szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy „nemzeti szemszögből semmiféle említésre méltó dolog nem történt, mert a fosztogatók között úgy a román, mint a tótorszi lakosok képviselve voltak”.²²⁴

1918. november 2-án Nagymajláth lakossága néhány, a harcterről fegyverrel hazatért katona vezetésével megtámadta Brüll Hermann kereskedését és kocsmáját, és ott, valamint a lakásában található összes árut, ruhát, bútort és használati tárgyat széthordták. A kocsmáitalkészletét megitták, majd ennek végeztével a ház melléképületét felgyújtották, s annak teljes leégését csak a falu józanabb részének közbelépése akadályozta meg, akik a tüzet eloltották.²²⁵ A kereskedő tulajdonában lévő üszőt a fosztogatók elvitték, levágták, és azt este „népvacsorán

²²³ Szilágyi Kálmán (?–?) földbirtokos, 1906-ban a Battonyai járásban tiszteletbeli, 1907-től a Mezőkovácsházi járásban, 1908-tól pedig a Nagylaki járásban kinevezett szolgabíró, majd 1909 és 1919 között – nyugdíjazásáig – főszolgabíró.

²²⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 280.

²²⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 2043/1921. Kucsovszky Béla községi jegyző jelentése, 1921. január 31.; Uo. IV. 463. b. 8203/1918. Nagymajláth község előjáróságának távirata, 1918. november 3.; Uo. IV.463.b. 367/1919. Brüll Herman feljelentése, 1918. november 9.; Tarnay, 1919d: 262–263.

elfogyasztották”.²²⁶ A tömeg Brüll üzletétől a református lelkészi lakhoz vonult, ahol Soós Károly²²⁷ lelkészt agyonlövessel fenyegették, amit csak a felesége határozott fellépése akadályozott meg. A községházánál viszont Kucsovszky Béla²²⁸ jegyzővel tisztelettudóan viselkedtek, neki megköszönték, hogy a hadisegélyt rendesen fizette. Tőle aznap estére táncvigalom tartására engedélyt kértek. A jegyző ezt megadta nekik, de nyugalomra intette a tömeget, amely aztán békésen szétszéledt.²²⁹

Csanádalbertin november 3-án kora délután szabadultak el az indulatok. A piactéren *„gyanús csoportosulások voltak észlelhetők, ami más alkalommal soha sem volt tapasztalható, gyermekek, suhancok, s az addig hazajött katonák fegyveresen jelentek meg, s egyszerre elkezdtek vadul lövöldözni*”. Mivel a tömeg fenyegetően lépett fel, sőt, volt, aki kijelentette, hogy leszámolnak mindazokkal, akik nekik nem tetszenek, Lengyel János községi jegyző és Szlovák Béla írnok elmenekült a faluból.²³⁰ A Trnkóczi János kisbirtokos és Kovács András napszámos által vezetett tömeg, amelyhez asszonyok és férfiak is csatlakoztak, először a község legnagyobb birtokosához, Nicsovics György²³¹ házához vonult, amelybe többször is beelőttek, de a golyó nem ért senkit, csupán *„a tulajdonos ruhásszekrényében levő ruhákat roncsolta össze*”.²³² Ezt követően Schreiber Áron kereskedőt rabolták ki, majd a jegyző és az írnok, valamint az akkor még hadifogságban lévő Kárász Mihály tanító nejének lakását fosztották

²²⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 8703/1918. Nagymajláth község előjáróságának jelentése, 1918. december 3.

²²⁷ Soós Károly (1874–1930) budapesti és debreceni teológiai tanulmányokat követően 1900-tól haláláig nagymajláthi református lelkész.

²²⁸ Kucsovszky Béla (1880–1933) 1901-ben szerzett jegyzői oklevelet, 1914-ig Krassó-Szörény vármegye több községében is helyettes segédjegyző, majd jegyző, ezt követően Nagymajláthon segédjegyző, 1917-től 1930-ig községi jegyző.

²²⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 2043/1921. Kucsovszky Béla községi jegyző jelentése, 1921. január 31.

²³⁰ Tarnay, 1919d: 279.

²³¹ Nicsovics György (?–?) földbirtokos, 1912-től a Csanádalberti Község Állattenyésztőinek Szövetkezete, 1924-től az Arad-csanádi Takarékpénztár Rt. igazgatósági tagja, a Csanád-Arad-Torontál Vármegyei Gazdasági Egyesület választmányi tagja, majd alelnöke, 1942-től ügyvezető alelnöke.

²³² MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. Jelentés a csanádalberti eseményekről, 1921. január 21. Lásd még Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

ki, illetve amit nem vittek el, „*a legnagyobb vandalizmussal*” tették tönkre.²³³ Schreibert – aki maga is rokkant katona volt – oly alapossággal fosztották ki, hogy a gyerekei lábáról még a cipőt is leszedték, emellett az összes pénzét, 23 ezer koronáját elrabolták tőle.²³⁴ A fosztogatók nekiestek a községi ellátatlanok számára, valamint a Strasser és König cég²³⁵ részére tárolt gabonának is.²³⁶ Személyi sérülés ugyanakkor nem történt, s a községben élő birtokosokat is megkímélték.

Ambrózfalván 1919. november 2-án a hazatért katonák és a lakosság közül többen megjelentek Brüll Sándor szatócs és kocsmáros lakásán, az ott lévő boltot és a kocsmát kirabolták, majd mindent felgyújtottak. A rablás és a tűz által okozott kár meghaladta a 300 ezer koronát, ebből 30 ezer korona a tőle elszedett készpénz volt.²³⁷ Brüll kifosztása olyan alapos volt, hogy feleségével csak a magukon lévő ruhájukat tudták megmenteni, 1918. december 12-én a község előljáróságától ezért a neki járó búza kiadását kérte, hogy családjával éhen ne haljanak.²³⁸ A tömeg Brüll üzletétől a község házára ment, ahol Kántor Pál²³⁹ jegyzőt vonták kérdőre a hadisegélyek, a rekvirálások és az őrlési tanúsítványok kiszolgáltatásáért, de őt magát nem bántották. Ezt követően Jámbor Emil tanító lakásához vonultak, akit az utcára vonszoltak, majd „*a sárba taposva ütötték-verték*”. A tanító a községi jegyző

²³³ Tarnay, 1919d: 279.

²³⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 8656/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele az Aradi Ipar- és Kereskedelmi Kamarához, 1918. november 22.

²³⁵ A Strasser Alajos (1823–1888) és testvérei által 1863. január 23-án Pesten alapított cég a korszak egyik legjelentősebb, az egész országot behálózó gabonanagykereskedő vállalkozása volt. Az alapításról lásd Strasser et König. *Sürgöny*, 1864. július 28., melléklet.

²³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. Jelentés a csanádalberti eseményekről, 1921. január 21.

²³⁷ Tarnay, 1919d: 263.; MNL CSML ML, IV.463.b. 8656/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele az Aradi Ipar- és Kereskedelmi Kamarához, 1918. november 22. Lásd még Gaál, 1969: 105. Az ambrózfalvi községi jegyző jelentése, 1918. december 11.

²³⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 8656/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele az Aradi Ipar- és Kereskedelmi Kamarához, 1918. november 22.; Uo. 9519/1918. Brüll Sándor kérelme a járási főszolgabíróhoz, 1919. december 12. Brüllt utóbb, legalábbis az őt ért gabonaveszteség kapcsán, kártalanították. Uo.

²³⁹ Kántor Pál (1874–1932) 1900-ban Ambrózfalván községi írnok, segédjegyző, 1907 és 1913 között Pitvaroson, majd 1913-tól ismét Ambrózfalván segédjegyző, 1914-től haláláig a községi jegyzője.

lakására menekült, miközben az őt üldöző tömeg tovább verte.²⁴⁰ Hogy ő mivel érdekelte ki ezt az erőszakot, nem tudjuk, csak azt, hogy a további atrocitások elől szinte azonnal Zólyomba menekült, ahonnan csak november közepén tért vissza a községbe, majd november 16-án a járási főszolgabírói hivatalban feljelentést tett az őt „*meglincselőkkel*” és kirablókkal szemben.²⁴¹ November 3-án délelőtt a fosztogatók Trnovszky Sámuel tanító lakásához vonultak, ahonnét egy 100 literes boroshordót vittek el, melynek tartalmát a kocsmában megitták. Délután az indulatos tömeg a községházán követelte a gabonakészletek szétosztását, melyet az előljáróság még aznap teljesített is.²⁴²

A községben nem csupán helybeliek, hanem a szomszédos községek lakói is fosztogattak. Lóczi Mihály csanádalberti katona és két társa ellen azért indult eljárás 1919 januárjában, mert fegyverrel betörték a jómódú Czabarka Tamás birtokoshoz, és tőle 175 ezer korona értékű hadikötvényt és 16 800 korona készpénzt raboltak.²⁴³

A pitvarosi események november elsején azzal vették kezdetüket, hogy egy valószínűleg akkor hazatért katona belőtt Sebastían Nándor községi jegyző ablakán, de kisebb riadalmon kívül kárt nem okozott. Arra viszont alkalmasnak bizonyult, hogy ennek hatására a községi jegyző másnap reggel Makóra meneküljön. Ő csak napokkal később, miután a rend helyreállt, tért vissza a községbe és foglalta el ismét hivatalát.²⁴⁴ November 2-án reggel azonban a községben is elszabadultak az indulatok. Aznap reggel felfegyverzett katonák Rohoska Mátyás²⁴⁵ iskolaigazgatótól

²⁴⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 8475/1918. Feljelentés Jámbor Emil bántalmazása ügyében, 1918. november 16.; Tarnay, 1919d: 263. Lásd még Gaál, 1969: 105. Az ambrózfalvi községi jegyző jelentése, 1918. december 11.

²⁴¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 8475/1918. Urbanics Kálmán járási főszolgabíró távirata a zólyomi polgármesterhez, 1918. november 9.; Uo. Urbanics Kálmán járási főszolgabíró átírat a pitvarosi rendőrőrshöz, 1918. november 16.

²⁴² Tarnay, 1919d: 263.

²⁴³ MNL CSML ML, IV.463.b. 370/1919. A pitvarosi csendőrőrs jelentése, 1919. január 11.

²⁴⁴ Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.; Bernula, 2000: 66.; Tarnay, 1919d: 277.

²⁴⁵ Rohoska Mátyás (1870–?) tanító, a szarvasi Evangélikus Tanítóképző után Szentesen és Békéscsabán tanított, 1901-től pedig a pitvarosi elemi iskola igazgató-tanítója.

– aki korábban a közéletmezés vezetője volt a településen – a községháza pincéjében lévő egy hordónyi petróleum szétosztását követelték, de mivel erre nem volt hajlandó, a katonák maguk mérték szét azt az időközben összeverődő tömegnek.²⁴⁶ Minden bizonnyal ezzel a kiállásával állhatott összefüggésben, hogy a garázdálkodó személyek bántalmazták. Rajta kívül még egy tanítót vertek meg. Az összeverődött emberek azonban ezzel nem érték be, és kezdetét vette a fosztogatás. November 2. és 4. között kirabolták Erdélyi Jakab, Volvovits Ignác, Iczkovits Sándor, Benczúr János, valamint a fogyasztási és értékesítési szövetkezet kereskedését, továbbá özv. Nébel Lajosné, valamint a szövetkezet italmérését.

Egy korabeli jelentés szerint „*a zavargást és fosztogatást orosz hadifogságból hazatért katonák, katonaszökevények, asszonyok és gyermekek okozták*”. Noha gyilkosság nem történt, a fosztogatás napjainak mégis volt egy halálos áldozata, Lóczi János, aki „*a rabolt rumból annyit ivott, hogy alkoholférgzés következtében az utcán összeesett, s egy általa lopott párnára lefeküdvé, meghalt*”.²⁴⁷ Perneki Mihály róla utóbb azt állította, hogy a románok végezték ki,²⁴⁸ de ez nem felelt meg a valóságnak.

Rablások a tanyak között is történtek. Hámory László volt országgyűlési képviselő 1918 decemberében azért tett panaszt Varjassy Lajos²⁴⁹ Arad vármegyei kormánybiztosnál, „*mert pitvarosi birtokáról ismeretlen emberek elhajtották ötvenhét darab tenyészsertését. Az ellopott sertések értéke körülbelül 80 000 korona*” volt.²⁵⁰ A pitvarosiak nemcsak helyben, hanem a környező településeken is előszeretettel fosztogattak. Micsák Márton²⁵¹ tanfelügyelő későbbi jelentése szerint „*[e]bben*

²⁴⁶ Bernula, 2000: 66.

²⁴⁷ Tarnay, 1919d: 277.

²⁴⁸ Bernula, 2000: 67.

²⁴⁹ Varjassy Lajos (1852–1934) jogász, újságíró, 1905–1918 között Arad polgármestere, 1918-ban Arad vármegye alispánja, majd 1919-ben a Károlyi Gyula vezette ellenforradalmi kormány kereskedelmi minisztere.

²⁵⁰ Hámori Lászlót meglopták. *8 Órai Újság*, 1918. december 22., 6.

²⁵¹ Micsák Márton (1880?–1970) 1909-től Csanád vármegyei segédtanfelügyelő, 1914-től helyettes tanfelügyelő, 1921–1935 között tanfelügyelő, 1935-től a Szegedi Tankerület tanügyi tanácsosa, 1940-től a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala tanügyi főtanácsosa.

a felfordulásban egyesek jó közébédéről kívántak gondoskodni, azért elhatározták, hogy miután itt van közel Mezőhegyes, van ott disznó elég, hoznak onnan annyit, hogy minden házba jusson egy-egy. A lótulajdonosokat fegyverrel kényszerítették, hogy fogjanak be s hajtsanak be Mezőhegyes egyik majorjába. Sikerült is nekik vagy 300 disznóból álló falkát elhajtani, s reggel 7-re megbeszélésük szerint elosztani. Voltak, akik tiltakoztak ez ellen, de voltak többen, akik szívesen elfogadták, sőt le is vágták azokat. Ugyanekkor a katonák ígéretet tettek, hogy hétfőre mindenki, aki katona volt, vagy még most is az, tehenet kap”.²⁵² Mint a mezőhegyesi események ismertetésekor ezt már érintettük, a pitvarosiak utóbb kamatostól szolgáltatták vissza az ellopott állatokat.

Habár Püspöklelén erőszakos események nem voltak, a helybeliek a csanádi püspöki uradalom készleteit kezdték el dézsmálni. Az egyik utóbb felelősségre vont elkövető, Czirok Tézsla István 1921 augusztusában a következőket vallotta erről: *„1918-ban a forradalom második napján érkeztem haza Püspöklelére. A hosszú úttól kifáradva Kurainak a kocsmájába mentem, ahol találkoztam 8 szintén a harcterről hazatért falubelivel. Látna azt a nagy nyomorúságot, amiben a családjaink voltak, pálinkázás közben elhatároztuk, kimegyünk a Dezső majori gazdaságban lévő supához²⁵³ és onnan 40–45 kg-os disznókat ott leszúrunk, és társaim egyet-egyet, magam pedig kettőt hazavittünk. Én az egyiket a hátsó szomszédomnak, Szírovicza Ferencné hadiözevegnek adtam. Társaim voltak Szegvári András, Békési János, Nagy István, Katkó István és Tóth István”.²⁵⁴*

A püspöki uradalmat ezt követően is fosztogatták a helybeliek. A községi jegyző adatai szerint 1429 mázsa búzát vittek el fizetés nélkül, míg 47 darab hízót, továbbá számtalan birkát loptak el, emellett elhordták az uradalom szalmáját és szénáját is.²⁵⁵ Az elkövetőket sokáig nem sikerült felderíteni. A birtok felügyeletével megbízott Bezdán József makói

²⁵² Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.

²⁵³ Dohányszárító pajtához hasonló fészter.

²⁵⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 6903/1921. Czirok Tézsla István kihallgatási jegyzőkönyve, 1921. augusztus 23.

²⁵⁵ Tarnay, 1919d: 280–281.; MNL CSML ML, IV.463.b. 8891/1918. Püspöklele község előljáróságának jelentése, 1919. január 7.

plébános 1918. december 13-án azt volt kénytelen jelenteni Glattfelder Gyula püspöknek, hogy „[a]z elhajtott sertés és juhoknak még mindig nincs gazdája, illetve tette. A közgazgatás tehetetlen a bajokkal szemben”.²⁵⁶

Sajtényban november 2-án a már régebb óta otthontartózkodó katonaszökevények, a hozzájuk csatlakozó „csőcselék”, továbbá orosz foglyokból álló tömeg az összes zsidó tulajdonban lévő üzletet és a lakásaikat kifosztotta. A lázadók a községi előjáróságot és a helyi „intelligenciát” is megfenyegették, őket minden bizonnyal pénzt követelve zsarolták is. Némethy Zoltán²⁵⁷ jegyző másnap, november 3-án karhatalom kivezénylését kérte, ez ügyben kapcsolatba lépett a járási főszolgabíróval, valamint az aradi és a szegedi térparancsnoksággal. Ennek eredményeként egy hadnagy által vezetve 26 fős karhatalmi egység érkezett a községbe, akik egy gépfegyvert is magukkal hoztak. A fosztogatók ennek ellenére ismét próbálkoztak: november 3-án este özv. Lichtenstein Adolfné üzletébe másodszor is betörték. A tömeget végül a segítségül hívott nemzetőr járőr oszlatta fel, ekkor fegyverhasználatra is sor került, melynek két halálos áldozata lett.²⁵⁸

Folytatódó zavargások

A megye területén zajló zavargások többnyire 1918. október 31. és november 4. közé tehető, ezt követően az indulatok, részben a helyi polgár- vagy nemzetőrségek létrejötte, részben a hatóságok által kirendelt csendőri vagy karhatalmi erők fellépése hatására lecsillapodtak, a rend többnyire helyreállt. Az ezt követő napokban élesebb konfrontációkról csupán a Központi járás zömmel szlovákok lakta nemzetiségi községeiből (Pitvaros, Ambrózfalva, Csanádalberti, valamint az erősen kevert lakosságú Magyarcsanád) van adatunk, az előbbieken november 7-én és

²⁵⁶ Közli Orbán, 2004: 183.

²⁵⁷ Némethy Zoltán (?–?) 1906-ban a Kolozs vármegyei bácsi kerületben helyettes körjegyző, majd sajtényi segédjegyző, 1912-ben pedig már községi jegyző, mely állását 1919 tavaszáig töltötte be. A községből kivonuló vörös katonák magukkal hurcolták, de útközben sikerült megszöknie.

²⁵⁸ Tarnay, 1919d: 266.

8-án nagyobb csendőri erőt kellett bevetni. A rendteremtés során Ambrózfalván egy 27 éves szlovák napszámos, Chrapan Mihály életét vesztette, őt lelőtték a csendőrök.²⁵⁹

Justh János²⁶⁰ főispán 1918. november 7-én táviratban arról tájékoztatta gróf Batthyány Tivadar²⁶¹ belügyminisztert, hogy „*mindkét törvényhatóságom területén [azaz Csanád vármegyében és Hódmezővásárhelyen – M. A.] nyugalom és rend helyreállott. Vármegye területén két jegyző kivételével összes tisztviselők állásaikat újból elfoglalták*”.²⁶² A belügyminiszter által a vármegyei nemzetőrség megszervezésének feladatával Makóra küldött Vajda Ferenc főhadnagy, „*csanádmegyei népbiztos*” november 15-én a következőket jelentette: „*Csanádmegyében a rend s nyugalom helyreállítva. Kisebb lokális izgatottságok különösen elenyészően kis nemzetiségi vidéken előfordulnak, de rendzavarásig nem fajulnak. Közigazgatási hatóságok a közigazgatást teljesen kezükben tartják. [...] Fosztogatások tetteseinek nagyrészt önként visszahordják [a] lopott holmit, ez esetben további eljárás megszüntetése lett ígérve*”.²⁶³ E jelentésekkel összhangban november 12-én Hervay István alispán küldött körlevelet a járási főszolgabírókhoz, községi előjárókhoz és Makó polgármesteréhez, amelyben arról írt, hogy „*[a]zok a sajnálatos rendzavarások, fosztogatások és különféle kihágások, melyek az elmúlt napokban a vármegye területén több községben előfordultak, az eddigi jelek szerint többé-kevésbé megszüntek, a vármegye területén a rend ismét helyreállott*”. Hervay arra szólította fel a tisztviselőket, hogy „*minden egyes hatóság teljes személyzete haladéktalanul kezdje meg további rendes működését, és törvényadta*

²⁵⁹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 48. Németh alórmester távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 8.; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 876. kötet. 1918. 30. bejegyzés.

²⁶⁰ neczpáli Justh János (1879–1946) földbirtokos, Justh Gyula fia, 1917. július 7. és 1918. december 16. között Csanád vármegye, illetve 1918. november 23-ig Hódmezővásárhely város közös főispánja.

²⁶¹ németújvári gróf Batthyány Tivadar (1859–1931) földbirtokos, politikus, 1892-től országgyűlési képviselő, 1917-ben a király személye körüli miniszter, 1918-ban népjóléti és munkaügyi miniszter, majd a forradalom előtt ismét a király személye körüli miniszter. Károlyi Mihály 1918. október 31-én megalakított kormányában belügyminiszter, de december 12-én távozott posztjáról.

²⁶² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 40. Justh János főispán távirata a belügyminiszterhez, 1918. november 7.

²⁶³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 68. Vajda Ferenc főhadnagy, Csanádmegyei népbiztos távirata a belügyminiszterhez, 1918. november 15.

hatáskörében egyrészt a rend, személy és vagyonbiztonság végleges helyreállítása, másrészt pedig a lakosság szociális téren mutatkozó szükségleteinek minél eredményesebben való kielégítésére törekedjék”.²⁶⁴

A helyzet azonban csöppet sem volt olyan biztató, amiként azt a derülátó Justh főispán, Vajda főhadnagy, vagy Hervay alispán feltételezte. Számos helyen nem állt helyre a zavargásokat megelőző rend. A nemzetiségi által lakott települések mellett például igen feszült maradt a helyzet Csanádapácán, ahol Sulyok István plébános a következőket jegyezte fel a Historia Domusba: „[n]ov[ember]. 18-án a lakosság hangulata fenyegető volt. Mindenki attól tartott, hogy a fosztogatás újra kezdődik. Ennek a kitörését a Romániából visszatérő német hadsereg akadályozta meg”.²⁶⁵ Arról, hogy a községen átvonuló Mackensen-féle²⁶⁶ német hadsereghez tartozó katonák mikor, miért és miként avatkoztak be a község életébe, nem maradt adatunk, de feltételezzük, hogy a vasúti szállítmányokat ért állandósuló fosztogatásokkal állhatott összefüggésben.

A kaotikus viszonyokat ugyanis jól mutatja, hogy a községi előjáróság későbbi beszámolója szerint „*egy csoportok kijártak a vasút állomásra, ott az utazók podgyászát átvizsgálva az élelmiszereket elvették, azt a központba behozták, akkor mintha a földből nőtt volna ki, nagy tömeg ott termett, s ott döntötték el, hogy mi legyen az elvett dolgokkal. Vissza természetesen nem adták, hanem olcsón szétszórták. Némelyek annyira buzgóak voltak, hogy ha meghallották, hogy ha valaki kocsin vitt ki valamit, utána mentek, s még Újkígyósról is visszahozták őket. Nem törődtek vele, ha az illetők a minisztériumba menve panaszra, onnan hoztak annak visszaadására rendeletet, azt semmibe se vették, azt mondták, hogy nekik nem parancsol*”.²⁶⁷

Ha a durva erőszakos cselekmények november első napjait követően valóban megszűntek a vármegyében, a nagyobb birtokok

²⁶⁴ MNL CSML ML, V.72.c. 4235/1923. Csanád vármegye alispánjának körlevele, 1918. november 12.

²⁶⁵ Historia Domus, Csanádapáca, 26.

²⁶⁶ August von Mackensen (1849–1945) porosz katonatiszt, német tábornagy, az első világháborúban számos beosztást követően az ún. Dunai Hadsereg parancsnoka, majd 1917-től a háború végéig a megszállt Románia katonai kormányzója.

²⁶⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.

fosztogatása mindennapos maradt a következő hetekben is. A magyarbánhegyesiek napról napra megjelentek Telbisz Ottmár²⁶⁸ birtokán, ahonnan kocsiszámra hordták el a szalmát.²⁶⁹ Özv. Babó Zoltánné²⁷⁰ kaszaperi birtokán fegyveres nagybánhegyesi katonák fosztogattak.²⁷¹ A szintén kaszaperi birtokon gazdálkodó Montag Ákos²⁷² határában lévő fákat a reformátuskovácsháziak vágták ki és hordták el szisztematikus alapossággal.²⁷³ Hász Antal²⁷⁴ nagybánhegyesi birtokostól 3783 darab akácfát vágtak ki és vittek el helybeli és magyarbánhegyesi lakosok.²⁷⁵ A mezőkovácsháziak Nagel Henrik²⁷⁶ akácfáit dézsmálták.²⁷⁷ Montag József kaszaperi birtokos, hogy legalább fái egy részét megmentse, alkut próbált kötni a nagybánhegyesiekkel, de azok nem elégedtek meg a nekik kivágásra felajánlott fával, hanem 1919. február 17-én az összeset kivágták.²⁷⁸

²⁶⁸ Telbisz Ottmár (1884–1918) 1906-tól élt Magyarbánhegyesen, 1908-tól haláláig vezette apja birtokát. Az Ócsanádi Takarékpénztár és a Magyarbánhegyesi Takarékpénztár és Áruforgalmi Rt. igazgatósági tagja.

²⁶⁹ MNL BéML, IV.436.b. 128/1919. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának jelentése, 1919. január 11.

²⁷⁰ vágvecsei Babó Zoltán (1861–1914) földbirtokos, a magyaróvári gazdasági akadémián tanult, majd kaszaperi birtokán gazdálkodott. Az 1907-ben alapított Csanádmegyei Gazdák Aratógép-szövetkezete igazgatósági tagja. Mint Kossuth-párti képviselőjelölt, több alkalommal is fellépett a battonyai választókerületben, de mandátumhoz nem jutott.

²⁷¹ MNL BéML, IV.436.b. 204/1919. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának leirata a nagybánhegyesi elöljáróságához, 1919. január 15.

²⁷² Montag Ákos (1864–1944) földbirtokos, földbérelő, Montag József öccse.

²⁷³ MNL BéML, IV.436.b. 231/1919. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának leirata a reformátuskovácsházi elöljáróságához, 1919. január 17.

²⁷⁴ Hász Antal (1887–1944) földbirtokos. A magyaróvári gazdasági akadémián tanult, majd az olasz és orosz fronton teljesített katonai szolgálatot. Édesapja, Hász Antal (1855–1917), a Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület elnöke halála után vette át a családi birtok irányítását. A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület választmányi tagja.

²⁷⁵ MNL BéML, IV.436.b. 409/1919. A magyarbánhegyesi csendőrség jelentése, 1919. február 23.

²⁷⁶ Nagel Henrik (1871–?) földbirtokos. A magyaróvári gazdasági akadémián tanult, majd a mezőkovácsházi birtokán gazdálkodott. Az Alföldi Első Gazdasági Vasút Rt. és az Arad-csanádi Gazdasági Takarékpénztár igazgatósági tagja. 1928-ban gazdasági főtanácsosi címet adományoztak számára. 1945 után a birtokát felosztották, szeszgyárát 1947-ben elkobozták.

²⁷⁷ MNL BéML, IV.436.b. 631/1919. Jegyzőkönyv Nagel Henrik panaszáról, 1919. február 12.

²⁷⁸ Szilágyi, 1970: 67. Szilágyi itt Montag Mihályról ír, de ilyen nevű birtokos nem volt Csanád vármegyében. A Nagybánhegyeshez tartozó kaszaperi Montag-birtokok Montag Mór (1829–1898) örökségéhez tartoztak, melyet a „Montag M. és fiai” cég neve alatt gyermekei, Lipót, Henrik, József, Sándor és Ákos tulajdonoltak. Mivel az

De nem csupán a birtokokat érték ilyen károk. Makón egész utcasorokról tűntek el a fák, s nem kímélték az állami, a törvényhatósági és a községi utakat szegélyező fasorokat sem. *„A tulajdonosnak tűrnie kellett a rabló hadjáratot, nem is tudta volna mivel meggátolni”* – írta Tarnay Ivor helyettes alispán egy jelentésében.²⁷⁹ A püspökleleiek a Körös-Maros-Tiszai Ármentesítő Társulat védvonalát fosztogatták különös előszeretettel. A társulat szakaszmérnöke 1919 januárjában a járási főszolgabírónál tett panaszt, hogy *„a püspök-lelei lakosok oly nagyarányú lopásokat követnek el a legutóbbi időben, hogy az esetleges árvíz ellen való sikeres védekezésiünk kockán forog és lehetetlenné válik, ha védanyagunkat elloppják, mert újat beszerezni lehetetlen”*.²⁸⁰ Urbanics főszolgabíró szerint egyébként a községben *„a kedélyek izgó, s tartani lehet tőle állandóan, hogy zavargások lesznek”*, s noha addig azok még nem következtek be, *„súlyos fenyegetődzések hangoztak el”*.²⁸¹

Kunágotán egy 1918. december eleji jelentés szerint *„[l]átszólag nyugalom van, de nem lehet tudni, melyik órában támadhat zavargás”*.²⁸² Itt annyira elszaporodtak a bűnesetek, hogy az Országos Propaganda Bizottságnak is jelezték az elviselhetetlen állapotokat. Mint írták, *„[a] helyzet eddig tűrhető volt, az utóbbi időben a gazdaságok fosztogatása napirenden van. A takarmány készletet elhordják, fákat kivágják, mindezt erőszakkal, kocsik, vetőgépek kerekeit kiszedik és elviszik, a vadászat általánossá vált, úgy hogy a vadállomány tönkre ment. A helyzet gazdaságilag szomorú”*.²⁸³ Dombegyházán sem volt jobb a helyzet, itt *„a lopások és fosztogatások napirenden vannak, s a község tulajdonát képező Vízes pusztán levő épület anyagokat is folyton lopják, úgyannyira, hogy maholnap az*

eredeti irat, amelyre Szilágyi hivatkozik, nem lelhető fel a jelzett helyen, így nem tudjuk ellenőrizni az aláíró személyét, ezért csak feltételezzük, hogy az minden bizonnyal a cég nevében eljáró Montag József lehetett.

²⁷⁹ Tarnay, 1919c: 252.

²⁸⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 512/1919. Körös-Maros-Tiszai Ármentesítő Társulat püspöklelei szakaszmérnöke levele a járási főszolgabíróhoz, 1919. január 23.

²⁸¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 9431/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése az alispánnak, 1918. december 18.

²⁸² MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. Kotroczó Antal bíró és Szarka Samu községi jegyző jelentése, 1918. december 6.; Tarnay, 1919d: 281.

²⁸³ MNL BÉML, IV.436.b. 855/1919. Az Országos Propaganda Bizottság leirata a Mezőkovácsházi járás főszolgabírójához, 1919. február 28.

*épületekből nem marad meg semmi, megakadályozni a lopásokat képtelenek vagyunk, miután karbatalmunk nincs, az itteni csendőrség pedig jelenleg 3 főből áll”.*²⁸⁴

Voltak helyek, ahol az indulatok a hatósági intézkedések ellenére sem csillapodtak. A közellátás továbbra sem volt megoldott, s nem javítottak a helyzeten az olyan esetek sem, mint amivel a kevermesiek szembesültek. Itt a battonyai nemzeti tanács egészen egyszerűen visszatartotta és nem engedte kiszállítani az ottani körzeti malomból az alispáni hivatal által a községnek 1918. október 15. és november 15. időszakra kiutalt 70 métermázsányi lisztadagot. Úgyszintén nem jutottak hozzá a községnek járó 564 métermázsa búzavetőmaghoz sem, amelyre a következő évi vetéshez lett volna szüksége a lakosságnak, pedig, ahogy a községi jegyző megjegyezte, a kevermesiek egymástól kéregettek kölcsön vetőmagot, s adtak is, annak biztos tudatában, hogy ezt a vetőmagot utóbb vissza fogják kapni. De ez nem történt meg. Nem véletlen ezért, hogy a lakosság *„állandóan izgatott, forrong, folyton gyűlésezik”*, mert nem látta biztosítottak a jövő évi kenyérellátást.²⁸⁵ A községi előjáróság a helyzetet azzal próbálta tompítani, az elmaradt vagy alacsony hadisegélyek miatt szüntelenül azonnali kifizetéseket követelők közül több ügyet is újratárgyaltak, és több kérelmet is teljesítettek.²⁸⁶

Királyhegyest a vármegye azon csekély számú települései között tartották számon, ahol a november eleji *„forradalmi eseményekkel kapcsolatos, megemlítésre méltó körülmény nem fordult elő”*. A községi jegyzői jelentés azonban ehhez még hozzátette: *„[a]z administrációt még mindig teljesen zavarják a folytonos népgyűlések, s a népnek azon téves felfogása, hogy törvények és rendeletek nincsenek”*.²⁸⁷ A közrend megbomlását jól jelzi Kisapáti Lukács²⁸⁸ községi állami iskolai igazgató-tanító 1918. december 18-i levele,

²⁸⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 651/1919. A dombegyházi előjáróság jelentése, 1919. január 7.

²⁸⁵ Tarnay, 1919d: 271.

²⁸⁶ Uo. 270.

²⁸⁷ Uo. 263.

²⁸⁸ Kisapáti Lukács (?–?) előbb pilisszentlászlói, majd marosvásárhelyi állami népiskolai tanító, 1910-től Királyhegyesen igazgató-tanító.

amelyben arra panaszkodott, hogy „*a fiatalok hétvégenként ordítóva járkálnak az utcákon, bezörgetve az ablakokon, zavarva ezzel a lakosságot. Ezt csakis a falu sőpredéke teszi*” – tette hozzá Kisapáti, aki arról is tájékoztatta a járási főszolgabíró, hogy december 15-én egy magánházban tartott bál után a községben duhajkodók közül valaki megrongálta az iskola kerítését.²⁸⁹

Noha fizikai erőszak nem történt, Blaskovich Ernest²⁹⁰ nagykirályhegyesi földbirtokost „*az őszi forradalom és a kommunista uralom alatt*” többször is fosztogatták. Ezeket a birtokon alkalmazott cselédek hajtották végre. Voltak közöttük olyanok is, akik „*mindenféle bűncselekmények elkövetésére*” biztatva „*folytonosan izgató és lázító beszédeket tartottak*”. Ezek közül utóbb két cseléd, Turi Mihály 35 éves csanádpalotai és Rója Nagy András 33 éves földéaki lakos ellen indítottak eljárást.²⁹¹ A püspökleleiek és makóiak az ottani püspöki uradalmak javait dézsmálták, mintegy húsz feljelentés tanúskodik arról, hogy makóiak az uradalom cukorrépáját hordták el kocsisámra.²⁹²

Kunágótán a fosztogatások tovább folytatódtak, és a hideg idő beálltával nem hogy csökkentek volna, ellenkezőleg, szinte mindennapossá váltak. Ennek okát az egyik károsult, Ráth József abban találta meg, hogy a november eleji rablások elkövetőivel szemben semmiféle eljárás nem indult, így mindenki azt gondolta, retorzió nélkül veheti el a másét. „*A tél folyamán azután gyakorta ismétlődtek a lopások, rablások, sőt egy ízben, egy éjszaka a határban lévő épületemet is lebontották, s faanyagát elszállították. E rablások tettesei ismereteseke voltak ugyan, de büntetésüket el nem nyerték*” – írta később Ráth, majd így folytatta: „*[u]gyanezen időtájban kezdődött a szalma és takarmány rablás, valamint a fasorok*

²⁸⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 9547/1919. Kisapáti Lukács igazgató-tanító levele a Központi járás főszolgabírójához, 1918. december 18.

²⁹⁰ ebeczki Blaskovich Ernest (1871–1949) nagykirályhegyesi földbirtokos, 1902-től az Arad-csanádi Gazdasági Takarékpénztár Rt. választmányi tagja, majd az 1920-ban alapított Csanádmegyei Szövetkezeti Rt. igazgatósági tagja. Több tanulmányt publikált a földbirtokreform tárgykörében.

²⁹¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 991/1920. A csanádpalotai csendőrszolgálat jelentése, 1920. június 3.

²⁹² MNL CSML ML, IV.463.c. 4/1919. A püspöklelei csendőri kirendeltség jelentése, 1918. december 31.; Uo. 9/1919. A püspöklelei csendőri kirendeltség jelentése, 1919. január 18.; Uo. 18–37/1919. A püspöklelei elöljáróság feljelentései, 1919. március 7.

rendszeres kiirtása is. Szépen fásított vidékeink pusztává lőn. Egyes szomszédaimnak egész széna, szalmakazlait hozták el szeme láttára, úgy, hogy egyesek gazdálkodásukat felosztalni voltak kénytelenek. Jellemző volt a vidék hangulatára, hogy a Battonyai »nemzeti« tanács arra kötelezte a birtokosokat, hogy a csőcselék által kivágott fáit saját igáival szállítsák be a tettesek lakásaira».²⁹³

Ráth állításában minden bizonnyal lehetett igazság, mert amikor Hervay István alispán 1918 decemberében felszólította Kövér Béla²⁹⁴ járási főszolgabíró, hogy tegyen haladéktalan intézkedést az elkövetők kézrekerítésére, kénytelen volt jelenteni: „*a karhatalom felett nem rendelkezem, és így a nyomozást, az ellopott tárgyak felkutatását, összehordását, a fosztogatók letartóztatását nem áll módomban eszközölni*”.²⁹⁵ A rend fenntartását az sem könnyítette meg, hogy noha a fosztogatások tettesének kilétét a helyi csendőrségnek sikerült megállapítania, és ellenük a szegedi ügyészségen bűnvádi feljelentést tettek, ügyükben mégsem indítottak semminemű eljárást a forradalmak hónapjaiban. Így, mint az egyik károsult, Ráth József fogalmazta, „*méltán terjedhetett el a nép között az a felfogás, hogy eljárásuk helyes és jogos volt, s így büntetés nem érheti őket*”.²⁹⁶

Magyarbánhegyesen sem csillapodtak az indulatok a novemberi erőszakhullám után. Habár a következő napokban főként a helyi nemzetőrségnek köszönhetően enyhült a feszültség a községben, a lopások és rablások még jó ideig előfordultak. A helyiek – a csanádapácaiakhoz hasonlóan – főként a vasúton szállított árukat fosztogatták nagy előszeretettel.²⁹⁷ Dombiratos községben 1919. január elején zavargások voltak. Ennek okáról és körülményeiről nincs adatunk,

²⁹³ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

²⁹⁴ rétháti Kövér Béla (1858–1934) 1890-ben a Kovácsházi (Mezőkovácsháza) járás szolgabírója, 1895-től a Nagylaki, 1897-től a Kovácsházi járás főszolgabírója. Az 1906-os alkotmányos válság idején felmentették, de tisztét 1907-ben visszakapta, és nyugdíjba vonulásáig, 1920-ig azt be is töltötte. Az 1905-ben alapított Kovácsházi Járási Takarékpénztár Rt. elnöke.

²⁹⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Kövér Béla járási főszolgabíró jelentése, 1918. december 9.

²⁹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

²⁹⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. Zachariás Béla községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

csupán annyit tudunk, hogy egyesekkel szemben „erőszakosságot” követtek el, ezért Czirbus István²⁹⁸ főhadnagy, vármegyei nemzetőrparancsnok Mezőkovácsházáról 20 nemzetőrt és 10 csendőrt rendelt ki, akik a rendet helyreállították. A községi elöljáróság és a földműves-munkástanács felelősséget vállalt a rend fenntartásáért.²⁹⁹ Nagylakon 1919. január 5-én éjjel egy hat főből álló rablóbanda Dragán János tanyáját akarta kirabolni, de a tulajdonos tetten érte őket, és az elkövetők egyikét, Lehoczki Jánost fegyverrel halálosan megsebesítette. A többi tettet a nagylaki nemzetőrök fogták el.³⁰⁰

Időben ugyan későbbre estek, s bizonyos szempontból a körülmények is megváltoztak, mégis egyértelműen az 1918. november eleji erőszakhullámhoz kapcsolódtak az 1919. január 13-i földreáki események. Itt – a vármegye szinte összes községétől eltérően – korábban nem voltak atrocitások. *„Földeák községben a forradalmi események zavartalanul folytak le, számottevő körülmény nem fordult elő, kár nincs”* – olvasható Lukács István³⁰¹ községi főjegyző 1918. decemberi beszámolójában.³⁰² Ennek ellenére az ellátási hiányosságok miatt az elégedetlenség igen nagy volt. Lukács 1918. november 14-én már a következőket jelentette az alispánnak: *„községünkben számottevő rendetlenség ez ideig nem történt [...] A lakosság azonban megnyugodva nincs, különösen a hazatérő katonák állanak elő különböző követelésekkel, melyben a megélhetésük biztosításáról való gondoskodás a legfőbb, s életszükségleti cikkek, ruházat, cipő beszerzéseit s kiosztását követelik.*

²⁹⁸ Czirbus István (1890–?) vasúti műszaki tisztviselő, mérnök-helyettes, tartalékos főhadnagy, 1918–1919-ben a makói, majd a Csanád vármegyei nemzetőrség parancsnoka. 1920-ban lázadás vádjával perbe fogták, de 1922-ben a Szegedi Törvényszék bizonyítottság hiányában felmentette. Később MÁV tisztviselő.

²⁹⁹ MNL CSML ML, XVI.201. 214/1919. Czirbus István vármegyei nemzetőr parancsnok jelentése, 1919. január 10.; Görög László főhadnagy, Mezőkovácsházi járási nemzetőr parancsnok szolgálati jegye, 1919. január 8.

³⁰⁰ MNL CSML ML, XVI.201. 232/1919. Czirbus István vármegyei nemzetőr parancsnok jelentése, 1919. január 13.; Kupcsek Lajos Nagylaki járási nemzetőrparancsnok szolgálati jegye, 1919. január 8.

³⁰¹ Lukács István (?–?) 1899-ben adóügyi jegyző Apátfalván, 1903–1928 között földreáki községi jegyző, az 1902-ben alapított Hódmezővásárhely–Makó–Nagyszentmiklósi Helyiérdekű Vasút Rt., majd az 1922-ben alapított Makói Közgazdasági Bank Rt. igazgatósági tagja.

³⁰² Tarnay, 1919d: 262.

*Ha az igények csak részben is kielégítve nem lesznek, hamar megtörténhetik a népnek a hatóság embereivel való összeütközése”.*³⁰³

Különösen a cipő- és cipőbőr hiánya okozott gondot. A község előljárósága először 1918. december 1-jén, majd 1919. január 12-én fordult levélben a közellátási miniszterhez, hogy 500 pár férfibakancsot, továbbá a nők és gyermekek számára készítendő lábbelihez szükséges alapanyagot biztosítson az itt élők számára, mert „[a] lakosság a háború óta csak kisebb mennyiségben jutott lábbelihez, a háború előtti készletüket pedig már elhasználták, s ma úgy áll a helyzet, hogy a munkásság s azok gyermekei lábbeli nélkül vannak”.³⁰⁴ Az 1919. január 12-i levelükben már azzal is érveltek, hogy miközben a község 308 darab hízott sertést biztosított a főváros ellátására, addig onnan a számukra elengedhetetlenül szükséges cipő és alapanyag nem érkezett meg.³⁰⁵

A feszültség 1918 decemberétől már tapintható volt a községben, érdemi munkát az előljáróság nem végezhetett. Czuppon Endre adóügyi jegyző szerint „[e]bben az időben a forradalom már annyira ferde irányú, bolsevista jellegű volt, hogy mi nem tehattük hivatalunkban azt, amit akartunk, az egész községhez a munkástanács kezében volt, s mi ott csak kényszermunkát végeztünk”. Czuppon ehhez még hozzátette, „hatáskörünk megszűnt, a kommunisták irodáinkban ültek”.³⁰⁶

1919. január 13-án zavargások törtek ki a községben, amit megkönnyített, hogy a helybeli csendőröket már korábban elvezényelték a településről.³⁰⁷ Erre a napra Urbanics Kálmán járási főszolgabíró tisztújító közgyűlést hirdetett, amit közhírré is tettek a faluban. Előző este a földéaki földmunkások csoportja a katolikus körben gyűlést tartott, ahol elhatározták, „hogy a főbíró megballgatják, s ha nem kedvükre beszél, a

³⁰³ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A földéaki községi főjegyző jelentése, 1918. november 14.

³⁰⁴ MNL CSML ML, V.105.b. 4262/1918. A községi előljáróság kérelme a kereskedelmi miniszterhez, 1918. december 1.

³⁰⁵ Uo. A községi előljáróság kérelme a kereskedelmi miniszterhez, 1919. január 12.

³⁰⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 1688/1920. Czuppon Endre adóügyi jegyző jelentése, 1920. január 21. és 1920. április 26.

³⁰⁷ Petrovics, 1921: 79.

községbázáról kivezetik, eltávolítják”.³⁰⁸ A hangulat azonban ennél sokkal feszültebb volt. Egy későbbi rendőrségi nyomozati jegyzőkönyv szerint többen „*abczugolták*” és szidalmazták a főszolgabíró, Gyorgyevics Miklós 28 éves cipész pedig, aki 1916 áprilisában mint hadifogoly került a községbe, állítólag „*gúnyolódó szavakkal azt mondta, hogy a kegyelmes főbíró a lábánál kellene felhúzni*”. Az egyes szemtanúk szerint itt Gyorgyevics indulatos kitörését az váltotta ki, hogy „*ő nem kap anyagot, mint a többi mesterek*”, s ennek felelőset a főszolgabíróban vélte megtalálni.³⁰⁹ Urbanicsról egyébként az a vád terjedt a Központi járás településein, hogy „*nem tartja be a hivatalos órákat, és hogy a háború alatt rekvirált szalonnát apósa birtokára hordatta*”, sőt – mint később kiderült – azzal is megvádolták, hogy másfél vagon cukrot elsikkasztott.³¹⁰ Mindez tovább gerjeszthette a vele kapcsolatos indulatokat.

Urbanics a jelzett napon valóban meg is érkezett, hogy a képviselő-testület ülésén elnököljön, ahol egy segédmunkaerő felvételéről volt szó. A gyűlés közben sok falubeli lepte el az üléstermet, akiket Bajusz János,³¹¹ a községi földmunkás csoport elnöke vezetett. Itt szóváltás kezdődött közte és Urbanics között. A főszolgabíró erre berekesztette az ülést, majd Lukács István községi főjegyzővel a jegyzői szobába távozott. A tömeg azonban az udvaron várakozott rá, s mikor „*az iroda helyiséget elhagyván*

³⁰⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 537/1920. Lukács István községi főjegyző jelentése a proletárdiktatúra ideje alatt történekről, 1919. december 24. Lásd ugyanezt: Uo. V.105.b. 1327/1919.

³⁰⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 2445/1920. A földeáki csendőrőrs jelentése, 1920. június 15. A kép teljessé tételéhez hozzátartozik, hogy voltak később olyan szemtanúk, akik másokkal ellentétben nem hallották Gyorgyevics szájából elhangozni az inkriminált mondatot, ezért utóbb bizonyíték hiányában szabadon bocsátották. Mivel a Gyorgyevics elleni feljelentést Szalma János cipésmester tette, a csendőrség vizsgálata nem zárta ki, hogy a feljelentés mögött személyes bosszú állt, „*mert Gyorgyevics, ki szintén cipész mester, a mesterség folytatásában a községben nagy hátrányára van*”. Uo. 4211/1920. A földeáki csendőrőrs jelentése, 1920. augusztus 28.

³¹⁰ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26. Lásd még Azért. *Makói Ujság*, 1919. január 22., 1.

³¹¹ Bajusz János (1878–?) vagyontalan napszámos, a proletárdiktatúra idején is aktív szerepet vállalt. 1919. december 17-én vették őrizetbe, s a Szegedi Törvényszék 1921. október 11-én kelt B 6487-12/1920. szám alatti ítéletével személyes szabadság megsértése, zsarolás vétsége és lopás büntette vádjával hét év börtönre ítélte. MNL CSML ML, V.105.b. 2316/1919. Értesítő jegyzék Bajusz Jánosról, 1925. február 26.

megjelent a községháza folyosóján, [...] ott többen felszólították, hogy miután a község lakossága neki bizalmatlanságot szavazott, hagyja el a községet. [...] Amint a községházából távozott és gyalog Makó felé vette útját, a beti piac közönségéből a nők kiabálni kezdettek, a csoportosulás körülötte egyre nőtt, s az összegyűltek egy darabig minden tettelegesség nélkül, csupán kiabálva kísérték. A községbe vezető utcán azonban a nép ellenszenvének már tettelegességgel adott kifejezést”.³¹² A 8 Órai Újság beszámolója szerint „[ú]tközben a felbízott utcagyerekek kövekkel dobálták, majd rárohantak, és agyba-főbe verték. Talán agyon is verik, ha egy ember ki nem szabadítja kínos helyzetéből. Súlyosan sérülten föltették a kocsjára, amely hazavitte Makóra”.³¹³ Az egyik elkövető, az 50 éves Sándor János utóbb egy vallomásában elismerte, hogy az „említett napon a községházához ment, és amikor a főbíró úr onnan eltávozott, azt több társával, kik közül csak Dombi [Sándorra] és Bajuszra [Bajusz Józsefre] emlékezik, üldözőbe vette, beismeri, hogy a főbíró urat a nála lévő cseresznyefa bottal többször megütötte”.³¹⁴

A leírásokban foglaltak ellenére Urbanicsnak komolyabb sérülései nem lettek, mert néhányan közbeléptek, így el tudott menekülni a további erőszak elől. Ellenben nagyon súlyos sérüléseket szenvedett Czuppon Endre adóügyi jegyző, aki telefonon akart karhatalmi segítséget kérni. Egy későbbi községi jelentés szerint Czuppon „az egyik fegyveres ember fegyver tusájával fejbe vágta, kinek koponyája megrepedt, összeesett, erre, bosszújukat kielégítendő, többen arcul verték, ujjait, melyen a földön támaszkodott, fegyver aggyal szétverték, akadt olyan is, aki már a teljesen levert, magatehetetlen ember fülébe ujját bedugta, s úgy verte a falhoz [a] fejét”.³¹⁵ Petrovics György akkori kormánybiztos visszaemlékezésében arról írt, hogy „[j]ellemző volt a nép hangulatára és dühére, hogy a körülálló nagy tömegből senki nem ment segítségére, sőt, amikor felesége odaszaladt, hogy hazavonszolja, neki sem akart ebben senki sem segíteni”. A felbőszült tömeg bosszúszomját jól mutatta az is, hogy „[a]nnak

³¹² MNL CSML ML, IV.463.b. 387/1919. Révész Oszkár községi helyettesítő jegyző jelentése, 1919. március 27.

³¹³ Földeákon félholtra verték a jegyzőt és a főszolgabíró. 8 Órai Újság, 1919. január 22., 5. Lásd még Véres közgyűlés Földeákon. Makói Újság, 1919. január 19., 2.

³¹⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 5716/1920. A földeáki rendőrség jelentése, 1920. december 15.

³¹⁵ MNL CSML ML, V.105.b. 1517/1919. A földeáki községi jegyző jelentése, 1919. június 16.

a cselédleánynak, aki később a jegyzőnével házavitte az eszméletlen sebesültet, éjjel bosszúból az ablakát beverték".³¹⁶ Czuppon annyira összeverték, hogy „önkénvületi állapotban, életveszélyes sérülésekkel szállítottak be” a makói kórházba, ahol életmentő műtétet hajtottak rajta végre.³¹⁷ Mint utóbb maga írta, „félholtan és örülten kerültem a kórházba, hol három és fél hónapig fekvődtem”.³¹⁸

A bántalmazás kitervelői és elkövetői közül többen (Bajusz János, Sándor János, Bajusz József, Horváth Balázs, Szabó István, Szabó Balázs) felfegyverkezve a csendőrlaktanyához mentek, hogy az ottani állományt lefegyverezzék és gépfegyvereket szerezzenek. „[M]ivel gépfegyvert nem találtak, megfenyegették a csendőröket, ne hogy merészeljenek a szolgabíró és jegyző bántalmazási ügyében nyomozást indítani, mert különben ők is úgy fognak járni, mint azok”.³¹⁹ Ellenben a községházán lévő fegyverraktárt feltörték, és onnan 60 puskát – valószínűleg a helyi nemzetőrség fegyvereit – magukhoz vették.³²⁰

Nyilvánvalóan az Urbanicsék elleni erőszak, illetve a községbeli lázadók felfegyverkezése okozta, hogy másnap először egy a nagybecskereki csendőrszárnyhoz tartozó 15 fős csendőri alegység, majd később még 20 csendőr, 20 nemzetőr, valamint 4 tiszt vezetésével a makói pótütegtől 32 tüzér indult Földeákra, akiknek sikerült is a rendet helyreállítaniuk, illetve a lázadókat lefegyverezniük.³²¹ A csendőrök 14

³¹⁶ Petrovics, 1921: 76.

³¹⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 3524/1920. Nagy Gyula főszolgabíró által kiállított bizonyítvány, 1920. július 29.

³¹⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 1688/1920. Czuppon Endre adóügyi jegyző jelentése, 1920. január 21. Czuppon, bár felépült és újra munkába állt, maradandó egészségkárosodást szenvedett. Gyakorlatilag teljesen elvesztette a hallását, s csupán hallókészülékkel tudott úgy-ahogy kommunikálni. Ez néhány év múlva oda vezetett, hogy az akkori püspöklelei adóügyi jegyzői állásától is meg kellett válnia: tiltakozása ellenére 1927-ben alkalmatlanságra való hivatkozással nyugdíjazták. MNL CSML ML, IV.455.b. 2154/1931. Czuppon Endre püspöklelei adóügyi jegyző nyugdíjazási ügye.

³¹⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1045/1920. A földeáki csendőrőrs jelentése, 1920. április 14.

³²⁰ Petrovics, 1921: 77.; Gilicze–Schmidt, 2001: 59–60.

³²¹ Uo. 76. Más adat szerint nem január 14-én, hanem másnap, január 15-én vezényeltek Makóról 95 tüzért és 16 csendőrt Földeákra „a megtörtént lázadás elhnyomására”, utóbbiak valóban a nagybecskereki csendőrszárny állományához tartoztak. MNL CSML ML, V.105.b. 1082/1919. A Földeákra kiküldött karhatalmi erők étkezési költségeinek elszámolása, 1919. április 7.

személyt vettek őrizetbe, közülük – a makói munkástanács tiltakozására – 11 főt szabadon bocsátottak, míg 3 személyt a szegedi államügyészség fogdájába kísérték.³²² A csendőrök állítólag a nyomozás során több embert is bántalmaztak, ami erős csendőrellenes indulatot váltott ki a községben, sőt Makón is, ami egyik kiváltó oka lett a január 30-i ottani, fegyveres összetűzésbe torkolló erőszakos eseményeknek.³²³

A letartóztatások miatti indulatok miatt „*kitört zavargások lecsillapítása céljából*” Petrovics kormánybiztos kérésére 1919. január 18-án a makói szociáldemokrata párt két vezetőségi tagja, Halász Gyula³²⁴ és Rózsa Ferenc³²⁵ is megjelent a községben, akik népgyűlést hívtak össze, s úgy tűnik, megjelenésük és ottani fellépésük valóban enyhíteni tudta az indulatokat.³²⁶ Mindenesetre a további zavargások megelőzése érdekében a földéaki csendőrőrs állományát 10 fővel megerősítették.³²⁷ Minden bizonnyal ennek az erősítésnek a nagyobb részét Návay Lajos majorjának védelmére rendelték ki, aki január 16-án kétségbeesett hangú levélben kért segítséget Petrovics György kormánybiztostól az őt és családját ért folyamatos fenyegetések miatt. „*Tudom, hogy most megfelelő karbatalmat rendeltél a községbe, ez üdvös cselekedet volt – utalt a mintegy száz fős makói csendőri éskatonai alakulat rendteremtésére és a felelősök kézre kerítésére –, de ha a karbatalom ismét elmegy, úgy félek, hogy az anarchia ismét megújul. Itt nálunk is például a frontról visszatért katonák nem akarták elhinni, hogy a bétfüi eseményeknek megtorlása lehet, mivel szerintük a »magyar katona« csak nem fog testvérei ellen az urak pártján fellépni. Úgy hallom, hogy a községben is voltak kísérletek, hogy a katonákat a »nép ügyének« megnyerjék*”.³²⁸ A csendőri erők

³²² Petrovics, 1921: 77.

³²³ Uo. 80.

³²⁴ Halász Gyula (?–?) tiszthelyettes, a makói szociáldemokrata pártszervezet alelnöke, a katonatanács, majd a munkástanács tagja, a szociáldemokrata párt részéről Petrovics György kormánybiztos mellé kirendelt bizalmi férfiak egyike.

³²⁵ Rózsa Ferenc (1897–1981) géplakatos, 1918-tól a makói szociáldemokrata párt titkára, majd a kommunista csoport egyik szervezője, a proletárdiktatúra idején a háromtagú megyei direktórium tagja. A Tanácsköztársaság bukása után Romániába menekült, ahonnan 1977-ben települt haza Makóra.

³²⁶ Petrovics, 1921: 77.; MNL CSML ML, V.105.b. 373/1919. a makói munkástanács földéaki kiszállása elszámolásával kapcsolatos iratcsomó.

³²⁷ Petrovics, 1921: 77.

³²⁸ Uo. 78.

megegyezése Návayban minden bizonnyal megnyugvást keltett, s feltételezhetően ennek következtében nem hagyta el Földeákot, holott többen is kérték, hogy a bizonytalan helyi viszonyokra tekintettel ideiglenesen költözzön el biztonságosabb helyre a községből.³²⁹ Ha az akkori megerősített csendőri jelenlét nem keltett volna benne hamis biztonságérzetet, s mégis elhagyta volna a lakóhelyét, aligha vált volna néhány héttel később a vörös terroristák áldozatává.

TETTESEK ÉS ÁLDOZATOK

Kozma Miklós³³⁰ 1933-ban kiadott *Az összeomlás* című visszaemlékezésében a következőket írta a vidék „forradalmáról”: „[e]nnek közvetlen hatása vidéken főként sapkarózsza-tépkedésekben nyilvánult, de helyébe még nemzeti kokárda került. Megalakultak a nemzeti tanácsok, ezek igyekeztek a rendet fenntartani, míg a különböző katona- és munkástanácsok igyekeztek tőlük telhetően azt felborítani. Rendetlenség előidézése végett nem volt szükség külön tanácsokra, mert ebben szívesen működtek közre mindazok, akik örömmel halásztak a zavarosban, továbbá az ilyenkor mindig megmozduló csőcselék. A parasztság alja az eseményeket helyenként nagyon reálisan fogta fel – egyszerűen elkezdett rabolni. Kirabolta az urakat és a zsidókat. A rablás és fosztogatás elég politikamentesen történt, s már szállóigévé vált az a mondás, amit Manno Pistától³³¹ hallottam. Valaki megkérdezett egy falusit: »Na, mi újság maguk felé?« – »Hát kérem már semmi. Nálunk a köztársaság csak két napig tartott, mert aztán jöttek a csendőrök!« Köztársaság alatt csak a szabad fosztogatást értették”.³³²

³²⁹ Uo. 80.

³³⁰ leveli Kozma Miklós (1884–1941) katonatiszt, politikus, 1922-től az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. elnöke, 1934-től felsőházi tag, 1935–1937 között a Gömbös-, majd a Darányi-kormány belügyminisztere, 1940-től haláláig Kárpátalja kormányzója biztosa.

³³¹ Mannó István (1883–1963) Pest megyei földbirtokos, tartalékos főhadnagy a 8. (Esterházy) huszárezrednél, Horthy István tábornok parancsőrtisztje.

³³² Kozma, 1933: 50–51.

Forgó Ferenc³³³ csongrádi járásbíró egy az eseményekhez időben közelebbi, 1920. májusi jelentésében másként, de a lényegét tekintve Kozmával megegyezően értékelte a történeteket. *„Az 1918. évi október végén és november elején lefolyt eseményeket általában nem tekintettük komoly forradalomnak – írta –, csak átmeneti zűrzavarnak, melyet a felbomló frontokról visszaozónló, testileg lelkileg kifáradt, a hosszú háborúban rettentően szenvedő katonák fegyelmezetlensége, s az itthoni munkátlan, naplopó csőcseléknek zavarosban halászni akaró hajlama idézett elő”*.³³⁴

Bár a fentebb idézett kortársi interpretációk nyilván leegyszerűsítők, s a hatalmi pozícióban lévők narratíváját közvetítik, mégis többé-kevésbé pontosan adják vissza az akkori napokkal kapcsolatos korabeli sztereotípiát, amelyben persze már benne volt az események egészéről, majd a kommunről adott lesújtó értékítélet is. A lokális kutatások – mint a Csanád vármegyeiek – azonban pontosíthatják az események szereplőit, a rablásokat elkövető „csőcselék” valós összetételét és szerepét.

Az itteni adatok jórészt egybecsengenek az országszerte tapasztalható jelenségekkel. Az erőszak elkövetői Csanádban is főként a leszerelt, zömmel ittas katonákból, valamint a hozzájuk csapódó asszonyokból és gyerekekből tevődtek össze, azaz a Kozmához hasonlóan a helyi jelentésekben is rendszeresen visszatérő kortársi szóhasználatot idézve itt is a „csőcselék” volt. Az 1918-as erőszakhullámot vizsgáló Csíki Tamás erre az ellentmondásra felhívva a figyelmet arról ír, hogy *„[a] tömegmozgalmakat megvetők és a tömeget »csőcseléknek« tekintők azokat a sztereotípiákat fogadták el, amelyek szerint a tömegben az egyén elveszti személyiségét, megszabadul az önkontroll kényszerétől, és az egyéniségen a tömegösztön kerekedik felül, ami irracionális viselkedésformának nyit utat”*. Ehhez még hozzáteszi: *„[n]em igazolható az »arctalan« tömeg képzelete sem*.

³³³ Forgó Ferenc (?–1937) jogász, 1913-tól a csongrádi járásbírószékhelyen jegyző, ugyanebben az évben albiró, 1914-től járásbíró, 1931-től a csongrádi járásbírószék elnöke.

³³⁴ MNL OL, K 46. II.4/g. A Csongrádi Kir. Járásbírószék vezetőjének jelentése, 1920. május 18.

Nagysága – a települések létszámától függően – néhány főtől néhány tucsig terjedt [...] A visszaemlékezések, – még ha »csőcselékként« bélyegezték is meg a résztvevőket –, nőket és gyermekeket, szökött és leszerelt katonákat, alvégieket és felvégieket, cselédet, napszámost, földművest, gazdák fiait, hentessegédet, kovácsot azonosítottak, és gyakran meg is nevezték őket”.³³⁵

A Csanád vármegyei adatok ismeretében alapvetően egyet kell értenünk Csíki Tamás megállapításaival, de az általa levont következtetést árnyalniuk szükséges. Egyrészt abban igaza van, hogy az erőszakhullám résztvevőit a helyi mikrotársadalomban elfoglalt státuszuk alapján nem lehet szabatosan behatárolni, csak az látható, hogy a szegényektől a módosabbakig széles volt a paletta. Tehát, ha a „csőcselék” kifejezés alatt kizárólag a falvak „legalját”, azaz a lopásokra, törvényteleniségekre és destruktív cselekedetekre bármikor kapható, többnyire szegregált réteget kell érteni, akkor a kifejezés használata így biztosan nem volt igaz, habár a szociálpszichológia is úgy tartja számon, hogy „[a] lázadásban részt vevők általában véve peremhelyzetű személyek”.³³⁶ Eric Hobsbawm szerint – bár ő csak a városokat vizsgálta –, a „csőcselék” „nem egyszerűen emberek alkalmi egyesülése volt valamely ad hoc cél kivívására, hanem állandó egység, amelyet számításba kellett venni, még ha különösebb szervezetszerűség nem jellemezte is”.³³⁷ Ugyanakkor az is tény, hogy számos későbbi községi jegyzői beszámolóból és csendőrségi jelentésből olyan személyek arcélei villannak fel, akiktől nem állt távol a törvénytörés, a kocsmai verekedés, az erőszak, így mégis csak lehet igazság a „csőcselék” kifejezés használatában, hiszen ezek a szereplők rendre vezér-, de legalábbis kezdeményező szerepben tűnnek fel. Makón ellenben a városi polgárok és a jobbmódú gazdák egyáltalán nem vettek részt a tömegdemonstrációkban. Tarnay Ivor helyettes alispán okkal állapította meg, hogy „a külvárosok terrorja itt szabadon érvényesült”,³³⁸ azaz az itteni viszonyok közelebb álltak Hobsbawm teóriájához.

³³⁵ Csíki, 2018: 146–147. Lásd még Davis, 2001: 140.

³³⁶ Allport, 1999: 98.

³³⁷ Hobsbawm, 1974: 164–165.

³³⁸ Tarnay, 1919a: 181.

Persze, az is nyilvánvaló, hogy a „*csőcselék*” kifejezésnek a visszatérő alkalmazása a sértettek szóhasználatát volt az őket nem egy esetben kifosztókkal és megalázókkal szemben, s benne volt a rend megbontóinak lekicsinylő elítélése is. Lehet benne tehát némi tudatos, utólag, a kellő források hiányában nem ellenőrizhető torzítás. Ám az is igaz, hogy a néhány, többnyire erősen ittas személy által gerjesztett indulat hamar tömegeket vonzott, különösen annak hatására, hogy nem volt helyben olyan erő, amely ezt megakadályozhatta volna, így széles körben és elemi erővel feltörve elszabadultak az addigi látens indulatok. S a tömeget ettől kezdve már nem a józan belátás, hanem a destruktivitás, a bosszú és a szerzés tömegpszichózisa irányította. Így a tömeg, annak összetételétől függetlenül, akkori viselkedését tekintve valóban öntörvényű „*csőcselék*”-kévé vált.

Az erőszakhullám napjaiban a rendbontásban játszott szerepek nem voltak mindig azonosak. Habár a fosztogatásoknál általában a hazatért katonák is jelen voltak, nem mindenütt és nem mindig ők voltak az elkövetők. Ők többnyire csak randalíroztak, mint Magyarcsanádon az ittas katonák, így itt fosztogatásról és rablásról nem is maradt adat.³³⁹ Ráadásul azok a katonák, akik részesei voltak a november eleji erőszakos eseményeknek, nagyjából nem is a frontról visszatértek közül kerültek ki, ők ugyanis csak a későbbi napokban érkeztek haza. Miként Tarnay Ivor helyettes alispán rögzítette, „[a] *kerületi parancsnokságok székhelyein tartózkodó katonaság volt, amely elsősorban hazakerült, a fronton levők a hó vége felé*”.³⁴⁰ Ezt erősítette Bittner Róbert³⁴¹ makói rendőrtanácsos későbbi

³³⁹ MNL CSML ML, V.110.d. 37/1921. A községi jegyző jelentése, 1919. december 1.; Tarnay, 1919d: 262.

³⁴⁰ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.

³⁴¹ Bittner Róbert (1885–?) jogász, rendőrtiszt, rendőrtanácsos, 1913-ban kinevezett aradi rendőrfőkapitány, de tisztét fellebbezés miatt nem tölthette be, így 1918-ig alkaptányként, 1918 őszén helyettes főkapitányként szolgált, de miután 1918. november 22-én a románok elmozdították, vállalkozásba kezdett, majd a végleges román berendezkedést követően Magyarországra menekült. 1920-tól rendőrtanácsos, és szeptembertől 1924-es nyugdíjazásáig makói rendőrkapitány. Ezt követően a Makói Ipartestület titkára, majd 1940-től az Ipartestületek Országos Központja jóléti osztályvezetője, később titkára.

összefoglaló jelentése is, aki a kaszárnnyákból hazaszökött megbízhatatlan katonákról írt, akiknek puskaropogásától volt hangos a város november első napjaiban.³⁴² Ezek a katonák többnyire póttartalékosok, a kiképző keretek tagjai vagy valamelyik hátországi alakulathoz tartozók voltak.³⁴³ A frontról szervezetten hazahozott katonák ugyanis – a budapesti szállítási parancsnokság Révész Tamás által közölt napi adatai alapján – zömmel november 7. és 20. között érkeztek a történelmi Magyarország területére. Szervezetlenül persze már az ezt megelőző napokban is érkeztek, de jóval kisebb létszámban, s ezek is inkább november 4-től, akkor tehát, amikor a november eleji napokra tehető erőszakhullám már a legtöbb helyen lecsillapodott.³⁴⁴ A szervezetten hazaérkező alakulatok aztán hamar felbomlottak,³⁴⁵ de így is napokba tellett, mire ezek a katonák hazajuthattak.

A hátországi egységek felbomlása ellenben jóval gyorsabban ütemben zajlott, s a Csanád megyei adatok azt mutatják, hogy az első katonákat szállító szerelvénny már október 31-én este megérkezett Makóra, de tömegesen a megye falvaiba csak november elsején éjszaka, illetve 2-án érkeztek haza.³⁴⁶ Mivel a helyi zavargások szinte kivétel nélkül egybeestek ezeknek a hátországi – ekkor zömmel Szegedről és Aradról jövő³⁴⁷ – katonáknak a hazaérkezésével, nyilvánvaló, hogy akarva-akaratlan ők lettek az események katalizátorai. Számuk nehezen megbecsülhető, de nyilvánvalóan arányban állhatott a települések lélekszámával: minél nagyobb volt egy település, annál nagyobb számú katona térhetett haza egyidőben. A több mint háromezer lelkes Pitvaroson például egy csendőrségi jelentés szerint 80–90 fegyveres katona lövöldözött a község utcáin,³⁴⁸ akik nyilván akkor érkezhettek meg

³⁴² MNL OL, K 46. II.21. Bittner Róbert rendőrtanácsos összefoglaló jelentése, 1920. december 18.

³⁴³ Ablonczy, 2020: 99–100.; Révész, 2020: 74.

³⁴⁴ Révész, 2020: 60.

³⁴⁵ Hatos, 2018: 186.; Révész, 2020: 61., 74.

³⁴⁶ Petrovics, 1921: 5.; Tarnay, 1919d: 261–281.

³⁴⁷ MNL OL, K 803 3. 15. őe. 9. Gross Hermann járásörnmester távirata a szentesi csendőrszárnnyhoz, 1918. november 2.

³⁴⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 17. A pitvarosi csendőrörőrs távirata a szegedi csendőrkerülethez, 1918. november 3.

a vonattal. Ám hogy ők mindannyian részesei voltak-e a fosztogatásoknak, vagy sem, nem tudható, különösen annak tükrében, hogy a községi jegyző jelentése szerint itt „*a zavargást és fosztogatást orosz hadifogságból hazatért katonák, katonaszökevények, asszonyok és gyermekek okozták*”.³⁴⁹ Csanádapácán a község plébánosa szerint „*a kiéhezett asszonyok ösztökélésére néhány visszatért, megrészegített katona csinálta*” a forradalmat.³⁵⁰

Több adat is arra mutat, hogy néhol egészen fiatal „*subanc*” katonák jártak az élen, mint Csanádpalotán.³⁵¹ Másutt a „*front mögött bujkáló, destruált katonák*” vezették a „*nagy gyorsasággal összeverődött tömeget*”, mint történt Kevermesen.³⁵² Olyan hely is akadt, ahol a felmentett, otthon lévő és a kórházakból hazatért katonák voltak a kezdeményezők, amint azt Mezőkovácsházán megörökítette a községi jegyző.³⁵³ A csanádpalotai zavargások egyik fő felelősének tartott 19 éves Barna Imre „*a háború alatt katona volt, harctéri szolgálatot is teljesített, de a katonaságtól megszökött, egy évnél hosszabb ideig szökésben volt, idehaza bujkált, be nem vonult többé, hanem itt érte a háború vége is*”.³⁵⁴ Rajta kívül két olyan személyt is az erőszak elkövetőinek vezetői közé soroltak az eseményekről utóbb beszámoló községi előjárók, akik katonai szolgálatot egyáltalán nem teljesítettek, hanem felmentettként a mezőhegyesi kendergyárban dolgoztak. Rajtuk kívül még öt olyan gyanúsított volt, akik teljesítettek ugyan frontszolgálatot, viszont róluk nem tudható, hogy pontosan mikor tértek haza.³⁵⁵

Sajtényban már régebb óta otthon tartózkodó katonaszökevényekből, a hozzájuk csatlakozó „*csőcselék*ből”, továbbá orosz foglyokból álló tömeg fosztogatott.³⁵⁶ Battonyán ellenben a részeg katonák vezették a fosztogatókat, hogy ők honnan tértek haza, nem

³⁴⁹ Tarnay, 1919d: 277. Lásd még Bernula, 2000: 66.

³⁵⁰ Historia Domus, Csanádapáca, 39.

³⁵¹ Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 2.

³⁵² Historia Domus, Kevermes, 115.; Tarnay, 1919d: 269–270.

³⁵³ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 27.; Tarnay, 1919d: 278.

³⁵⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 4111/1920. A csanádpalotai előjáróság adatszolgáltatása a szegedi államügyészségnek, 1919. szeptember 17.

³⁵⁵ Uo.

³⁵⁶ Tarnay, 1919d: 266.

tudjuk.³⁵⁷ Egy 1969-ben közzétett publikáció arról ír, hogy a battonyai események irányítói is Oroszországból hazatért hadifoglyok voltak, de ennek egyéb megerősítő forrását nem sikerült fellelnünk, a szöveg szerzője is meg nem nevezett szóbeli visszaemlékezőkre hivatkozik.³⁵⁸ Még ha igaza is lehetett ezeknek az anonim visszaemlékezőknek, sok tapasztalatot nem hozhattak magukkal, mert a hazatért katonák gyakorlatilag részegen csak a nemzeti kávéházat és az úri kaszinót verték szét, majd üzleteket fosztogattak, mást nem nagyon tettek hozzá az események alakításához.³⁵⁹

A rendelkezésünkre álló Csanád vármegyei adatok alapján semmiképpen sem igazolható az az osztályharcos marxista narratíva, hogy „[a] novemberi parasztmozgalmak mélyén ott van a Nagy Októberi Szocialista Forradalom élménye. A forradalmi megmozdulások leghátrább kezdeményezői az Oroszországot járt hadifoglyok” voltak.³⁶⁰ Ennek bizonyára voltak, illetve lehettek lokális esetei az országban,³⁶¹ de Pitvarost és a megerősíthetetlen battonyai példát kivéve Csanád vármegyében egyetlen községet sem találtunk, ahol a korabeli forrásokban egyáltalán Oroszországot megjárt hadifoglyokról esett volna szó az őszi zavargások kapcsán, arról pedig végképp nem, hogy nekik az orosz forradalomról bármilyen élményeik vagy tapasztalataik lettek volna. Pitvaros esetében is mindössze egy személyről van tudomásunk, aki nagy valószínűséggel valóban a bolsevik eszmék hívévé vált. 1918 áprilisában a csendőrség vizsgálatot folytatott egy Garai (Garaj) János nevű, oroszországi hadifogságból hazatért, majd szabadságolt katona ügyében, aki bevonulása előtt munkás volt Tatabányán. Garai a jelentés szerint a községházán egy alkalommal arról beszélt, hogy „nem szép dolog, hogy itthon az orosz foglyok 30 fillér napidíjért dolgoznak, mikor a mieink Oroszországban havonta 200 rubelt is megkeresnek.

³⁵⁷ Uo. 267.

³⁵⁸ Takács, 1969: 286.

³⁵⁹ Tarnay, 1919d: 267.

³⁶⁰ Mészáros, 1962: 511–512.

³⁶¹ Hajdu Tibor például a kunhegyesi református jegyzőt idézi, aki szerint az 1918 októberéig oroszországi hadifogságból hazaérkező katonák – 302 személy – „kevés kivétellel telítve voltak kommunista elvekkkel”. Hajdu, 1968: 27.

Neki Oroszországban jobb dolga volt, mint itthon, ott van minden bőven, és ott különb lapokat olvasott, mint idehaza. Nem igaz, amit az orosz állapotokról a hazai lapok írnak. Ő majd azon lesz, hogy ezek a dolgok jobbra forduljanak, tudja, hova kell fordulni”.³⁶² Arról, hogy neki milyen hatása volt a pitvarosi eseményekre, nem lehet tudni, de hogy jelen volt a fosztogatásoknál, az nem kérdőjelezhető meg, ugyanis 1919 januárjában Iczkovits Sándor helyi kereskedő kirablásában való közreműködése miatt 44 társával együtt őt is feljelentették, s köze lehetett Rohoska Mátyás iskolaigazgató bántalmazásához is.³⁶³ Ám ha igaz Bernula Mihály állítása, akkor bíróság elé nem került, mert a proletárdiktatúra leverését követően álnéven Budapesten és Tatabányán bujkált.³⁶⁴

Bittner Róbert makói rendőrtanácsos 1920 végén annak az akkor már hivatalosnak tekintett narratívának az alátámasztására, hogy *„a bolsevizmust hazánkba Oroszországból hazatért foglyok hozták magukkal”*, mindössze egyetlen adattal tudott szolgálni a forradalmak előtti időből. Egy Horváth István nevű, az 5. honvéd gyalogezredhez tartozó makói katonát nevesített, aki 1918 elején tért haza a Moszkvához közeli szerpuhovi hadifogolytáborból, s aki *„az ott magába szívott új eszméket családja és rokonsága körében hirdeti”*.³⁶⁵

Tagadhatatlan, hogy a szerpuhovi hadifogolytábor már 1917 tavaszától a magyar hadifoglyok körében folytatott bolsevik szervezkedés egyik központja volt,³⁶⁶ így Horváth akár magáévá is tehetette ezeket az eszméket. De messze nem biztos, hogy ezek az eszmék tényleges hatást gyakoroltak a környezetére, miként az sem, hogy a Horváth által terjesztett gondolatok valóban a bolsevik ideológiát jelentették, s ő maga kommunistává vagy forradalmárrá lett volna. Bittner jelentése ugyanis

³⁶² MNL CSML ML, IV.463.b. 2253/1918. A pitvarosi csendőrőrs jelentése, 1918. április 7. Lásd még Gaál, 1969: 54. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1918. április 12.

³⁶³ MNL CSML ML, IV.463.b. 373/1919. A pitvarosi csendőrőrs jelentése, 1919. január.; Bernula, 1969: 82.

³⁶⁴ Bernula, 2000: 71.

³⁶⁵ MNL OL, K 46. II.21. Bittner Róbert rendőrtanácsos összefoglaló jelentése, 1920. december 18.

³⁶⁶ Sipos, 2009: 178.

inkább arra utal, hogy a férfit messze nem a forradalmi hevület, hanem egyfajta őskeresztény messianisztikus megváltáshit kerítette hatalmába, amely egyébként a 19. század végi agrárszocialista mozgalmak fontos eszmei sajátossága volt,³⁶⁷ s ezzel a környezetét is inkább megrémítette, sem mint hatása alá vonta. Mint Bittner írta, „[k]omoly hallgatója nem akadt, inkább szánták, még felesége is sírva panaszkodott, hogy haza jött a férje hosszú fogság után, de nincs öröm benne, mert szegénynek meghiobbant az esze, bolondokat beszél és fél is tőle”.³⁶⁸

Érdemes itt bővebben is idézni a jelentés erre vonatkozó részét. A makói rendőrtanácsos szerint Horváth „bensőség teljesen, meggyőződés hangján, fanatikus arczal vallja, hogy fegyvert nem fog, s ne is fogjon senki, mert embernek ember ellensége nem lehet, mindnyájan egyformák vagyunk, nincs nemzetiség csak testvériség. Zavaros magyarázatokkal [a] bibliából idéz, hogy még mindig a szellemi uralkodók korszakát éljük, akik egymás ellen harcot vívatnak a népek millióival a hatalomért, a harcz már a végét járja, s ezen »gonosz sátánok« hatalmát a társadalmi rend teljes felfordulásával járó anarchia töri meg, mely nem Európán, hanem az egész világon perzselni, pusztítani fog. Ez javítja, tisztítja és váltja meg az emberiséget. Szent meggyőződéssel hirdeti, hogy a jelen, vagyis a háborús állapot igen rövid idő alatt, egy év alatt megszűnik, a teljes anarchia vet véget, amikor is eljön a bosszúállásnak ideje, mely megtöri a zsarnokok hatalmát”.³⁶⁹ Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy aligha arról lehetett szó, hogy Horváth, mint felesége tartotta, megbolondult volna. A jelentés ugyanis arról is megemlékezik, hogy a Horváthtal együtt a hadifogolytáborból megszökő Molnár Péter 33 éves jánoshalmi és Takács István 24 éves felsőmaráci katona ugyanezeket az eszméket vallotta, itt tehát egyfajta kollektív megváltás-élményről lehetett szó, s sokkal inkább nazarénusokká váltak a hadifogság idején, sem mint kommunistákká.

Bittner esetleírása egyébként teljesen egybeesik azzal az újabban a szakirodalomban is megjelenő állítással, amely a korábbi marxista

³⁶⁷ Erről bővebben lásd Farkas, 1989: 16–24.

³⁶⁸ MNL OL, K 46. II.21. Bittner Róbert rendőrtanácsos összefoglaló jelentése, 1920. december 18.

³⁶⁹ Uo.

narratívát cáfolva tagadja, hogy az orosz hadifogságot megjárta magyar katonák tömegesen kommunistákká lettek volna, még akkor sem, hogy ha a korabeli – a Tanácsköztársaság bukását követő – szóhasználat is nem egyszer ekként általánosított. Hajdu Tibor 2014-ben minden bizonnyal a valóságot pontosabban megragadva a következőképpen fogalmazott: „*a hadifoglyok többségét nem érdekelték a kommunista elvek – mint a forradalmi orosz és ukrán parasztok többségét sem –, bár sok ezren közülük kommunisták lettek, de a többséget a békevágy, az orosz hadsereg felbomlása, a földosztás és a forradalom első éveire jellemző »paraszti anarchia«, az orosz és ukrán falu szembeszállása mindenféle központi hatalommal ragadta meg*”.³⁷⁰ Szinte biztos, hogy az Oroszországot megjárta hadifoglyok többsége ez utóbbi tapasztalattal tért haza, s ez is beépült a háború végén leszerelő parasztkatonák gondolkodásába. Pontosan ez történhetett például az orosz fogságból hazatérő, és a későbbi helyi nemzeti tanácsban szerepet kapó királyhegyesi Varga B. Istvánnal, Bárdos Mihállyal és Bárdos Jánossal, akikről a marxista narratívának megfelelően utóbb azt állították egy helytörténeti kiadványban, hogy „*a bolsevik forradalom eszméit hozták magukkal*”, holott maguk a szerzők is azt állították, hogy „*ott mindnyájuk képzelőerejét megragadta az, hogy a szovjet hatalom békét hirdetett és földet osztott a parasztoknak*”.³⁷¹ Szó sem volt tehát a bolsevik forradalom eszméiről, sokkal inkább a háborút lezáró béke és a föld megszerzésének lehetősége volt az a vonzó tapasztalat, amit magukkal hozhattak a hadifogságból. És velük együtt nem kevés emberről lehetett szó: 1918 őszéig 671 ezren tértek vissza Oroszországból az Osztrák-Magyar Monarchiába.³⁷² Közülük számosan lehettek Csanád vármegyeiek is, akik részt vettek, illetve részt vehettek az 1918. novemberi falusi zavargásokban és az azt követő helyi események alakításában, még akkor is, ha a kortársi források és az 1920–1921-es összefoglaló jegyzői jelentések ezt külön nem emelték ki.

³⁷⁰ Hajdu–Pollmann, 2014: 322.

³⁷¹ Martonyi–Rédai–Tamasi, 1970: 30.

³⁷² Révész, 2020: 55.

Arról ugyanakkor, hogy az itteni orosz hadifoglyok is részt vettek a fosztogatásokban, csak Sajtényből maradt adat, de nekik nyilvánvalóan nem lehetett személyes tudásuk az oroszországi változásokról, ők legfeljebb szóbeszéd útján, esetleg a magyarországi sajtó híreiből tájékozódhattak. Egyébként is, a vármegyében tartózkodó hadifoglyok, amint teheték, igyekeztek hazajutni, s kevésbé érdekelte őket, mi történik a magyar falvakban. „*A türelmetlenség és a fegyelmezetlenség terjed a nép között. Az orosz foglyok szökösnek haza*” – olvasható az 1918. szeptember-októberi állapotokról a mezőhegyesi Historia Domusban,³⁷³ s ez szinte minden településen így volt. Ugyanakkor a még november első napjaiban a községekben lévő orosz hadifoglyoktól való félelem – éppen a hírekből ismert oroszországi forradalomhoz hasonló zavargások miatt – bizonyosan erős lehetett. Erre utal a „*földeáki katonai bizottság*” 1918. november 3-i távirata, amelyben főként „*az ide kiosztott hadifoglyok részéről várható erőszakosság és rendzavarás*” meggátlása érdekében kértek a szegedi katonai tanácstól fegyvereket és lőszereket.³⁷⁴ Bár az országban akadt példa ilyen esetekre,³⁷⁵ arról, hogy ezek a hadifoglyok valóban elkövettek-e bárhol is rendzavarást Csanád vármegyében, nem maradt adatunk.

Mindazonáltal a hazatérő katonák szerepét az 1918. novemberi zavargások kapcsán érdemes a helyén kezelni, azt sem alábecsülni, sem pedig túlbecsülni nem célszerű. A fosztogatások tényleges bázisát ugyanis nem ők, hanem éppenséggel az asszonyok és a gyerekek alkották. Sőt, Apátfalván a józanabb katonák éppen hogy csitítani akarták a hadiségély miatt a községháza elé vonult asszonyokat, és éppen ők voltak azok, akik meg tudták akadályozni, hogy erőszak történjen a településen.³⁷⁶ Kunágotán több kereskedő is úgy védte meg az üzletét a kifosztástól, hogy megvesztegették a „*vezető katonákat*”, és néhány

³⁷³ Historia Domus, Mezőhegyes, 56.

³⁷⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 16. A földeáki katonai tanács távirata, 1918. november 3.

³⁷⁵ Balla, 2016: 143.; Fóris, 2017: 61–62.

³⁷⁶ Tarnay, 1919d: 261.

értéktelenebb áru kidobálásával el tudták kerülni a nagyobb bajt.³⁷⁷ Dombiratoson szintén a „józan gondolkodású katonák” védték meg a község egyetlen szatócsboltját a kifosztástól.³⁷⁸

De voltak helyek, ahol ezt nem tették, vagy nem akarták megtenni. Csanádalbertin,³⁷⁹ Dombegyházán,³⁸⁰ és Mezőhegyesen³⁸¹ szinte kivétel nélkül csak asszonyok és suhancok vettek részt a fosztogatásban. Az egyik károsult, a csanádalberti tanító felesége, Kárász Mihályné szerint „[a] néppel soha semmi baja nem volt, a rablást nem katonák, hanem itthon maradt csőcselék, többnyire asszonyok és gyermekek követték el”.³⁸² Akadtak olyan helyek, mint Mezőkovácsháza, ahol nemcsak a felnőttek, de még a fosztogató gyerekek is ittasak voltak.³⁸³ Csanádapácán viszont kiegyenlítettebb volt a támadást elkövető csoporton belüli nemi megoszlás: a Leipniker Dezső és özv. Leipniker Zsigmondné kárára elkövetett fosztogatások és lopások miatt utóbb felelősségre vont 44 helybeli közül 25 asszony és 19 férfi volt.³⁸⁴ Kunágótán a csendőrök özv. Fein Adolfné, Springer József és Grosz Adolf üzletének kifosztása miatt 66 személy ellen indítottak eljárást, ezekből 21 volt leány és asszony, míg 45 férfi, ám közülük nem állapítható meg, hogy hányan tartoztak a „suhancok” közé.³⁸⁵ Pítvaroson „munkamegosztás” volt: míg Lengyel János községi jegyző házának kifosztásáért utóbb 12 nőt és 6 férfit, Szlovák Béla házának kirablásáért

³⁷⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

³⁷⁸ Tarnay, 1919d: 274.

³⁷⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. Jegyzőkönyv Kárász Mihályné káraitól, 1918. december 1.

³⁸⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április].; Tarnay, 1919d: 271–272.; Rendcsinálás a vidéken. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 9., 8.

³⁸¹ *Historia Domus*, Mezőhegyes, 57.

³⁸² MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. Jegyzőkönyv Kárász Mihályné káraitól, 1918. december 1.

³⁸³ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 27.; Tarnay, 1919d: 278.

³⁸⁴ MNL BéML, IV.436.b. 800/1920. A csanádapácai csendőrőrs jelentése, 1920. április 20.

³⁸⁵ MNL BéML, IV.436.b. 1452/1920. A kunágótai csendőrőrs jelentése, 1920. június 11.

17 nőt és 6 férfit vettek őrizetbe, addig a sertéseik elhajításában kizárólag férfiak vettek részt, emiatt összesen 19 személyt tartóztattak le.³⁸⁶

Csanádpalotán csupán a fosztogatások megkezdésében vettek részt azok a fiatal katonák, akik „*a béke időben is izgágák és verekedők voltak*”. Így utóbb, a számonkérésnél ők csak mint felbújtók szerepeltek, közülük 15 személy ellen indult eljárás. A tényleges elkövetők itt is főként az asszonyok és leányok voltak, amit jól mutat az is, hogy a később letartóztatott 39 személy háromnegyed része nő volt.³⁸⁷ Nagylakon igen kifinomult stratégiát alkalmaztak a helyiek: míg a katonák fegyveresen felügyeltek, addig az asszonyok, a gyerekek és az idősebbek az ő védelmük mellett akadálytalanul rabolhatták ki a kiszemelt üzleteket és más magánszemélyeket.³⁸⁸ Kevermesen a fegyveres katonák körbevették a csendőrőrsöt, így biztosítva a fosztogatók védelmét.³⁸⁹

A tanyákon ellenben zömmel fiatal férfiak raboltak. Ezek nyilván már nem spontán, hanem tudatosan megtervezett akciók voltak. Ráth József kunágotai birtokos kifosztásáért 32 személy ellen indult eljárás, ezek döntő többsége 30 év alatti férfi, s közülük is 7 húsz év alatti fiatal volt, köztük egy 14 éves gyerek.³⁹⁰ Vajda Zsigmond tanyájának kifosztói viszont férfiak és nők vegyesen voltak, az 59 azonosított elkövető közül 20 volt a leány és asszony. Nem egy közülük családi kalákában vett részt a birtok kirablásában.³⁹¹

A rendelkezésre álló Csanád vármegyei adatok alapján érdemes a fosztogatásoknál a nők mellett mindig jelen lévő gyerekek szerepére is ráirányítani a figyelmet. Ők ugyanis nem csupán passzív szemlélői, hanem

³⁸⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 3582/1919.; 3583/1919., 3584/1919. A pitvarosi csendőrőrs jelentései, 1921. április 30.

³⁸⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 4111/1920. A csanádpalotai csendőrőrs jelentése, 1920. augusztus 16.

³⁸⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi elöljáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 280.

³⁸⁹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 9. Gross Hermann járásőrmester távirata a szentesi csendőrszárnnyhoz, 1918. november 2.

³⁹⁰ MNL BéML, IV.436.b. 408/1919. Gémes István és társai elleni feljelentés, 1919. január 22.

³⁹¹ MNL BéML, IV.436.b. 1450/1920. A kunágotai csendőrőrs jelentése, 1920. június 9.

aktív résztvevői voltak az eseményeknek. A források többnyire gyűjtőfogalommal, gyerekekként nevezték meg őket, de vannak jelentések, amelyek gyerekeket és „suhancokat” különböztettek meg,³⁹² utóbbiak alatt nyilván az idősebb, serdülő, siheder korban lévőket értették. Nehéz pontos időhatárt adni arra, hogy kiket tekintettek még gyerekeknek és kiket suhancoknak. E tekintetben mindenképpen iránymutatónak tekinthetjük Sulyok István csanádapácai plébános Historia Domus-beli bejegyzését, miszerint a 12–17 év közötti serdülőket tekintették suhancoknak,³⁹³ és aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a fosztogatások fő bázisát az asszonyok mellett éppen ebben a korosztályban találjuk meg.

A közhiedelemmel ellentétben ugyanakkor messze nem csak a helyi mikrotársadalmak peremén élők és a legszegényebbek, azaz a „csőcselék” fosztogatott, hanem abban részt vettek a módosabb gazdák és közvetlen hozzátartozói is. Csanádapácán a tekintélyes, száz holdas gazdák is közreműködtek a rablásokban. Voltak, akik a 25–30 literes rumtartó edényeket vitték haza, csakhogy azok „*kárba ne vesszenek*”, s aztán éppen ők voltak azok, aki később „*megbotránkozva említették, hogy 1–1 szegény asszony az utcáról odadobott seprőt vagy lapátot emelt el, s vitt haza*”.³⁹⁴ Mezőkovácsházán szintén csatlakoztak a módosabb parasztok a zsidó üzletek kirablásához.³⁹⁵ A legdemokratikusabb e tekintetben Nagybánhegyes volt, ott a helyi „*intelligencia*” és néhány jobb érzésű gazda kivételével a falu apraja-nagyja jelen volt a fosztogatásnál.³⁹⁶ A helybeliek közül utóbb 185 személy ellen indult eljárás.³⁹⁷

De adódtak más stratégiák is. Kevermesen például több módos gazda azzal védte magát a fosztogatóktól, hogy színleg maguk is

³⁹² MNL CSM ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 27.; Uo. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.; Uo. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

³⁹³ Historia Domus, Csanádapáca, 25.

³⁹⁴ Uo. 39.

³⁹⁵ A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 16., 6.

³⁹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A nagybánhegyesi községi jegyző jelentése, 1918. november 18.

³⁹⁷ MNL BéML, IV.436.b. 607/1919. A magyarbánhegyesi csendőrség jelentése, 1919. február 6.

csatlakoztak hozzájuk.³⁹⁸ Hogy aztán ők is fosztogattak-e, hogy még jobban álcázzák magukat, vagy csak ott voltak a tömegben, erről nem maradt forrásunk. A módos parasztok nemcsak a november eleji zavargások idején vettek részt a fosztogatásokban. A következő hetekben, amikor a falopások voltak napirenden, vagy a marosi védtöltések faanyagát hordták haza a püspökleleiek és a makóiak, az elkövetők között vagyonos gazdák és városi polgárok is feltűntek. Tarnay Ivor helyettes alispán szerint a jó módú emberek kizárólag kapzsiságból vettek részt ezekben a cselekményekben, „*csak azért, hogy tüzelőt halmozhassanak fel, vagy szerszámjáért*”.³⁹⁹

A falusiak szerepével ellentétben kevésbé adatolható a „*puszták népének*”, azaz az uradalmi cselédeknek a részvétele az eseményekben. Mészáros Károly szerint „[a] *novemberi parasztmozgalmak antikapitalista és antifeudális jellegéből következett, hogy abban a parasztság minden rétege részt vett. [...] Az uradalmi cselédek passzivitásukkal a novemberi paraszti egységen kívül maradtak*”.⁴⁰⁰ Szilágyi Károly némileg visszafogottabban arról írt, hogy „[a] *pusztai cselédség túlnyomó része [...] értetlenül és passzívan szemlélte a hó elején lejátszódó eseményeket, sőt néhol ugyanúgy dolgozott a birtokon, mint a forradalom előtt*”.⁴⁰¹ Szilágyi mindezt azzal magyarázta, hogy a pusztai cselédség „*ideológiailag*” még nem volt elég érett ahhoz, hogy felismerje önnön érdekeit. Azonban aligha erről lehetett szó. Sőt, a cselédek éppen hogy tudatában voltak saját érdekeiknek, annak, hogy a hosszú távú megélhetésük a birtok jövedelmezőképességének fennmaradásától függött. Az ő törekvésük tehát a juttatások megemelésére irányult, s csöppet sem arra, hogy a birtokok működését fosztogatásokkal akadályozzák. Ilyen esetekre persze akadt példa, például Ráth József pusztakunágotai, vagy Blaskovich Ernest nagykirályhegyesi gazdaságát

³⁹⁸ Historia Domus, Kevermes, 115.

³⁹⁹ Tarnay, 1919c: 252.

⁴⁰⁰ Mészáros, 1962: 512–513.

⁴⁰¹ Szilágyi, 1970: 42.

a saját cselédsége is fosztogatta,⁴⁰² de ezek inkább egyedi bosszúműveletek voltak, s nem váltak általánossá. A tanyai birtokok fosztogatói ezért zömmel nem a helyben élő cselédek közül, hanem a közeli falvak lakóiból kerültek ki, akiknek e tekintetben kevesebb vesztenivalójuk volt. A mezőhegyesi állami birtokon zajló november eleji fosztogatások is gyorsan befejeződtek, nem csupán az ott szerveződő nemzetőrség hatékony fellépésére, hanem a cselédség józanabb részének közbeavatkozására, akik ettől kezdve figyelmüket a gazdaságban dolgozó iparosokkal együtt a birtok vezetőivel folytatott bértárgyalásokra fordították.⁴⁰³

Akadnak olyan esetek, amikor a birtokok intézői is részt vettek a fosztogatásban. Ennek példaként ugyancsak Ráth József pusztakunágotai birtokát tudjuk felhozni, ahol Debreczeni István intéző az Országos Közélelmezési Hivatal rendészeti osztálya által lefolytatott vizsgálat alapján *„lelküismeretlenül járt el, és a reá bízott értékeket, vagyont egy cseppet sem kísérelte sem megmenteni, sem megvédeni”*. Debreczeni a birtok borkészletét dézsmálta meg, az ott tárolt bőrökön a fosztogatókkal osztozott, akik különféle ajándékokkal hálálták meg együttműködési készségét.⁴⁰⁴

A fosztogatók rendszerint a helyben fellelhető célpontokra fordították a figyelmüket, de a kelet-csanádi telepesek lakói szívesen mentek a szomszéd falvakba is rablásokat elkövetni. Onnan főleg állatokat hajtottak el, mint a pitvarosiak a mezőhegyesi állami birtokról,⁴⁰⁵ de bekapcsolódtak a kereskedők kirablásába is, mint tették ezt Reformátuskovácsházán a mezőkovácsházi és a nagybánhegyesi

⁴⁰² MNL BéML, IV.436.b. 297/1919. Ráth József levele a Mezőkovácsházi járás főszolgabírójához, 1919. január 22.; MNL CSML ML, IV.463.b. 991/1920. A csanádpalotai csendőrőrs jelentése, 1920. június 3.

⁴⁰³ Erdész, 1988: 307–309., 314–319.

⁴⁰⁴ MNL BéML, IV.436.b. 297/1919. Ráth József levele a Mezőkovácsházi járás főszolgabírójához, 1919. január 22.

⁴⁰⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 24. és 25. A mezőhegyesi ménesbirtok igazgatóságának táviratai a Földművelésügyi Minisztérium gazdasági főigazgatójához, 1918. november 3.; MNL CSML ML, IV.408.b. 7291/1921. A községi elöljáróság jelentése, 1921. május 6.

fosztogatók.⁴⁰⁶ Bíró Albert⁴⁰⁷ Kunágotához tartozó kupapusztai birtokát dombegyháziak fosztogatták.⁴⁰⁸ A mezőkovácsháziak a mezőhegyesi ménesbirtokra is átrándultak rabolni, közülük utóbb 27 személy ellen indítottak eljárást, akik gazdasági felszereléseket tulajdonítottak el.⁴⁰⁹ Montag József Kaszaper pusztai birtokát november 4-én tótkomlóiak rabolták ki.⁴¹⁰ Arra is akadt példa, hogy éppen a birtokosok védelmére kirendelt karhatalom tagjai követtek el fosztogatásokat. Ilyen eset fordult elő Sármezey Antal pusztakunágotai birtokán.⁴¹¹

Az 1918. november eleji erőszakhullám megkésett eseménye, a makói székhelyű Központi járás főszolgabírójával, Urbanics Kálmánnal és Czuppon Endre helyi adóügyi jegyzővel szemben 1919. január 13-án Földeákon elkövetett erőszakos cselekmények miatt 18 személy, 17 férfi és egy nő ellen folyt nyomozás. Közülük három személy (a 45 éves Bajusz József, a 49 éves Sándor János és az ismeretlen életkorú Hegyi Istvánné Kádár Anna) 1919. február elején vizsgálati fogságban volt lopás és hatóság tagja elleni erőszak bűntettének vádjával.⁴¹² De nem mindenkit tudtak felelősségre vonni. Az elkövetők közül a 19 éves Dombi Sándor például vöröskatona lett, és 1919. április 27-én elhagyta a községet.⁴¹³ Elmenekült ifjabb Bajusz József is, őt csak 1920. január elején tartóztatták le, miután visszatért Földeákra.⁴¹⁴ Utóbbinak azonban nem csupán ez az eset terhelte a bűnlajstromát. A *Makói Független Ujság* szerint „[e]z az

⁴⁰⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 11.; Uo. 92/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

⁴⁰⁷ esztelneki Bíró Albert (1867–1922) földbirtokos, Halleban végzett gazdasági akadémiát, majd haláláig apja kupapusztai birtokát vezette.

⁴⁰⁸ MNL BéML, IV.436.b. 477/1919. A kunágotai csendőrőrs jelentése, 1919. január 28.

⁴⁰⁹ MNL BéML, IV.436.b. 2851/1922. A mezőkovácsházi csendőrőrs jelentése, 1922. május 31.

⁴¹⁰ MNL BéML, IV.436.b. 66/1919. Montag József bejelentése a járási főszolgabíróhoz, 1919. január 5.; Tarnay, 1919d: 274.

⁴¹¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Sármezey Antal levele az alispánhoz, dátum nélkül. [1918. november].

⁴¹² MNL CSML ML, V.105.b. 545/1919. A Szegedi Törvényszék vizsgálóbírójának átirata, 1919. február 7.

⁴¹³ MNL CSML ML, V.105.b. 919/1919. Lukács István főjegyző átirata a Szegedi Törvényszék vizsgálóbírójához, 1919. június 4.

⁴¹⁴ Elfogták a földéaki proletár uralom rémét. *Makói Független Ujság*, 1920. január 7., 2.

elvetemült fiatal ember, mihelyt a harcterről visszatért, munkanélkül akart megélni, és a nép között ő terjesztette a kommunizmus eszméit, melyek annak idején az izgatott nép lelkiületében termékeny talajra találtak. Földeákon senkinek eszébe nem jutott volna Návay Lajost és Návay Ivánt⁴¹⁵ elhurcolni. Ez a rettentő gondolat is ifjú Bajusz Józsefnek az agyából pattant ki. A kommunizmusnak ama rémes éjszakáján a legtöbb kommunista ellenzése dacára ifjú Bajusz József sürgette ellenállhatatlan terrorral a két Návay elhurcolását. Ő volt az, aki Návay Lajost álmából felverte, és rövid időt adott neki az öltözködésre, mely után az ő vezérlete alatt kísérték el a két Návayt. Nincs tehát senki olyan bűnös a két Návay kivégzésében, mint ifjú Bajusz István [sic!], ki kéjelgett abban is, hogy a vasúton, mely a szerencsétleneket vitte, ütlegette azokat, kik egykor az ő kenyéradói voltak”.⁴¹⁶

Az erőszakhullám napjaiban többen életüket veszítették. Az áldozatok azonban egy kivétellel nem a megtámadottak, hanem a fosztogatók közül kerültek ki, és minden bizonnyal volt egy teljesen vértlen áldozat is. A halálesetek részben a véletlennek, részben a rendfenntartó szervek fellépésének következményei voltak. Battonyán 1918. november 2-án délután a csendőrök és a segítségükre siető pénzügyőrök oszlatni akarták az üzletek fosztogatóit, de miután valaki rájuk lőtt, sortüzet adtak le. Ennek két halálos áldozata: az 51 éves Vigh János napszámos, valamint a 17 éves Ségér Mihály, valamint egy könnyebb sebesültje lett. A csendőrök és pénzügyőrök közül hárman szenvedtek könnyebb sérülést.⁴¹⁷ Dombegyházán szintén a fosztogatók támadtak az oszlatni akaró négyfős járőrre, akik itt is sortüzet adtak le.

⁴¹⁵ földéaki Návay Iván (1865–1919) földéaki földbirtokos, Návay Lajos nagybátyja.

⁴¹⁶ Elfogták a földéaki proletár uralom rémét. *Makói Független Ujság*, 1920. január 7., 2. Ehhez mindenképpen szükséges hozzátennünk, hogy ifj. Bajusz József nem szerepelt a Makó 1919. április 26-i kiürítésével, az ottani túsok elhurcolásával és mások mellett a Návayak meggyilkolásával kapcsolatos büntetőeljárás vádlottjai között. Lásd MNL CSML SZL, VII.2.b. B.7164/1920. Vádindítvány, 1920. szeptember 21.; Uo. A Szegedi kir. Törvényszék B.7164/93/1920. sz. ítélete, 1921. július 19.

⁴¹⁷ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 5. Somogyi szemlésez távirata a makói pénzügyigazgatósághoz, 1918. november 2.; Uo. 21. Gross járásörmester távirata a csendőrség felügyelőjéhez, 1918. november 3.; MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Fodor Manó főjegyző jelentése, 1918. november 14.; Tarnay, 1919d: 267. Az áldozatok adatait lásd FamilySearch, Battonyai állami halotti anyakönyv, 1918. 253. és 254. bejegyzés.; Csanádmegye kommunistái törvénykézen. *Makói Friss Ujság*, 1920. április 25., 1.

Hegedűs Pál⁴¹⁸ községi jegyző 1921. áprilisi jelentése szerint ennek 3 halálos áldozata és 4 súlyos sebesültje lett.⁴¹⁹ Valójában azonban csak két halálos áldozat lehetett, amit a községi állami halotti anyakönyv is megerősít, a 17 éves Vaskó Viktória és a 37 éves Szalai Albertné Nyikos Terézia. A jelentésben még nevesített Komócsik Imréné ugyanis nem halt meg, csak súlyos sérülést szenvedett. Rajta kívül még négyen könnyebben megsebesültek.⁴²⁰ Ráadásul a két áldozat közül az egyik, Vaskó Viktória nagy valószínűséggel nem is a fosztogatás résztvevőjeként vesztette életét. Egy jóval későbbi községi jegyzői jelentés szerint ugyanis „[a] *nevezett napon Dombegyház községben is fosztogatták az üzleteket. Nevezettek közel laktak az egyik olyan üzlethez, ahol a fosztogatás történt, és kijött a lakásuk ajtajába, hogy onnan nézze a csőcseléket, miközben a csendőrség a másik oldalról a pusztítók közé lőtt és egy puska golyó nevezett leányt is ért, aki azonnal meg is halt*”.⁴²¹

Csanádapácán több forrás egybehangzó állítása szerint két fosztogató égett bent az egyik felgyújtott üzletben.⁴²² Róluk azonban semmit sem tudunk, mert halálukat egészen egyszerűen nem jegyezték be a községi állami halotti anyakönyvbe. A településen egyébként fegyveres összecsapás is volt. Amikor a lövöldöző fosztogatók megtámadták a csendőrség épületét, a csendőrök visszalöttek. A támadásnak ugyan halálos áldozata nem lett, de egy katona súlyosan, míg egy polgári személy könnyebben megsebesült.⁴²³ Sajtényban november 3-án a fosztogató tömeggel szemben bevetett nemzetőrök fegyverhasználatának lett két

⁴¹⁸ Hegedűs Pál (1873–?) Magyarbánhegyesen segédjegyző, majd 1904-től kisiratosi, 1920-tól 1935-ig dombegyházi községi jegyző.

⁴¹⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi elöljáróság jelentése, [1921. április].; Tarnay, 1919d: 271–272.; Rendcsinálás a vidéken. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 9.; 8.

⁴²⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 26. Fodor őrmester távirata a csendőrség országos felügyelőjéhez, 1918. november 4.; FamilySearch, Dombegyházi állami halotti anyakönyv, 1918. 98., 100. bejegyzés.

⁴²¹ MNL CSML ML, IV.455.b. 1027/1930. A dombegyházi községi főjegyző jelentése, 1929. május 10.

⁴²² MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi elöljáróság jelentése, 1918. december 5.; Uo. 92/1919. A községi jegyző jelentése, 1918. december 30.; Uo. 3193/1921. A községi elöljáróság jelentése, 1921. március 1.; Tarnay, 1919d: 276–277.

⁴²³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 155. Györfi György őrmester távirata a makói csendőrszakasz parancsnokához, 1918. november 5.

halálos áldozata,⁴²⁴ de róluk és az eset körülményeiről semmilyen adattal nem rendelkezünk.

Voltak – főként nemzetiségiek által lakott – községek, ahol a rendet jóval később és jóval nehezebben lehetett helyreállítani. Az ambrózfalvi zendülőkkal szemben november 7-én és 8-án bevetett csendőrök tisztoगतó akciójának is lett egy halálos áldozata, a 27 éves Chrapan Mihály, aki fegyverrel támadt a vele szemben intézkedő csendőrökre.⁴²⁵ A helybeli források az erőszakhullám áldozatai között tartják számon az 54 éves pitvarosi Lóczi János kisbirtokost is, aki 1918. november 2-án délután a fosztogatás idején alkoholmérgezésben hunyt el.⁴²⁶

A legtragikusabb haláleset Nagybánhegyesen történt. Itt 1918. november 2-án reggel az egyik feldúlt üzlet tulajdonosa, özv. Czinner Sámuelné⁴²⁷ 15 éves fia, Czinner Pál katonai szuronnyal – más forrás szerint karddal – próbálta védeni anyja boltját a betolakodóktól. A védekezés hevében azonban véletlenül leszúrta az egyik fosztogató katonát, a 22 éves Markó István kőműves-segédet, aki a helyszínen életét vesztette. Czinner a tömeg bosszújától tartva elmenekült a helyszínről, ám hamarosan rátaláltak, s a községháza elé hurcolták. Ott Markó öccse, a 16 éves Markó Sámuel gyakorlatilag vérbosszút követett el vele szemben: az akkorra már földre lőkött Czinnerbe szuronnyal többször beledöfött. Ebben segítségére volt barátja, Szvoren Pál is, aki úgyszintén többször fejbe szúrta a fiút.⁴²⁸

⁴²⁴ Tarnay, 1919d: 266.

⁴²⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 48. Németh alőrmester távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 8.; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 876. kötet. 1918. 30. bejegyzés.

⁴²⁶ Tarnay, 1919d: 277.; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 1554. kötet. Pitvarosi halotti anyakönyv, 1918. 82. bejegyzés

⁴²⁷ Czinnerné egyik fia, a 10. tüzérezredben szolgáló és 15 hónap óta a fronton lévő Jenő 1915. november 3-án esett el a Görz melletti harcokban. Czinner Jenő gyászkielöeménye. *Az Est*, 1915. december 12., 6.

⁴²⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 58. Simon József őrmester távirata a csendőrség országos felügyelőjéhez, 1918. november 11. Halálra szurkálta a bátyja gyilkosát. *Szegedi Friss Ujság*, 1924. május 4., 1.; Egy szál őszirózsa az októberi forradalom napjairól. *Szegedi Új Nemzedék*, 1924. szeptember 6., 2.; FamilySearch, Nagybánhegyesi állami halotti anyakönyv, 1918. 134., 135. bejegyzés.

Czinner ezeket a sérüléseket természetesen nem élhette túl, így ő lett a vármegyében a fosztogatók által november első napjaiban megtámadott lakosok egyetlen halálos áldozata, míg a megmaradt források alapján a fosztogatók közül tíz fő vesztette életét a zavargások napjaiban, közülük hatan a rend helyreállítását célzó helyi csendőrök, illetve a rendteremtésre érkező nemzetőrök lövéseinek áldozatai lettek, miként rajtuk kívül még egy teljesen vétlen dombegyházi fiatal lány is. A Csanád vármegyei községeken végigfutó 1918. november eleji erőszakhullám halálos áldozatainak száma így 12 fő volt.

AZ ELKÖVETŐK MOTIVÁCIÓI

A Csanád vármegyében 1918. november elején végigsöprő erőszakhullám lokális eseményeiben minden egyediségük ellenére néhány szabályszerűség is felfedezhető, melyek megvilágíthatják az akkor történtek motívumait. Érdeemes ezeket számba venni, bár tény, hogy ezek az események idején nem különültek el, és nem is lettek volna elkülöníthetők, hiszen a motivációk egybefonódtak, összekapcsolódtak és együttesen hatottak. Ráadásul nem is feltétlenül közvetlenül érvényesültek. A november eleji zavargások idején az ösztönök, az úrellenesség, vagy az antiszemitizmus egészen bizonyosan közvetlenül hatottak, míg a földéhség vagy a cselédek béremelési igénye aligha. De ettől függetlenül ezek a kérdések folyamatosan napirenden voltak, a lázadásban résztvevők együtt éltek velük, a gondolkodásukat, cselekedeteiket markánsan befolyásolták. Ugyanakkor az erőszak elkövetésének pillanatában motiváló gondolatokat jószérivel lehetetlenség megfogni, ezek épp annyira egyediek voltak, mint amennyire trendszerűek is lehettek. Ám az eseményeket tágabb időkontextusban vizsgálva felszínre kerülhetnek azok a szempontok, amelyek a falusi lakosságot foglalkoztatták, amelyek cselekedeteiket és adott esetben indulatkitöréseiket meghatározhatták.

Vizsgálatunk éppen ezért tágabb időintervallumra, az 1918. november eleje és 1919. március vége közötti időszakra fókuszál. Ez a keret alkalmas lehet arra, hogy az adott motívumokat ne csak felvillantsuk, hanem vizsgáljuk azt is, hogy azok miként érvényesültek a lázadást követő hetekben-hónapokban. A tágabb időkeret alkalmazása azért is indokolt, mert még januárban is történtek olyan erőszakos cselekmények a vármegyében, amelyek egyértelműen a novemberi erőszakhullám kései megnyilvánulásaként minősíthetők.

Mindazonáltal az alábbi differenciálás némileg önkényes, hiszen számtalan egyéb tényezőt is el lehetne különíteni. Ezért adatgyűjtésünk csupán azt a célt szolgálja, hogy bemutassuk, a vármegye településein melyek voltak, illetve melyek lehettek azok a *kulcsmomentumok*, amelyek az erőszakhullámra, majd az azt követő eseményekre a legnagyobb hatást gyakorolták.

Ösztönösség és indulatkoncentráció

Az első ilyen szabályszerűségnek az események spontaneitását, ösztönösségét tekinthetjük. A marxista narratíva szerint a vidék forradalma az őszirózsás forradalom következménye, annak helyi megnyilvánulása volt.⁴²⁹ Ez feltételez egyfajta ok-okozati viszonyt. Holott erről nem volt szó. A fővárosban zajló, politikailag strukturált események a vidék erőszakhullámára alig gyakoroltak befolyást. Ami végigsöpört a vidéken, az épp annyira volt következménye a háborús összeomlásnak és a háború helyi hatásainak is, mint a Budapesten történtek, a vidéki események tehát nem a fővárosit követték, hanem azzal párhuzamosan és attól függetlenül zajlottak. Az államhatalom szétesése egyidőben következett be a fővárosban és vidéken, csupán a helyzetre adott válaszok tértek el annak függvényében, hogy a helyi mikrotársadalmak mennyire voltak tagoltak, hol húzódtak – ha ugyan érvényesültek – a politikai erővonalak, és milyen rendfenntartó erők álltak a felbomló állami

⁴²⁹ Szemere, 1963: 28.; Hajdu, 1968: 92.

adminisztráció rendelkezésére, amelyek egyáltalán készek voltak együttműködni a hatalom fenntartásában. Az 1918. november eleji erőszakhullám másként csapódott le a fővárosban, másként a városokban – így a csanádi megyeszékhely Makón –, és megint másként a községekben.

Szervezettségről vagy tudatosságról tehát semmiképpen sem lehet beszélni, miként az egy „*forradalom*” esetében feltételezhető lenne, s aligha a „*nyílt paraszti osztályharc*” mozgatta az események alakulását.⁴³⁰ A falvak lakóit alapvetően a kínálkozó lehetőségek kihasználása és az ösztönök hajtották. „*Az erőszakot nem eszmék és érvek idézik elő – írja Jörg Baberowski –, hanem terek, és az ezekben a terekben kialakult helyzetek és cselekvéskénységek döntik el, hogy mi történik, ha már kitört az erőszak*”.⁴³¹ Annak következtében, hogy a hazatérő katonákat a községekben nem fogadta senki, s ők a legtöbb helyen a hazatérésüket követően anélkül élhették ki az addigi kötöttségekből kiszabaduló féktelen tivornyázó hajlamaikat, gátlástalanságaikat, sőt nem egy helyen vandalizmusukat, hogy azt semmiféle rendfenntartó hatóság nem akadályozta meg, szabad utat kaptak az addig elfojtott helyi indulatok is. Hiába rendelt el november 2-án távirati úton teljes alkoholtilalmat a Magyar Nemzeti Tanács, majd a belügyminiszter is,⁴³² ezt az intézkedést nem tartotta be senki, és nem volt erő, amely képes lett volna betartatni. „*Évek során át felhalmozódott keserűség, s a háború okozta fizikai szenvedések mérhetetlen mennyiségének fizikai reakciója volt az, ami a lelkeket a forrpontig hevítette, s ami aztán a már említett sajnálatos kibágásokat eredményezte*” – foglalta össze tapasztalatait Tarnay Ivor helyettes alispán, majd így folytatta: „*[t]ermészetesen a községek lakosságának megbízhatatlan, fosztogatásra hajló része könnyen csatlakozott a kibágást elkövetőkhöz, javarészt üzleteket fosztottak ki, azonban nem kímélték a magánlakásokat sem, egyes községekben százazrekre menő, sőt millió koronát*

⁴³⁰ Szilágyi, 1970: 43.

⁴³¹ Baberowski, 2019: 36.

⁴³² MNL CSML ML, IV.408.b. 23000/1918. A Magyar Nemzeti Tanács távirata, 1918. november 2.; Uo. A belügyminiszter távirata, 1918. november 7.

meghaladó kárt okozva. Nem egy helyütt gyújtogatás is kísérte a fosztogatás munkáját”.⁴³³

Az ösztönösség persze nem jelenti azt, hogy az erőszak a semmiből pattant volna ki. A szociálpszichológiai kutatások nyilvánvalóvá teszik, hogy *„lázadás csak ott tör ki, ahol előzőleg már jól előkészítették a talajt a gyűlölködés számára”*, továbbá, hogy *„a lázadást csaknem mindig megelőzi a hosszan tartó és alapos szóbeli gyűlölködés”*.⁴³⁴ Gordon W. Allport pontosan számba is veszi, milyen előzményei és fokozatai lehetnek az erőszakos cselekedetek kirobbanásának.⁴³⁵

Az 1918. őszi Csanád vármegyei erőszakkitörések mögött szintén sokféle előzménytapasztalatot rögzíthetünk. Addig elfojtott sérelmeket, fájdalmakat, megaláztatásokat, irigységet, bosszút, vagy csak a hiányok kielégítését célzó zsákmányszerzési vágyat, mindazon hatásokat tehát, melyeket a világháború évei markánsan felerősítettek. Ezek persze nem elkülöníthető motívumok voltak, az erőszakhullám résztvevőiben különböző mértékben keveredhettek, kit ez, kit az hajtott erőteljesebben abban, hogy részesévé váljon az erőszakos eseményeknek. Aligha lehet kérdéses, hogy az olyan egyenlőtlenségek és igazságtalanságok ne váltottak volna ki maradandó indulatokat és ellenszenveket, mint a Központi járás főszolgabírójának az az 1917-es utasítása, miszerint a földmunkások számára fejenként havi 40 dekagramm, de megesett, hogy még ennél is kevesebb volt a cukorfejadag, miközben az iparosok számára 60 dekagramm, míg az *„intelligencia”* számára 1 kilogramm volt a kvóta.⁴³⁶ Nehezen lehetett ugyanis megmagyarázni ennek a megkülönböztetésnek az okát, hiszen a cukor a földművesek számára sem volt megtermelhető árucikk.

⁴³³ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10. Lásd még Uo. IV.408.b. 602/1919. Tarnay Ivor helyettes alispán 1918. utolsó negyedévéről szóló jelentése a törvényhatósági bizottsághoz, 1919. január 11.

⁴³⁴ Allport, 1999: 98.

⁴³⁵ Uo. 94–96.

⁴³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1857/1918. Jegyzőkönyv a Sebástián Nándor pitvarosi jegyző elleni vizsgálatról, 1918. február 28.

Ott voltak a novemberi erőszakhullám mögött a szökött katonák felgyülemlett indulatai is. Ezek száma Csanád vármegyét illetően források hiányában nem adathozható, de országosan a számuk igen jelentős volt, 1916-ban 38 866, 1917-ben 81 605, míg 1918. első negyedévében már 44 611 főt tett ki,⁴³⁷ s a számuk az idő múlásával folyamatosan növekedett. Ők azonban csak a tényleges katonaszökevények voltak, Fery Oszkár⁴³⁸ altábornagy, a magyar csendőrség felügyelője „a szolgálatból magukat elvonók” számát többszázezer főre tette.⁴³⁹ A katonaszökevények és a „lógósok” közül jó néhányan biztosan Csanádban bujkálhattak, amit alátámaszt az is, hogy az 1918. őszi eseményeknek a szökött katonák nem egy helyen (Csanádpalotán, Pitvaroson, Sajtényban) kulcsszereplőivé váltak.⁴⁴⁰

Ezek a katonák sajátos szubkultúrát képeztek a korabeli magyar társadalomban, s valahol a 19. századi betyárvilág kevéssé romantikus világát idézték fel a kortársakban. „*Valamikor a Bach-korszakban lehetett ennyi szökött katona, mint most, az ország tele van velük*” – jegyezte fel Berkeszi István⁴⁴¹ főreáliskolai igazgató 1918. augusztus 10-én a naplójába, majd így folytatta: „[i]tt Temesvárott naponként 20–25-öt visznek megláncolva a katonai fogházba, és látom őket az ablakomon. Vannak közöttük, akik már 5, 6 sőt 7-

⁴³⁷ MMTVD, 1956: 207. A magyarországi csendőrség felügyelőjének jelentése a honvédelmi miniszterhez a katonaszökésekről és a szökések ellen tett intézkedésekről, 1918. június 12. Lásd még Hajdu–Pollmann, 2014: 319.

⁴³⁸ Fery Oszkár (1860–1919) csendőrtiszt. Jogot végzett, majd külföldön tanult. Hazatérését követően letette a csendőrtiszt vizsgát, és különböző beosztásokban szolgált, 1915-től csendőr vezérőrnagy és a csendőrség felügyelőjének helyettese, 1918-tól altábornagy és a csendőrség országos felügyelője. 1918 decemberében nyugállományba helyezték. 1919 júliusában államellenes összeesküvés vádjával a vörös terroristák letartóztatták, és két tisztársával együtt brutális körülmények között kivégezték.

⁴³⁹ MMTVD, 1956: 207. A magyarországi csendőrség felügyelőjének jelentése a honvédelmi miniszterhez a katonaszökésekről és a szökések ellen tett intézkedésekről, 1918. június 12. Lásd még Hajdu–Pollmann, 2014: 319.

⁴⁴⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 4111/1920. A csanádpalotai eljárás adatszolgáltatása a szegedi államügyészségnek, 1919. szeptember 17.; Tarnay, 1919d: 266., 277.

⁴⁴¹ Berkeszi István (1853–1922) történelem-földrajz szakos középiskolai tanár, történész, 1888-tól a temesvári állami főreáliskola tanára, 1911 és 1919 között az intézmény igazgatója, 1901-től a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat főtitkára. 1914 és 1918 között írt naplójából 1989-ben jelent meg egy válogatás. Lásd Berkeszi, 1989.

edszer szöktek meg. A szökött katonák valóságos átkai a közbiztonságnak, hogy megéljenek, azért lopnak, rabolnak és betöréseket követnek el, de nagy kárára van a hadseregnek is e szökött banda. Tegnap a kórházunkban levő legénység előtt kihirdették, hogy idáig (augusztus 9.) 71 szökött katonát lőttek agyon hivatalosan, szökésük miatt”.⁴⁴² A szüntelen bujkálás, a lelepleződéstől való állandó félelem és a létfenntartás kiszámíthatatlansága nyilvánvaló személyiségtorzulásokat eredményezett a katonaszökevényekben, melyek hatása az erőszakos cselekedetek elszaporodásában is megmutatkozott.

De az előzmények között ott voltak a régebbi tapasztalatok is, így azok a motívumok, amelyek a 19. század végi és 20. század eleji agrármozgalmakat dinamizálták, s melyek mélyén – mint Gyáni Gábor ráirányította a figyelmet – nem feltétlenül lehet egységes eszmerendszert kitapintani, ám azok valahol mégis a paraszti társadalom jelentős, pauperizálódó, vagy ha tetszik, elproletarizálódó részének vagyon és tulajdon utáni vágyára vezethetők vissza.⁴⁴³ Ezt egyébként a kortársak is így látták. Zehery Lajos,⁴⁴⁴ a hódmezővásárhelyi járásbírószéket vezető ítéltáblai bíró az eseményekről készült beszámolójában szintén a 19. század végi agrárszocialista mozgalmakat, illetve az ezek nyomán folyó erőteljes szocialista agitációt nevesítette, mint amelyek a térségben élő földmunkásokat radikalizálták és fogékonytá tették a felforgató eszmék iránt, s közvetlen előképét jelentették az 1918–1919-es lokális eseményeknek.⁴⁴⁵ A paraszti elégedetlenségre a formálódó agrár- és munkáspártok is megpróbáltak rátelepedni. A szociáldemokrata Böhm Vilmos⁴⁴⁶ 1923-ban kiadott visszaemlékezésében arról írt, hogy „1895-ben

⁴⁴² Berkeszi, 1989: 85–86.

⁴⁴³ Gyáni, 2002: 180–182.

⁴⁴⁴ Zehery Lajos (1859–1930) Szabadkán törvényszéki aljegyző, Szegeden jegyző, 1888-tól Szentesen albíró, 1894-től Hódmezővásárhelyen járásbíró, 1905-ben vezető járásbíró, 1917-től 1926-ig a hódmezővásárhelyi járásbírószék elnöke.

⁴⁴⁵ MNL OL, K 46. II.4/g. A Hódmezővásárhelyi Járásbírószék vezetőjének jelentése, 1920. június 1.

⁴⁴⁶ Böhm Vilmos (1880–1949) szociáldemokrata politikus, a Vas és Fémmunkások Országos Szövetségének titkára, 1919 januárjától a Berinkey-kormány hadügyminisztere, a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg szociális, majd hadügyi népbiztosa, később a Vörös Hadsereg főparancsnoka, 1919 júliusától a Tanácsköztársaság bécsi követe. A proletárdiktatúra bukása után külföldön maradt, és

Békés és Csanád megyében és az Alföld egyéb területén fejlődött hatalmas földműves-munkásmozgalom, 1905-ben ismét több mint 70 000 tagja volt a földmunkás-szervezeteknek”.⁴⁴⁷

A 19. század végi agármozgalmak, melyek lázba hozták a Viharsarok szegényparasztosságát, Csanád vármegyének főként a keleti részét érintették, ami szerves következménye volt az itteni földtulajdonviszonyoknak. Az elégedetlenség az 1880-as évek közepétől több hullámban tört fel, s főleg a bérek és juttatások megemelését célzó aratósztrájkokban öltött testet.⁴⁴⁸ 1886-ban Dombegyházán és Mezőhegyesen, 1887-ben Kevermesen és ismét Dombegyházán voltak ilyen munkamegtagadások, melyeket csendőri erőszakkal kellett felszámolni.⁴⁴⁹ 1891-ben már kiterjedtebbé vált az agrárszegények mozgolódása, amely a Battonyai és a Mezőkovácsházi járás legtöbb települését (Csanádapáca, Dombegyháza, Kevermes, Magyarbánhegyes, Mezőkovácsháza, Nagybánhegyes, Reformátuskovácsháza, Sajtény, Torna) érintette.⁴⁵⁰ A legdurvább csendőri fellépés Battonyán történt, ahol 1891. június 21-én a munkabérek és az aratórészek emeléséért, illetve a részesföldek utáni szolgáltatások eltörléséért demonstráló földmunkások egyik vezetőjét, a 41 éves Pakurár Mitrut a csendőrök őrizetbe vették és bántalmazták. A felindult tömeg ezt nem hagyta annyiban, kiszabadították, majd a követeléseik elfogadását tartalmazó rendelet kiadása érdekében megtámadták a községházát, ahol a csendőrök közéjük lőttek. A sortűznek 4 halálos áldozata és számos sebesültje lett. A rendet csak késő délután, a Szegedről kivezényelt katonaság és a nagylaki csendőrség tudta helyreállítani.⁴⁵¹ Habár az 1891-es

csak 1945 után tért haza. 1946-tól svéd, 1948-tól dán és norvég követ, de a KMP és MSZDP egyesülése miatti tiltakozása jelül lemondott, és ismét emigrációba vonult.

⁴⁴⁷ Böhm, 1923: 19. A 19. század végi – 20. század eleji agrárszocialista mozgalmak áttekintésére lásd Bodrogekőzy, 1929: 37–89.; Farkas, 1989.

⁴⁴⁸ Király, 1976; Király, 1981; Pölöskei, 1967; Szabó, 1966a; Szabó, 1986.

⁴⁴⁹ Szabó, 1966a; Szilágyi, 1970: 2.

⁴⁵⁰ Csanád vármegye közigazgatási bizottságának a megyei bizottsághoz intézett jelentése Csanád vármegye állapotáról 1891. évben, 1892: 4–8.; Oltvai, 1960: 176.; Szabó, 1966b; Szilágyi, 1970: 4.

⁴⁵¹ Csanád vármegye közigazgatási bizottságának a megyei bizottsághoz intézett jelentése Csanád vármegye állapotáról 1891. évben, 1892: 7–8.; Höhn, 1966; Oltvai,

eseményeket követően ilyen kiterjedésű megmozdulások már elmaradtak Csanád vármegyében, ezekhez hasonló bérkövetelő lokális sztrájkok többfelé előfordultak a következő években is,⁴⁵² de ezek – a hódmezővásárhelyi Szántó Kovács János⁴⁵³-féle mozgalomhoz kapcsolódó egy-egy 1894-es püspöklelei és földeáki esetet leszámítva⁴⁵⁴ – lázadásba már nem csaptak át.

E megmozdulások a Charles Tilly tipológiáját alkalmazó Gyáni Gábor szerint „*a reaktív típusú mozgalmak mélyen rituális, szimbólumokkal teli és miszticizmustól sem mentes koreográfiájával*” estek egybe, melyek sokban emlékeztetnek az Eric Hobsbawm és Edward Palmer Thompson által leírt „*primitív lázadók*” erőszakos cselekményeire.⁴⁵⁵ Gyáni Hanák Péternek egy a századvégi agrárszocializmustól szóló tanulmányára is hivatkozik, aki e mozgalmak lényegi ismérveként az utópikus egyenlőséghitet, a laicizált vallásosságot és a mozgalmi szimbolikát nevezte meg.⁴⁵⁶ Farkas József az agrárszocialisták eszmevilágát tárgyaló munkájában a protestantizmus, ezen belül a radikálisabb unitárius, nazarénus, baptista és adventista szekták szerepét és jelentőségét emelte ki.⁴⁵⁷ Szabó Ferenc szerint pedig „[a] *kései feudalizmus korára visszanyúló önvédelmi-önkormányzati lokális paraszti politizálás és a földesúrellenes, hatalomellenes töltésű*

1966. Az eset után 48 személyt állítottak bíróság elé, közülük 34 főt ítélték el. A Szegedi Törvényszék hatóság elleni erőszak vádjával Pakurár Mitrut 3, míg Nagy György Andrást 2 év börtönre ítélte, a többiek 2 hónaptól 1 évi terjedő börtön-, illetve fogházbüntetést kaptak. A Szegedi Ítéltábla több ítéletet is súlyosbított, így Pakurár és Nagy György büntetését is 1–1 évvel megemelte, és a börtönt fegyházra változtatta. Oltvai, 1960: 182–184. A Szegedi Törvényszék ítéletét közli Uo. 187–218. A zendülésre vonatkozó korabeli sajtóanyagot és további iratokat lásd MMTVD, 1954: 107–114.

⁴⁵² Csanád vármegye közigazgatási bizottságának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése Csanád vármegye 1906. évi állapotáról, 1907: 7–13.; Szilágyi, 1970: 6–7.; Dolmányos, 1976: 64–65.

⁴⁵³ Szántó Kovács János (1852–1908) hódmezővásárhelyi földmunkás, 1893-tól a helyi általános munkás olvasóegylet elnöke, az agrárszocialista eszmék terjesztője, amiért 1895-ben egy nagy visszahangot kiváltó perben öt év börtönre ítélték.

⁴⁵⁴ Munkások lázongása Csanádban. *Budapesti Hírlap*, 1894. július 24., 5.; Elégedetlenkedő mezei munkások. *Pesti Hírlap*, 1894. július 25., 4. A Szántó Kovács János-féle mozgalom makói és Csanád vármegyei hatásáról lásd részletesen Oltvai, 1964.

⁴⁵⁵ Gyáni, 2002: 180. Lásd még Gyáni, 2018: 260–264.; Tomka, 2018: 178–179.; Bodó, 2022: 81–82.

⁴⁵⁶ Hanák, 1988b.

⁴⁵⁷ Farkas, 1989: 16–24.

negyvennyolcasság” is megjelent bennük, melynek legfőbb elemeit a tradicionális gondolkodás, a népi egyenlőségtudat, „*a tételes jogi szabályozással gyakorta ellentétes paraszti igazságérzet*”, a kollektív önvédelem, az önkormányzatisághoz való ragaszkodás és mindenekelőtt a földhöz jutás vágya jelentették.⁴⁵⁸

Persze, nem feltétlenül kellett ezeket a nagy eszméket keresni az 1918-as események háttérében. Az egyik kortárs, Juhász Nagy Sándor⁴⁵⁹ a vidéki rendzavarásokról nemes egyszerűséggel azt állította, hogy „[a] *csőcselék a forradalmat szabad rablásnak fogja fel*”,⁴⁶⁰ s ebben sok igazság lehetett. Mindenesetre úgy véljük, hogy a fentebb jelzett gyökerek, ha indirekten is, de az 1918. novemberi erőszakhullámban is felfedezhetők. Erre utal az események belső dinamikája és spontán lázadásjellege is, amelyben három külső hatás érvényesült: egyrészt a hazaérkező katonák rendet bomlasztó, s agresszivitásba forduló viselkedése, másrészt az ezt megakadályozni képes rendfenntartó szervezetek lebénulása, harmadsorban pedig a legtöbbször ellenőrizetlen forrásokból származó, szájról szájra terjedő híresztelések tudatformáló szerepe. Mindezek együttesen, egymás hatását felerősítve teremtettek olyan helyzetet, amely az indulatok robbanásszerű kitöréséhez vezetett. Nem volt cél a hatalom megdöntése, sem a társadalmi rend felforgatása, sokkal inkább a móríci *„egyszer jóllakni”* motívuma, amely nem pusztán az ételt, hanem az addig elérhetetlen vagyontárgyak birtokba vételét is jelentette, és egyben igazságtételt az átélt szenvedésekért. Révész Tamás megállapításával egyetértve egy olyan, „*a premodern parasztlázadások koreográfiáját*” idéző reaktív erőszak volt ez, amellyel „*egy korábban létező, elképzelt morális rendet kívántak helyreállítani*”.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Szabó, 1991: 22–26.

⁴⁵⁹ Juhász Nagy Sándor (1883–1946) jogász, Károlyi Mihály köréhez tartozó politikus, 1918. november 2-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára, 1919. január 24. és március 21. között igazságügyminiszter. Bécsbe emigrált, hazatérése után a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője. 1944. december 21. és 1945. szeptember 5-ig az ideiglenes nemzetgyűlés aelnöke, majd nemzetgyűlési képviselő. 1945-től ítélőtáblai tanácselnök és egyetemi tanár.

⁴⁶⁰ Juhász Nagy, 1945: 240.

⁴⁶¹ Révész, 2020: 78–79.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy markánsan működött a tömegpszichózis is, amely az elszabaduló indulatkitörés nyomán megteremtette a kereteit az egyéni indulatok elszabadulásának. Csíki Tamás ezzel ellentétes véleményével⁴⁶² szemben úgy véljük, hogy a tömeg védettséget és menedéket adott a személyes szándékok elérésére, s lehetőséget nyújtott arra is, hogy a személyes felelősség feloldódjon a tömeg arctalanságában, és ki-ki kiélhesse a rombolási, szerzési vagy bármilyen más vágyait. *„Ezer meg ezer ember nyüzsöghet egy helyen, járhat-kelhet kisebb-nagyobb csoportokba összeverődve, beszélgethet vagy vitatkozhatik egymással, anélkül, hogy kollektív-léleknek legcsekélyebb tünete is észlelhető volna. Pszichikai tömeg, tömeglélek, csak akkor fog keletkezni, és akcióba lépni, ha a tömeget, bármilyen különben heterogen elemekből tevődik is össze, egy közös nagy érzélem hatja át és hozza izgalomba. Ilyenkor aztán egy sajátos folyamat megy végbe. Az egyes egyén tudatos személyisége teljesen elenyészik és a gondolatok és érzelmek mind egy bizonyos irányba terelődnek. Így áll elő a tömeglélek, melynek másképen gondolkodnak, éreznek és cselekednek, mint ahogy gondolkodnának, éreznének és cselekednének külön-külön, egyedül, magukra hagyva. A legbékésebb, legcsendesebb emberek vérengző vadállatokká, brutális, a leghibetlenebb kegyetlenkedésektől sem visszariadó szörnyetegekké lesznek, – hazatérve, a tömeget elhagyva, megint csendes, békés, a légynek sem vétő nyárspolgárok lesznek újra”* – írta le e jelenség általános szabályszerűségét Turnowsky Sándor⁴⁶³ polgári radikális jogász-újságíró a háború tömegpszichológiáját elemző 1915-ös tanulmányában.⁴⁶⁴

Nem kívánunk e helyütt mélyebb tömeglélektani fejtegetésbe bonyolódni arról, hogy hogyan változik meg az egyén a tömegpszichózis hatására,⁴⁶⁵ csupán jelezni szeretnénk, hogy az 1918. november eleji

⁴⁶² Csíki, 2018: 147.

⁴⁶³ Turnowsky Sándor (1889–1958), jogot tanul, 1908-ban egyik alapítója, 1912-ben elnöke a Galilei Körnek. 1913-tól a *Világ* munkatársa, 1915-től ügyvéd Marosvásárhelyen. 1918-ban a helyi nemzeti tanács titkára, az Országos Radikális Párt egyik vezetője, 1919. áprilisában a forradalmi törvényszék mellett működő likvidáló bizottság tagja, majd vádbiztosa. A húszas években több erdélyi újság és folyóirat munkatársa, emellett ügyvédként praktizált.

⁴⁶⁴ Turnowsky, 1915: 25. Lásd ehhez még Baberowski, 2019: 35–36., 38., 198.

⁴⁶⁵ A kérdés egyik alpműveként lásd Le Bon, 1913. A kérdéskörrel átfogóan lásd Pataki, 1998; Canetti, 1991; Csepeli, 2006: 157–163. A háború tömeglélektani hatásairól lásd Baberowski, 2019.

erőszakhullámot nem a felelős egyéni cselekedetek összeadódásaként kell és lehet értelmezni, sokkal inkább az ősi hordaösztönök megnyilvánulásaként. Miként Juhász Nagy Sándor fogalmazta: „*a hosszú háború irtózáatos szenvedései vadállatokká tették a nyomorgókat*”.⁴⁶⁶ Ezért is tekintjük az eseményeket az ösztönös erőszak kitörésének, mert ez – egyfajta gyűjtőfogalomként – magában rejt mindazon személyes szempontokat és törekvéseket, melyek a fosztogatásban részt vevőket motiválhatták, s amelyeket a későbbiekben részletesen nem különítettünk el.

„*A legtöbb lázadás akkor tör ki, amikor a megelőző társadalmi helyzethez képest valamilyen hirtelen változás következik be*” – állapította meg G. W. Allport,⁴⁶⁷ s nem lehet kérdéses, hogy az 1918. őszi erőszakhullám robbanásszerű kitöréséhez ezt a *hirtelen változást* a frontról hazatérő katonák tömeges megjelenése jelentette. Az is kétségtelen, hogy az országban sokfelé feltörő erőszak elfajulásában közrejátszhatott a frontot megjárt katonák brutalizálódása.⁴⁶⁸ Talán senki olyan pontosan nem rögzítette ezt a tapasztalatot, mint a polgári radikális Jászi Oszkár⁴⁶⁹ az 1920-ban Bécsben papírra vetett emlékiratában, melyben felidézte már az események kirobbanását megelőzően szűkebb társaságban többször hangoztatott álláspontját: „*[a] négyéves világháború eszeveszett vérengzései és brutalitásai után, a hinterland cinikus tobzódásai után, gazdasági életünk rendszeres felőrlése után, a háborús államszocializmus bihetetlen korrupciója után, a magyar vármegyei basaszervezet ijesztő visszaélései után, s mindezekfölött ama félévszázados sivár, jellemtelen, zsákmányra éhes osztálypolitika után, mely minden komoly demokratikus szerveződést s minden igazságos reformmunkát lehetetlenné tett Magyarországon: mindig tisztában voltam vele, hogy ha ezek az elkínzott, elvérzett,*

⁴⁶⁶ Juhász Nagy, 1945: 253.

⁴⁶⁷ Allport, 1999: 98.

⁴⁶⁸ Erről bővebben lásd Balogh, 2015; Bödök, 2014; Bödök, 2015; Erős, 2015a; Erős, 2015b; Sándor 2015, Wiegrefe, 2010.

⁴⁶⁹ Jászi Oszkár (1875–1957) társadalomtudós, szociológus, polgári radikális politikus, egyetemi tanár a *Huszádik Század* és a *Társadalomtudományi Könyvtár* szerkesztője, az 1918 októberében alakult Magyar Nemzeti Tanácsa tagja, majd a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztere. 1919 áprilisában elhagyta az országot, előbb Bécsben, majd az Egyesült Államokban élt, 1925-től nyugdíjazásáig az Ohio állambeli Oberlin College professzora.

eltetvesedett, félholtra koplalt frontkatonák hazáérkeznek, s találkozni fognak beteg, elnyomorodott, uzsora és önkény által véresre mart családjaikkal vagy az urakká lett Drückebergerekkel [lógósokkal – M. A.], vagy a cocotteokká [félvilági nővé – M. A.] lett asszonyaikkal, vagy idegen férfiak által fogant gyermekeikkel – akkor itt szörnyű istenítélet fog bekövetkezni”. Jászi ehhez még hozzátette: „*ha a lövészárkok félállati lakói hazá fognak jönni, ki fognak verni a lakásainkból, be fognak feküdni hálósobáinkba, föl fogják falni éléskamráinkat, magukra fogják öltetni ruháinkat ... és mindezzel szemben még azt sem fogom mondani merni nekik, hogy nincs igazuk...*”.⁴⁷⁰ Jászi jóslata szinte szóról szóra beigazolódott az 1918. november eleji erőszakhullám idején. Talán csak a hálósobák elfoglalása maradt el, mert a fosztogatók beköltözés helyett inkább széthordták, szétverték és nem egy esetben felgyújtották azokat.

„*Azokra az erőszakosságokra, fosztogatásokra és lincselésekre, amelyek a háborút követő hónapokat jellemezték, a békeidő parasztsága valószínűleg képtelen lett volna*” – utalt Romsics Ignác a világháború traumatikus tapasztalatának hatására,⁴⁷¹ s ez országosan minden bizonnyal igaz is volt, hiszen számos brutális leszámolásról maradtak fenn adatok.⁴⁷² Ennek azonban ilyen drasztikus megnyilvánulásait Csanád vármegyében csak elvétve, illetve visszafogottabb formában találtuk meg. Az erőszak ugyanis a legtöbb helyen a vagyontárgyak birtokba vételére fókuszált, s kevésbé a személyek ellen irányult. Tettlegesséig fajuló inzultusról mindössze néhány helyről van adatunk a november eleji napokból, és a megtámadottakat ért halálos áldozat is csupán egy helyen, a már említett nagybánhegyesi eset kapcsán fordult elő, de az is inkább a kialakult helyzet következményének, sem mint a szándékosságnak és tudatosságnak volt köszönhető.⁴⁷³ Nem véletlen tehát, hogy a támadások elsődleges célpontjai a kocsmák és a szatócsboltok lettek, ezek testesítették meg az addig elérhetetlen, vagy

⁴⁷⁰ Jászi, 1969: 57.

⁴⁷¹ Romsics, 1989: 16.

⁴⁷² Lásd bővebben Kató, 1956; Hajdu, 1968: 92–103.; Csíki, 2018; Ablonczy, 2020: 97–109.

⁴⁷³ Halálra szurkálta a bátyja gyilkosát. *Szégedi Friss Ujság*, 1924. május 4., 1.; Egy szál őszirózsa az októberi forradalom napjairól. *Szégedi Új Nemzedék*, 1924. szeptember 6., 2.

csak igen drágán hozzáférhető árucikkeket a nincstelenséggel, illetve a hiánnyal és a drágasággal küzdő helyiek szemében. Ezeket szinte minden településen kifosztották, az árukat széthordták, a helyben talált alkoholt megitták, a maradékot pedig többnyire kiöntötték, hogy másnak ne jusson belőle.⁴⁷⁴ Néhány helyen adatolható, hogy a megszerzett javakat szétosztották, de a legtöbb helyen a döntő motívum az önzés és a pazarlás volt. A fosztogatás anarchiáját az alkoholos befolyásoltság határozta meg, ami gondolkodásképtelenséget eredményezett, melynek következtében olyan készleteket is megsemmisítettek, melyekre másnap akár szükségük lehetett volna. Az ősi atavisztikus ösztönök azonban az első napok vandalizmusában erősebbnek bizonyultak.

Ahhoz, hogy megérthessük a fosztogatókban lezajló indulatkitörést, mindenképpen szükséges segítségül hívnunk a falukutató Tomori Violát,⁴⁷⁵ aki az 1930-as években szociológiai és pszichológiai megközelítésből vizsgálta a parasztság mentalitását. 1935-ben publikált könyvében rávilágít arra, hogy milyen nagy szerepe volt a parasztság életében a polaritásnak, a végletességnek. Érdekes erről őt hosszabban idézni: *„[a] polaritás törvénye igen szembeűnő a parasztságnál az indulat megnyilatkozási formáiban is. A természethez és a természetben növekedvén, sokszor keserűen ugyan, de belenyugrással fogadja ennek csapásait. Állatainak, sőt családtagjainak elvesztése az »Isten adta, az Isten elvette« igéjét váltják ki. Ha azonban bármily ok folytán felszabadul, a kényszerű és félelemmel színezett belenyugrás egyéni érzelmeit elnyomó uralma alól, indulata féktelenné válik. Ilyenkor a természettel, állatokkal való súlyos munka közben gazdagon kifejtett energiája elszakítja az alkalmazkodás szekundér gátját s nem ismervén más irányítást, mint a minél teljesebb önkifejtés primer tendenciáját, beláthatatlan következményű tettekre ragadtatja magát. Ilyenkor nem ismer többé külső törvényt, csak a maga hajtó indulatait, melyek a bár önkéntelen, de kényszerű elnyomásért súlyos fizetséget vesznek. Az ehhez szükséges felszabadítást vagy valamely hirtelen és szokatlan lelki*

⁴⁷⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. A mezőhegyesi előjáróság beszámolója, 1921. március 30.

⁴⁷⁵ Tomori Viola (1911–1998) szociológus, pszichológus, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagja, falukutató, a néplélektan elismert kutatója.

rázkódás, vagy sokszor egyszerűen az ital szolgáltatja. Ez a sokáig elfojtott és hirtelen kitörő primer önérvényesítési vágy a magyarázata rendszerint az egymáson túlcitálni akarással induló s gyakran gyilkossággal végződő korcsmai verekedéseknek”.⁴⁷⁶

A polaritás ad magyarázatot a béketűrés vagy a heves indulatkitörés, a gyakran fösvényységbe átcsapó önzés, illetve a pazarlás mindig jelen lévő kettősségére a paraszti mentalitásban.⁴⁷⁷

Az ösztönök előtörését az érzelmek táplálták. Táplálták egyrészt a hazatért katonák érzelmei,⁴⁷⁸ melyek az addigi háborús tehetetlenségtől való megszabadulás heves kitörésében öltöttek testet, de táplálták az otthoni tapasztalatok is, amelyek azzal szembesítették őket, hogy semmi sincs már úgy, mint korábban, a bevonulásuk előtt volt. A változás ezernyi jelét, melyek kiirthatatlanul befészkeltek magukat a parasztkatonák lelkébe, pontosan tükrözik azok a népi levelek, melyeket Hanák Péter tett közzé a világháborús cenzúrahatóság által elkobozottak közül.⁴⁷⁹ A hazatérést követően az otthoni valósággal való szembesülés traumáját és a háborús szolgálattól való megszabadulás mámorát a féktelen alkoholfogyasztásban és ennek hatására a rombolásban vezették le. De az ösztönök elszabadulása mögött ott voltak az asszonyok is, akiknek az indulatait a hátszínházi tapasztalatok táplálták. Nem véletlen, hogy a november eleji erőszakhullám elkövetői nem csekély részben, sőt, nem egy helyen nagyobbbrészt éppen ők voltak. Nagyon pontosan fogalmazott Hatos Pál, amikor arról írt, hogy „[a]z éhesen hazaérkező katonákat éhező asszonyok várták. Dühösen, szegénységük szegényében. A fegyverrel érkező katonák segítségével sokszor ezek a »hadiasszonyok« álltak a fosztogatások és rablások élére”.⁴⁸⁰ Az egyik kortárs, Szántó Béla⁴⁸¹ egyenesen a „falusi asszonyok lázadásának”

⁴⁷⁶ Tomori, 1935: 85–86.

⁴⁷⁷ Lásd bővebben Uo. 78–86.

⁴⁷⁸ A háborút megjárt katonák tapasztalatairól lásd részletesen Szabó, 1993.

⁴⁷⁹ Lásd Hanák, 1988a.

⁴⁸⁰ Hatos, 2018: 202.

⁴⁸¹ Szántó Béla (1881–1951) tisztviselő, tartalékos főhadnagy, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, a budapesti katonatanács egyik vezetője, a Tanácsköztársaság idején hadügyi népbiztos. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált, főként a Szovjetunióban élt. 1946-ban hazatért, 1948-tól varsói követ.

minősítette az eseményeket, hozzátéve, hogy mindez „*a forradalom nélkül is bekövetkezett volna*”.⁴⁸²

A nők aktív szerepe és részvétele a fosztogatásokban a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának, de legalábbis megroppanásának jele volt. A férfiak hadba vonultával többnyire az asszonyokra hárult a családfenntartói szerep, olyan feladatok is, amelyek addig a férfiak jogát és kötelességét képezték.⁴⁸³ Ez éppúgy felborította a nincstelenek, a cseléd- és részesmunkákból élők életviszonyait, mint azokét a kisbirtokosokét, ahol a föld megművelése az otthon maradt asszonyokra hárult. E szerepváltás sokakat megkeményített, a terhek megnövekedése feszültségeket és konfliktusokat gerjesztett, melyek az 1918 nyári Csanád vármegyei indulatkitörésekben is megnyilvánultak. Ilyen hatalomellenes atrocitásra Magyarbánhegyesen vagy Nagybánhegyesen is akadt példa, amikor az asszonyok a hadisegélyek korlátozása miatt támadtak rá a községi jegyzőkre.⁴⁸⁴ Az indulatokat fokozták a rekvirálások terhei, a drágaság, a létfenntartáshoz szükséges különböző árucikkek és élelmiszerek hiánya. Hogy miért éppen november első napjaiban szabadultak el az indulatok a vidék falvaiban, azt kevéssé a budapesti forradalmi események hatásával magyarázhatjuk, sokkal inkább a katonáskodó férfiak tömeges hazaérkezésével, amely az addig férfiként helytálló asszonyokból újból előhozta (volna) a hagyományos női szerepeket. E szerepnek azonban a külső körülmények következtében képtelenek voltak megfelelni.

A hagyományos paraszti családmodellben a nők legfontosabb feladata – a mezei munkában való közreműködésen túl – a háztartás és a ház körüli munkák ellátása, a család összetartása és a gyerekek nevelése volt.⁴⁸⁵ Ők voltak a gazdasszonyok, akiknek a szó szoros értelmében

⁴⁸² Gellért, 1918: 117.

⁴⁸³ Zalai, 2017: 246.; Bödők, 2018: 414.; Molnár, 2020: 149–150. A hagyományos nemek közötti paraszti szerepekről lásd Kiss, 1981; Jávör, 2000: 623–636.; Szent, 2008: 235–251.

⁴⁸⁴ MNL BéML, IV.436.b. 4263/1918. A községi jegyző jelentése, 1918. július 23.; Szilágyi, 1970: 26.

⁴⁸⁵ Knézy, 1994.

gazdálkodniuk kellett a készletekkel, hogy lehetőleg minden napra jusson elegendő élelem. Amikor ebbéli kötelességüket – és a hadban lévő férfiak miatti megnövekedett felelősségüket – az alapanyagok hiánya, vagy az árak elszabadulása miatt nem voltak képesek teljesíteni, nyilván mindent megtettek annak érdekében, hogy ezt a családjukra nézve fenyegetést jelentő szituációt bármi áron is feloldják. A háborús viszonyok, a férfiak távolléte csak fokozták a bennük felgyülemelő indulatokat, amelyek nagyon gyorsan agresszivitásba csaphattak át.

Az effajta „problémakezelés” természetesen nem volt újkeletű. Számos történelmi példa sorolható, amelyek azt mutatják, hogy az éhséglázadások főszereplői vagy legalábbis a legagresszívabb résztvevői rendre éppen az asszonyok voltak. Emblematis e tekintetben a nagy francia forradalom, amelynek kirobbanásához erőteljesen hozzájárultak az 1789 tavaszi éhséglázadások, amelynek vezérei nagy számban nők voltak. *„Sötétben hallgatag a férfiú szíve, elnyomva a patrollotismus [patriotizmus – M. A.] által; de heves az asszonyé, elnyomhatatlan. [...] A férfiak nem tudják, hogy mi az, mikor az éléskamra üres; azt csak a családanyák tudják”* – világított rá a francia forradalom történetét még az 1830-as években megíró Thomas Carlyle az asszonyokat vezérlő motivációra.⁴⁸⁶ A forradalom társadalomtörténetét korszerű nézőpontból feldolgozó Simon Schama is arról ír, hogy Versailles és Párizs között az asszonyok ellenőrző pontokat állítottak fel, és megállították a szekérkaravánokat, hogy gabonát és lisztet keresve átkutassák azokat. Egy másik településen szintén női lázadók azt követelték egy módos gazdától, hogy a gabonáját jóval a piaci ár alatt adja el nekik.⁴⁸⁷ A nők által vezetett éhséglázadás klasszikus példája az 1789. október 5-i párizsi ún. *„asszonyok menete”* volt, amikor *„az éhség és a düb megint összekapcsolódott [...], és az asszonyok dühe volt a legfélelmetesebb”*.⁴⁸⁸ Ezek az asszonyok egyébként tömegesen felfegyverkezve – még ágyúik is voltak – Versailles-ba vonultak, ahol egyenesen megostromolták a királyi rezidenciát, majd a testőrök közül többeket is lemészároltak. A királyi

⁴⁸⁶ Carlyle, 1875: I. 375.

⁴⁸⁷ Schama, 2001. 408–409.

⁴⁸⁸ Uo. 573.

családot úgy kellett kimenteni a kastélyba betörő tömeg elől. Az elszabadult indulatokat és a gyűlölet mélységét jól mutatja, hogy az egyik asszony az ostrom közben azt kiabálta: „[k]i *kell tépni a coquine [Marie-Antoinette] szívét, levágni a fejét, megsütni a máját, és még az is kevés neki!*”⁴⁸⁹ Bár a La Fayette márkí által vezetett nemzetőrség határozott fellépése végül is megóvta a királyi családot a lincseléstől, az asszonyok hatvanezresre becsült menete által kísérve Párizsba szállították őket, s már soha többé nem térhettek vissza Versailles-ba.⁴⁹⁰ Ha tetszik: az asszonyok határozott fellépése fordulatot hozott a forradalom eseménytörténetében.⁴⁹¹

Jelképes, ahogyan a Párizsba tartó menet után hosszú szekérkaraván haladt, tele a királyi kastélyban felhalmozott liszttel. „*A katonák és az asszonyok nagy vekniket szúrtak a lándzsájukra és szuronyukra és azt énekelték, hogy viszik »a péket, a pékénét és a kisinast Párizsba«*”.⁴⁹² Az asszonyok elérték, amit akartak: kenyérhez jutottak. S a lándzsákra és szuronyokra tűzött kenyér számukra a forradalom győzelmét szimbolizálta, hiszen a király búzája immáron az övék lett. Ugyanolyan szimbólum volt ez, mint az éhínségért felelősnek tartott és 1789. július 22-én kegyetlen kínok között kivégzett Foullon de Doué államtanácsos dárdára tűzött feje, akinek száját fűvel, szalmával és ürülékkel tömték tele.⁴⁹³

Bár nyilván nem lehet direkt párhuzamokat vonni, hiszen az események másként zajlottak, mégis megállapítható, hogy az akkori franciaországi helyzet sokban hasonlított az 1918 őszére Magyarországon kialakult állapotokhoz, s az asszonyok akkori ösztönös reakciói szintén visszaköszöttek az itteni erőszakhullám napjaiban. „*Az éhség megélesít*

⁴⁸⁹ Uo. 581.

⁴⁹⁰ Uo. 573–583. Az eseményekről lásd még részletesen Carlyle, 1875: I. 359–432.

⁴⁹¹ Az asszonyok szerepe a későbbi francia forradalmakban is meghatározó volt. Az 1848. júniusi párizsi események barikádjain éppúgy jelen voltak „*a vérszomjas némberek*” („*tricoteuses*”), mint az 1871-es párizsi kommun idején a párizsiakat terrorizáló gyújtogató nők („*pétroleuses*”). Gerwarth–Horne, 2018b: 57.

⁴⁹² Schama, 2001: 583.

⁴⁹³ Uo. 506.; Carlyle, 1875: I. 308–309. Joseph-François Foullon de Doué (1715–1789) francia politikus, pénzügyminiszter. 1789. július 22-én a lázadók a birtokán elfogták, Párizsba hurcolták, majd ott brutális körülmények között kivégezték.

mindent, különösen a gyanút és méltatlankodást. Maguk a valóságok is ebben a Párizsban [azaz abban a helyzetben – M. A.] valótlannokká, természetfölöttiekké váltak” – írta Thomas Carlyle a francia forradalom kapcsán,⁴⁹⁴ s szavai alighanem pontosan tükrözték vissza a magyar falusi asszonyok 1918-as lelkiállapotát is. Sőt, már korábbtól is, hiszen a századvégi viharsarki agrármozgalmak tevékeny résztvevői voltak a nők is.⁴⁹⁵ Az 1891. júniusi battonyai zavargások során már kifejezetten hangsúlyos szerepet játszottak, amelyet jól mutat az is, hogy utóbb, a zendülésben való közreműködésért elítélt 34 személy közel egyharmada, 10 volt a nő.⁴⁹⁶

Az asszonyok megmozdulásai a világháború második felében szerte az országban tapasztalhatók voltak. Ezek a mind erőszakosabbá váló zendülések rendre az élelmiszerhiány, vagy az élelmiszerek és segélyek elosztásának igazságtalansága miatt robbantak ki. 1917 februárjában és novemberében Budapesten, májusban Kecskeméten és Temesváron, júniusban Hódmezővásárhelyen, míg augusztusban Erzsébetfalván robbant ki éhséglázadás, mert a családok nem jutottak hozzá a nekik járó lisztfejadaghoz vagy egyéb élelmiszerhez.⁴⁹⁷ Temesváron a nők és gyerekek a belvárosi üzletek ablakait törték be, s nem egyet teljesen kifosztottak közülük.⁴⁹⁸ Erzsébetfalván (Pesterzsébeten) a főleg asszonyokból álló, a korabeli sajtó szerint 4–5 ezer fős tömeg szabályosan megostromolta a községházát, valamint a főbíró és a jegyző lakását.⁴⁹⁹ Mohácson július 25-én „*formális lázadás*” tört ki, és a korabeli sajtó szerint „*[n]em a csőcselék, hanem a nép lázadt fel a kenyéradagok elégtelensége miatt*”. Az elkeseredést az váltotta ki, hogy a vármegye alispánja a havi 7 kilogrammos lisztfejadagot napi 5 dekagrammra, azaz havi másfél kilogrammra csökkentette. „*A nép beverte*

⁴⁹⁴ Carlyle, 1875: I. 367–368.

⁴⁹⁵ Simon, 1962: 193–194.

⁴⁹⁶ Oltvai, 1960: 182. Lásd még Takács, 1986: 106–107.

⁴⁹⁷ Kende, 1979: 27–28.; Berkeszi, 1989: 78.; Bihari, 2014: 350.; Romsics: 2018a: 91.

⁴⁹⁸ MMTVD, 1969: 308–309. A temesvári főügyész helyettes jelentése a főügyésznek a városban előfordult zavargásokról, 1917. június 3.

⁴⁹⁹ Zavargás Erzsébetfalván a liszt miatt. *Világ*, 1917. augusztus 8., 13.; Tüntetés az erzsébetfalvai bíró ellen. *Friss Ujság*, 1917. augusztus 8., 4.

a városháza ablakait, betörte az ajtókat. Az elkéséredés olyan fokra hágott, hogy a síró, jajgató asszonyok gyermekeiket dobták a földre, hangosan kiabálva, hogy nem tudnak kenyeret adni nekik, éhen vesznek”.⁵⁰⁰ Passuth László⁵⁰¹ „az első kolozsvári asszonyforradalomként” emlékezett vissza a 18 évesen átélt 1918. április 18-i zavargásra, mely „ezernyi asszony” részvételével a hadisegélyek kifizetésének módosítása miatt tört ki az erdélyi város főterén.⁵⁰²

1918 elejétől aztán általánossá váltak ezek az asszonyok által végrehajtott megmozdulások (1918. februárban például Kiskunfélegyházán, júliusban Kiskunmajsán, Lajosmizsén és Kiskőrösön, augusztusban Cegléden),⁵⁰³ s ugyancsak nyáron Csanád vármegyében is, a már említett Magyarbánhegyesen és Nagybánhegyesen. A császári fővárosban még komolyabbak voltak az ellátási nehézségek, ott az 1916 utáni háborús években jószerivel nem telt el nap, hogy valahol ne lettek volna olyan indulatkitörési esetek, amelyeknek elkövetői az élelmiszert követelő asszonyok voltak.⁵⁰⁴ A német nagyvárosokban (Berlinben, Hamburgban, Nürnbergben) hasonló, többnyire nők és gyerekek részvételével zajló zavargások történtek.⁵⁰⁵

Mindezek a nők fokozatos radikalizálódását jelezték. Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy ezek az incidensek elsősorban a városokat érintették, azokat, ahol az élelmiszerellátás helyi forrásokból nem volt biztosítható. A falvak népe számára nagyobbbrészt a legszükségesebb élelmiszerek az egyre szigorúbb és kiterjedtebb rekvirálások ellenére is rendelkezésre álltak, s többnyire azok lázadoztak, akik szociális helyzetük folytán közellátásra szorultak, illetve akik nem jutottak hozzá, vagy a hiány

⁵⁰⁰ A mohácsiak elégedetlensége. *Dunántúl*, 1917. július 26., 4.

⁵⁰¹ Passuth László (1900–1979) író, műfordító. Bár Budapesten született, 1901-től 1920-ig Kolozsváron élt, majd édesanyjával az impériumváltás miatt költözött vissza a fővárosba. Kolozsvári emlékeit a *Kutatóárok* című önéletrajzi művében örököltette meg.

⁵⁰² Passuth, 1966: 165–166.; Bihari, 2014: 350.

⁵⁰³ Romsics, 2018a: 92–93.; MMTVD, 1956: 129–130. A kiskunfélegyházi rendőrkapitány összefoglaló jelentése a Pest megyei alispánhoz, 1918. május 19.; Uo. 230–231. A lajosmizsei jegyző jelentése a Pest megyei főispánhoz, 1918. július 19.; Ceglédi asszonyforrongás. *Friss Ujság*, 1918. augusztus 13., 4.

⁵⁰⁴ Helfert, 2014: 81–82. Ezúton is köszönöm Varsa Eszternek, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

⁵⁰⁵ Bihari, 2014: 350.

miatt csak nagyon drágán azokhoz az árucikkekhez (cukor, petróleum, só), amelyek helyben nem voltak megtermelhetők. Az ilyen esetek száma viszont a háborús kimerülés hatására folyamatosan emelkedett. A városi éhséglázadások mintái ugyanis a falvakba is eljutottak. Visszatérő indulatokat generált a háborús segélyezés gyakorlata, és a segélyek összegének az árakkal szembeni megállíthatatlan inflálódása is.

Habár Csanád vármegyében a novemberi események idején lincselés sehol sem fordult elő, néhány hónappal később, a Makón 1919. április 23-án brutális kegyetlenséggel meggyilkolt kommunista hadügyi megbízott Vásárhelyi Kálmán⁵⁰⁶ ütlegetésében,⁵⁰⁷ vagy a június 23-i apátfalvi románellenes lázadás idején elfogott három román katona agyonverésében⁵⁰⁸ igen tevékeny, sőt a férfiaknál többnyire agresszívebb szerepet játszottak az asszonyok. Mint erről még lesz szó a későbbiekben, 1919. január 13-án Urbanics Kálmánt, a Központi járás főszolgabíróját is zömmel felbőszült asszonyok verték Földeákon, s éppen a férfiaknak kellett megfékezniük őket, nehogy maradandó sérüléseket okozzanak neki.⁵⁰⁹ Mindez pontosan dokumentálja, milyen mélységű indulatok forrtak bennük ezekben a hónapokban, s jól mutatja azt is, hogy a brutalizálódás nem csupán a frontot megjárt katonák sajátos tünete volt, hanem a hátszágban az életben maradásért küzdő asszonyoké is.

Arról, hogy milyen mély belső konfliktust generált a falusi asszonyokban a háború végi szituáció, Móricz Zsigmond⁵¹⁰ *Népszava*zás című 1919 januárjában megjelent szociográfiai alaposságú írása nagyon pontosan megvilágítja. Móricz 1918. december közepén Kisújszálláson,

⁵⁰⁶ Vásárhelyi Kálmán (1891–1919) tengerész, kommunista agitátor, a Tanácsköztársaság idején, 1919. március 29-től a hadügyi népbiztosság politikai megbízottja Makón. 1919. április 23-án a rekvirálások elrendelése miatt felbőszült lakosok meglincselték.

⁵⁰⁷ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 414. Jegyzőkönyv a makói direktórium üléséről, 1919. április 26. Lásd még Tarnay, 1919a: 191–192.; Diósszilágyi, 1982: 11.

⁵⁰⁸ Marosvári, 2021: 129.

⁵⁰⁹ Merénylet Földeákon a főbíró és a jegyző ellen. *Makói Független Ujság*, 1919. január 19., 2.; Véres közgyűlés Földeákon. *Makói Ujság*, 1919. január 19., 2.; Tarnay, 1929: 60.

⁵¹⁰ Móricz Zsigmond (1879–1942), író, újságíró, 1929–1933 között a *Nyugat*, 1939-től a *Kelet Népe* szerkesztője. Az első világháborúban haditudósító, 1918-ban a köztársaság híve, majd kezdetben a Tanácsköztársasággal is szimpatizált. Tagja volt az írók direktóriumának, mely miatt az ellenforradalmi időszakban egy ideig mellőzték.

Kabán és Balmazújvároson járt, hogy megismerje a földreformot követelő szegény emberek életét, s eközben a helyi asszonyokkal is szóba elegyedett. A megszólalók nyilván a saját élethelyzetükre és körülményeikre adaptált válaszokat adtak, de aligha lehettek ettől érdemben eltérőek a Csanád vármegyei viszonyok. Az egyik asszony arról beszélt Móricznak, hogy „[h]a⁵¹¹ajöttek a férjeink, olyan élelem, ruha nélkül vártuk, hogy szégyelltünk elbük kimenni, restelltük az ajtón beereszteni őket, hogy még csak vacsorát sem tudunk adni nekik”.⁵¹¹ Egy másik még decemberben sem tudta türtőztetni az indulatos kifakadását: „[i]tt vagyok az uram csizmájába, most ő nem tud kilépni a házból, mert csak egy csizmánk van, s miránk mondják azt, hogy dologtalanok vagyunk, hát miből fizessék én háromszáz koronát egy pár cipőért? Hát még milyen munkára akarnak még minket rákényszeríteni, hogy még ezt is irigylük”.⁵¹²

Már önmagában az asszonyi szerepnek való megfelelés ösztönös belső kényszere és a valós helyzet közötti ellentmondás generálhatta a kétségbeesés táplálta indulatok elszabadulását, amit csak tovább szított a szegényérzet, valamint a korábban elszenvedett megaláztatások és sérelmek miatti gyűlölet. A Móricz által megszólaltatott egyik asszony ekként összegezte a nők megalázását: „[a] négyéves háború alatt nem voltak ittthon a férfiak, mi asszonyok szántottuk meg vetettük el, kapáltuk be az egész határt, homincezer hold földet, learattuk, kicséptük, behordtuk a termést tisztán, akkor jött a bérlő, becsukta a magtárt, kibúzt a kulcsot: ide kellett nekünk jönni, kétezer asszonynak, a községházára könyöradományért”.⁵¹³ Egy másikba szintén mélyen beleivódott a megaláztatás: „[m]ikor agyon dolgoztuk magunkat, s aratás után kimentünk a mezőre, hogy ahol már fel volt aratva a búza, a mezőn szedegessünk, odajött a bérlő, azt mondta »Tudom, mit kén nektek, búza kén nektek!« Arval lepocskondiázott, elkergetett bennünket, akinek a hátán már búzakalász vót a batyuba, annak a hátán meggyútotta [sic!] a búzáat, csak akkor

⁵¹¹ Móricz, 1919: 23–24.

⁵¹² Uo. 24.

⁵¹³ Uo. 23.

*nézett a szegény asszony, most mit csináljon, hogy ő is oda ne égien. Ilyen jól viselkedtek ők velünk szemben”.*⁵¹⁴

A négy évig elhúzódó háború eltérő, de alapvetően azonos gyökerre visszavezethető traumatikus tapasztalata a hazatérő férfiak és az addig otthon helytálló és szenvedő asszonyok újbóli egymásra találása folytán olyan gyúelegyet alkotott, amely valóban kiváltotta azt a robbanásszerűen szétterjedő erőszakhullámot, amely aztán azok ellen irányult, akiket felelőssé lehetett tenni az előző évek sérelmeiért.

A hagyományos paraszti családmoddal, illetve a női-férfi szerepek háború miatti felbomlásának volt még egy aspektusa, amelyről szót kell ejtenünk. A Csanád vármegyei fosztogatások főszereplői között ugyanis rendre visszatérően megjelentek a „*subancok*”, azaz a többnyire 12–17 éves serdülők is, akiktől gyakorlatilag a háború még azt a gyermekkort is elvette, amelyben a régi paraszti világban részesülhettek. A kamaszokból ugyanis szinte átmenet nélkül, egyik pillanattól a másikra férfiak, sőt, nem egy esetben családfenntartók lettek. Ez a szituáció persze nehezen adathozható, ilyen forrásunk nem is maradt a Csanád vármegyei iratok között. De talán érdemes erről Illyés Gyula⁵¹⁵ visszaemlékezését idézni, aki a saját bőrén tapasztalta meg e státuszváltás minden nehézségét. „*A szerep az volt – írta 1939-ben –, hogy tizenkét-, tizenhárom-, tizennégéves fővel számítható családfő legyek, az időjárást ne a fürdés, vagy a szánkózás, hanem a kaszálás és krumplikapálás szempontjából vizsgáljam, hogy állatokkal vásárra járjak, majd degesz bugyellárral lacikonyhába, kocsmába s más efféle helyre, ahová vásár után a férfiaknak már csak virtusból is illik megfordulni. [...] Tizenhároméves koromban én parancsoltam a házban, ahol csak asszonyok éltek; ha gyermek is, én voltam az egyetlen férfinemű s ez elegendő volt ahhoz, hogy szavamat vakon kövessék”.*⁵¹⁶

⁵¹⁴ Uo.

⁵¹⁵ Illyés Gyula (1902–1983) író, költő, drámaíró, 1937-től a *Nyugat* társszerkesztője, 1941–1944 között a *Magyar Csillag*, 1946–1949 között a *Válasz* szerkesztője, a népi írók egyik meghatározó alakja, a *Puszták népe* című szociográfiája az uradalmi cselédek életének hű krónikája.

⁵¹⁶ Illyés Gyula: Levelek vidékre. *Pesti Napló*, 1939. január 15., 5.

Illyés ugyanakkor pontosan világított rá arra is, hogy nem az új szereppel való azonosulás jelentette az igazi nehézséget számára, hanem az erről a szerepről való lemondás, amikor az apák és idősebb testvérek hazatértek szabadságra, s különösen akkor, amikor véglegesen is hazajöttek. *„Míg odavoltak, rettegtem értük, de ahogy ezek a hazatérések ismétlődtek, a viszontlátás megható ölelkezései után már el-elhúzódtam tőlük, kérdéseikre szűkszavúan feleltem, utasításaikban valami sértőt éreztem. Az utasítások rövidesen tanácsokká szelídültek, de az én szívem már ezektől is fölberzenkedett”* – írta erről a lelki teherről Illyés.⁵¹⁷ Az ilyen helyzetbe kerülő kamaszok addigi családfenntartói státusza tehát az egyik pillanatról a másikra foszlott szét, s váltak férfiből ismét gyerekké, mérhetetlen sebet ejtve az érintettek önérzetén.

A fiatalok agresszivitása, féktelensége és gátlástalansága, amely a háborús összeomlás utáni heteket jellemezte Csanád vármegye községeiben is, minden bizonnyal az Illyéséhez hasonló meghasonlásokra és traumákra is visszavezethető volt. De nem csak erre, hanem a fegyelem és az addig stabilnak hitt erkölcsi értékek általános megbomlására is. Ez a csanádi falvakban források hiányában kevésbé adatolható, de hatásukat jól mutatják például Berkeszi István temesvári főreáliskolai igazgató naplóbejegyzései, aki többször is érintette ennek következményeit. Az iskolájában megszorodtak a verekedések, a hazudozások, a lopások, az istenkáromlások, a mulasztások, a szökések és a csavargások, sőt volt olyan tanuló, akit 1917 végén azért kellett eltávolítani az iskolából, mert késsel támadt az egyik társára.⁵¹⁸ Olyan esetek sűrű egymásutáni megjelenéséről volt szó tehát, amelyeket korábban elképzelhetetlennek tartottak, vagy csak elvétve akadt rájuk példa.

Az 1918. november eleji Csanád vármegyei erőszakhullám elkövetői között voltak persze, akik az ösztönszerű fosztogatások mögött rablásokat hajtottak végre, amelyek már a helyzetre reflektáló tudatos

⁵¹⁷ Uo.

⁵¹⁸ Berkeszi, 1989: 62., 77., 81., 85.

cselekedetek voltak, s nem volt közük az alkohelmámor hatásához. Nem csupán az üzletek portékáit élték fel és hordták szét, hanem akadtak olyanok, akik a berendezéseket, sőt a boltosok lakásait is kirabolták, és vitték magukkal mindazt, ami a kezük ügyébe került, amit pedig nem bírtak elhordani, azt a helyszínen darabokra zúzták, sőt akadtak települések, ahol fel is gyújtották azokat az épületekkel együtt. Önmagukban tehát az őszi eseményeket messze nem lehet csupán „éhséglázadásnak” tekinteni, miként voltak, akik ekként aposztrofálták,⁵¹⁹ mert a szerzés tárgyai messze nem csak, sőt, nem is elsősorban az élelmiszerek voltak, hanem minden más is, ami egyáltalán mozgatható és kézben elvihető volt, ami pedig nem, az a rombolás és gyújtogatás martalékává lett. A Központi járás 9 községéből mindössze kettőben fordult elő, hogy a fosztogatók kenyérnek való búzát vittek volna el. Apátfalván a községi gabonaraktárt törték fel, és onnan 80 mázsa búzát loptak el, míg Püspöklelén 1439 mázsa búzát hordtak szét a helyiek a püspöki uradalom magtáraiból,⁵²⁰ de egyik helyről sem azért, mert szükségük lett volna rá az élelmezésükhöz, hanem kifejezetten azért, mert erre lehetőségük nyílt, s az adódó alkalmat nem szerették volna elszalasztani. A Ráth József és Vajda Zsigmond kunágotai tanyai kúriáját kifosztók sem élelmet kerestek elsősorban – persze vitték azt is –, hanem használati tárgyakat, ruhákat, bútorokat, gazdasági felszereléseket, valamint szeszes italokat.⁵²¹ Az apátfalviak, miután elhordták a községi ellátatlanok számára félretett gabonát, a községházát kezdték fosztogatni. Lukács Béla⁵²² községi jegyző jelentése szerint „[a]z irodákból különféle összeírásokat, mint pl. az ellátatlanok összeírása is, elhordták, iratokat semmisítettek meg, irodai lámpákat, mosdótálakat, törülköző kendőket, s több más tárgyakat,

⁵¹⁹ Szilágyi, 1970: 31.

⁵²⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 8891/1918. Községi jelentések az 1918 őszi zavargások idején elvitt gabonáról, 1918. december – 1919. január.

⁵²¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. A kunágotai elöljáróság jelentése, 1918. december 6.; Uo. 22998/1918. Vajda Zsigmond levele az alispánhoz, 1918. november 22.

⁵²² Lukács Béla (1877–1960) 1895-től közigazgatási gyakornok, 1903-tól adóügyi jegyző, 1910-től 1939-ig Apátfalva főjegyzője, az apátfalvi Hangya Szövetkezet és az Apátfalvi Hitelszövetkezet igazgatósági tagja.

a községi bíró asztala fiókjából több mint 700 kor[ona]. készpénzt elloptak”.⁵²³ Szintén a községházát fosztogatták november 3-én a kisíratosiak, akik persze az ott tárolt 5 mázsányi közfogyasztásra szánt cukrot is széthordták.⁵²⁴ A mezőhegyesi cselédek fűszereket, rövidárut, ruhaneműket, cipőket és edényeket vittek el a kirabolt Kruchio-féle kereskedésből, és főként – mint szinte mindenütt a vármegyében – az italkészletek megszerzésére koncentráltak.⁵²⁵

Mindez nem mond ellent annak, hogy a rekvirálások és a szárazság miatti rossz termés miatt kevés volt az élelem, sőt bizonyos élelmiszerekből (burgonya, főzelékfélék) valóban hiány volt.⁵²⁶ November első napjaiban a támadás mégsem az alapvető élelem megszerzéséért folyt, sokkal inkább azoknak az áruknak a megszerzéséért, melyek egyébként elérhetetlenek voltak az emberek számára, s folyt mindazok ellen, akik ezeket birtokolták, vagy birtokolhatták. A fosztogatók keresztüzébe tehát a vagyon, illetve a vagyonosság került, egyfajta archaikus egyenlőségelv alapján: szenvedjenek azok is, akik a többséghez képest könnyebben vészték át a világháború éveit. S e tekintetben teljes volt a konszenzus: a boltosok mellett – mint erre alább még vissza fogunk térni – céltáblákká váltak a helyi „*intelligencia*” tagjai is, a jegyzők, a tanítók, sőt egyes esetekben, mint Nagymajláthon vagy Csanádapácán a papok is, mindazok tehát, akiknek volt, vagy lehetett valamijük. Az elszabadult indulatok tehát elsődlegesen a rombolásban és a szerzésben nyilvánultak meg. A folyamat a november eleji erőszakhullámot követően sem állt le, csak akkor a szerzés célpontjai a község belterületéről a külterületre, a szatócsboltokról a nagybirtokok

⁵²³ MNL CSML ML, V.102.c. 648/1919. Az apátfalvi községi jegyző jelentése, 1918. december 4.

⁵²⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 52. Kiss István őrmester távirata a csendőrség országos felügyelőjéhez, 1918. november 9.

⁵²⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. A mezőhegyesi elöljáróság jelentése, 1921. március 30.

⁵²⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 252/1919. A Központi járás főszolgabírójának kérelme az Országos Közélelmezési Hivatal vezető miniszterhez, 1918. szeptember 13.; Uo. IV.408.b. 2151/1920. A mezőkovácsházi községi elöljáróság jelentése, 1918. december 13.

majorjaira tevődtek át, s az ott fellelhető termények, eszközök és persze a jószágok megszerzésére irányultak.

Az ösztönök elszabadulásának tág teret adott a hatalmi szervek egyik pillanatról a másikra történő összeomlása. Az államigazgatás széthullott, ami „*a népben azt a hiedelmet keltette, hogy a törvényes hatóságok nem funkcionálnak, és helye van minden önkényes eljárásnak*”.⁵²⁷ És ez nem csupán november első napjait jellemezte, hanem a következő heteket, hónapokat is. „*[A] lopások, rablások teljesen sosem szüneteltek, mindenféle áruk szállítás közben még a vasútról is elraboltattak; a rablást az értelmetlenebben azszal indokolták, hogy nincs törvény, mert köztársaság van*” – írta az egyik jelentésében Zachariás Béla magyarbánhegyesi községi jegyző.⁵²⁸ Hasonlóképpen fogalmazott Návay Lajos földéaki országgyűlési képviselő is egy 1919. január közepén Petrovics György kormánybiztoshoz írt levelében: „*a közhangulat annyira korrumpálva van, hogy az emberek nagy részében a törvény és a rend tiszteletének a fogalma teljesen kieszett már*”. Majd a január 13-i földéaki erőszakos eseményekre utalva még megjegyezte: „*ez a csúnya eset és sok kisebb-nagyobb kihágás is elmaradt volna, ha a csendőrök szolgálatukat tovább teljesíthették volna, mivel elmaradásukat és távozásukat sokan úgy magyarázták, hogy most már nincsen csendőr, nincsen tehát rend sem*”.⁵²⁹

Az 1918. őszi erőszakhullámnak volt egyfajta ősi rituáléja, amely szinte minden településen azonos módon zajlódott le, s a háborús roham szituációját idézte fel. Elias Canetti tipológiáját alkalmazva⁵³⁰ egy „*vadászfalka*” által vezetett tömeg megrohamozta a védtelen üzleteket, és megkezdte a többnyire jelen lévő, de megfélemlített vagy sakkban tartott tulajdonosok szeme láttára előbb az üzlethelyiségek kirablását, majd az üzletekkel egybeépült lakások tárgyainak szisztematikus széthordását. A tömegben mindenki egyenlő volt, mindenkinek jutott a zsákmányból,

⁵²⁷ Petrovics, 1921: 61.

⁵²⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. A magyarbánhegyesi községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

⁵²⁹ Petrovics, 1921: 78–79. Návay levelét lásd teljes terjedelemben Uo. 77–79.

⁵³⁰ Canetti, 1991: 99–101.

mindenki vitte, ami a keze ügyébe került. A fosztogatók nem mérlegeltek, szükségük volt-e arra, amit vittek, mert mérlegelésre nem volt sem idő, sem mód: ha ők nem vitték, akkor elvitte volna más. A lényeg, hogy hozzájussanak a zsákmányhoz. Ez jelentette számukra az elszenvedett sérelmek miatti elégtételt, a kielégülést.

A Csanád vármegyei települések többségében a fosztogatók megelégedtek ezzel. De voltak községek, ahol még ennél is továbbmentek. Csanádapácán, Mezőkovácsházán, Nagymajláthon, Ambrózfalván és Nagybánhegyesen felgyújtották a kifosztott épületeket, míg Reformátuskovácsházán és Kevermesen csak a csendőrök határozott fellépésének, illetve a községi jegyző megalázkodásának volt köszönhető, hogy elmaradt a gyújtogatás.⁵³¹ „*A pusztítás valamennyi eszköze közül a leghatásosabb a tűz*” – írja Canetti, majd hozzáteszi: „*[m]esszire ellátszik, és magához vonzza a sokaságot. Pusztítása visszavonhatatlan. Ahol tűz pusztított, ott semmi sem olyan, mint a tűz előtt volt. A gyújtogató tömeg ellenállhatatlannak véli magát. Ahogy a tűz elharapódzik, úgy csatlakozik majd mindenki a tömeghez. Ami ellenséges, azt mind megsemmisíti majd a tűz. [...] [A] tűz a tömeg legerősebb szimbóluma. Pusztítását elvégezvén úgy fog eloszlani, ahogy a tömeg*”.⁵³² Aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy ezek a „tisztító tüzek” a háborús évekkel való leszámolás rituális kellékei voltak a fosztogatók számára.

A helyzet morbiditását tovább fokozta, hogy voltak községek, ahol a tömeg egyenesen zeneszó mellett fosztogatott. Csanádpalotán a lázadók arra kényszerítették a helyi cigányzenekar tagjait, hogy zenéljenek nekik, míg ők a zsidó kereskedők boltjait és lakásait dézsmálták.⁵³³ Magyarcsanádon szintén zenéltek, miközben a részeg katonák a község

⁵³¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A csanádapácai községi előjáróság jelentése, 1918. december 5.; Uo. 2043/1921. A nagymajláthi községi jegyző jelentése, 1921. január 31.; Uo. 7291/1921. A nagybánhegyesi községi előjáróság jelentése, 1921. május 6.; A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 16., 6.; Tarnay, 1919d: 263., 273.

⁵³² Canetti, 1991: 19.

⁵³³ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 15.

módosabb gazdáit járták körbe, hogy pénzt zsaroljanak tőlük.⁵³⁴ A képek, a lángoló épületek, vagy a zeneszó melletti fosztogatások óhatatlanul a középkori haláltánc (danse macabre) motívumait idézhetik fel a késői szemlélőben. Különösen, ha ehhez még hozzávesszük, hogy az ösztönök elszabadulásának a november eleji erőszakhullám sem vetett véget. A régi keretek felbomlása nem csupán erőszakos cselekedetekben nyilvánult meg, hanem például a féktelen szabadosságban, az állandósuló mulatságokban és randalírozásokban is. A széthulló hagyományos paraszti világ helyén hirtelen egy addig a falvakban, sőt Makón sem tapasztalt új, nihilista értékrend, egyfajta carpe diem hangulat vált uralkodóvá. „*Sajátos jelenség volt a népnek mohó élvezetvágya*” – írta Tarnay Ivor 1929-es összefoglalójában, majd így folytatta: „*[e]gyik táncmulatság a másikat követte, s erre a célra sorra foglalták le a középületeket, elsősorban magát a vármegyeháznak közgyűlési termét, ahol különös előszeretettel tartottak bálokat. Sőt [1919.] február hónap folyamán még hangverseny is volt, amelyen az akkor még uralmon levő Szócs Áron⁵³⁵ kormánybiztos is megjelent, akit a főispánt megillető tisztelet tudással fogadott a rendezőség*”.⁵³⁶

Kisapáti Lukács királyhegyesi igazgató-tanító azért írt panaszlevelet 1918. december közepén a Központi járás főszolgabírójához, mert „*[k]özségünk fiatalsága minden szombaton és vasárnap éjjel végig ordítja az utcákat, és zavarja a békés polgárok éjszakai nyugalma, itt-ott még az ablakok megzörgetésével is riasztják az alvókat*”. Kisapáti persze tökéletesen tisztában volt azzal, hogy „*[a] fiatalokba belefojtani a víg kedélyt nem is volna tanácsos, pláne a mostani viszonyok között*”, őt ezért inkább az zavarta, hogy a részegen duhajkodók egyszer az iskola kerítését is megrongálták.⁵³⁷

⁵³⁴ MNL CSML ML, V.110.d. 37/1921. A községi jegyző jelentése, 1919. december 1.

⁵³⁵ Szócs (helyenként Szóts) Áron (1879–1956) géplakatos, szociáldemokrata politikus. 1919-ben a Vasúti Munkások Szövetségének elnöke, 1919. február 14-től Csanád vármegye főispán-kormánybiztosa, március 24-től április 26-ig a Csanád vármegyei direktórium tagja. Az 1930-as években a Vasutasok Szakszervezetének titkára, 1945–1947 között Rákospalota polgármestere.

⁵³⁶ Tarnay, 1929: 56.

⁵³⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 9547/1919. Kisapáti Lukács igazgató-tanító levele a Központi járás főszolgabírójához, 1919. december 18.

Ettől függetlenül a rendszeres hétvégi kicsapongás, amit rögzített, valós jelenség volt, valószínűleg nem csak itt, hanem másfelé is.

Földeákon például a községi nemzeti tanács 1919. január 2-án azért tett feljelentést, mert a községi nagyvendéglő bérlője, Müller Karolin szilveszterkor a szeszesitalok kimérését tiltó rendelet ellenére alkoholt árult, minek következtében *„a mulatozás éjjel 2 órakor verekedéssel, lövöldözéssel végződött, s a részeg egyének a vendéglő ablakai beverése után nagy zajjal az utcán haladva botrányosan viselkedtek, s a lakosság ablakait verték be”*. Az eset csak a jéghegy csúcsa volt, mert mint a feljelentésből kiderül *„[i]gen gyakran előfordul, [hogy] részeg emberek nem csak az utcán követnek el botrányos zajt, káromkodást, úgy hogy a tisztességes polgárok kénytelenek őket elkerülni, mert tettelegességre is vetemednének, de igen sokszor ittasan a községházához is beállítanak, s ott a hivatalos teendőiket végző tisztviselőket szidalmazzák, a hivatalos munkavégzést hátráltatják, s ez mind abból kifolyólag következik, mert nevezett vendéglősné az italmérési rendeletet nem respektálja”*.⁵³⁸

Mezőhegyesen, ahol a cselédek az átlaghoz képest magasabb jövedelemre tettek szert az állami ménesbirtok jóvoltából, már a háború idején is állandóak voltak a mulatságok. Ezt csak tetézte az 1918 őszi összeomlás. Ahogy egy későbbi beszámoló fogalmazott, az itteni cselédség *„már a forradalom kezdetén oly magas fizetést erőszakolt ki magának, mely a vidékről gyakran iderándult agitátorok állandó izgatása ellenére is, vad indulataikat csillapította, mert alig dolgoztak, mulatságra bőven telt, folyton mulattak és gyűléseztek”*.⁵³⁹ A tudatzavaros állapotokat jól mutatja, hogy november 2-án Nagymajláthon azok a községi lakosok, akik napközben még Soós Károly református lelkész meglinceselésére készültek, ugyanaznap estére a községi jegyzőtől táncvigalom tartására kértek és kaptak engedélyt.⁵⁴⁰

Még kaotikusabb állapotok urakodtak Magyarbánhegyesen, ahol a Zachariás Béla községi jegyző szerint *„Károlyiék alatt [...] még az utolsó*

⁵³⁸ MNL CSML ML, IV.463.c. 1/1919. A földeáki nemzeti tanács feljelentése, 1919. január 2.

⁵³⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. A mezőhegyesi előjáróság jelentése, 1921. március 30.

⁵⁴⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 2043/1921. A nagymajláthi községi jegyző jelentése, 1921. január 31.

hónapok alatt is vígan ropogtak a puskák, a fiatalság kedvenc szórakozása volt kézi gránátok felrobbantása, szerencsére ezen kedvtelés emberéletbe nem került”.⁵⁴¹ Fegyver pedig bőven akadt, hiszen a Mackensen-féle német hadsereg egyes alakulatai visszavonulásuk során napokig a községben állomásoztak, ahol *„kocsikat, lovakat adtak el, s valamennyi lőszert is itt feledtek”.⁵⁴²*

„Az élvhajbászat [...] hibetetlen mérveket öltött nemcsak a nagy parasztvárosokban, hanem a falvakban is. Határt csak a tanya a maga elzárt életével képezett. Ez a jelenség nemcsak nálunk van meg, hanem világszerte. Mintha a világháború után egy rettenetes haláltánc következett volna” – jegyezte fel saját tapasztalatait Szeberényi Lajos Zsigmond⁵⁴³ békéscsabai evangélikus lelkész,⁵⁴⁴ s ez semmiben sem különbözött a Csanád vármegyei viszonyoktól. *„A háború megszűnésével a lakosság egy részének, főleg a hazatérő katonaságnak idegrendszere felszabadult ama nyomás alól, amelyet a háború okozta kényszerítő rendszabályok alkalmazása idézett elő, s ez túlsapongó vidámságban, mértéktelen szesz élvezésében nyilvánult meg. Soha annyi táncvigalom és zajos mulatozás nem volt úgy a városban, mint a községekben, mint az elmúlt év utolsó, s a folyó évnek két első hónapjában. A teljes gondtalanság, a pillanatnak mohó élvezése s ezzel velejáróan a munkaalkalom kerülése, a komoly cselekvéstől való irtózás érvényesült, jóllehet a későbbi tragikus események [a proletárdiktatúra – M. A.] már előrevetítették árnyékukat”* – festett meglehetősen lehangoló tablót a Csanádban akkor uralkodó megbomlott erkölcsi állapotokról Tarnay Ivor helyettes alispán az eseményeket összefoglaló 1919-es jelentésében,⁵⁴⁵ s ebben nem volt egyedül. A főként Makón

⁵⁴¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. A magyarbánhegyesi községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

⁵⁴² Uo. Ehelyütt érdemes megjegyeznünk, hogy a korábban megszállt román területekről kivonuló német alakulatok másfelé is hagytak el fegyvereket a vármegye területén. A makói vasútállomáson például 10 darab tíz centiméteres gránátot, míg Battonyán mintegy 100 darab gránátot, srappelt és bombát dobáltak el, melyek begyűjtéséről a magyar hatóságoknak kellett gondoskodniuk. MNL OL, K 803. 3. 15 őe. 100. Czirbus István főhadnagy, a makói nemzetőrség parancsnoka távirata Fabricius László alezredeshez, 1918. november 22.; Uo. 112. A battonyai előjáróság távirata Fabricius László alezredeshez, 1918. november 25.

⁵⁴³ Szeberényi Lajos Zsigmond (1859–1941) békéscsabai evangélikus lelkész, 1918-tól az Arad-békési Evangélikus Egyházmegye esperese, a Békés vármegyei törvényhatósági bizottság tagja, 1930-tól az Országgyűlés felsőházi tagja.

⁵⁴⁴ Szeberényi, 1929: 53.

⁵⁴⁵ Tarnay, 1919a: 180.; Lásd még Tarnay, 1919c: 248.

mindennapossá váló bálakat a *Makói Független Ujság* már 1919. január közepén szóvá tette. Egy méltatlankodó olvasói levél kapcsán jegyezte meg a lap szerkesztője: „[o]rszágoszerre nagy a csodálkozás ezen, hogy hogyan lehetséges az, midőn mindennap egy-egy magyar vidéket foglalnak el a csehek, románok, ukránok, délszlávok, Makón egy egy bál van. Ezeket a bálakat nem tudja senki sem igazolni, s midőn leadjuk egy olvasónk ez ügyben hozzánk intézett levelét, csak aláírjuk az azokban foglalt nagy igazságot, hogy temetik hazánkat, s mi vígan sírunk efelett”.⁵⁴⁶

Az akkori viszonyok tragikomikus fordulata, hogy éppen a március 21. után hivatalba lépő Forradalmi Kormányzótanács lesz az, amely drasztikus intézkedést hozott az alkoholtilalom bevezetéséről, a frissen megalakult makói városi direktórium pedig haladéktalanul elrendelte „az összes báli és táncmulatságokra kiadott engedélyek” visszavonását és az új engedélyek kiadásának megtiltását.⁵⁴⁷

Hírek, álhírek és rémhírek

Az erőszakhullámot kiváltó okok között jelentős szerepet töltek be a különböző híresztelések, ál- és rémhírek. Miként G. W. Allport megállapította, „láadás semmiképpen sem fordulhat elő rémhírek közreműködése nélkül. Kimutatták, hogy a rémhírek szerepet játszhatnak az erőszakos folyamatok egyik-másik vagy éppen összes szakaszában”. Szerinte „a gyűlölt csoport gonosztetteiről kószáló” rémhírek elősegítik az erőszakkitörést megelőző gyűlölködés elmélyülését, felkeltik a lázadó tömeg figyelmét, s akár mint egy szikra, „lángra lobbantja a puskeporos hordót”, továbbá „[a] láadás tetőfokán a rémhírek segítenek ébren tartani az izgalmat és a nyugtalanságot”.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Vígan sírnak a makóiak. *Makói Független Ujság*, 1919. január 18., 2.

⁵⁴⁷ A forradalmi kormányzótanács rendeletei. *Makói Független Ujság*, 1919. március 25., 1.; A városi direktórium határozata. *Makói Független Ujság*, 1919. március 25., 3.; Szesztilalom. *Makói Ujság*, 1919. március 25., 2.; A h[elyettes]. rendőrkapitány hirdetménye. *Makói Ujság*, 1919. március 25., 2.; A szesztalalom. *Makói Ujság*, 1919. március 25., 3.

⁵⁴⁸ Allport, 1999: 100–101.

E jelenséggel, ha nem is ilyen vegytisztán kimunkált formában, de a Csanád vármegyei erőszakos eseményeknél is találkozhatunk.

Az 1918. október végi összeomlás egyik lényegi ismérve az állami hírmonopólium szétesése volt. A háborús körülmények a sajtóval kapcsolatban különleges intézkedések megtételére jogosították fel a kormányokat. Nem volt ez másként az Osztrák-Magyar Monarchiában sem, ahol a háború esetére szóló kivételes hatalmi intézkedéseket tartalmazó 1912. évi LXIII. törvény 11. §-a adott felhatalmazást a magyar kormány számára sajtórendészeti intézkedések megtételére,⁵⁴⁹ amellyel a katonai érdekekre hivatkozással élt is a kormányzat. Számos rendelet született a világháború éveiben, amelyek korlátozták a sajtószabadságot, monopolizálták a híreket, működött a cenzúra, amely nem csupán a háborúval kapcsolatos hírekre, hanem a hátszágban történt nem kívánatos információkra is kiterjedt,⁵⁵⁰ majd hamarosan megjelent a sajtó, mint az állami propaganda hatékony eszköze is, bár ennél, szemben más propagandaanyagokkal, némi függetlenség mégis megőrződött.⁵⁵¹ Mint Buzinkay Géza megjegyezte, a lapokban együttesen jelent meg a propaganda és a propagandán kívüli tartalom.⁵⁵² Összességében azonban a hírek már a világháború idején is inkább torzítva jutottak el az olvasókhoz, akik főként a városi polgárokból és a községek értelmiségi tagjaiból kerültek ki. A háború végére ez az addig nagyon karakterisztikusan kézben tartott sajtómonopólium széthullott.⁵⁵³ Az 1918 őszi lapok sorra jelentettek meg ellenőrizhetetlen híreket, melyek óhatatlanul növelték a zavart, s hozzájárultak az államigazgatási szervek elbizonytalanodásához, melyek a hivatalos csatornáikon keresztül sem mindig kapták meg a szükséges információkat.⁵⁵⁴ „*Ha Budapestén erős*

⁵⁴⁹ Az 1912. évi törvények gyűjteménye, 1913: 1362–1363.

⁵⁵⁰ Mucsi, 1984; Kelemen, 2014; Kelemen, 2017; Paál, 2019.

⁵⁵¹ Klestenitz, 2015; Buzinkay, 2016; Olasz, 2019.

⁵⁵² Buzinkay, 2016: 239.

⁵⁵³ Borsányi, 1988: 75.

⁵⁵⁴ Egy jellegzetes példája volt ennek az a sajtóban is megjelent álhír, mely szerint november elsején több ezer, addig Esztergomban őrzött orosz hadifogoly indult Budapestre fosztogatni, s amely hatalmas riadalmat okozott a fővárosban. Az esetet részletesen feldolgozta Vörös, 2018a. Az álhírterjedésnek következő hetek sem

akarati központi kormány létesül, még ha Károlyi Mihály is ennek a vezetője, megnyugvást kelt, ennek talán meg lesz az az ereje, hogy gátat vethessen minden féktelenségnek. A következő nap megmutatta, hogy a reménykedés mennyire hiábavaló” – írta az 1918. október végi viszonyokról Tarnay Ivor helyettes aljegyző, pontosan rögzítve a teljes szétesés egyik kórtünetét.⁵⁵⁵

Csanád vármegyében a világháború idején az országos kiadású lapokon kívül nem volt a klasszikus értelemben vett megyei napilap, ezt a szerepet a makói újságok, a *Makói Ujság* és a *Makói Független Ujság*,⁵⁵⁶ míg Nagylak környékén a *Nagylaki Hírlap* töltötték be. A megyében még Battonyán működtek korábban helyi lapok, de ezek a világháború idejére megszűntek. A paraszti társadalom számára azonban a híreket egyébként sem az írott sajtó szolgáltatta, hanem a verbális kommunikáció, melynek fő színterei a piacok, a kocsmák, a boltok és a templom előtti gyülekezőhelyek voltak. Több településen működtek olvasóköri körök, ahol szintén híreket lehetett cserélni.

E hírek tartalmát természetesen lehetetlen rekonstruálni, de nyilvánvaló, hogy – a helyi pletykákon túl – két fő területre fókuszáltak, egyrészt a közvetlen életviszonyokat meghatározó kérdésekre (gazdálkodás, adók, rekvirálások, segélyek, közellátás), másrészt a katonáskodó hozzátartozókra vonatkozó információkra (ki merre van, mi hír róla, mikor lesz már vége). A helyi hírek többnyire ellenőrizhetők voltak a személyes tapasztalatok alapján, a távolról jött híreket viszont nem lehetett kontrollálni. Emiatt ezek a szájról szájra terjedő hírek folyamatosan torzultak, ki elvett belőle, ki pedig hozzátett. És ezek a messziről jött hírek mind ellentmondásosabbak lettek. Mást olvastak a lapokban a háború állásáról, már akik olvasták a napi sajtót, és mást hallottak a frontról szabadságra hazatérő katonáktól, a sebesültektől, majd a katonaszökevényektől, vagy a távolabb is eljutó hozzátartozóktól, kereskedőktől. S napról napra terjedtek a negatív hírek

vetettek véget. A Tanácsköztársaság idején terjedő álhírekről lásd részletesen Vörös, 2018b.

⁵⁵⁵ Tarnay, 1929: 51.

⁵⁵⁶ Tóth, 2002: 450–451.

a mind jobban romló közállapotokról és ellátási hiányosságokról is, melyek nemcsak rontották a közhangulatot, de a hatalommal szembeni bizalmatlanságot is növelték. A helyi tapasztalatok és a távoli hírek/rémhírek mind inkább összeértek.

A szociálpszichológia szerint rémhír akkor keletkezik, amikor „*az információ iránti kereslet meghaladja az intézményes csatornák által szolgáltatott hírek mennyiségét*”.⁵⁵⁷ A rémhírképződés egyfajta láncreakció, amely két alapfeltétel, a bizonytalanságérzet és az információhiány együttes megléte esetén indulhat útjára.⁵⁵⁸ Már pedig a világháborús viszonyok, a sajtóban megjelent propaganda és a valós viszonyok közötti ellentmondás tág teret nyújtott a rémhírek terjedéséhez, sőt, nem egyszer maga a sajtó is – akarva-akaratlan – táptalaja volt az ilyen hírek keletkezésének. Az 1918. őszi összeomlás, a szétesés pedig még inkább felerősítette ezek hatásait, és így nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nem egyszer lokális lázadások november elején jószerivel az egész országot érintő erőszakhullámba torkolljanak.

A hírek, álhírek és rémhírek „*féktelen izgatás*” formájában elegyültek, melyek Makón éppúgy, mint a vármegye szinte összes településén megtapasztalhatók voltak. „*Az izgatás a legsóbb néprétegek szenvedélyének és gyűlölködésének felkeltésére irányult, mégpedig teljes sikerrel. A népgyűlések egymást érték, amelyeken lehetetlenül magas kívánalmakkal állottak elő, amiket az állam nem volt képes teljesíteni. Nyilvánvaló volt, hogy a túlfeszített követelések, az egyre hangosabbá váló népszenvedély oly kitörésre fog vezetni, amely a meglévő biztosítékok teljes lerombolására fog vezetni*” – írta Tarnay Ivor félévvel az események után.⁵⁵⁹

Az elszabaduló erőszak és a tömegindulatok fékezhetetlen kitörése nem egy helyen pánikhangulatot váltott ki. A diktatúrába torkolló francia forradalom, mint lehetséges analógia, sokakban erősítette a félelmeket. Makón november elsején „*[ú]gy a piac, mint a közgyűlés terme háborgó tengerhez hasonlított. Mintha a tömeg láza, szenvedélye az első esténél még nagyobb mértéket*

⁵⁵⁷ Szvetelszky, 2010: 39. Lásd még Hankiss, 1983: 313.

⁵⁵⁸ Hankiss, 1983: 312–314.

⁵⁵⁹ Tarnay, 1919a: 180.

öltött volna. *A polgári társadalomra háborzongató hatást gyakorolt a szenvedélyek ez a roppant kitörése. Mindenkinek a francia forradalom rémnapjai jutottak eszébe*” – jegyezte fel benyomásait Tarnay Ivor,⁵⁶⁰ alighanem Thomas Carlyle véres epizódokban nem szűkölködő forradalomtörténetére gondolva.⁵⁶¹

A hírek és rémhírek terjesztői e napokban elsődlegesen a hazatérő katonák voltak. *„A legnagyobb erővel az Alföldön jelentkeztek a megrendülés tünetei. Ahogy a vonatok szétvitték a katonákat, a sínek mentén az anarchia kezdte előzönni az országot. Szinte óráról órára lehetett látni, hogy a vonatok viszik szét ezt a mételeyt. Később aztán egyes vidéki góccokból is kezdett szétáradni az elszéledő katonaság nyomán a rendbontás*” – írta visszaemlékezésében a befutó jelentésekkel napi szinten találkozó Magyar Lajos,⁵⁶² a Magyar Nemzeti Tanács irodájának vezetője.⁵⁶³ A „mételey” – nem lehet kérdéses – az összeomlás híre, és ahogy Hatos Pál fogalmazta, a düh volt,⁵⁶⁴ amely valóban anarchiába sodorta az országot. Állításuk Csanád vármegyére vonatkoztatva is igaz volt. Habár számos katona már október vége előtt hazatérhetett, itt is az október végétől meginduló tömeges hazaérkezés adott lökést az erőszak elharapózásának.

Az események többé-kevésbé párhuzamosan zajlottak a megye településein, hiszen az összeomlásról szóló hírek a hazaérkező katonák jóvoltából mindenhova elértek, bár időbeli átfutás érzékelhető volt. Noha Petrovics György makói polgármester már október 31-én reggel táviratot kapott a Magyar Nemzeti Tanácstól, amelyben a hatalom átvételéről tájékoztatták, s melyben csatlakozásra szólították fel a vidéki városokat, ezt a táviratot elhallgatta, s igyekezett azt meg nem történné tekinteni. A helyi események azonban hamar túlnőttek rajta, s a délután vonaton érkező katonák híreire aznap este már nagy tömeg demonstrált

⁵⁶⁰ Tarnay, 1929: 51.

⁵⁶¹ Carlyle, 1875.

⁵⁶² Magyar Lajos (1891–1940) újságíró, a *Világ* című napilap munkatársa, a forradalom idején a Magyar Nemzeti Tanács tagja, irodavezetője, a Tanácsköztársaság alatt a Szellemi Termékek Országos Tanácsa sajtóbizottságának vezetője. A Tanácsköztársaság után elítélték, hadifogolycseré keretében a Szovjetunióba került, a TASSZ és a Pravda munkatársa, majd diplomata. 1940-ben a Kirov elleni merényletben való részesség vádjá miatt kivégezték.

⁵⁶³ Magyar, 1919, 38–39.

⁵⁶⁴ Hatos, 2021a: 174.; Lásd még Bodó: 2022: 82.

a városháza előtt.⁵⁶⁵ A falvak népe azonban valamivel később reagált. Néhány helyen ugyan már november elsején voltak kisebb rendbontások, a tömeges erőszakos cselekmények azonban november 2-ra és 3-ra datálhatók, s az indulatok annak nyomán szabadultak el, hogy a katonák november elsején éjszaka, illetve november 2-án reggel nagyobb számban hazaérkeztek.⁵⁶⁶

Ám nem mindenütt torkolltak automatikusan erőszakba az események, a befutó hírek tehát nem szükségszerűen szabadították el az indulatokat. Dombegyházán és Dombiratoson csak a november 2-i délelőtti kevermesi fosztogatások híre váltotta ki aznap délután azt a hatást, hogy ott is fosztogatni kezdjenek, addig mindkét községben nyugalom volt.⁵⁶⁷ Földeákon, habár a helyzet kezdettől feszült volt, a környező településekről érkező hírek ellenére nagyobb rendbontás 1919. január 13-ig nem történt. Királyhegyesen sem voltak zavargások, bár a szomszédos Blaskovich birtokon többször is fosztogattak, és az ottani cselédek között rendszeresen tartottak idegenek lázító beszédek.⁵⁶⁸ Reformátuskovácsházán, ahol november 3-ig nem voltak rendbontások, a községben megjelenő mezőkovácsháziak és nagybánhegyesiek hatására kezdtek el a helyiek is fosztogatni,⁵⁶⁹ nehogy véletlenül idegenek vigyék el az ottani javakat.

A híreknek, az álhíreknek és a rémhíreknek az események alakulására gyakorolt szerepét nehéz pontosan felmérni, hiszen erre autentikus források nem állnak rendelkezésre. De biztosra vehető, hogy nem csekély mértékben hatottak, s futótűzként terjedve tovább generálták az indulatokat. Erre utal – mint később bővebben is érintjük – a makói Mergalits József esete, akit 1918. augusztus 24-én egészen konkrétan

⁵⁶⁵ Petrovics, 1921: 5.

⁵⁶⁶ Tarnay 1919d: 261–281.

⁵⁶⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április]; Tarnay, 1919d: 271–272. és 274.

⁵⁶⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 991/1920. A csanádpalotai csendőroros jelentése, 1920. június 3.

⁵⁶⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 7291/1921. A községi elöljáróság jelentése, 1921. május 6.; Uo. 22998/1918. A községi elöljáróság jelentése, 1918. november 11.; Uo. 92/1919. A községi elöljáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

vérváddal illeltek a makói asszonyok, s akit az erre a hírre a háza elé tóduló tömeg majdnem meglincselt.⁵⁷⁰ Nehezen ellenőrizhető azoknak a híreszteléseknek az igazságtartalma is, amikor valakit a lakosság elől elrejtett áruk birtoklásával vádoltak meg, mint történt ez Rohoska Mátyás pítvarosi igazgató-tanító esetében, akit egy hordónyi petróleum elsikkasztásának vádjá hatására bántalmaztak, és raboltak ki a helyiek.⁵⁷¹ Rendszerezések voltak a jegyzőkkel kapcsolatos hasonló vádak is, melyek akár igazak is lehettek, mint feltételezhetően a csanádalberti községi jegyző, az idejében elmenekülő Lengyel János esetében, akinél a házába behatoló leszerelt katonák egyenesen listát vettek fel a pincében felhalmozott készletekről, mielőtt azokat a lakosság között szétosztották volna.⁵⁷² Biztosra vesszük, hogy hasonló ok állt a Földeákon bántalmazott Urbanics Kálmán Központi járási főszolgabíró megszegyenítése mögött is, akiről még Csanádalbertin is az a hír járta, hogy a háború idején rekvirált szalonnát az apósa birtokára hordta.⁵⁷³ Makón ellenben azt terjesztették róla – ráadásul szociáldemokrata körökben –, hogy „*másfél waggon cukrot ellopott*”.⁵⁷⁴ De Urbanics bántalmazása mögött nemcsak ezek a híresztelések álltak. Ha igaz Demkó-Belánszky Pál⁵⁷⁵ makói közjegyző naplóbejegyzése, akkor a főszolgabíró azzal az indoklással verték, hogy „*ugye kutya, elküldtél minket katonának, és te itthon maradtál!*”⁵⁷⁶

Információhiányban persze nemcsak a falusi lakosság szenvedett, hanem a városi, sőt a hatalmi szervek is, ami kedvezett a rémhírek terjedésének.⁵⁷⁷ „*Az első hírek természetesen a pánik s riadalom jegyében születtek.*

⁵⁷⁰ Vértórád-riadalom. *Egyenlőség*, 1918. szeptember 28., 12.; A makói „vértórád”. *Népszava*, 1923. december 21., 10.; Ötesztendős makói vértórád. *Szeged*, 1923. december 19., 2.; Orbán, 2021: 9.

⁵⁷¹ Tarnay, 1919d: 277.; Bernula, 2000: 66.

⁵⁷² MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. A csanádalberti leszerelt katonák álláspontját rögzítő községi jegyzőkönyv, 1918. december 1.

⁵⁷³ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

⁵⁷⁴ Azért. *Makói Ujság*, 1919. január 22., 1.

⁵⁷⁵ felsőlisztkői és bélai Demkó-Belánszky Pál (1866–1937), jogász, politikus, 1904-től haláláig makói királyi közjegyző, kormányfőtanácsos, a szegedi kir. közjegyzői kamara örökös tiszteletbeli díszelnöke. 1911 és 1937 között vezetett naplója fontos helytörténeti forrás.

⁵⁷⁶ Demkó-Belánszky, 2018: 67.

⁵⁷⁷ Lásd ehhez Csíki, 2018: 133–134.

Százsoros túlzásokat hallottunk. Az emberek elvesztették fejüket és égő városnak nézték a fellobbanó szalmakazlat, véres lázadásnak, ha az éhes katonák a pályaudvaron feltörték néhány vagonot” – írta Magyar Lajos a visszaemlékezésében,⁵⁷⁸ és ezek a hírek vidékre is szétfutottak. „Állítólag Budapesten a két pályaudvart felrobbantották, a ferencvárost felgyújtották” – jegyezte fel november 1-jén a naplójába az általában jól tájékozott makói Demkó-Belánszky Pál.⁵⁷⁹ „Csodálatos az ilyen izgalmas idők pszichológiája [sic!]. A legmegbízhatóbb szavú, leghiggadtabb emberek valóságos hallucinációk rabjaivá lesznek. A vágy a változás után gyermekiesen könnyenbívóvé teszi az embereket s a betegségig fölfokozza a képzelet működését. Így aztán természetes, hogy a kalandos, néha képtelen hírek ép oly könnyen keletkeznek, mint amilyen gyorsan terjednek el” – írta 1919. május 3-án a szintén naplót vezető Berzeviczy Albert,⁵⁸⁰ és alighanem állítása az 1918. november eleji napokra is teljesen helytálló volt.⁵⁸¹

„Mint minden forradalomban, rémhírek kergették egymást – írta később a november 2-i makói viszonyokról Tarnay Ivor helyettes alispán. Telefon, távirat igen hiányosan működött, úgyhogy a rémhírek ellenőrzése nagyon bajos volt. Híre jött községi jegyzők legyilkolásának, községházák feldúlásának, s mindez a Szechenyi téren, a piacon összegyűlt tömeg zajongása mellett. A vármegye tisztikara a főispánnál [Justh Jánosnál – M. A.] gyülekezett össze, akinek titkára

⁵⁷⁸ Magyar, 1919: 39.

⁵⁷⁹ Demkó-Belánszky, 2018: 57.

⁵⁸⁰ Berzeviczy, 1921: 764–765. Berzeviczy Albert (1853–1936) politikus, történész, országgyűlési képviselő, 1903 és 1905 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1905–1936 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

⁵⁸¹ A rém- és álhírek terjedése természetesen a háború teljes időszaka alatt általános volt. Turnowsky Sándor például már 1915-ben ezt írta: „[a] háborús állapot, a kaleidoszkópszerűen változó harci helyzet, az ellenség közeledése és távolodása állandóan túlfűtött idegállapotba hozta a tömeget. Különösen a háború kezdetén nyilvánult meg lépten-nyomon ez a lázas tömegállapot. Minden csekélyebb esemény is óriási izgatottságot keltett. Az utcák soha olyan mozgalmasak nem voltak, mint a badiállapot letelejtén. Mindenki, aki csak tehetett, az utcán, nyilvános helyeken tartózkodott s egész napon át csak a harctéri híreket várta. Villámgyorsan terjednek a hírek, s a tömeg kritika nélkül elhisz mindent, kedvező s lesújtó hírt egyaránt. A legfantasztikusabb hírek – s ezek leginkább – hitelt találnak, mert a tömeg folyton rendkívüli eseményeket vár”. Bár ehhez még hozzátette: „[a] rémhírterjesztők rendszerint a rosszkedélyű, elégedetlen, rosszindulatú emberek soraiból kerülnek ki, akiknek perverz örömet szerez mások ijedtsége, fájdalma, zavarai. Gyakran előfordul az is, hogy félénk aggódó emberek azért terjesztenek általuk sem hitt rémhíreket, hogy azok valótlanágáról meggyőzessék magukat és így egy negatív öröm élvezetéhez jussanak.” Turnowsky, 1915: 33–34.

a vármegyéből igyekezett megbízható híreket gyűjteni. A főispán is teljesen tanácstalanul állott ezzel a vigasztalan helyzettel szemben. Apátfalváról híre jött Lukács Béla jegyző agyonveretésének, a községbáza felgyújtásának, stb., amiből épen nem volt egy szó sem igaz, mint ahogy az egyéb rémtettekből sem".⁵⁸² Konkrétabb hírek csak napokkal később érkeztek, amikor a községekből megérkeztek Makóra a menekülő jegyzők, akiknek korábban halálhírét keltették. Ez történt Lengyel János csanádalberti jegyző esetében, aki gyalog menekült el a községéből Makóra, rácáfolva arra, hogy korábban agyonverték volna.⁵⁸³ A rémhírek hatását jól mutatja, hogy a Központi járás főszolgabírója, Urbanics Kálmán tizenkettőmagával több mint egy héten át Demkó-Belánszky Pál házában lakott, „mert a főbírói lak nem látszott bátorságos helynek”.⁵⁸⁴

A községekből érkező hírek azonban továbbra sem mindig voltak megbízhatók. A Csanádapácáról hozott információk arról szóltak, hogy öt fosztogató égett bent egy általuk felgyújtott épületben, holott ezek száma csak két fő volt.⁵⁸⁵ Az ellenőrizhetetlen hírek a következő napokban is terjedtek. Demkó-Belánszky Pál november 8-án jegyezte be a naplójába, hogy „[a] mai rémhír, hogy a községi jegyzők és bírák legnagyobb részét megölték, szerencsére, nem igazolódott be, de azért csak egy szikra kell, és kész az erupció mindenütt”.⁵⁸⁶

Ezeket az értesüléseket aztán a sajtó is előszeretettel felkapta, ami tovább növelte a bizonytalanságot. A *Budapest* című lap 1918. november 9-i száma szerint Battonyán „az egynapos anarchiának” tíz halottja és hatvan sebesültje volt,⁵⁸⁷ noha a csendőrök sortüzének mindössze ketten estek áldozatául.⁵⁸⁸ Az ilyen, és ehhez hasonló hírek nem minden esetben az információhiányra voltak visszavezethetők, hanem akár a közvélemény

⁵⁸² Tarnay, 1929: 52.

⁵⁸³ Uo. 54.

⁵⁸⁴ Demkó-Belánszky, 2018: 60.

⁵⁸⁵ Tarnay, 1929: 54.; MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi elöljáróság jelentése, 1918. december 5.

⁵⁸⁶ Demkó-Belánszky, 2018: 60.

⁵⁸⁷ Román és szerb garázdálkodás. *Budapest*, 1918. november 9., 5.

⁵⁸⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Fodor Manó főjegyző jelentése, 1918. november 14.; Tarnay, 1919d: 267.

tudatos befolyásolására, sőt megtevesztésére is. A dezinformációban közrejátszottak a már november első napjaiban a vármegyében megjelenő agitátorok és „*kalandorok*” is. Ilyen volt a Makón az állítása szerint a budapesti munkástanács és katonatanács képviselőjében november 5-én feltűnő szociáldemokrata Garai Ármin⁵⁸⁹, aki egy nagygyűlésen mondott erősen úrellenes beszédet, „*bagolyvárnak*” és a maradiság fészkeként nevezve a közeli vármegyeházát.⁵⁹⁰ Hatásos beszéde inkább az indulatok szítását célozta, sem mint azok megfékezését.

Arról, hogy Makón anarchia volt a forradalom első napjaiban, szintén számos rémhír terjedt el. Petrovics György írta le emlékezésében, hogy november első napjaiban Szegedről számtalan telefonhívást kapott, és nem győzte nyugtatgatni a hozzátartozóik miatt aggódókat, hogy a Makóval kapcsolatos híresztelések valótlanok.⁵⁹¹ Balló István⁵⁹² Csanád vármegyei tanfelügyelőt, akit a szegedi katonatanács küldött a megyeszékhelyre városparancsnoknak a rend helyreállítására, a vonaton többen is figyelmeztették, hogy ne merjen bemenni Makóra, mert életveszélyes állapotok uralkodnak a városban.⁵⁹³ Mindebből persze egy szó sem bizonyult igaznak, hiszen ekkor – habár állandósultak a csoportosulások és indulatos kijelentésekben sem volt hiány – még az üzletek fosztogatására sem akadt példa.

Olyan esetek is előfordultak, amikor a hivatalos csatornákon érkeztek információk, melyek eredetét talán még a kortársaknak sem sikerült kideríteniük. 1918. november 5-én a szegedi katonatanács parancsnokságának egyik képviselője azzal a hírrel hívta fel telefonon Petrovics György makói polgármestert, hogy azon a napon a szerbek

⁵⁸⁹ Garai Ármin (1872?–?) vasmunkás, 1892-től szociáldemokrata és szakszervezeti aktivista, a MÁV Északi Főműhely dolgozója, a proletárdiktatúra idején a belügyi népbiztos választási megbízottja.

⁵⁹⁰ Petrovics, 1921: 14–15.; Tarnay, 1929: 55.

⁵⁹¹ Petrovics, 1921: 11.

⁵⁹² Balló István (1871–1953) magyar-latin szakos középiskolai tanár, történész, 1896-tól a csíksomlyói főgimnázium tanára, 1907-től Csík vármegyei, majd 1910-től Torda-Aranyos vármegyei, 1911-től Túróc vármegyei, 1912-től Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei tanfelügyelő. 1914-ben nevezték ki Csanád vármegyébe tanfelügyelőnek, majd 1921-től nyugdíjazásáig, 1924-ig Szegeden tanfelügyelő.

⁵⁹³ Petrovics, 1921: 11.

valószínűleg meg fogják támadni a várost, „mert a Bácskának és Bánátnak szerb és román csőcseléke útban van az Alföld megtámadására és kifosztására. Ugyanezen a napon néhány kocsival menekültek is érkeztek a Délvidékről, rémhíreket hozva és terjesztve”.⁵⁹⁴ A hír hatására Petrovics azonnal megkezdte a védelmi előkészületeket, s az akkor már megszervezett nemzetőrség mellett a félrevert harangok és a gyárfütytők jelére nagy számban érkeztek fegyveresek a Szegedi utcai iskolához. A felfokozott lelkiállapotot Petrovics érzékletesen adja vissza emlékiratában: „[É]n magam, bár életemben soha a kezemben fegyver nem volt, elhatároztam, talán az akkori izgalmas idők kissé romantikus lelkiállapotában, hogy a nép élén megyek a szerbek ellen. Elbúcsúztam a családomtól, és én is az állami iskolába mentem. E nap, s a következő nap is eltelt, azonban anélkül, hogy bárminő támadás is történt volna a város ellen, és máig sem tudom, hogy a szegedi Katonatanács honnan szerezte ezt az értesülését”.⁵⁹⁵

A szerbek várható betörésének híre mindazonáltal ezt követően is folyamatosan napirenden maradt. Hervay István alispán 1918. november 19-én táviratban kért utasítást a pénzügyminisztertől a battonyai adóhivatalban őrzött készpénz sorsát illetően, mert egy szerb embertől szerzett „bizalmas értesülése” szerint „200 szerb katona Battonya községét a napokban meg fogja szállni”.⁵⁹⁶ Ám ez a hír éppúgy valótlannak bizonyult, mint Makó néhány nappal korábbi szerb megszállása. Ennek ellenére ezek a hírek és félelemek annyiban mégsem voltak megalapozatlanok, hogy a szerbek valóban törekedtek, sőt készültek arra, hogy területhez jussanak Csanád vármegyében. Mi több, december 19-én ténylegesen behatoltak Nagylakra, és öt napra átvették a település feletti ellenőrzést, ahonnan csak a francia katonai parancsnokság erélyes fellépésére vonultak ki.⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ Uo. 13.

⁵⁹⁵ Uo. 14.

⁵⁹⁶ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 88. Csanád vármegye alispánjának távirata a pénzügyminiszterhez, 1918. november 19.

⁵⁹⁷ Csanádmegye a múlt hóban. A közigazgatási bizottság ülése. *Makói Független Ujság*, 1919. január 9., 1–2.; A szerbek átlépték a Marost. *Az Est*, 1918. december 21., 6.; A szerbek Nagylakon. *Népszava*, 1918. december 21., 4.; Nagylakról visszarendelték a szerbeket. *Népszava*, 1918. december 28., 3.; Nagylakról kivonultak a szerbek. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 28., 6. Lásd még Marosvári, 2022.

A szerbek Maroson túli betörése ezzel együtt továbbra is a vármegyében terjedő rémhírek állandó témája maradt.⁵⁹⁸

Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a lehetséges román betörés híre ezekben a hetekben még nem volt napirenden, habár az átlagnál tájékozottabb Demkó-Belánszky Pál 1918. december 22-én azt írta a naplójában hogy „[v]alószínűleg Makót is megszállják az entente – oláh – csapatok”,⁵⁹⁹ a helyi sajtó pedig 1919. február elejétől többször közölt információkat a románok által a megszállt területeken a magyarokkal szemben elkövetett atrocitásokról.⁶⁰⁰ Mindennek az volt az oka, hogy az Erdélybe betörő románok ekkor még igencsak messze jártak Makótól (1919. január végén a Máramaros–Zilah–Csucsá–Vaskoh–Zám vonalon, azaz a történelmi Erdély nyugati határán álltak),⁶⁰¹ szemben a szerbekkel, akik november elejétől folyamatosan előretörve már a hónap végére birtokba vették a Csanád vármegyétől délre eső, a Maros által elválasztott területeket, s a Maroson való átkelésük bármikor reális veszélynek látszott.⁶⁰² A szerbek szoros védvonalat húztak a Maros déli oldalán, s nem riadtak vissza a fegyverhasználatától sem, ha valaki engedély nélkül kelt át a folyón,⁶⁰³ ami még inkább növelte a tőlük való félelmet.

A rémhírek nem egy esetben folklorizálódtak, sőt, toposzokká váltak. A legismertebb ezek közül a segélyért folyamodókat legelni küldő jegyzők visszatérő motívuma.⁶⁰⁴ Erre Csanád vármegyéből is több adat van: ezzel vádolták Fodor Manó battonyai,⁶⁰⁵ Szarka Samu⁶⁰⁶ kunágotai⁶⁰⁷

⁵⁹⁸ Rémhírek Makón. *Makói Független Ujság*, 1919. március 23., 2.

⁵⁹⁹ Demkó-Belánszky, 2018: 66.

⁶⁰⁰ A románok hajmeresztő kegyetlenkedései Krassóban, Szatmárban és Szilágyságban. *Makói Ujság*, 1919. február 6., 2.; A románok újabb erőszakoskodásai. *Makói Ujság*, 1919. február 19., 2.; A zsilvölgyi bányászok nem tűrik tovább a román kegyetlenkedéseket. *Makói Ujság*, 1919. február 19., 2.

⁶⁰¹ Romsics, 2018c: 158–161.; L. Balogh, 2020: 36.; Suba, 2020: 383–385.

⁶⁰² A szerbek Maroson túli területszerzési törekvéseiről bővebben lásd Marosvári, 2022

⁶⁰³ A szerb őrség lelőtt egy apátfalvai asszonyt. *Makói Ujság*, 1919. január 21., 2.

⁶⁰⁴ Hajdu, 1968: 98.

⁶⁰⁵ Battonyán a zavargók felosztottak egy nagybirtokot. *Pesti Napló*, 1918. november 12., 13.; Szilágyi, 1970: 33.

⁶⁰⁶ újfalusi Szarka Samu (?–1937) 1886-ban városi hivatalnok Makón, 1897-től 1919-es nyugdíjazásáig Kunágota főjegyzője.

⁶⁰⁷ MNL BéML, IV.436.b. 7535/1918. Csomor Lajos községi bíró levele a járási főszolgabíróhoz, 1918. november 23.

és Lengyel János csanádalberti községi jegyzőt,⁶⁰⁸ Czuppon Endre földéaki adóügyi jegyzőt,⁶⁰⁹ vagy éppen a makói Sonkovics János adóügyi tanácsnokot, aki a hadisegéllyel kapcsolatos ügyeket intézte a városban.⁶¹⁰ Az, hogy melyikük esetében volt valós a vád, és melyiknél lehetett a helyi folklór része, természetesen nem eldönthető. Mindenesetre Petrovics György megpróbálta kideríteni, hogy honnan indulhatott el ez a motívum. Visszatekintésében a következőket írta: „[a] fővád az volt Sonkovics ellen, hogy »legelni küldte a népet«. Ugyanezt mondták nemsokára több más tisztviselőről és általánossá vált ez a vád az országban. Ennek története visszanyúlik még a francia forradalomba. Foulon, XVI. Lajos korrupt és zsaroló pénzügyminisztere mondotta egy ízben, amikor a nép nyomorát panaszolták neki: »a csőcselék egyék füvet«. Borzasztóan lakolt Foulon ezért a mondásáért, amellyel a mi forradalmunkban oly ártatlanul vádoltak meg sok tisztviselőt”.⁶¹¹ A Foullonnak tulajdonított kijelentés magyarországi elterjedése, miszerint „a nép egyék füvet”, minden bizonnyal Thomas Carlyle először 1875-ben magyarul is megjelent, s utóbb több kiadást is megért – például 1913-ban újra kiadott⁶¹² – *A francia forradalom* című munkájára vezethető vissza.⁶¹³ Ugyanakkor arra, hogy ez a kijelentés valóban elhangzott volna Foullon szájából, semmilyen bizonyíték nincs, legfeljebb a kivégzése körülményei utalhattak erre. A francia forradalom mai monográfusa, Simon Schama arról ír, hogy Foullont „az éhínséget okozó összeesküvés szervezésével vádolták meg, s e bűncselekménye jelzésképpen a levágott fej szájába füvet, szalmát és trágyát tömtek”.⁶¹⁴ Önmagában azonban ez még nem támasztja alá, hogy valóban ilyen kijelentést tett, különösen annak tükrében, hogy Fernand Braudel 17–18. századi forrásokat idéz, amikor olyan éhínségek voltak, hogy „az emberek éhenhalnak vagy füvet esznek”.⁶¹⁵ A toposz tehát létezett már jóval

⁶⁰⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. A csanádalberti leszerelt katonák álláspontját rögzítő községi jegyzőkönyv, 1918. december 1.

⁶⁰⁹ Petrovics, 1921: 77.

⁶¹⁰ Uo. 12.

⁶¹¹ Uo. 13.

⁶¹² Carlyle, 1913.

⁶¹³ Carlyle, 1875: I. 169., 263., 308.

⁶¹⁴ Schama, 2001: 506.

⁶¹⁵ Braudel, 1985: 73–74.; Braudel, 2004: 284.

a francia forradalom előtt is. Foullon kivégzése valószínűleg egyfajta forradalmi áldozat volt, s valószínűleg éppen a rituális meggyalázása nyomán terjedhetett el és folklorizálódhatott az éhező néppel füvet etető jegyzők vándormotívuma. Csanád vármegyében ezzel együtt senki sem jutott Foullon sorsára, a lakosság többnyire megelégedett azzal, hogy a gyűlölt jegyzőket elűzze, lakásaikat pedig kifossa. Fizikai erőszakot azonban – mint erről még lesz szó – csak a legkritább esetben alkalmaztak velük szemben.

Úrellenesség

A november eleji erőszakhullámnak a zsákmányszerzés és a rombolás ősi ösztönein kívül voltak egyéb, helyi tapasztalatokon nyugvó aspektusai is. Lodomérszky Gyula községi jegyző, amikor 1921-ben összefoglalta a csanádalberti eseményeket, arról írt, hogy „[a] *katonák, hozzácsatlakozva a helyi lakosság, kivétel nélkül szegény vagy gazdag, és megkezdték az ostromállapotot a nadrágosok ellen*”.⁶¹⁶ Az itteni lázadás paraszti egalitarizmusát jól mutatja, hogy annak egyik vezetője, Trnkóczi János 42 éves kisbirtokos, vagyonos ember, utóbb a községi direktórium tagja volt, míg a másik vezető, a teljesen vagyontalan 37 éves Kovács András lett.⁶¹⁷ A vagyontárgyak mellett tehát célkeresztbe kerültek azok birtokosai is.

Mindazonáltal, mielőtt az úrellenesség megnyilvánulásait tárgyalnánk, egy összefüggésre rá kell irányítanunk a figyelmet. Mégpedig arra, hogy kik kerültek, illetve kik nem kerültek ilyesfajta támadások célkeresztjébe. A községek lakosságának döntő hányadát a parasztság különböző rétegei alkották, az „*intelligencia*”, vagy a „*nadrágosok*”, azaz a nem a földből élők értelmiségiek csak a helyi társadalom igen csekély szeletét tették ki. Ide tartoztak, már ahol voltak, a helyi nagyobb birtokosok és földbérlők is, akik a szó szoros értelmében urak voltak, és

⁶¹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. Jelentés a csanádalberti eseményekről, 1921. január 21.

⁶¹⁷ MNL CSML ML, V.103. Bizalmas iratok. Szám nélkül. Összeírás a Csanádalberti községben tartózkodó kommunistákról, 1920. június 8.

nem paraszti életmódot folytató kis-, vagy nagygazdák. A helyi iparosok és kereskedők egyfajta közbülső réteget alkottak, életmódjukban nem egy közelebb állt a „*nadrágosokhoz*”, mint a parasztsághoz, de maguk mégsem voltak azok. A paraszti társadalom viszont erősen differenciálódott, hiszen a földnélküli zsellérektől és idénymunkásoktól – akik a községi népesség legnagyobb hányadát tették ki – a kisbirtokosokon át az akár százholdas birtokkal bíró nagygazdák is megtalálhatók voltak közöttük.

A világháború a paraszti társadalom különböző rétegeire eltérően hatott. A földnélküli zsellérek és idénymunkások, azaz a falusi bér munkások számára egyértelmű süllyedést hozott. A drágaság, az élelmiszerhiány, a nagyobb birtokokon olcsón alkalmazott főként orosz hadifoglyok konkurenciája nem csupán a létfenntartás lehetőségeit szűkítette, hanem az elégedetlenséget is növelte körükben. E réteg férfitagjai nagyjából katonaként szolgáltak, ami tovább rontotta az otthon maradó hozzátartozók helyzetét. A kisbirtokos parasztság viszont a háború következtében még megosztottabbá vált. Habár a föld tulajdona egyfajta létbiztonságot adott, ugyanakkor a férfiak jelentős számban való katonai szolgálata, valamint az igaerő elvonása sok esetben ellehetetlenítette ezeknek a kisbirtokoknak a működőképességét.⁶¹⁸ Ha az otthon maradó családtagok (asszonyok, idősebb hozzátartozók, idősebb gyerekek) kellő rátermettséggel bírtak, akkor a felszínen tudtak maradni, sőt, adott esetben részesülni tudtak a mezőgazdasági konjunktúra előnyeiből, a mezőgazdasági termények árnövekedéséből, amelyre az 1915 óta maximalizált hatósági áraktól és a rekvirálásoktól függetlenül főként a folyamatosan burjánzó feketepiac révén lehetett szert tenni.⁶¹⁹ Másoknak az életminősége, akik nem tudtak élni a lehetőségekkel, mind inkább süllyedni kezdett.

A nagygazdák viszont egyértelműen a konjunktúra kedvezményezettjei és a háború nyertesei lettek.⁶²⁰ Csonka Mihály 73

⁶¹⁸ Romsics, 1989: 17.; Szilágyi, 1970: 21.

⁶¹⁹ A feketepiac és a falusi társadalom összefüggéseiről bővebben lásd Csíki, 2018; Bódy 2018a: 164–165.

⁶²⁰ Romsics, 1989: 17.; Bódy, 2018b: 1272–1273.; Hatos, 2018. 25–26.

holdas kiskunhalasi tanyásgazda – aki három hónap híján három évet töltött a harctéren és hadifogságban – például azt rögzítette önéletírásában, hogy *„addig míg odavoltam, a feleségem is kifizette minden adósságot, nem tartoztunk senkinek, mindennek jó ára volt, lehetett pénzelní, még készpénze is volt a feleségemnek, még ezer koronás is, amit azelőtt nem is láttunk”*.⁶²¹

De nem feltétlenül csak a nagygazdáknak kedvezett a háború, hanem azoknak a kisebb termelőknek is, akik be tudtak kapcsolódni a városok ellátási láncolatába, s az ottani élelmiszerhiányt, illetve keresletnövekedést a saját hasznukra tudták fordítani. Egy a *New York Times* 1917. február 2-i számában megjelent cikk szerint a hatezer lakosú Abonyban az asszonyok selyemharisnyát viseltek, s két év alatt – tehát 1915 és 1917 között – százezer fontnak megfelelő koronát helyeztek el a bankban a háború előtti „normál” megtakarításon felül úgy, hogy nagyjából ugyanekkor összeget fordítottak az adósságok és jelzálogok törlesztésére is. Mindemellett a szalmazsákokban és a szekrényekben még további összegeket tartottak eldugva.⁶²²

Berkeszi István temesvári főreáliskolai igazgató 1915. december 27-én arról írt a naplójába, hogy *„[a]rany dolga van a vidéki parasztnak, aki azt mondja, hogy bárcsak tíz évig is tartana a háború, hogy neki mindig olyan szép jövedelme lenne a búzából, lisztből, zsírból stb”*. 1917. december 19-én pedig keserű irigységgel azt jegyezte fel, hogy *„[a] múlt napokban egy elegáns női szalonban egy falusi parasztasszony megvett egy téli bársony kabátot 6000, mondd hatezer koronáért. Melyik előkelő tisztviselő nejének jutna az most eszébe, hogy 6000 koronás téli felöltőt vegyen; de egy falusi parasztasszony könnyen megteheti, mert ők valósággal úsznak a pénzben”*.⁶²³

A falusi paraszti társadalomban tehát voltak olyan rétegek, amelyek számára a háború az anyagi jólétet és a felemelkedést hozta meg. Ez sok esetben olyan külsőségekben is megnyilvánult, mint a módosparasztok tisztaszobáiban megjelenő zongorák, melyeket a nélkülöző városi polgárok kótyavetyéltek el hol csekély pénzért, hol pedig csere útján, élelemért. A parasztházakban megjelenő zongora aztán

⁶²¹ Romsics, 1979: 134.

⁶²² A cikket idézi Hidas, 1983: 23. Lásd még Bihari, 2014: 380.

⁶²³ Berkeszi, 1989: 58., 82.

a felfordult világ jelképévé vált.⁶²⁴ Habár ilyen konkrét esettel Csanád vármegye esetében nem találkoztunk, a közeli hódmezővásárhelyi parasztéletet kutató Szentí Tibor tud olyan hatalmas városi gazdagparaszti téglaházról, „*amelynek padlása terménytől roskadozott, de az egykori parasztszoba »szalonná« alakult. Benne a zongora és az almárium porcelánnipppekkel már a parasztpolgár világát érzékeltette*”.⁶²⁵

A falusi paraszttársadalmon belüli erőteljes és gyors differenciálódás ellenére – úgy tűnik – továbbra is működött a paraszti szolidaritás. A Csanád vármegyei erőszakhullám helyi adataiból arra a következtetésre juthatunk, hogy a falusi események célkeresztjébe két réteg került: a helyi „*nadrágosok*”, közülük is szinte kivétel nélkül a községi közigazgatás szereplői, valamint a nagyobb úri birtokosok és az ilyen birtokok bérlői, továbbá a nem „*nadrágosok*” közül a helyi kereskedők. Ugyanakkor alig akadt példa arra, hogy a birtokuk méretétől és a vagyonosságuktól függetlenül erőszak áldozatává váltak volna olyan parasztgazdák, akik pedig a világháború idején adott esetben jelentős vagyonra tudtak szert tenni. Csanádapácán egy csendőrségi jelentés szerint a nincstelenek megtámadták a felmentett nagygazdák házait is,⁶²⁶ de ennek súlya és jelentősége aligha lehetett komoly, mert a későbbi beszámolókból meg sem említették ezeket az eseteket. Csanádalbertin belőttek a község legnagyobb birtokosa, a 135 kataszteri holdat birtokló Nicsovcics György házának ablakán, de arról nincs adat, hogy kifosztották

⁶²⁴ Romsics, 1989: 17.; Bihari, 2014: 380–381.; Hatos, 2018: 26. Liptai Imre *Hadiparaszti* című 1918-as komédiája az urizáló gazdagparasztok világát figurázta ki. Lásd Bódy, 2018a: 169. A zongora, mint a paraszti meggazdagodás toposza egyfajta vándormotívumként terjedt. Az alföldi parasztság helyzetét elemző Szeberényi Lajos Zsigmond még német sajátosságnak tudta ezt. Mint írta, „*Németországban a falusi paplakokból átvándoroltak a zongorák a parasztgazdák lakásaiba; nálunk ekkor kezdenek a kisgazdák úri hintókon járni.*” Szeberényi, 1929:17.; Illyés Gyula a forradalmakkal kapcsolatos gyermekkori emlékei kapcsán idézte fel egyik rokona szájába adva: „*Szabóéknak zongorájuk lett, egy fél süldőért! A városokból még a zongorák is megindultak, a legszörnyűbb dűlőutakon az ország legistenhátamögöttibb zugába is elvándoroltak*”. Illyés, némi éllel kommentálva ezt a természetellenes helyzetet, ehhez még hozzátette: „*Semmi baj nem származott abból, hogy a Szabó lányok elpötyöggették egy-egy dalt, kukoricakapálás után*”. Illyés Gyula: Levelek vidékre. *Pesti Napló*, 1939. január 1., 29.

⁶²⁵ Szentí, 2008: 425.

⁶²⁶ Szilágyi, 1970: 33.

volna.⁶²⁷ Magyarbánhegyesen viszont a helyiek lefoglalták a nagyobb birtokosok által hadicélokra hízalt sertéseket, és olcsó áron kimérték azokat.⁶²⁸ Magyarcsanádon ellenben nem rabolták ki a jobb módú gazdákat, azonban életveszélyesen megfenyegetve őket, pénzt követeltek tőlük, akik tartva a következményektől, fizettek is. Ez a „védelmi pénz” kielégítette a katonák igényeit, ennél nagyobb károk e napokban nem is keletkeztek a községben.⁶²⁹ Hasonló módszert alkalmaztak a nagylakiak is a módosabb gazdákkal szemben, csak jóval erőszakosabban: itt a fosztogatók *„nagy tömegbe verődve elindultak a faluban és egyes gazdákhoz is bemenve, tőlük pénzt, élelmet és italt követeltek, s hol ezen kérésük teljesített, ott nem bántottak semmit, ahol azonban kérelmük nem teljesített, ott törtek és zúztak mindent, ami kezük-ügyükbe került, s amit lehetett el is vittek”*.⁶³⁰

Habár a nagygazdák háborús szolgálat alóli felmentését nehezményezték, és rossz néven vették azt is, hogy a *„vagyonos hadimenyecskék”* is követelték a segítyt,⁶³¹ velük szemben olyan tettelegességre vagy erőszakra, mint Nagylakon, csak ritkán került sor. Hogy ez annak volt-e következménye, hogy kiugró vagyonakkumulálódás az itteni birtokos parasztgazdák esetében nem történt, vagy csupán a zárt paraszti világ morális értékrendszere akadályozta meg az ilyen cselekményeket, nem tudunk választ adni.

A paraszti lélek kohéziós szerepét vizsgáló Tomori Viola szerint a parasztságon belül elkülöníthető rétegeket nem csupán a státusz és a vagyonosság mértéke, hanem az ezzel járó csoportöntudat is megkülönböztette, ugyanakkor sok *„öntudatlan érzés”* (többek között a földhöz, a munkához, az állatokhoz való viszony, kötelességtudat) mégis

⁶²⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. Jelentés a csanádalberti eseményekről, 1921. január 21. Lásd még Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

⁶²⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. A magyarbánhegyesi községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

⁶²⁹ MNL CSML ML, V.110.d. 37/1921. A magyarcsanádi községi jegyző jelentése, 1919. december 1.; Tarnay, 1919d: 262.

⁶³⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A nagylaki előljáróság jelentése, 1919. február 18.; MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 8. Tóth Antal járásőrmester távirata a szegedi csendőrkerülethez, 1918. november 2.

⁶³¹ Historia Domus, Kevermes, 114–115.

csak összekötötte őket. Megfogalmazása szerint a paraszti társadalmon belül létezett az egyén és a közösség ellentéte, az ugyanazon egyének által képviselt különböző közösségek ellentéte és a sok különböző kisebb közösségek egymás közötti ellentéte, ám mindezen különbségek és ellentétek feloldódtak a parasztság egészének nagy közösségében, mely a parasztságon kívüli világ irányában mutatkozott meg a maga teljességében. „Mert bármennyire különbözik is egy nincstelen aratómunkás egy százholdas gazdától – írta –, mégis egy világ választja el őket az ugyanazon faluban lakó értelmiségtől s valami alapvető, nehezen definiálható hasonlóság kapcsolja egybe a felvidéki katolikus parasztot valamely alföldi protestáns vidék földművesével és pásztorával”.⁶³² Mindez feltételez egy közös világképen nyugvó „kollektív identitást”, amely „a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik”,⁶³³ egy olyan kulturális emlékezet meglétét a parasztság esetében is, mint ami a magyar nemességet is összekötötte, s amely a geneológiai-családtörténeti adatok alapján jól megfogható. A parasztság esetében azonban ez a kulturális emlékezet az írott források hiányában jóval nehezebben mutatható ki,⁶³⁴ s van olyan vélemény is, hogy a paraszttársadalom heterogenitása és többgyökerűsége folytán nem is „tételezhető fel teljes biztonsággal, hogy létezett volna a nép körében valamiféle közös kulturális emlékezet”.⁶³⁵

Éppen ezért mindössze rögzíteni tudjuk a tényt, hogy az erőszakhullám kárvallottjai között elvétve találhatjuk meg a paraszti mikrotársadalom vagyonosait. Annál inkább látunk példát arra, hogy a falusi nagygazdák hozzátartozói is kivették a részüket a fosztogatásból. Hol a szerzési vágy hajtotta őket,⁶³⁶ hol pedig a tömegpszichózis: ha a fosztogató tömeghez csatlakozunk, akkor mi nem kerülhetünk az áldozatok közé.⁶³⁷ Ez a jelenség azonban nem mindenben esett egybe

⁶³² Tomori, 1938: 35.

⁶³³ Gyáni, 2008: 19–20. Lásd még Ambrus, 2014: 37–38.

⁶³⁴ Gyáni, 2008: 23–26.; Ambrus, 2014: 38–41.

⁶³⁵ Ambrus, 2014: 38.

⁶³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A nagybánhegyesi községi jegyző jelentése, 1918. november 18.; Historia Domus, Csanádapáca, 39.

⁶³⁷ Historia Domus, Kevermes, 115.

a hagyományos paraszti világ morális értékrendjével, amelynek fontos eleme volt a társadalmi folyamatokba beépülő állandó ellenőrzés. „Különösen tapasztalható volt – írta erről Tárkány Szűcs Ernő –, hogy az azonos vagyoni helyzetben, vagy bármi oknál fogva különösebb szolidaritásban (pl. azonos vallás) lévők egymást és a náluknál vagyonosabbat figyelték, egymást a rivalizálás, a gazdagabbat az irigység folytán ellenőrizték. Az így keletkezett feszültségek a helyi közösségeken belül hozzájárultak a társadalmi szimmetria fenntartásához: hasonló a hasonlókat figyelte, azaz a belső vággyal, hogy a másik státuszszimbólumait ellesse, kövesse, erkölceit ellenőrizze. Akik azonos rangban érezték magukat, sokat adtak az egymással való érintkezés formális kellékeinek a szigorú megtartására, és ezt el is várták a másiktól. Akik nem volt velük »hasonló«, azaz szemben megengedtek maguknak a tisztesség, a becsület, a jogszerűség sérelmével járó magatartást, viselkedést is”.⁶³⁸

Pontosan ez az értékrend ad magyarázatot arra, hogy az esetleges helyi konfliktusoktól való félelem általános volt a vagyonosabb gazdák körében, hiszen nem tudhatták, mikor válnak ők is a községi szegények fosztogatásának áldozatává. Erre utal a Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának egyik jelentése, amelyben megjegyezte: „[a] polgárság, kisgazdák – fájdalmasan kell megállapítanom – addig, míg a földbirtokosokról, illetve az urakról volt szó, könnyen, mondhatnám némi kárörömmel szemlélte az eseményeket. Mikor azonban neszét vette, hogy az ő magántulajdonára is rá fog, vagy rá kerülhet a sor, és tudatára ébredt, hogy ő is burzsoá, nyugtalankodni kezdett”.⁶³⁹ Általános volt a nagyobb gazdák féelme a Központi járáshoz tartozó Csanádalbertin,⁶⁴⁰ s nyilván másfelé is.

A „nadrágosokat” a falvakban a községi adminisztráció, elsősorban a jegyzők képviselték. Azok a jegyzők, akik a lakosság szemében egyszemélyű felelősei voltak azoknak az intézkedéseknek, amelyeket a háborús évek nyomán elszenvedni voltak kénytelenek. A „tömegindulat azok ellen robbant ki a felszabadulás legelső túlzásaiban, akikben a régi rendszer

⁶³⁸ Tárkány Szűcs, 2003: 786.

⁶³⁹ Idézi Szilágyi, 1970: 40.

⁶⁴⁰ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

exponenseit látta”, írta a kortárs polgári radikális újságíró Magyar Lajos,⁶⁴¹ s ebben alighanem teljesen igaza volt. Petrovics György makói polgármester visszaemlékezésében maga is emlékeztetett *„arra az igen nagy ellenszenvre, amely a hosszú háború alatt felgyülemlett a népben a közigazgatási hatóságok ellen, amelyek a háború alatt folyton soroztak, hadimunkára rendelték be embereket, s vittek el jószágokat, rekviráltak, hadikölcsönöket jegyeztettek és végezték a hadisegélyek kiosztásának feletti gyűlöletes munkáját. Az itthon maradottak haragjához kapcsolódott a lövészárkokban küzdő és szenvedő katonák gyűlölete. Ezek kapták hazulról a panaszos leveleket hozzártatózóiktól, ők éveken harcoltak, amíg itthon sokan élhettek nyugodtan, küzdelem nélkül. Ez elkésértette őket, s lelkük különben is eldurvult a háború borzalmainak látásán*”.⁶⁴² Petrovics tagadhatatlanul objektívebben ítélte meg a jegyzők elleni ellenszenvet, mint a beosztottjait menteni igyekvő Tarnay Ivor helyettes alispán, aki utóbb úgy értékelte a helyzetet, hogy *„[o]bjektív tényekkel támogatott panasz nem hangzott el velük szemben, ellenben amelyiknek személyes ellensége volt, az minden habozás nélkül szabad folyást engedhetett az önbíráskodásnak, legtöbb esetben állandó zaklatásnak téve ki a községi alkalmazottakat*”.⁶⁴³ Önmagában az a tevékenység, amelyet a községi jegyzők – a Petrovics által felsorolt munkaköri kötelezettségeikből következően – végeztek a településeken, elégséges volt a gyűlölet felkeltésére, amit inkább csak tetézt a személyes ellenszenv, de aligha az emiatti önbíráskodás állt a jegyzőkkel szemben megnyilvánuló erőszak mögött. Az is tény viszont, hogy e feszültségkitörés, mint látni fogjuk, nem minden jegyzőt ért azonosan.

A fejezetünk elején már idézett Ladomérszky Gyula csanádalberti községi jegyző azt rögzítette az eseményeket összegző jelentésében, hogy a helybeliek *„[a] forradalom első napjaiban gyülekeztek, s elhatározták, hogy elsősorban a jegyzővel végeznek, kivel egyáltalán nem voltak megelégedve. [A] jegyzőben látták sajnos, a rosszindultot, [a] jegyzőben látták a végső fórumot, ki döntött*

⁶⁴¹ Magyar, 1919: 42.

⁶⁴² Petrovics, 1921: 49.

⁶⁴³ Tarnay, 1919a: 180.

a hadisegélyek és felmentések ügyében”.⁶⁴⁴ Ladamérszky egyébként mindezt az elődjéről, Lengyel Jánosról írta, aki valóban visszaélt helyzetével, ám Szlovák Béla írnnokkal együtt még időben elmenekült a községből.

A jegyzők elleni felgyülemelő indulatok általánosak voltak az országban, melyek a novemberi eleji indulatkitörés idején sokfelé véres atrocitásokhoz vezettek. Dietz Károly,⁶⁴⁵ a Károlyi-kormány budapesti rendőrfőkapitánya jegyezte fel 1920-ban kiadott emlékiratában, hogy „[a]z a jegyző például, aki az éhező, panaszkodó népet füvet legelni küldte vagy katonai ügyek intézésével: felmentések, szabadságolások kieszközlésének ürügyével [...] vagyont harácsolts össze vagy olcsó szerelmet zsarolt ki a hozzátartozóik érdekében nála megforduló asszonyneptől: semmi jót nem várhatott. A nép ökölbe szorított kézzel, bosszút libegő ajakkal várta a megtorlás pillanatát. Akik ismerték ezeket a viszonyokat, azok számára egyáltalában nem volt meglepetés, hogy a közigazgatás bűnösei az októberi forradalomban a nép dübének estek áldozatul és vagy agyonverték, vagy elűzték őket”.⁶⁴⁶

Noha valóban sokféle lehettek véres atrocitások, a megmaradt adatok alapján Csanád vármegyében a november eleji erőszakhullám idején a jegyzőket fizikai atrocitás nem érte, egyedül Végegyházán inzultálták Kalmár Alfréd községi jegyzőt,⁶⁴⁷ de ennek közvetlen okát nem ismerjük. Az imént említett Lengyel János és Szlovák Béla minden bizonnyal a menekülésükkel előzték meg az inzultust. A lakosság a velük szembeni sérelmeket úgy torolta meg, hogy a lakásaikat teljesen kifosztotta.⁶⁴⁸ Nagylakon Mercse János jegyző és Kiss Andor községi írnok lakását dúlták fel, a távol lévő Szilágyi Kálmán főszolgabíró viszont csak azért úszta meg a kifosztást, mert a hozzátartozóinak sikerült

⁶⁴⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. Jelentés a csanádalberti eseményekről, 1921. január 21.

⁶⁴⁵ Dietz Károly (1885–1969) 1909-től a fővárosi államrendőrségnél fogalmazó, 1917–1918 között az Országos Közélemezési Hivatal nyomozóosztályának előadója, 1918. október 31. és 1919. március 21. között Budapest rendőrfőkapitánya. 1919 után könyvelő, majd ügyvéd. 1934–1939 között a magyar labdarúgó válogatott kapitánya.

⁶⁴⁶ Idézi Hajdu, 1958: 39.

⁶⁴⁷ Tarnay, 1919d: 273.

⁶⁴⁸ Uo. 279.

elzavarniuk a behatolókat, akik már a háza folyosóján voltak.⁶⁴⁹ Magyarbánhegyesen, ahol heteken át tartott a lövöldözés, Zachariás Béla községi jegyző ablakába többször is belelőttek, de miután ez kárt nem tett senkiben, Zachariás a helyén maradt.⁶⁵⁰

A szlovákok lakta Pitvaroson ellenben Sebastían Nándor községi jegyző, akinek a lakásába november elsején szintén belőttek, jobbnak látta elmenekülni a községből, s csak napokkal később tért vissza, amikor már megnyugodtak a kedélyek.⁶⁵¹ A helyzete azonban december elejére annyira ellehetetlenült, hogy Petrovics György kormánybiztos-főispán december közepén arról döntött, hogy Püspöklelére helyezi, onnan pedig a hasonló helyzetbe került Ladomérszky Gyula községi jegyzőt helyezi át Pitvarosra.⁶⁵² Mivel januárra a helyzet mindkét jegyző esetében látszólag normalizálódott, a határozatot végül nem hajtották végre.⁶⁵³ Tornyáról erőszakkal üldözték el Agenás Pál⁶⁵⁴ községi jegyzőt, míg Fodor Manó battonyai jegyzőt a helyiek felmentették, de neki nem kellett elhagynia a lakóhelyét.⁶⁵⁵ Kevermesen a községházára betörő katonák fenyegetően léptek fel Kiss Vilmos községi jegyzővel és Krupánszky István segédjegyzővel szemben, akiknek úgy kellett elmenekülniük a községházáról.⁶⁵⁶ Bár Kiss, aki megalázkodott a fosztogató tömeg előtt, továbbra is a helyén maradt, Krupánszky november 2-án a családjával elmenekült a községből, és csak november 11-én jött vissza, ekkor foglalta

⁶⁴⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi eljáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279–280.

⁶⁵⁰ Szilágyi, 1970: 36.

⁶⁵¹ Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.; Bernula, 2000: 66.; Tarnay, 1919d: 277.

⁶⁵² A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 15.

⁶⁵³ MNL CSML ML, IV.463.b. 109/1919. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1919. január 9.

⁶⁵⁴ Agonás Pál (1887–?) A Borsod vármegyei abodi kerületben segédjegyző, 1911-től Tornyán segédjegyző, 1913-tól községi jegyző. 1919-ben Kevermesre került, ahol 1921-től adóügyi jegyző.

⁶⁵⁵ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 15.

⁶⁵⁶ Tarnay, 1919d: 270.

el újra hivatalát.⁶⁵⁷ Elmenekült a községi írnok is, aki nem is tért vissza többé a községbe.⁶⁵⁸

Kiss Vilmosra az akkor és azt követően is elszenvedett trauma persze nem maradt hatástalan, 1919. január 31-én idegösszeroppanásra hivatkozva kérte szabadságolását. Mint e tárgyban az alispánhoz írt levelében fogalmazta: „[m]últ év októbere óta idegeim állandó izgatottságban vannak, erőm, munkabírásom napról napra fogy, s ezidőszaki állapotomban képtelennek érzem magam terhes hivatalom folytatására, sőt attól félek, hogy idegeim teljes felbomlása, s rövid idő múlva teljes phisikai összeroppanásom fog bekövetkezni”.⁶⁵⁹

A jegyzőket ért atrocitások mindezen esetek ellenére nem voltak általánosak, sőt, a települések többségéről ilyen adat nem is maradt meg, s azt sem jegyezték fel, hogy Csanádalbertin és Nagylakon kívül a lakásaikat feldúlták volna. Kevermesen ugyan a „csőcselék” készült a főjegyzői lakás kifosztására, de végül is Kiss Vilmos jegyzőnek és a helyi csendőröknek sikerült elérniük, hogy ettől a helyiek eltekintsenek.⁶⁶⁰ Kisebb inzultusokra azonban akadt példa. A községházán tartózkodó ambrózfalvi jegyzőt például kérdőre vonták a hadisegélyek, a rekvirálások és az őrlési tanúsítványok kiszolgáltatásáért, de őt magát végül is nem bántották.⁶⁶¹ Kevermesen a községházára behatoló tömeg abban élte ki hatalomellenes indulatait, hogy az ott talált iratok és könyvek egy részét az ablakokon keresztül kidobálta.⁶⁶² Ezt tették az apátfalviak is, mielőtt az épületet kifosztották.⁶⁶³

Mindazonáltal volt ellenpélda is, ami arra utalt, hogy a hagyományos keretek nem mindenütt bomlottak fel, s adott esetben a jegyző iránti tisztelet is megmaradt. Ilyen volt Nagymajláth, ahol

⁶⁵⁷ Uo 271.

⁶⁵⁸ Uo.

⁶⁵⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 2183/1919. Kiss Vilmos községi jegyző szabadságolást kérő levele, 1919. január 31.; Uo. Orvosi bizonyítvány, 1919. január 30.

⁶⁶⁰ Historia Domus, Kevermes, 115.

⁶⁶¹ Tarnay, 1919d: 263.

⁶⁶² Historia Domus, Kevermes, 115.

⁶⁶³ MNL CSML ML, V.102.c. 648/1919. Az apátfalvi községi jegyző jelentése, 1918. december 4.

Kucsovszky Béla jegyzővel – a saját későbbi beszámolója szerint – a lázadók tisztelettudóan viselkedtek, és megköszönték neki, hogy a hadiségely kiutalásánál korrekt módon járt el.⁶⁶⁴ Bizalmat kapott a falutól Chován Károly nagybánhegyesi községi jegyző is,⁶⁶⁵ aki ellen utólag egyebek között azért indult fegyelmi eljárás, mert túlságosan is kompromittálta magát a forradalmak idején.⁶⁶⁶ Földeákon, ahol a felbőszült emberek 1919. január 13-án agyba-főbe verték Urbanics Kálmán főszolgabíró és életveszélyesen bántalmazták Czuppon Endre adóügyi jegyzőt, a községi főjegyzőt, Lukács Istvánt nem csak hogy nem bántották, hanem egyenesen a bizalmukat fejezték ki iránta a helyiek.⁶⁶⁷ Lukács ennek ellenére nem tudta tovább elviselni a tisztségével járó feszültségeket, ezért „megrongált idegzetére” hivatkozással kért hathavi szabadságot az alispántól úgy, hogy még a községből is jobbnak látta Szegedre költözni.⁶⁶⁸ A munkakörét azonban a tervezettnél korábban, már március 30-án visszavette.⁶⁶⁹

A szlovákok lakta településeken az elűzött vagy elmenekült magyar jegyzők helyett a tanítók voltak az elszenvedői az erőszaknak, akikben a helyiek a magyarosító törekvések fő képviselőit látták, függetlenül attól, hogy adott esetben ők maguk is szlovák származásúak voltak. Ambrózfalván Jámbor Emil tanítót véresre verték, Trnovszky Sámuel pedig kirabolták.⁶⁷⁰ Pitvaroson Rohoska Mátyás igazgató-tanító házába törtek be és bántalmazták, míg egy másik tanítót szintén megverték.⁶⁷¹ Csanádalbertin az akkor még hadifogságban lévő Kárász Mihály tanító

⁶⁶⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 2043/1921. A nagymajláthi községi jegyző jelentése, 1921. január 31.

⁶⁶⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Chován Károly községi jegyző jelentése, 1918. november 18.

⁶⁶⁶ MNL CSML ML, IV.455.b. 26954/1927. Chován Károly nagybánhegyesi községi jegyző fegyelmi ügye.

⁶⁶⁷ Petrovics, 1921: 79.

⁶⁶⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 2280/1919. Lukács István földeáki községi főjegyző betegszabadság iránti kérelme, 1919. január 17.

⁶⁶⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 2280/1919. Bajusz József, a Földeáki Falusi Tanács (direktórium) intéző bizottsága elnöke a „Járási Kormányzó Tanácshoz”, 1919. április 15.

⁶⁷⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 8475/1918. Feljelentés Jámbor Emil bántalmazása ügyében, 1918. november 16.; Tarnay, 1919d: 263.

⁶⁷¹ Tarnay, 1919d: 277.; Bernula, 2000: 66.

lakását fosztották ki, illetve amit nem vittek el tőle, azt „a legnagyobb vandalizmussal” tették tönkre.⁶⁷²

A fosztogatást a távol lévő férje helyett elszenvedő Kárász Mihályné utóbb azzal magyarázta, hogy „a vagyonos osztállyal szembeni ellenszenv” miatt törtek be hozzá.⁶⁷³ Ez minden bizonnyal így is lehetett, de van arra is példa, hogy a lázadók szelektáltak a vagyonosok között. Éppen Csanádalbertin a Turán-féle kocsmát, vagy a zsidó Mannheim Gyula kocsmáját nem verték szét, mert az előbbi a kedvenc tartózkodási helyük volt, míg az utóbbi „a néppel mindig jól bánt”.⁶⁷⁴ Csanádpalotán Seres Ignác kocsmáját sem verték szét, mert ő nyitott ajtókkal és étellel, itallal várta a fosztogatókat.⁶⁷⁵ Kevermesen két hentesüzletbe is betörtek, de ezekből csak zsírt és szalonnát vittek el, más boltokkal ellentétben azonban ennél nagyobb kárt nem okoztak.⁶⁷⁶

Kunágotán a fosztogatók szintén szelektáltak a nagyobb birtokosok között. Míg Ráth József, Vajda Zsigmond vagy Sármezey Antal földbirtokosok tanyai kúriáit feldúlták és teljesen kifosztották, addig akadtak a községben olyan birtokosok, akiket nem ért károsodás. A szelekció alapját a háború idején a birtokon foglalkoztatott cselédekkel szembeni bánásmód képezte.⁶⁷⁷ Ráth József például télvíz idején lakoltatta ki az engedetlen cselédjeit, míg a dombiratosi Ráth János⁶⁷⁸ egyszerűen bevonultatta azokat a cselédek, akik lázították a többieket.⁶⁷⁹ Magyarbánhegyesen szintén folytak rablások a pusztai birtokosoknál.⁶⁸⁰ Blaskovich Ernest nagykirályhegyesi birtokán ugyancsak a cselédek

⁶⁷² Tarnay, 1919d: 279.

⁶⁷³ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. Jegyzőkönyv Kárász Mihályné kárairól, 1918. december 1.

⁶⁷⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. A csanádalberti leszerelt katonák álláspontját rögzítő községi jegyzőkönyv, 1918. december 1.

⁶⁷⁵ Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 2.

⁶⁷⁶ Tarnay, 1919d: 269–270.

⁶⁷⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

⁶⁷⁸ Ráth János (1841–1922) földbirtokos, gőzmalom-tulajdonos.

⁶⁷⁹ Szilágyi, 1970: 27.

⁶⁸⁰ Tarnay, 1919d: 276.

fosztogattak, bár ezek bujtogatásához a környező falvakból is érkeztek agitátorok.⁶⁸¹

Nagylakon az elkövetők viszont nem nagyon válogattak. A zsidó boltosokon kívül a „csőcselék” éppúgy kirabolta és szétverte a szintén zsidó Weisz Márknak, a *Nagylaki Hírlap* kiadójának az üzletét és nyomdáját, mint a román származású magyar jegyzőnek, Mercse Jánosnak, vagy a szintén román Petrovics Aurélnak, a „Nadlacana” Takaré- és Hitelintézet Rt. vezérigazgatójának lakását.⁶⁸² Sulucz Aurél bankkönyvelő lakásába úgyszintén betörtek, de ő megúsza a teljesebb kifosztást, miután pénzt adott a fosztogatóknak.⁶⁸³

Néhány helyen a céltáblába kerültek a papok is. A református magyarok által lakott Nagymajláthon a lázongó tömeg agyon akarta lőni Soós Károlyt, a község lelkészét, akit csak felesége talpraesettsége mentett meg ettől.⁶⁸⁴ Hogy mi készítette a lelkésszel szembeni indulatkitörésre a nagymajláthiakat, arról nem maradt adatunk, pedig jó lett volna látni a hátteret, mert a helyiek a későbbi jelentések szerint mást nem bántottak a faluban. Egy részeg fiatal katona hasonló atrocitásra készült az idős Sulyok István csanádapácai plébános ellen, amit talán csak az akadályozott meg, hogy a férfi az éjszaka rablás közben bennégett az egyik felgyújtott üzletben.⁶⁸⁵

Ezek az esetek azonban egyediek, s elszigeteltek maradtak. Általában a papokat nem zaklatták, miként arról sincs adat, hogy bármelyik községben az orvost, a gyógyszerészt, vagy akár a községi bírót atrocitás érte volna. Pedig az előbbieket és az utóbbiak is ügyeskedtek

⁶⁸¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 991/1920. A csanádpalotai csendőrszolgálat jelentése, 1920. június 3.

⁶⁸² A nagylaki magyar nyomdász kis tragédiája. *Szeged és Vidéke*, 1918. november 6., 5.; MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi elöljáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279.

⁶⁸³ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi elöljáróság jelentése, 1919. február 18.

⁶⁸⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 2043/1921. A nagymajláthi községi jegyző jelentése, 1921. január 31.

⁶⁸⁵ Orbán, 2004: 183.

a háború idején. Dr. Ponyiczky Elek⁶⁸⁶ apátfalvi községi orvossal szemben szappangyártásért és árdrágításért indítottak kihágási eljárást 1918 augusztusában, a kunágotai községi bíró ellen több kihágási ügyben folyt eljárás, Kovács Pál magyarbánhegyesi községi bíró pedig dohánnyal üzletelt.⁶⁸⁷ Igaza lehet Hatos Pálnak, aki arra utalt, hogy az orvosokat azért nem bántották, mert rájuk szüksége volt a falusiaknak,⁶⁸⁸ ráadásul kevés is volt belőlük a csanádi falvakban,⁶⁸⁹ míg a községi bírókat azért nem, mert őket valószínűleg nem tekintették „*nadrágosnak*”, miként a szó klasszikus értelmében valóban nem is voltak azok.

Habár kézenfekvő lett volna, nem fosztották ki a községi hitelintézeteket sem, legalábbis erre vonatkozó adatot egyetlen településsel kapcsolatban sem találtunk. Révész Tamás ezt a máshol is tapasztalható jelenséget azzal magyarázza, hogy azért kerülték el a helyi „bankfiókok” a kifosztást, mert ezek őrizték a gazdák pénzeit.⁶⁹⁰ Ez azonban önmagában aligha lehetett elégséges indok, különös tekintettel arra, hogy a fosztogatók túlnyomó többségének biztosan nem voltak megtakarításai. Inkább abban lelhetjük magyarázatát, hogy a gazdák pénzei mellett ezek őrizték a községi pénzeket és letéteket is. A háborús szenvedésekért felelőst kereső bosszúszomjas fosztogató tömeg céltáblájába elsődlegesen az „urak” és a zsidó kereskedők magántulajdona, esetleg a számukra megfoghatatlan „állami vagyon” került, de a helyi közösség pénze, amelynek rájuk eső részére maguk is igényt tartottak, tabunak számított és kollektív védelem alá esett. Fosztogatása az egész közösséggel szembeni bűnnek minősült volna, s ezt az íratlan szabályt még a felhevült tömeg sem kívánta áthágni. Csanádapácán a helyi fogyasztási és értékesítési szövetkezet üzletét sem bántották, mert azt, mint Sulyok István plébános a *Historia Domusban*

⁶⁸⁶ Ponyiczky Elek dr. (1872?–1926) orvos, oklevele megszerzését követően több helyen praktizált, 1908-tól haláláig Apátfalva körorvosa.

⁶⁸⁷ MNL CSML ML, IV.463.c. 282/1918. Az apátfalvi csendőrőrs jelentése, 1918. augusztus 10.; Uo. IV.408.b. 1744/1918. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának jelentése, 1918. január 19.

⁶⁸⁸ Hatos, 2019: 120.

⁶⁸⁹ Tarnay, 1919c: 247.

⁶⁹⁰ Révész, 2020: 80. Lásd még Szincsek, 1996: 191.

megjegyezte, köztulajdonnak minősítették.⁶⁹¹ Ezt azonban nem mindenütt kezelték így, Pítvaroson például különösebb aggály nélkül rabolták ki a szövetkezet kereskedését és italboltját, s Magyarcsanádon sem kímélték meg a szövetkezet raktárát.⁶⁹²

Figyelemre méltó és sajátos helyzet alakult ki Mezőhegyesen, ahol az úri osztályt a ménesbirtok vezetői testesítették meg. *„Jóllehet Mezőhegyesen sem tőkepénzes, sem birtokos osztály nincs, minden az államé lévén, az egész forradalmi idő alatt folyton bangoztatott osztály elleni izgatás itt is megteremtette a maga gyűmölcset, az urak elleni gyűlöletet”* – írta Kovács Dezső⁶⁹³ községi jegyző az itteni tapasztalatokról, majd így folytatta: *„[m]ivel pedig az úri osztályt itt a hivatalnoki kar képezi, jóllehet arra okot nem szolgáltatottak, a népnek sokszor nem tetsző felsőbb rendeletek végrehajtásáért most őket tévén felelőssekké, a tisztviselők elcsapásáról, lakásuk elkommunizálásáról és túszoikul elküldéséről többször esett szó, már csak a divat kedvéért is”*.⁶⁹⁴ Kovács nagyobb távlatba helyezve értékelte az 1918–1919-es forradalmak mezőhegyesi eseményeit, és megállapíthatta, hogy a ménesbirtok hivatalnoki karát azért nem érte atrocitás sem 1918 őszén, sem pedig a proletárdiktatúra idején, mert a helyi cselédek pontosan felmérték, hogy az ő szakértelmük nélkül a saját megélhetésük kerülne veszélybe, ezt pedig nem kívánták kockára tenni.⁶⁹⁵

Az úrellenesség egy speciális formája volt a katonatisztekkel szembeni gyűlölet, amely ugyan a megye községeit nem érintette, de a megyeszékhelyen erőteljesen megjelent, azért érdemes erre is ráirányítani a figyelmet. Petrovics György makói polgármester, s rövid ideig vármegyei kormánybiztos visszaemlékezéséből tudjuk, hogy november első napjaiban rendszeresen előfordultak, hogy a városban egyesek

⁶⁹¹ Historia Domus, Csanádapáca, 39.

⁶⁹² MNL CSML ML, V.110.d. 37/1921. A községi jegyző jelentése, 1919. december 1.; Tarnay, 1919d: 262., 277.

⁶⁹³ Kovács Dezső (1862?–1932) 1891-től reformátuskovácsházi, majd 1896-tól 1929-ig mezőhegyesi községi főjegyző. Az 1917-ben alapított Mezőhegyesi Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet igazgatósági tagja, majd elnöke, a mezőhegyesi református egyház főgondnoka.

⁶⁹⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. A mezőhegyesi községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

⁶⁹⁵ Uo.

erőszakosan letépkedték a tisztek rangjelzéseit. A tisztellenes indulatot azzal magyarázták, hogy „*míg a legénység szenvedett a harctereken, a tisztek dőzsöltek, most tehát nem lehet szavuk*”.⁶⁹⁶ Hasonló helyzetről tudósított Tarnay Ivor is, aki arról írt, hogy november elsején „*[a] városban lévő katonatisztek elrejtőztek, mivel a tömeg valóságos vadászatot tartott rájuk. Ahol meglátták őket, letépték a sapkarózsájukat, a diskreciót, elvették kardjukat, az emberi életet azonban nem érte bántódás*”.⁶⁹⁷ Jól látható, hogy nem volt cél a tisztek bántalmazása, hanem – a „*most már mindenki egyenlő*” jelszava alapján – a rangjelzésüktől és kardjuktól való megfosztás által csupán megalázni, s a közkatonákkal azonos helyzetbe hozni akarták őket. A volt legénységi állomány katonatanácsot szervezett, s ott általános volt „*a legénységnek a tisztek ellen való haragja, sőt gyűlölete. A legénység azt panaszolta – írta Petrovics –, hogy a tisztekben nem volt bajtársi szellem és a bánásmódjuk sem volt emberséges. Jogtalan kiváltságokat vettek igénybe az ellátásban is az ő rovásukra*”.⁶⁹⁸

Az őszi erőszakhullám idején az úrellenesség nem egy esetben szimbolikus formában jelent meg. Csanádapácán a templom és a főutca „*szebb épületeinek*” ablakait verték be,⁶⁹⁹ Csanádpalotán pedig a plébánia és két iskola ablakait törték be.⁷⁰⁰ Battonyán a mulatozó katonák előbb beverték a Nemzeti Kávéház ablakait, majd behatoltak az úri kaszinó épületébe, ahol a tükröket és az ablakokat biliárddákóval összetörték, majd a községi nagyvendéglő ablakait is beverték.⁷⁰¹ Mezőkovácsházán „*több magánháznak ablakai beverve lettek. Így beverve lett a főszolgabírói és jegyzői lak, az állami iskola ablakai*”.⁷⁰² Nagylakon azoknak a zsidóknak az ablakait

⁶⁹⁶ Petrovics, 1921: 9.

⁶⁹⁷ Tarnay, 1929: 51–52.

⁶⁹⁸ Petrovics, 1921: 10.

⁶⁹⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. december 5.; Uo. 92/1919. A községi jegyző jelentése, 1918. december 30.; Uo. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.; Tarnay, 1919d: 276–277.

⁷⁰⁰ Tarnay, 1919d: 264.

⁷⁰¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A battonyai községi jegyző jelentése, 1918. november 14.; Tarnay, 1919d: 267. Az áldozatok adatait lásd FamilySearch, 1918. évi battonyai állami halotti anyakönyv, 253. és 254. bejegyzés.; Csanádmegye kommunistái törvénykézen. *Makói Friss Ujság*, 1920. április 25., 1.

⁷⁰² MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. A mezőkovácsházi előjáróság jelentése, 1918. december 27.

is szisztematikus alaposággal beverték, akiket végül is nem fosztottak ki.⁷⁰³ Mezőhegyes a központi vendéglőben lévő italkészletek elfogyasztása után az ott talált porcelán- és üvegedényeket, asztalneműket részben széthordták, részben összetörték.⁷⁰⁴ Elias Canetti emlékeztet arra, hogy „[a] tömeg legszívesebben házakat és tárgyakat pusztít el. Mivel a tárgyak gyakran törékenyek, ablakok, tükrök, cserepek, képek, porcelán, hajlunk a föltevésre, hogy épp e tárgyaknak a törékenysége ösztökéli a tömeget elpusztításukra. Nos, biztosan igaz, hogy a pusztítás lármája, a szétcsattanó porcellán, a csörömpölő ablaküveg jelentősen növeli az örömet”.⁷⁰⁵ Ám itt nem csupán a düh levezetéséről és az erőszakvágy kielétele miatti kielégülésről volt szó. A betört ablakok ugyanis nem pusztán a vandalizmus jelei voltak, hiszen az elkövetők szelektáltak, s egy-egy elvétett esettől eltekintve figyeltek arra, hogy a károsultak a falu módosabb polgárai, illetve az általuk használt intézmények, valamint a közintézmények legyenek.

Az úrellenesség persze nem csupán a november eleji napok zavargásait határozta meg, hanem a következő hónapokat is. Ennek tartós fennmaradásához a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány intézkedései, illetve az azok iránti várakozások is hozzájárultak. Talán, érdemes itt idézni az erősen Károlyi-ellenes Návay Lajos földéaki birtokos, országgyűlési képviselőnek egy 1919. január 16-án – három nappal az Urbanics Kálmán Központi járási főszolgabíró és Czuppon Ede földéaki községi adóügyi jegyzőt ért brutális támadást követően – Petrovics György kormánybiztoshoz írt levelét, amelyben a községi csendőri erők megerősítését és családja biztonságának védelmét kérte. E levélben egyebek között az alábbiak olvashatók: „[a] földéaki botrányos és sajnálatos esemény élénken megvilágítja azokat az állapotokat, amelyekben most élünk, és amely állapotok csak azért nem követeltek még több áldozatot, mert a tömeg eddig még nem tartotta indokoltnak terrorisztikus megtámadásunkat. Elvégre is ezt

⁷⁰³ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A nagylaki előljáróság jelentése, 1919. február 18.

⁷⁰⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. A battonyai községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 268.

⁷⁰⁵ Canetti, 1991: 17.

objektíve állapítom meg, nem lehet csodálni a nép mai lelki hangulatát sem, hiszen állandóan csak a múlt bűneiről, a szegényeket nyomó és fosztogató gazdagokról hall, ezenfelül azt is hallja, hogy ezentúl egészen másként lesz, a népkormány majd gondoskodik arról, hogy a »társadalom heréi« megbélyegeztessenek, hogy azok, akik a szegény nép zsróján élősködtek és gazdagodtak, jogtalan és méltánytalan vagyonuktól és gazdaságuktól megfosztassanak, stb. Alig van olyan kormánynyilatkozat, mely valamilyen formában ne szolgáltsa ki a nép gyűlöletének».⁷⁰⁶

Éppen a Tanácsköztársaság egyik terrorcsapata által 1919. április 29-én Kiskunfélegyházán kivégzett Návay Lajos sorsa igazolja, hogy milyen pontosan ítélte meg az akkori helyzetet. Azt, hogy a településért oly sokat tevő Návayak mennyire elveszítették a község felheccelt lakóinak támogatását, jól mutatja, hogy amikor április 27-én hajnalban elhurcolták az otthonából, senki nem akadt, aki figyelmeztette volna a veszélyre. Tarnay Ivor helyettes alispán így írt erről a visszaemlékezésében: „Földeák községének népe különösen vezetett ezen a téren, elégedetlenségének, zabolátlanságának, forradalmiságának fűtőanyaga kizárólag ebből állott: »elvenni a gazdagok földjét s munka nélkül élni«. Az, hogy dr. Návay Lajos egyike volt a haladó szellemű, felvilágosodott polgároknak, híve az általános választó jognak, egyáltalában nem jött számításba előttük, gazdag volt, előkelő volt, tehát – gyűlölték. Ha e nép vágyában nem lett volna olyan megátalkodott, s a község értelmisége nem lett volna annyira megjuhászódó, úgy Návay Lajos sohasem jutott volna gyilkosok kezére. Mert hiszen a végzetes április 26-iki estén jóformán az egész falu népe tudta, hogy másnap Návay Lajost el fogják hurcolni, azonban senki sem volt, aki az éj leple alatt figyelmeztető hírnököt küldött volna számára. Ha módjában van elrejtőzni, úgy meg is van mentve, mert hiszen a rétre kimenő vörös őrségnek alig volt ideje a gyászos tett végrehajtására, s a [Makót kiürítő vörös terroristák által összeszedett túszoikat és értékeket szállító] különvonatnak nagyon is igyekezni kellett, hogy mihamarabb kívül jusson a szerb, francia és oláh csapatok átkarolásán».⁷⁰⁷ Ha a folyamatot nézzük, akkor Návay és az unokatestvére, a szintén vele egyidőben kivégzett Návay Iván, habár hónapokkal később,

⁷⁰⁶ Petrovics, 1921: 77.

⁷⁰⁷ Tarnay, 1929: 58.

de mégiscsak az 1918. november elejétől erőszakba torkolló úrellenesség áldozata lett.

Antiszemizmus

Szeberényi Lajos Zsigmond békéscsabai evangélikus lelkész 1929-ben írt könyvében, amelyben a világháború utáni parasztság helyzetét elemezte, az 1918 november eleji falusi események kapcsán a következőket írta: „[a] harcterről hazatért katonák kisebb mértékben itt-ott inzultáltak a papokat, behurcolták őket összejöveteleikbe, megalázták őket. Már a közséji jegyzők ellen és különösen a falusi zsidó kereskedők ellen veszedelmesebb volt a roham. Az utóbbiakat nem vallásuk miatt, hanem árusítási módjuk és uzsorájuk miatt rohanták meg. Egy faluban a zsidó kereskedő fegyveresen védekezett és négy támadót leterített. Kiket aztán lopott koporsókban, rabolt koszorúkkal díszítve koporsójukat, mártírokként temetett el a tömeg. Engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek azokkal szemben, akik raktárukban sok árut halmoztak fel a későbbi drágább időkre”.⁷⁰⁸ Szeberényi tehát úgy vélte, hogy a zsidó üzletek kifosztásában, illetve a zsidókat ért inzultusokban nem volt szerepe a zsidóságnak, bennük csupán az árusítással visszaélő, esetleg uzsorázó kereskedőt látták, ám a falu népének alapvetően nem volt baja a zsidókkal.⁷⁰⁹ A két világháború közötti hivatalos narratívát közvetítő Kozma Miklós ellenben arról írt, hogy „[a] háború alatt fokozatosan nőtt az antiszemita hangulat. Az a körülmény, hogy az összeomlásban és forradalmasításban a zsidóság jelentős és mozgékony része tevékenyen részt vett, fokozta ezt a hangulatot. A katonalegények rendetlenkedő, garázdálkodó része antiszemita jelszavak alatt rabolt”.⁷¹⁰ Ha eltekintünk az összeomlás és a forradalmak előidézésében tevékeny szerepet játszó zsidóság általánosító és hamis toposzától, amely ebben a szövegben is hangsúlyos szerepet kap, akkor a Csanád vármegyei tapasztalatok alapján megállapíthatjuk, hogy Kozma visszatekintve

⁷⁰⁸ Szeberényi, 1929: 18.

⁷⁰⁹ Uo. 22–23.

⁷¹⁰ Kozma, 1933: 52.

pontosabban ítélte meg az események egyik lényegi mozgatórugóját, mint Szeberényi. Ez pedig a karakterisztikus zsidóellenesség volt.

A november eleji erőszak vidéki célpontjai elsődlegesen valóban a helyi üzletek és kocsmák voltak. De nem általában az üzletek és kocsmák, hanem szinte kizárólag csak a zsidóké. A megye 28 községéből alig 4-5 volt, ahol ezek ne estek volna a fosztogatások áldozatává. A szatócsboltok voltak azok, amelyek ellátták a falvak népét olyan árukkal, amelyek helyben nem voltak előállíthatók. Ha hiányoztak ezek az áruk, akkor az a boltosok felelőssége volt, ha drágák voltak, az úgyszintén. Akiket leginkább gyűlölni lehetett a szegénységért és az ellátási hiányosságok miatt, azok az üzlettulajdonosok voltak, s ráadásul nem csupán a foglalkozásuk miatt, hanem azért is, mert túlnyomó részben zsidók voltak. Mások, mint a helyiek. Azokon a településeken, ahol rablások és fosztogatások történtek, ott a zsidók üzletei szinte kivétel nélkül közöttük voltak, függetlenül attól, hogy azok kocsmák, szatócsboltok, fűszer- vagy ruhaüzletek voltak. Viszont akadtak kivételek. Arról például, hogy a tulajdonosuktól függetlenül pékséget bárhol is kifosztottak volna, sehonnan sincs adatunk. Ennek nagyon is racionális magyarázata volt. A közeli, de már Békés vármegyéhez tartozó Tótkomlóson azért nem fosztották ki az egyébként ortodox zsidó Vogel Izsó pékségét, mert *„itt sok szegény embernek a kenyere is sült”*.⁷¹¹ Minden bizonnyal hasonlóképpen vélekedtek a Csanád vármegyei fosztogatók is.

Az antiszemitizmus több gyökérből táplálkozott. Benne voltak azok a sztereotípiák, amelyek az ügyeskedő, a spekuláns, az árurejtegető és a *„nép zsirján”* gazdagodó zsidó kereskedőkről szóltak,⁷¹² s melyeknek egyes esetekben meg is volt az alapjuk, bár koránt sem olyan mértékben, miként az a köztudatba beleivódott. Az első világháború idején Németországban szintén felerősödő antiszemitizmus kapcsán Christoph Jahr arról írt, hogy *„[a] »zsidó élőködő« ősrégi motívuma a »háborús nyereszkező«*

⁷¹¹ Szincsek, 1996: 191.

⁷¹² Erről részletesen lásd Bihari, 2008. 150–164., 201–222.; Bihari, 2014: 389–392. A zsidóellenes sztereotípiákról általánosságban lásd Allport, 1999: 247–252.

alakjában támadt fel”.⁷¹³ Megállapítása a magyarországi viszonyokra is érvényes volt. Miként Gyurgyák János megjegyezte, „[m]int minden háborús helyzetben, ekkor is – elsősorban a hadiszállítások miatt – mesés összegeket lehetett keresni, s a zavaros piaci helyzet a csalásnak, a korrupciónak is nagyobb teret engedett. Ezeket a visszaéléseket – különösen, ha azokat zsidók követték el – a lapok is egyre türelmetlenebbül és egyre gyakrabban általánosításokat alkalmazva ítélték el”.⁷¹⁴ Ugyanakkor a legnagyobb hadiszállítók, háborús nyereszkesedők és haszonélvezők – akik nem csupán a zsidó származásúak köréből kerültek ki – a tömegek számára elérhetetlen messzeségben voltak. Tudhattak róluk, ismerhették a nevüket, s habár gyűlölték őket, semmit sem tehettek ellenük. Számukra éppen ezért az uzsorások, a feketézők, az árurejtegetők és az árdrágítók azok a helyi zsidó kereskedők voltak, akikkel nap mint nap találkozhattak, és akik közvetlenül is megszemélyesítették számukra az ellátási nehézségek felelőseit, függetlenül attól, hogy az uzsorának, a feketezésnek, az árurejtegetésnek vagy árdrágításnak valóban részesei voltak-e.

Ritoók Emma⁷¹⁵ író a *Huszádik Század* című folyóiratnak a magyarországi zsidókérdésről feltett körkérdésére adott válaszában már 1917-ben pontosan rögzítette, hogy „[l]egáltalánosabb oka [...] a háborús antiszemitizmus szélsőségeinek a zsidóság aránytalan és feltűnően gyors meggazdagodása volt az utolsó években, melyet – mivel sok esetben bebizonyult – minden esetben hajlandó volt a magyarság etikailag kifogásolható eszközökre vezetni vissza. Az élet megdrágulásának kihasználása és a gazdagsággal való tüntetés ismét a szociális közérzék hiányára mutatott; a nem-zsidók elszegényedése ezzel szemben nemcsak a gazdag és szegény közötti ellentétet növelte a gyűlöletig, de ezek még etikai érzésük megsértését is látták benne. A magyarságra nézve jellemző, hogy a termelő (akár nagy-, akár kisbirtokos vagy parasztmunkás) árdrágítását nem fogadta ilyen

⁷¹³ Jahr, 2010: 173. A magyarországihoz sokban hasonló, s a világháború idején felerősödő németországi antiszemitizmusról lásd bővebben Friedländer, 1996: 90–106.

⁷¹⁴ Gyurgyák, 2001: 97. Lásd még Bodó: 2022: 77.

⁷¹⁵ Ritoók Emma (1868–1945) esztéta, író, műfordító, Lukács György Vasárnapi Körének tagja, majd a forradalmak idején Tormay Cécile mellett a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének egyik alapítója. 1920–1932 között a Fővárosi Könyvtár könyvtárosa.

ellenszenvvel; a munka és eredmény nagyon is világos viszonya, másrészt a faj előtt mindig legbecsesebb termelőmunka és a meggazdagodás mint ennek a következménye sokkal igazolhatóbbnak látszott, mint a közvetítés által való gyors vagyonszerzés, mely egy félig-meddig idegennek érzett faj javára, a magyar faj megszokott szellemi munkájától is idegen elmeügyesség eszközeivel s a saját fajának a kárára érvényesült”.⁷¹⁶ A zsidóellenesség országosan tapasztalható felerősödése készítette Wekerle Sándor⁷¹⁷ miniszterelnököt, hogy akkori belügyminiszteri minőségében bizalmas körlevélben szólítsa fel a vármegyei alispánokat, hogy mindent tegyenek meg a felekezeti békétlenségek meggátlása, és az ilyen törekvések elfojtása érdekében. A körlevél kibocsátását az tette szükségessé, hogy „[ú]jabban ismételt előfordult, hogy a lakosság egy része az izraelita vallású magyar állampolgárokkal szemben meg nem engedhető magatartást tanúsít, és hogy ez az elítélendő magatartás állítólag több helyt a hatóságoknak elnézésével, sőt egyenesen helyeslésével is találkozott”.⁷¹⁸ A háború végi tömeghangulatot jól mutatja, hogy még az egyébként zsidó származású Magyar Lajos újságíró is arról írt visszaemlékezésében, hogy „sok faluban a zsidó boltos végső csápjá volt annak a bankkapitalizmusnak, amely kiszívta, kiszípolyozta ennek az országnak minden életerejét, hogy ő maga megduzzadjon tőle, mint a poloska a tehetetlen, alvó ember véréből”.⁷¹⁹

Az ügyeskedésekre, a csalásokra, a feketézésekre és az egyéb visszaélésekre vonatkozóan természetesen óhatatlanul megvoltak a helyi tapasztalatok is, amelyek alátámasztották a sztereotíp előítéleteket, és még inkább felerősítették a látens zsidógyűlöletet. Csanádpalotán például az egyik kifosztott boltos, Grünberger Sándorné fűszerkereskedő ellen 1918.

⁷¹⁶ A zsidókérdés Magyarországon, 1917: 133–134.

⁷¹⁷ Wekerle Sándor (1848–1921) jogász, politikus, 1870-től a Pénzügyminisztérium alkalmazottja, 1886-tól pénzügyi államtitkár, 1889–1892 között pénzügyminiszter, ezt követően rövid ideig kereskedelemügyi miniszter. 1892 és 1895 között miniszterelnök, 1896 és 1906 között a közigazgatási bíróság elnöke. 1906–1910 között újból miniszterelnök, majd 1917-től 1918. október 30-ig harmadszor is betöltötte e tisztelet. Mindeközben több tárcát is ő irányított. 1920-tól a Közművelődési Tanács, 1921 áprilisától haláláig az Országos Pénzügyi Tanács elnöke.

⁷¹⁸ MNL CSML ML, V.72.c. 18755/1918. Wekerle Sándor belügyminiszter 7662 Eln. számú körlevele valamennyi vármegye alispánjához.

⁷¹⁹ Magyar, 1919: 42.

január közepén hatósági eljárás folyt árurejtegetésért. A január 7-i házkutatás során 4 csomagban több mint 17 kg szemes nyers kávé és közel 55 kg fehér cukrot találtak nála, „*mely készletét annak idején hatósági rendeletre be nem jelentett, azt eltitkolta, és a lakosságnak titokban, ki azt jól megfizette, árusította*”. Mindemellett a másnapi ellenőrzéskor 109 kg búza, 95 kg búzaliszt és 36 kg rizs is előkerült tőle. Mivel az 1917-es ellenőrzéskor ezeket az árukat még nem lelték meg, a készletét a gyanú szerint csempészés útján szerezte be, és azt a maximált árak fölött, túlárázva árusította.⁷²⁰ Utóbb ugyan felmentették, majd a lefoglalt áruit pénzben megtérítették számára,⁷²¹ de az emberek nyilván tudtak az ügyeskedéseiről, s hasonló esetek másfelé is előfordulhattak. Dombegyházán Schwartz Lipótné és Steinberger Sámuelné kereskedő ellen indítottak kihágási eljárást, mert egy házkutatás során nagy mennyiségű fehérlisztet és gabonát találtak náluk.⁷²² A november elején szintén kifosztott Schönberg Jakab magyarbánhegyesi kereskedőnek több kihágási ügye is volt árdrágítás miatt, egyebek között azért, mert a petróleumot a maximált árnál többért árusította.⁷²³ A battonyai Schwartz Salamont és Grósz Jakabot feketézés miatt vonták felelősségre, s a képet csak árnyalta, hogy ebben „nemzsidók” is részesek voltak.⁷²⁴ A makói Paskesz Lázár ellen 1918-ban „*árdrágító visszaélés*” vádjával indítottak eljárást, ügyét azonban még 1919 elején sem zárta le a Szegedi Törvényszék.⁷²⁵

A visszaélések feltárása azonban feltételezhetően nem volt teljes körű. Habár erre utaló közvetlen adatot nem találtunk, a Makón erőteljesnek tűnő zsidóellenesség miatt mégsem tartjuk kizárhatónak,

⁷²⁰ MNL CSML ML, V.104.b. 706/1919. A csanádpalotai csendőrorsz feljelentése Grünberger Sándorné ellen, 1918. január 10.; Tényleírás a Grünberger Sándornénál folytatott kutatásról, 1918. január 8.

⁷²¹ MNL CSML ML, V.104.b. 706/1919. A Nagylaki főszolgabíró átirata Csanádpalota község elöljáróságához, 1919. március 6.

⁷²² Szilágyi, 1970: 24.

⁷²³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1744/1918. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának jelentése, 1918. január 19.

⁷²⁴ Uo. 25.

⁷²⁵ MNL CSML ML, XVI.51. 304. A Csanád vármegyei főispán-kormánybiztos átirata a városi munkástanácshoz, 1919. január 18.

hogy a főként kereskedelemről élő makói ortodox zsidók azzal kívántak maguknak a rendőri ellenőrzésekkel szemben védettséget szerezni, esetleg előnyökhöz jutni, hogy a legbőkezűbb támogatói lettek a Rákosy Gyula makói rendőrkapitány által a világháborúban elesett katonák emlékére alapított, s a gyér adatok alapján meglehetősen, nem is feltétlenül szabályosan működő misealapítványnak. Más ésszerű magyarázatot aligha találhatunk erre a furcsa jelenségre, amit Tarnay Ivor is szükségesnek tartott rögzíteni. A misealapítvány ügye ugyanis nagy vihart kavart a városi képviselő-testületben, s kiváltott bizonyos felekezeti ellentéteket is. S habár az ügy békésen megoldódott, Tarnay mégis furcsállva jegyezte meg: „[k]uriózum volt az is, hogy az adományozók névsorát átvizsgálva, azoknak legtöbbször orthodox zsidó volt, akik azonban egyénileg legkevésbé sem kifogásolták a rendőrkapitány célját és eljárását”.⁷²⁶ Az alapítvány egyébként, melyet a rendőrkapitány személyesen kezelt, mindössze arról szólt, hogy „az év bizonyos napján a róm[ai]. kat[olikus]. templomban a világháborúban elesettek lelki üdvéért rekviem tartassék”.⁷²⁷ Ez az évi egyszeri gyászmise, ha jól belegondolunk, önmagában nem igényelt akkora költséget, hogy annak megszervezését az ortodox zsidóknak „bőkezűen” támogatniuk kellett volna, ezért nem tartjuk kizártnak, hogy az alapítványt a rendőrkapitány inkább egyfajta nyereszkeskedési szándék fedőszervezeteként működtette. Ilyen ügyeskedés egyébként sem állt távol tőle: korábban felmerült vele szemben a vád, hogy a csempészekről és árdrágítóktól elkobzott élelmiszereket a rendőrkapitányságon belül „elárverezték”, így ahhoz a bennfentesek – köztük maga Rákosy is – igen csekély áron jutottak hozzá.⁷²⁸

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az árurejtegetéssel, feketézéssel vagy árdrágítással messze nem csak a zsidó kereskedők éltek, hanem az a világháborús időszak általános jellemzője volt. Számos korabeli forrás tanúskodik erről. A világháborút lokális – nagyvárosi – szemszögéből végigkövető Berkeszi István temesvári főreáliskolai igazgató adatgazdag naplójában gyakorlatilag elvétve

⁷²⁶ Tarnay, 1929: 48.

⁷²⁷ Uo. 47–48.

⁷²⁸ Uo. 32–33., 47.

kárhoztatta a „*kis boltosokat*” az árak elszabadulásáért, annál inkább a város ellátásába közvetlenül bekapcsolódó falusi termelőket, akik visszaéltek monopolhelyzetükkel és a középosztály számára is mindinkább elérhetetlenné váló áron értékesítették az élelmiszereket. Berkeszi már 1915. augusztus 7-én a következőket rögzítette a naplójába: „[a] drágaság folyton tart. Most már ugyan hoznak be a faluról baromfit, de azért iszonyú drágára tartják. Soha nem volt a földművelő parasztnak jobb dolga, mint most. Valósággal úszik a pénzben, minden terményét igen jól értékesíti, maga pompásan élhet, mert van finom búzákenyere, fehér lisztje, baromfit és disznóbúst ehetik. De a falusi nép, ha behordva eladnivalóját, oly drágára tart mindent, mintha egy év alatt akarna ő is meggazdagodni, mint a milliomossá lett, de család útján lett hadseregszállító.”⁷²⁹

Az alaphelyzet később sem változott, a napló további bejegyzései a mind inkább romló körülményeket rögzítve ugyanígy a falusi árdrágító termelőkkel kapcsolatos negatív tapasztalatokat tükrözték vissza.⁷³⁰ Mindez persze nem jelenti azt, hogy Berkeszi ne érzékelte, illetve ne rögzítette volna a rövid idő alatt meggazdagodni akaró „*kis üzletemberek*” ügyeskedéseit, akik között persze ott voltak a zsidók is. „*Mint hogy sokan, kivált szállítók, kereskedők, üzletemberek – sokan csalárd úton is – milliókat nyertek; most már a másod-, harmad-, negyedrangú üzérek is az ő példájukat követik. Csinálnak rossz portékát és drága áron adnak túl rajta*” – írta 1916. november 29-i naplóbejegyzésében.⁷³¹

Nyilván nem tekinthetők reprezentatívnak, de mégis sokat elárulnak a Csanád vármegyei Központi járás kihágási iratai is a visszaéléseket elkövetők felekezeti összetételéről. 1918-ban termény- és jószágrejtegetésért, a rekvirált termények be nem szolgáltatásáért, illegális cséplésért 33, feketézésért, engedély nélküli áruszállításért és csempészésért 42, az őrlési szabályok megsértéséért 4, árdrágításért 8, míg egyéb okok miatt 38 esetben indítottak a hatóságok eljárást. Ezek közül mindössze egyetlen esetnek volt zsidó vallású az elkövetője: Weinberger Vilmos makói hagymakereskedő akarta megszegni a hagymakiviteli

⁷²⁹ Berkeszi István naplója, 42. 1915. augusztus 7-i bejegyzés.

⁷³⁰ Berkeszi, 1989: 58., 62., 82.

⁷³¹ Uo. 70.

korlátozásokat az apátfalvi vasútállomáson, az összes többi eset elkövetője keresztény, s zömmel parasztember volt.⁷³² Hasonló képet mutatnak a másodfokon a vármegyei alispáni hivatalhoz került kihágási ügyek is. A tematikájuk alapján azonosítható 1918. évi ügyiratokból kitűnően – ez nagyjából az ügyiratok fele – a 40 áru- vagy terményrejtegetési ügyből 1, a 32 árdrágítási ügyből 5, a 23 csempészési és feketézési ügyből 2, továbbá 1 a piacra vitel előtti libafelvásárlási ügy elkövetői voltak zsidó származású személyek.⁷³³

A háborún nyeréskedő és „élősködő” zsidó sztereotípiáján túl a Csanád vármegyében tapasztalható antiszemitizmusban benne volt az a közhangulat is, amely a tiszaszlári vérvád nyomán a keresztény gyermekek vérént ontó ortodox zsidókhoz kapcsolódott.⁷³⁴ Ennek ugyanis volt egy, az 1918. november eleji eseményeket közvetlenül megelőző makói megnyilvánulása, amely egészen konkrétan felvetette a vérvád toposzának itteni továbbélését. 1918. augusztus 24-én Mergalits József kereskedőt néhány asszony gyanúsította meg azzal, hogy a házába csalta a 12 éves Szabó Rózsikát, hogy rituális célból a vérént vegye. A vádat az alapozta meg, hogy a cseléd lányt látták Mergalitshoz bemenni, de távozni már nem. A pillanatok alatt futótűzként terjedő tömeghisztéria a férfi ellen fordult, a házat megtámadták, ablakait betörték, kerítését bedöntötték, s talán még lincselésre is sor került volna, ha este 9 óra tájban nem derült volna ki, hogy a kislány akkor már régen otthon volt. Mint utóbb tisztázódott, Mergalits valóban behívta a lányt, hogy segítsen neki a gyertyákat meggyújtani, amit ő – szombat lévén – szakrális okokból nem tehetett meg. A kislány ebben segített is neki, majd rögtön távozott, amit viszont az asszonyok nem vettek észre, így alaptalanul lármázták fel

⁷³² MNL CSML ML, IV.463.c. 1918. évi kihágási ügyek. Saját gyűjtés.

⁷³³ MNL CSML ML, IV.408.c. 1918. évi kihágási ügyek. Saját gyűjtés.

⁷³⁴ Erről részletesen Kövér, 2011. A vérvádokról összefoglalóan lásd Kende, 1995; Pelle, 2019.

a várost. Utóbb két fiatalkorú ellen indítottak büntetőeljárást, akik részesei voltak a rongálásnak.⁷³⁵

Önmagában az eset jól mutatta a város lakosságának a zsidókkal szembeni ellenszenvét, de azt is, hogy a felfokozott hangulat pillanatok alatt milyen atavisztikus indulatkitöréseket volt képes generálni.⁷³⁶ A következő napok eseményeiben ezeknek az indulatoknak meghatározó szerepük lett szerte a megyében, melyek éppen a zsidóság ellen irányultak.

Szilágyi Károly, aki 1970-ben vizsgálta az 1918–1919-es Csanád vármegyei parasztmozgalmakat, arról írt, hogy *„azt a tényt, hogy a népharag elsősorban és legelőször ellenük [ti. a zsidók ellen – M. A.] irányult, elhibázott és hamis szemlélet volna csupán antiszemita tendenciaként értékelni”*.⁷³⁷ Érdekes, hogy így interpretálta az eseményeket a korabeli *Egyenlőség* című zsidó politikai hetilap is, amely szerint *„[a] fosztogatások jellege, amint a legtöbb értesítésből kitűnik, nem határozottan zsidóellenes volt, hanem inkább általánosan a vagyonosabb elemek ellen fordult a csőcselék”*.⁷³⁸ Hasonló álláspontot képvisel a tótkomlói eseményeket feldolgozó Szincsek György, holott ő is elismeri, hogy a zsidóellenes jelszavakat kiabáló tömeg által kifosztott üzletek 90–95 százalékban zsidók tulajdonában voltak,⁷³⁹ vagy legújabban Révész Tamás, aki általánosítva ír arról, hogy *„[a] zsidósággal szembeni atrocitásoknak sem volt egységes, antiszemita ideológiai alapja”,* s úgy véli, hogy

⁷³⁵ Vértámad-riadalom. *Egyenlőség*, 1918. szeptember 28., 12.; A makói „vértámad”. *Népszava*, 1923. december 21., 10.; Ötesztendő makói vértámad. *Szeged*, 1923. december 19., 2.; Orbán, 2021: 9.

⁷³⁶ Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Makó a későbbiekben sem tudott megszabadulni a vértámad-hisztéria következményeitől. 1946 tavaszán Kiss Ernő, az MSZDP Csanád megyei titkára (1919-ben a makói munkástanács tagja) arról tett jelentést a pártközpontba, hogy a kunmadarasi pogrom hatására a megye több településén is keresztény gyerekek elhurcolásáról beszélnek az emberek. A tömegpszichózis megtette a hatását, ami összefüggésben állhatott az egyik makói zsinagóga 1946. május 31-i felgyújtásával, majd július 28-án Schwarz Manó kereskedő megvádolásával, akiről egy Kincses nevű közsőrűs azt állította, hogy egy *„magyar embert”*, egy másik verziója szerint pedig egy kisgyermeket hurcoltak az egyébként a kérdéses időben otthon sem lévő Schwarz lakásába, és ott meggyilkolták. Mint kiderült, a vád teljesen alaptalan volt. Schwarz minden bizonnyal azért kerülhetett a vértámad céltáblájába, mert ő volt a makói zsidóság egyik fő szószólója. Pelle, 1995a; Pelle 1995b; Urbancsik, 2018: 160–161.

⁷³⁷ Szilágyi, 1970: 32.

⁷³⁸ A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 16., 6.

⁷³⁹ Szincsek, 1996: 191.

„a gyűlölet sokkal inkább a foglalkozásuknak, mintsem a vallásuknak szolgált”.⁷⁴⁰

Hasonlóan értelmezte az eseményeket Bodó Béla is.⁷⁴¹

A Csanád vármegyei adatok alapján azonban ezeket a megállapításokat némileg árnyalnunk szükséges.

Az igaz, hogy nemcsak a zsidók estek áldozataul a fosztogatásoknak, hanem más vagyonosok is, és az is igaz, hogy nemcsak az antiszemitizmus fordította szembe az embereket a zsidó kereskedőkkel, hanem a nélkülözés és az irigység is. De hogy ezen felül valóban volt egyfajta, ha nem is ideologikusan megalapozott, de mégiscsak karakterisztikus érvényesülő antiszemita felhangja az ellenük irányuló támadásnak, azt a korabeli helyi adatok alapján egyértelműen ki tudjuk jelteni. Nagylakon „[l]e a zsidókkal, éljen a köztársaság!” jelszót kiabálva fosztogatták a zsidók üzleteit.⁷⁴² Csanádpalotán a jelszó az volt, hogy „le a zsidókkal, le az urakkal, le a papokkal”.⁷⁴³ Kunágotán mások mellett egy olyan zsidó kereskedő, özv. Fein Adolfné piactéri üzletét és lakását fosztották ki, aki 40–45 éve lelkiismeretesen szolgált ki a helyieket, és akivel szemben fel sem merült, hogy visszaéléseket követett volna el.⁷⁴⁴ Mezőkovácsházán egy helyi jelentés szerint kifejezetten „a zsidók ellen irányult a népnek a bosszúja”.⁷⁴⁵ Itt a községben élő összes – nagyjából húsz – zsidó családot kivétel nélkül kifosztották, nemcsak az üzleteiket, hanem a lakásaikat is.⁷⁴⁶ Ez egyébként máshol is bevett gyakorlat volt: az üzletek után a velük egybeépített lakások következtek. Ugyanígy jártak el a fosztogatók a Battonyai járáshoz tartozó Sajtény zsidó tulajdonban lévő üzleteinél is.⁷⁴⁷

⁷⁴⁰ Révész, 2020: 80.

⁷⁴¹ Bodó, 2022: 80.

⁷⁴² MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279.

⁷⁴³ Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 1.

⁷⁴⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

⁷⁴⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. A községi előjáróság jelentése, 1918. december 13.

⁷⁴⁶ MNL BéML, IV.436.b. 170/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. január 2.; MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 13. és 1918. december 27.; Tarnay, 1919d: 278.

⁷⁴⁷ Tarnay, 1919d: 266.

Volt olyan település – például Csanádapáca, Mezőkovácsháza, vagy Ambrózfalva – ahol a rablás után fel is gyűjtötták azokat.⁷⁴⁸ Kövér Béla, a Mezőkovácsházi járás főszolgabírója 1919. január 10-i jelentésében egyenesen arról írt, hogy a járáshoz tartozó nyolc településből hétben volt fosztogatás, „*de csakis a zsidó kereskedők ellen lett elkövetve ilyen cselekedet, és így a fosztogatás csakis faji jellegű volt*”.⁷⁴⁹

Petrovics György makói polgármester az „*októberi forradalom*” eseményeit összefoglaló munkájában arról írt: „*a makói zsidóságnak a viselkedése és magatartása a háború ideje alatt nem eshetett Makón elítélés alá. Kifogástalan hazafiságot tanúsítottak, és érzésben egybeforrva a magyarsággal, szenvedték át e nehéz idők gyötrelmeit, és velünk örültek, amikor győzelmi hírek hallatára felujjongott a lelkünk, és reméltük e borzalmas háború szerencsés és diadalmas befejeződését. Az anyagi áldozatkészségben, amely Makón az egész lakosság körében olyan impozáns méretű volt az egész háború alatt, a zsidóság hátra nem maradt*”.⁷⁵⁰ Ezzel együtt azt is meg kellett állapítania, hogy mindezek ellenére érzékelhető antiszemita hangulat volt a városban, bár ő – 1921-ben! – úgy vélekedett, hogy „*[a]mit ma a vidéken a zsidóság szenved és amiért ma büntetik őket, azt a budapesti zsidóság egy részének hazafiatlan és destruktív szereplése, és a nagyrészen zsidó újságírók által irányított sajtó romboló hatású működése miatt kell szenvednie és bűnhődnie*”.⁷⁵¹

Egy rövid közbevetés erejéig meg kell jegyeznünk, hogy Petrovicsnak a zsidóságról közvetített képe tipikus megnyilvánulása volt annak az előítéletes megkülönböztetésnek, amely a témát tárgyaló a szakirodalomban szelektív antiszemitizmusként jelenik meg.⁷⁵² Eszerint léteztek jó zsidók, akik cselekvő és hasznos részesei voltak a társadalomnak és a nemzetépítésnek, és voltak rossz zsidók, akik

⁷⁴⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. december 5.; Uo. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 13.; Tarnay, 1919d: 263.

⁷⁴⁹ MNL CSML ML, IV.401.b. 14/1919. A Mezőkovácsházi járási főszolgabíró jelentése, 1919. január 10.

⁷⁵⁰ Petrovics, 1921: 31.

⁷⁵¹ Uo.

⁷⁵² Turbucz, 2011: 164–166.; Turbucz, 2012: 53–55.; Lásd még Ungváry, 2020: 101–122.

destruktivitásukkal bomlasztották a nemzeti egységet, s akik nyilván az összeomlás felelősei voltak. Az ellenérzéseket a zsidóságon belüli törésvonalak is erősítették, különösen a jóval asszimiláltabb „régí” magyar és a 19. század végétől beáramló, az ősi identitásához külsőségeiben és viselkedésében is markánsan ragaszkodó, emiatt a magyar társadalom számára kezdetektől ellenszenves keleti (galíciai) zsidóság közötti különbségek.⁷⁵³ Tagadhatatlan, hogy a kortárs, s a két világháború közti magyar társadalomban volt ilyen megkülönböztető gondolkodás, s nyilván Petrovics is igyekezett magyarázatot találni a háborús áldozatvállalásból részt vállaló zsidókkal kapcsolatos helyi tapasztalata és az 1918-tól minden addiginál erőteljesebben érzékelhető általános zsidóellenesség között, amelyet a Tanácsköztársasággal kapcsolatos későbbi hivatalos narratíva még fel is erősített.⁷⁵⁴ Maga tehát ugyanezt a jó zsidó–rossz zsidó dichotómiát találta meg magyarázatul. Az viszont már más kérdés, hogy ez a megkülönböztetés később egészen más célokat szolgált. Miskolczy Ambrust idézve a szelektív antiszemitizmus fogalma „[e]léggé képlékeny, kissé rokonítható a neológia ortodoxellenességével. Úgy tűnik, van közöttük valami szimmetria, egymást táplálják, gondoljunk a magyar vicclapok karikatúráira, amelyeket még a mindent behálózó pártszemélyek is sugalltak. A szelektív antiszemitizmus – amelynek megvannak a maga változatai is – valójában instrumentalizálja a nagy szakadást, az úgymond jó zsidókat kontraszthatásra veti be, hogy a rosszak rosszágát kiemelje”.⁷⁵⁵

Nyilvánvalóan Petrovicsnak nem voltak ilyen mögöttes szándékai, s ő maga komolyan gondolta, hogy a makói zsidóság „*kifogástalan hazafiságot tanúsított*” a világháború idején, ennek ellenére kétségtelen, hogy Makón, habár a falvakkal ellentétben itt nem bántották a zsidókat, a közhangulat meglehetősen ellenséges volt velük szemben. Ezt Tarnay Ivor helyettes alispán is alátámasztotta, aki szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy a háború végén „[a] tömeg hangulata határozottan

⁷⁵³ Borsányi, 1988: 122–126.; Ormos, 2005: 15–16. Lásd még Cholnoky Jenő egyetemi tanár hozzászólását: A zsidókérdés Magyarországon, 1917: 71–72.

⁷⁵⁴ Erről bővebben lásd Hatos, 2021b: 95–117.

⁷⁵⁵ Miskolczy, 2004: 286.

zsidóellenes volt”.⁷⁵⁶ Ő jegyezte fel azt is, hogy az újvárosi gazdák egy kisebb csoportja 1918 novemberének első napjaiban a zsidó üzletek kifosztására készült, amit csak Begidsan Emil rendőr alkapitány határozott fellépése akadályozott meg.⁷⁵⁷ Habár itt az üzletek fosztogatása elmaradt, Petrovics György az antiszemitizmus első látható jelének a városi nemzeti tanács megalakítását tartotta, amikor többen tiltakoztak, hogy abba zsidókat is bevásároltassanak.⁷⁵⁸ Ennek újabb eleme december 11-én volt, amikor az Országos Propaganda Bizottság néhány nappal korábban Makóra érkező fiatal megbízottjai a városháza előtt népgyűlést akartak tartani, de senki sem volt kíváncsi rájuk, mert „*a nép [...] zsidónak nézte őket és nem igen akarta meghallgatni*”.⁷⁵⁹

Akár zsidóellenes atrocitásba torkollhatott volna Makón, az 1918. december 20-án a Gombó József fűszerkereskedő Deák Ferenc utcai boltja előtt kitört zavargás, amely amiatt robbant ki, mert idő előtt elfogyott az élesztő, és sokan nem jutottak hozzá a karácsonyi kalácssütés nélkülözhetetlen alapanyagához. Az üzlet kifosztására készülő tömeget a makói nemzetőrség tengerész különítményének kellett megfékeznie, akik a levegőbe lőttek. Az oszlatásnak egy sebesültje lett. Arról nincs adatunk, hogy akkor zsidóellenes éle lett volna a konfliktusnak, de a nemzetőrök határozott fellépése nélkül akár ebbe az irányba is elfajulhatott volna az eset. Mindenesetre a szétoszlatott tömeg nem a zsidókat, hanem a „*tengerészeket*” szidta.⁷⁶⁰

Azt, hogy fennállt a zsidóellenes atrocitás lehetősége, Czirbus István főhadnagynak, a makói és később Csanád vármegyei nemzetőrparancsnoknak az 1969-es visszaemlékezése támasztja alá. 1919 januárjában, amikor dr. Vidor Rezső a városi közéleti ügyosztály vezetője azzal kereste fel, hogy elfogyott a segélypénztár pénze, Czirbus

⁷⁵⁶ Tarnay, 1929: 51.

⁷⁵⁷ Uo. 53.

⁷⁵⁸ Petrovics, 1921: 8.

⁷⁵⁹ Uo. 31.

⁷⁶⁰ Uo. 60.; Lásd még Tarnay, 1929: 58.; MNL CSML ML, XV.50. C01. Czirbus István visszaemlékezése, 1969: 8–10.

rögtön tudta, mit kell tennie. Kecskeméti Árminnal,⁷⁶¹ a város neológ főrabbi-jával tárgyalt, akinek azzal érvelt, hogy „fontos érdeke a zsidóságnak is, hogy a honvédi szegénység ne legyen kénytelen a gazdag zsidó emberek üzletét – lásd Gombó üzlet – kirabolni. Adomány formájában fizessenek be pénzt lehetőségük szerint, hisz most adót úgy sem fizetnek”. A Kecskeméti Ármin főrabbi-val folytatott – számára minden bizonnyal egyfajta fenyegetéssel felérő – „tárgyalás” sikerrel járt, Czirbus állítása szerint több mint egymillió korona váltságdíj érkezett be a zsidó kereskedőktől a város pénztárába,⁷⁶² amit akár egyfajta védelmi pénzként is felfoghatunk.

Hogy ez az eset megtörtént-e, illetve valóban így történt-e, nincs kontrollforrásunk, a makói eseményekről egyébként részletesen beszámoló Petrovics György polgármester sem említi meg. De akár történhetett így is. Mindenesetre abban, hogy Czirbus azonnal tudott reagálni a problémára, és pontosan tudta, kitől lehet pénzt szerezni – a korábbi makói zsidó hadiszállítóktól⁷⁶³ –, abban benne lehetett némi zsidóellenes ellenszenv is a részéről, amit emlékiratában persze nem hangsúlyozott. Erre bizonyosság egy a *Makói Ujság*-ban 1919. február 13-án a nemzetőrség munkáját kritizáló cikkre⁷⁶⁴ adott reakciója, amelyben minden bizonnyal Ligeti Bélának,⁷⁶⁵ a lap szerkesztőjének címezve

⁷⁶¹ Kecskeméti Ármin (1874–1944) történész, irodalomtörténész, 1898-tól haláláig a makói neológ hitközség főrabbi-j, 1921-től a rabbiképző intézet vezérlőbizottságának tagja, 1931-től a szegedi tudományegyetem magántanára, több tudományos munka szerzője. 1944-ben deportálták, az ausztriai strasshofi táborban halt meg.

⁷⁶² MNL CSML ML, XV.50. C.01. Czirbus István makói nemzetőrparancsnok visszaemlékezése, 1969: 23.

⁷⁶³ Czirbus még ötven év elteltével is pontosan emlékezett, kik voltak ezek a hadiszállítók, bár mindezt Vidor Rezső szájába adva, aki kérésére „[e]lkezdi sorolni őket: Montághék, Telcsék, Iritzék, ezek kereskedők, a nagy hagymás »pájeszok«, Batkákék stb. A fások közül Schwartzék, Löwingerék, Löwenbach pék kenyérgyár és üzlet, és még egy féltucat nevet mond el”. Uo.

⁷⁶⁴ A cikk egy megbeszélésről számolt be, amelyet azért hívtak össze, mert „az utóbbi napokban aggasztó és sajnálatos esetek fordultak elő, melyeken a nemzetőrség állítólag igen gyatrán állotta meg a helyét”. Az írás konkrét eseteket is megemlélt. A közrendészet javítása Makón. *Makói Ujság*, 1919. február 13., 2. Az egyik esetről, a mázsaháznál lezajlott juhárverésen történt, nemzetőröket ért atrocitásról lásd MNL CSML ML, XVI.51. 104. 130. A Csanádvármegyei Nemzetőrség Parancsnokságán felvett jegyzőkönyv, 1919. február 12.

⁷⁶⁵ Ligeti Béla (1883–?) újságíró, 1912–1920 között a *Makói Ujság* szerkesztője, ezt követően a *8 Órai Ujság* munkatársa, majd a lap közgazdasági rovatának vezetője. 1944-ben deportálták.

egyebek között megjegyezte: „[e]gyébként pedig, hogy a nemzetőrség megbízható és fenntartotta a rendet, kérdezzé meg a b[ecses]. cikk-író úr a hitsorsosai közül, hogy kiknek görbült meg a haja szála a forradalom óta, holott az a legtöbb városban megtörtént”.⁷⁶⁶

Mindez azonban, mint a tapasztalatok mutatták, Makón talán még igen, de a megye községeiben már nem védte meg a zsidókat az őket ért atrocitásoktól. Sőt, egyes községi elöljárók zsidóellenessége akár még szíthatta is az indulatokat. Unger Kálmán mezőkovácsházi községi jegyző azzal utasította el a tőle védelmet kérő Róth Salamont, hogy „zsidókat nem védünk meg!”⁷⁶⁷ A célpontok azonban – mint korábban érintettük – a községekben sem a személyek, hanem az üzleteik és a vagyontárgyaik voltak. Ez egyébként többé-kevésbé országosan is így volt. Az *Egyenlőség* című hetilap szerint „a pogromok meglegedtek azszal, hogy földönfutókká tették a zsidókat: életükre nem törtek”.⁷⁶⁸

A kép persze ezzel együtt árnyaltabb és összetettebb volt: a szakirodalom számontart olyan eseteket, amikor zsidók estek áldozatául a lázadóknak, sőt, antiszemita pogromokról is beszélnek az 1918–1919-es események kapcsán.⁷⁶⁹ Ilyen esetek azonban Csanád vármegyében nem fordultak elő. Míg a zsidók vagyonát ért káresetről szinte minden településről maradt információnk, addig az őket ért fizikai erőszakról mindössze néhány helyről van tudomásunk. A nagybánhegyesi Czinner Pál meggyilkolását korábban már ismertettük. Ehhez itt talán annyit érdemes még hozzátennünk, hogy a 15 éves fiút megölő Markó Sámuellel és Szvoren Pállal szemben utóbb büntetőeljárást folytattak. Ennek során a 16 éves Markót, aki ittassággal védekezett, elítélték, bár „a nagyfokú enyhítő körülmények figyelembe vételével” elsőfokon mindössze 8 hónapi fegyházra, ellenben Szvorent, aki szintén közvetlen részese volt a gyilkosságnak,

⁷⁶⁶ MNL CSML ML, XVI.201. 417/1919. Kontra a Makói Ujság f. hó 13-án kelt „Közrendészet javítása Makón” című cikkére, 1919. február 13. Lásd még Szerkesztői üzenet Czirbus István főhadnagy, nemzetőrőparancsnok úrnak. *Makói Ujság*, 1919. február 15., 3.

⁷⁶⁷ A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 16., 6.

⁷⁶⁸ A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 23., 2.

⁷⁶⁹ Kádár–Vági, 2010; Vági, 2017. Az 1918-as antiszemita megnyilvánulásokról és pogromokról Közép- és Kelet-Európai kitekintésben lásd Miller, 2022.

felmentették.⁷⁷⁰ Bár a per iratai nem maradtak meg, aligha járunk messze az igazságtól, ha az ítélet tükrében feltételezzük, hogy a szegedi törvényszék meglehetősen elfogultan és ebből következően feltűnően enyhén ítélte meg a történeteket.

Miközben más vallású megtámadottak esetében ilyen atrocitás nem történt, fiatal zsidó leányok terhére elkövetett nemi erőszak két helyen is előfordult a vármegyében az 1918. novemberi zavargások idején. Bizonytalanabbak vagyunk a mezőkovácsházi esettel kapcsolatban, mert erről egy sajtóbeli utaláson kívül semmilyen adatot nem sikerült találnunk.⁷⁷¹ A másik eset Magyarbánhegyesen történt, ahol a kirabolt Weisz Benjámín kereskedő 16 éves leányát, a „nemileg érintetlen” Weisz Bertát egy jó módú gazda és két hazatért katona brutálisan megerőszakolta, s az erőszaknál állítólag asszonyok is jelen voltak, akik lefogták a lányt.⁷⁷² Egy 1918. november 11-i csendőrségi jelentés szerint még ennél is többen, összesen 8 férfi és 2 nő vett részt az erőszakban.⁷⁷³ Azt, hogy az elkövetők valójában hányan is voltak, s ott valóban jelen voltak-e a lányt lefogó asszonyok, pontosan nem tudjuk. De egy bírósági ítélet – melynek indoklása megint csak figyelemre érdemes – arra utal, hogy három helybeli személy, ifj. Balázs Pál, Matuz Lajos és Barta István részese volt az erőszaknak, akik „*mint nős emberek, a házassági hűséget sértették meg, midőn egy idegen nővel házasságon kívül nemileg közöskültek*”, s ezzel „*Weisz Berta sértett férjhezmenetelének lehetőségét csökkentették*”. A Szegedi Királyi Ítéltábla – a nemi erőszak mellett rablásban is bűnösnek találva őket – másodfokon Balázst és Matuzt három, míg Bartát kétévi fegyházra ítélte.⁷⁷⁴

⁷⁷⁰ Halálra szurkálta a bátyja gyilkosát. *Szegedi Friss Ujság*, 1924. május 4., 1.; Egy száz őszirózsza az októberi forradalom napjairól. *Szegedi Új Nemzedék*, 1924. szeptember 6., 2.

⁷⁷¹ A forradalom szenvedései. *Egyenlőség*, 1918. november 16., 6.

⁷⁷² Tarnay, 1919d: 276.

⁷⁷³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 58. Simon József őrmester távirata a csendőrség országos felügyelőjéhez, 1918. november 11.

⁷⁷⁴ MNL BÉML, IV.436.b. 3749/1927. A Szegedi Királyi Ítéltábla B. 940/1925. sz. ítélete, 1925. szeptember 23.

Az 1918. november eleji erőszakhullám idején a zsidókat ért anyagi károkról nincsenek teljes körű és megbízható kimutatásaink. A *Makói Ujság* 1919. január 19-i száma közzétett egy adatgyűjtést, amelyben a kárt szenvedett kereskedők és iparosok névsorát és kárértékeit tették közzé. A lista messze nem teljes, mindössze 13 település adatait tartalmazza, de még azokat sem teljeskörűen. Mindenesetre a felsorolt 77 személy túlnyomó része zsidó kereskedő volt, nem zsidó iparosok zömmel a nagylaki névsorban találhatók. Az addig beérkező bejelentések alapján kimutatott kárérték 9,5 millió korona volt, de a lap legalább 15 millió koronára becsülte az összes kárt, ami a vármegyét érthette az erőszakhullám napjaiban.⁷⁷⁵ Hogy e becslés helytálló volt-e, nem tudjuk, de az biztos állítható, hogy ennek nagyobb részét a zsidó kereskedők kárai tették ki.

Habár az 1918. november eleji erőszakhullám agresszív megnyilvánulásai a rákövetkező napokban elcsitultak, a zsidóellenesség a későbbiekben is megmaradt. Az Országos Propaganda Bizottság 1919. január végén kérdőíveket küldött ki a vármegyékbe, hogy felmérjék a lakosság hangulatát, főbb problémáit. Nagy Gyula,⁷⁷⁶ a Központi járás helyettesítő főszolgabírója egyebek között azt jelentette, hogy „*antiszemita mozgalom mindenütt*”. Ezt vette át a megyei jelentés is: „[a] járás egész területén *antiszemita áramlat érezhető*”.⁷⁷⁷ Hasonló volt a helyzet a Mezőkovácsházi járásban is. A magyarbánhegyesi közhangulatot például jól mutatja, hogy az 1918. novemberi erőszakos cselekedetek nyomán őrizetbe vett elkövetők elhúzódo vizsgálati fogsága öt hónap elteltével igen komoly felháborodást váltott ki a községben. A mielőbbi szabadon bocsátásuk érdekében 1919. március 18-án Szócs Áron kormánybiztoshoz levelet író

⁷⁷⁵ A forradalom kárvallottjai. *Makói Ujság*, 1919. január 19. 1–2.

⁷⁷⁶ kallói Nagy Gyula (?–?) 1902-től a Temes vármegyei központi járásban közigazgatási gyakornok, 1905-től a Lippai, 1907-től a Fehértemplomi járásban szolgabíró, 1911-től Temes vármegyei tiszteletbeli főszolgabíró, 1913-tól a Vingai, 1918-tól a Fehértemplomi járás főszolgabírója. 1918 végén Csanád vármegyébe menekült, ahol a Központi járáshoz osztották be, itt 1919. januártól helyettesítő főszolgabíró, 1923-tól 1937-ig, nyugdíjba vonulásáig kinevezett főszolgabíró.

⁷⁷⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 382/1919. A Központi járás főszolgabírójának feljegyzése az Országos Propaganda Bizottság kérdőívére, dátum nélkül. A megyei jelentést közli: Sipos, 1991: 116–118.

Zachariás Béla községi jegyző egyebek közt azzal érvelt, hogy „[a] *terheltek legnagyobb része apróbb vétségekért lett büntetve, ekként pedig öt havi elzárítás által megszenvedtek, sőt túlszenvedtek*”. Zachariás az érvei közt még azt is felhozta, hogy „*a terheltek hozzátartozói köréből nem lehet kiirtani azon meggyőződést, hogy e szokatlan hosszú vizsgálati fogság a zsidók működésének következménye, minél fogva eddig felekezeti villongásoktól mentes községünkben [a] zsidó polgártársaink iránti gyűlölet jelei kezdenek mutatkozni*”.⁷⁷⁸ Zachariás a községben uralkodó állapotokat egy robbanás előtt álló „*tűlfűtött kazánhoz*” hasonlította, s ebben nem kis része volt az előbbi okokból szított antiszemitizmusnak, amely már része lehetett annak a toposznak, amely a világháborús összeomlás és a forradalmak miatti bűnbakképzés alaptételét jelentette, miszerint a felelősség a bekövetkezett eseményekért az összeesküvést szövő zsidókat terheli.⁷⁷⁹

Igazságtétel

A lázadók igazságtétele egy az ösztönös fosztogatásnál tudatosabb cselekedet volt, s talán leginkább a „*morális ökönmia*” fogalmával írható le. E fogalmat Edward Palmer Thompson alkalmazta arra a jelenségre, amelyre a 18. században gyakori éhséglázadások motivációit vizsgálva figyelt fel. Míg a történészek hajlamosak voltak ezeket egyszerű dühkitörésnek tekinteni, Thompson úgy vélte, hogy e lázadások mögött a tudatosság és a következetesség is felfedezhető volt, mely a kapitalizmus előtti paraszti erkölcsiségre, a „*morális szempontok által korlátozott gazdaság*” elvére vezethető vissza. Thompson úgy vélekedett, hogy „*minden gazdasági szereplőnek megvolt a maga funkciója a közösségben, a tömeg pedig ezen szabályok felrúgására reagált zavargásokkal, és a teljes közösség konszenzusának támogatása mellett akarta kényszeríteni a normák érvényesülését, hogy tehát a gazdaság erkölcsi*

⁷⁷⁸ MNL CSML ML., IV.401.b. 443/1919. A magyarbánhegyesi községi jegyző jelentése, 1919. március 18.

⁷⁷⁹ Erról bővebben lásd Szeberényi, 1929: 21–22.; Paksy, 2013; Völgyesi, 2016: 209–228.; Hatos, 2021b: 95–117. A németországi analógiáról lásd Jahr, 2010. A zsidó mint bűnbak sztereotípiáról átfogóan lásd Allport, 1999: 305–310.

elveik szerint működjék. Vagyis távolról sem ösztönös és primitíven automatikus reakcióról van szó”.⁷⁸⁰ Thompson szerint a kenyér árának felemelését, illetve az adott árért kapható mennyiség vagy a minőség csökkentését a lázadók tisztességtelennek tartották, s a rajtuk való nyereszkeskedést kívánták a lázadással megtorolni. Az ősi egalitarizmus-eszményt támasztotta alá, hogy a lázadók a megtámadott kereskedők vagy malmok készleteit lefoglalták, azokat igazságos áron kimérték, a vételárral pedig elszámoltak.⁷⁸¹ „A tömegeket úgy tekinthetjük, hogy politikai és erkölcsi hagyományaik hatására lázadnak fel, amelyek legitimálják, sőt, kiváltják az erőszakot” – írta erről Natalie Zemon Davis.⁷⁸² Az erőszak, s az ezáltal végrehajtott önbíráskodás, azaz a „megbosszulás” tehát eszköze volt a moralitás és a rend helyreállításának,⁷⁸³ amely fontos pillére volt a paraszti társadalomnak. Ezt az értékrendet Tárkány Szűcs Ernő a következőképpen foglalta össze: „[a paraszti] közvélemény kifogásoló értékítéletét, nézetét külsőleg is megnyilvánuló, egyéni, csoportos, esetleg különböző eszközökkel, formákkal fejezte ki olyan egyének felett, akik a megszokott rendtől akár tulajdonságukkal, akár magatartásukkal eltértek, akik a rendet megszegték, megsértették. A közvélemény célja ilyenkor az volt, hogy a rendet az emberi tudat megfelelő alakításával helyreállítsa, eszköze pedig a kényszerítés és a megfélemlítés. A közvélemény a rendből folyó normáknak megfelelően elsősorban a rendbontó egyént, de a fellépés nyilvánossága által közvetve az egész társadalmat igyekezett a helyes magatartás kialakítására, fenntartásra készíteni. [...] Minthogy a közvélemény ítélkezése nem volt megfogható és állandó példához kötött, sokszor túlzás és hamis általánosítás is jellemezte”.⁷⁸⁴ Kétségtelenül valami hasonló jelenségre figyelhetünk fel, amikor a Csanád vármegyei erőszakhullám elkövetőinek motivációit vizsgáljuk, s szembesülünk azzal, hogy az ösztönös

⁷⁸⁰ Szijártó, 2021: 229–230.

⁷⁸¹ Uo. 229–231. Lásd még Hofer, 1994: 343.; Szabó, 2006: 189–191.; Gyáni, 2018: 265–267. Ilyen esetek 1918 novemberében is előfordultak. Révész Tamás erre egy adonyi népgyűlést idéz. Révész, 2020: 79.

⁷⁸² Davis, 2001: 140.

⁷⁸³ A paraszti önbíráskodásról lásd bővebben Tárkány Szűcs, 2003: 793–796.

⁷⁸⁴ Uo. 786–787.

fosztogatások mellett nagyon is tudatos elszámoltatásokra vonatkozó adatokkal találkozunk.

Ritkán fogható meg ilyen direkt formában, ezért különleges forrásnak tekinthető az a Csanádalberti községből megmaradt jegyzőkönyv, amelyben az eseményeket kézben tartó leszerelt katonák indokolták meg, kit és miért büntettek meg azzal, hogy a házaikat kirabolták. Lengyel János községi jegyzőnek az volt a bűne, hogy „[a] kérelmeket késedelmesen intézte el, s mikor valaki már eredményt várt, még az eső intézkedést sem tette meg. A felmentéseket késedelmesen hozta tudomásra. Az általa bérelt földeket a felmentettekkel munkáltatta meg, s ha nem akarták, a bevonultatásukkal fenyegetőzött. Asszonyokat fenyegetett, hogy házukat eladatja és kihajtatja őket legelni. Egy öreg asszonyt az ólba akart záratni. A tótokat folyton szidta, és úgy nyilatkozott, hogy tönkre fogja őket tenni”. Szemére vetették azt is, hogy községi készleteket megdézsmálta, ezt tételes kimutatással alá is támasztották. A jegyzőkönyv szerint a lakásában „50 liter szeszt, 14 liter rumot, 2 hordó petróleumot, 1 láda erős szódát, 76 kg mosószódát, 1 láda (100 kg) gyertyát, 18 zsák lisztet, 1 zsák szemes kávé, több süveg cukrot, igen sok (250) szivart és cigarettát, hatvan dobozt, k[örül]belül 200 pakli dohányt, k[örül]belül 8 doboz 5 kilós kocka-cukrot [találtak]. Mindezt a lakosság között kellett volna kiosztani, de ő eltulajdonította, míg a katonák családtagjai nyomorogtak”.⁷⁸⁵ Lengyel persze utóbb tagadta a mennyiségeket, illetve, hogy ezek a lakossági ellátási keretből származtak volna, és azt állította, hogy minden nála talált árut korábban, saját forrásból szerzett be. Egyebek között azzal védekezett, hogy „[a] lakossággal igyekeztem lehetőleg mindig jól bánni, de ha valaki nem kapott hadisegélyt, ha férje vagy hozzátartozója nem lett a katonai szolgálat alól felmentve, ha egy szökött katonát visszakísértek a csendőrök, ha valakinek hozzátartozója szabadságra nem jöhetett haza, ha a községbe cukor, petróleum vagy valami más nem érkezett, azért mindig a jegyzőt okolták, s voltak olyanok, akik ezt még meg is erősítették, így nem csoda, ha a jegyző a legnépszerűtlenebb ember lett a lakosság előtt; amit fokozott még az a körülmény is,

⁷⁸⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. A csanádalberti leszerelt katonák álláspontját rögzítő községi jegyzőkönyv, 1918. december 1.

hogy a magyar jegyző sohasem volt kedves a tót lakosság előtt, különösen azóta, mióta a községben az egyházi iskolákat a felsőbb hatóság államosítani akarta, ezt a községbeli vezető emberek minden eszközzel igyekeztek megakadályozni, mert féltek, hogy az iskolai oktatás körül eddigi befolyásuk megszűnik, ezért is jegyzőt okolták, azt mondván, hogy én el akarom magyarosítani a község lakosságát, ezért kell a magyar iskola”.⁷⁸⁶

Azt ugyanakkor, hogy a leszerelt katonák vádjai nem voltak megalapozatlanok Lengyellel szemben, jól mutatja az a fegyelmi eljárás, amelyet még 1918 nyarán folytattak le vele szemben a közigazgatási hatóságok.⁷⁸⁷ Tekintettel arra, hogy Lengyelt az egyébként akkor csak részlegesen beigazolódott vádak kapcsán Hervay István alispán a legenyhébb büntetéssel, dorgálással sújtotta, úgy tűnik, november elején a lázadó katonák ezért vették kezükbe az igazságszolgáltatást.

A katonák azonban nem érték be a jegyző megbüntetésével, a népítélet elérte azokat is, akik korábban visszaéléseket követtek el az otthon maradt családtagokkal szemben. Szlovák Béla írnoknak az volt a bűne, hogy az *„őrlési cédulákat csak jutalomért, 10 K[oroná]-ért, csirkékért, tojásokért állított ki, és akkor nagyobb mennyiségről is, mint amennyire az illetőnek igénye lett volna”*. Schreiber Áron kereskedőt viszont azért fosztották ki, mert *„készletei voltak, és abból nem adott, vagy igen drágán, esetleg személyválogatással adott csak. Árucikkeiért aránytalanul nagyobb értékű élelmiszereket követelt cserébe, és a gazdag fiúkat rávette, hogy hazulról lopjanak ilyeneket, és neki adják el. A felesége a néppel állandóan durva modorban beszélt”*.⁷⁸⁸

A leszerelt katonák közül kikerülő elkövetők szociális érzékenységét és a közös katonai szolgálat idején elmélyülő szolidaritásérzetét mutatja, hogy a jegyzői lakásban talált árucikket, valamint a Lengyeltől elvitt hat és a Szlováktól elvitt két hízott sertést nem

⁷⁸⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. Lukács János szabadságolt csanádalberti községi jegyző jelentése a főszolgabíróhoz, 1919. február 19.

⁷⁸⁷ MNL-CSML-ML-IV.463.b. 9068/1918. Lengyel János csanádalberti községi jegyző fegyelmi ügyében hozott ítélet, 1918. szeptember 29.

⁷⁸⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. A csanádalberti leszerelt katonák álláspontját rögzítő községi jegyzőkönyv, 1918. december 1.

maguknak tartották meg, hanem azok húsát szétosztották a község szegényei között.⁷⁸⁹

Az egalitarizmust, mint rendezőelvet igazolja egy másik községi eset is. Nagymajláthon a Brüll Hermann zsidó kereskedőtől elrabolt üszőt a fosztogatásban résztvevők kollektívan levágták, és azt az egész falura kiterjedő közös „*népvacsorán elfogyasztották*”, ahova még a község jegyzőjét is meghívták, aki eleget is tett az invitálásnak.⁷⁹⁰ Pitvaroson a mezőhegyesi állami birtok sertésállományát fosztogatók azt hangoztatták, hogy minden volt vagy jelenlegi katona néhány napon belül egy-egy tehenet kap, persze, a ménesbirtok terhére.⁷⁹¹ Tervük megvalósítása azonban a birtokot védő nemzetőrség és az időközben megérkező katonai erősítés miatt kudarcba fulladt.⁷⁹²

A szolidaritás és népi igazságosztás motiválhatta a püspöki uradalomban több katonatársával fosztogató püspöklelei Czirok Tézsla Istvánt is, aki a két ellopott és leölt disznó közül csak az egyiket tartotta meg magának, a másikat a hátsó szomszédjának, a hadiözveggy Szirovicza Ferencnének adta. Amikor utóbb felelősségre vonták a lopás miatt, azzal védekezett, hogy „*láttam azt a nagy nyomorúságot, amiben családjaink voltak*”.⁷⁹³ Elvett tehát attól, akinek volt, mert így találta igazságosnak. Persze, e gesztus ellenére nem lett belőle népmesei hős: az 1921. augusztus 15-i csendőrségi feljelentés ugyanis ezen túl még dologkerüléssel, szénalopással, magánlaksértéssel, hazardjátékkal és csalással is meggyanúsította.⁷⁹⁴

⁷⁸⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 3584/1919. A pitvarosi csendőrőrs jelentése, 1921. április.

⁷⁹⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 8703/1918. A nagymajláthi községi eljáróság jelentése, 1918. december 3.; MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 19. A nagymajláthi községi jegyző távirata a Központi járás főszolgabírójához, 1918. november 3.

⁷⁹¹ Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.

⁷⁹² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 24. és 25. A mezőhegyesi ménesbirtok igazgatóságának táviratai a Földművelésügyi Minisztérium gazdasági főigazgatójához, 1918. november 3.; Historia Domus, Mezőhegyes, 57.; MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Uo. 7291/1921. A községi eljáróság jelentése, 1921. május 6.

⁷⁹³ MNL CSML ML, IV.463.b. 6903/1921. Czirok Tézsla István kihallgatási jegyzőkönyve, 1921. augusztus 23.

⁷⁹⁴ Uo. A püspöklelei csendőrőrs jelentése, 1921. augusztus 15.

A csanádalbertyi igazságtételen kívül voltak más hasonló esetek is. Battonyán egy, a *Pesti Napló* 1918. november 12-i számában közölt cikk szerint a frontról hazatért katonák katonatanácsot alakítottak, és a „*hadiözvegyek ellen elkövetett állítólagos sérelmek miatt*” dr. Elesánszky Kázmér főszolgabíró, a községi jegyzőt⁷⁹⁵ és egy Gráf nevű kereskedőt felelősségre vonták. Őket állítólag halálra ítélték, de egy új vizsgálat nyomán tisztázni tudták magukat a vádak alól, és a katonatanács a halálos ítéleteket visszavonta, s két-kétezer koronára bírságolta őket.⁷⁹⁶ Az igazságtételbe bekapcsolódott a helyi nemzeti tanács is, amely „*november 7-i ülésén elcsapta Fodor Manót, a község főjegyzőjét, aki a háború alatt legelni küldte a kenyeret kérő asszonyokat*”.⁷⁹⁷ Pitvaroson november 2-án a hazatért katonák azért keresték fel Rohoska Mátyás iskolaigazgatót, mert ő volt a községi közlélmzés vezetője. A pincéjében őrzött egy hordónyi petróleumot szétosztották az időközben összegyűlt tömegnek.⁷⁹⁸ 1918. november 17-én a kunágotai nemzeti tanács Szarka Samu községi jegyzőt hivatalvesztésre ítélte, a községi előjáróságot pedig szélnek eresztette.⁷⁹⁹ Kövér Béla járási főszolgabíró közbenjárására november 23-án – az új kormányra tett esküt követően – visszafoglalhatták ugyan hivatalaikat, de Szarkával szemben oly erős volt a helyiek ellenszenve, hogy 1919. február 7-én „*Tolnai Gábor szocialista felolvasására*” Szarkát ismét és most már véglegesen elbocsátották.⁸⁰⁰

Esetenként a népi igazságtétel része volt a jegyzők nyilvános megalázása is, mint történt ez a kevermesi Kiss Vilmos esetében, aki azzal

⁷⁹⁵ Valójában Krupánszky István segédjegyzőt. *Historia Domus*, Kevermes, 115.

⁷⁹⁶ Battonyán a zavargók felosztottak egy nagybirtokot. *Pesti Napló*, 1918. november 12., 13.

⁷⁹⁷ Szilágyi, 1970: 33.

⁷⁹⁸ Bernula, 2000: 66.

⁷⁹⁹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 78. A kunágotai előjáróság távirata az alispánhoz, 1918. november 17.; MNL CSML ML, IV.408.b. 23778/1918. Szarka Samu községi jegyző jelentése, 1918. november 18.; MNL BéML, IV.436.b. 7535/1918. Csomor Lajos községi bíró levele a járási főszolgabíróhoz, 1918. november 23. Szarka egyébként november 4. óta „*személyes biztonságának veszélyeztetése miatt*” már nem töltötte be jegyzői tisztségét, őt Saja Imre adóügyi jegyző helyettesítette. Erről lásd MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 93. Saja Imre helyettesítő jegyző távirata az alispánnak, 1918. november 20.

⁸⁰⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának jelentése, 1919. február 18.

tudta elkerülni a háza felgyújtását, hogy arcon kellett csókolnia a „forradalmi elemek egyik leghangosabb tagját”, a visszataszító külsejű Bán Imrét.⁸⁰¹ Mindazonáltal a megváltást nem csupán ez a megalázkodás hozhatta meg a számára, hanem az is, hogy a forradalom diadalra jutásáról és a fosztogatók büntetlenségéről beszélt az összegyűlt tömeg előtt.⁸⁰²

Az igazságtétel legdurvább cselekménye 1919. január 13-án, Földeákon történt, ahol a tömeg bántalmazta az ellátási nehézségekért felelősnek tartott Urbanics Kálmán Központi járási főszolgabíró és Czuppon Endre községi adóügyi jegyzőt. Egy helyi beszámoló szerint a földeáki földmunkások csoportja már előző este megtervezte a másnapi erőszakos fellépésüket.⁸⁰³ A községben hivatalos ügyben megjelenő Urbanicsot szándékosan provokálták, majd, amikor menekülőre fogta, a felheccelt tömeg inzultálta. Ártani nem akartak neki, csak megszégyeníteni. Ezt egyébként Tarnay Ivor helyettes alispán is így gondolta, aki visszaemlékezésében arról írt, hogy „[a] tömeg hangulata azért nem volt vérszomjas, mert látva megcsúfolását, a férfiak maguk szólították fel az asszonyokat, akik a forradalomban mindig vadabbak szoktak lenni, a támadás abbahagyására. Meg akarták csúfolni [Urbanicsot], de nem megölni”.⁸⁰⁴ Adott esetben ez – a paraszti erkölcs szerint – nagyobb büntetésnek számított, mintha valóban megölték volna, hiszen a megalázás bélyegét a helyiek szemében örökre magán kellett viselnie.⁸⁰⁵ A brutálisan összevert Czupponnak nem csupán az volt a bűne, hogy a postáról akart csendőri segítséget kérni az Urbanicsot inzultáló tömeggel szemben. Egy korabeli jelentés szerint a vele kapcsolatos hangulat „a hadisegélyek megállapításánál helytelennek talált eljárása, a piacok vizsgálata alkalmával követett módszere és egy kisebb földbirtoknak bérbeadása miatt már úgy is elkecseregelt volt”.⁸⁰⁶ A Czuppon

⁸⁰¹ Historia Domus, Kevermes, 115.

⁸⁰² Uo.

⁸⁰³ MNL CSML ML, V.105.b. 1327/1919. A földeáki községi jegyző jelentése, 1919. december 24.; Uo. IV.463.b. 2445/1920. A földeáki csendőrőrs jelentése, 1920. június 15.

⁸⁰⁴ Tarnay, 1929: 60.

⁸⁰⁵ Szilágyi, 2000: 730–731.

⁸⁰⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 387/1919. Révész Oszkár községi helyettesítő jegyző jelentése, 1919. március 27.

elleni indulatkitörést minden bizonnyal felerősítette az is, hogy ő intézte korábban a hadisegélyeket, s állítólag ő is „legelni” küldte a népet.⁸⁰⁷

Földéhség

A marxista szakirodalom szerint „a Tiszántúlon, Békés, Csongrád és Csanád falvaiban már november első napjaiban a földkérdés kerül a középpontba. Reformátuskovácsházán és Vésztőn a földosztás gyakorlati lebonyolításával foglalkoznak”.⁸⁰⁸ A Csanád vármegyei adataink, pontosabban éppen az adatok hiánya nem erősíti meg ennek az állításnak a valóságtartalmát, bár tagadhatatlan, hogy a kérdés sok helyen folyamatosan napirenden volt, de érdemi lépések egy-két településtől eltekintve november első napjaiban nem nagyon történtek. Éppenséggel a példaként felhozott Csanád vármegyei Reformátuskovácsháza sem támasztja alá az idézett állítást, mert az ott forrásként hivatkozott 1918-as képviselő-testületi jegyzőkönyvben egy szó sem olvasható olyasmiről, hogy november 2-án a nemzeti bizottság tagjai a földosztás előkészítésével foglalkoztak volna.⁸⁰⁹ Sőt, az állítást éppenséggel cáfolja az az adat, hogy a képviselő-testület csak az 1918. december 27-i ülésén döntött arról, hogy „a földosztásban részesítendőek összeírására” egy tízfős bizottságot alakít,⁸¹⁰ holott az erre felszólító miniszteri rendelet már november 7-én megjelent.

A vármegye települései kapcsán mindössze egyetlen adatunk van arra, hogy erőszakos földfoglalás történt november első napjaiban, de az is inkább virtuális, sem mint valóságos volt. A *Pesti Napló* című fővárosi lap – nehezen ellenőrizhető – tudósítása szerint Battonyán a november első napjaiban megalakult munkástanács döntött úgy, hogy Purgly Emil földbirtokos 2400 holdas birtokából⁸¹¹ csak 500 holdat hagy meg,

⁸⁰⁷ Petrovics, 1921: 77.

⁸⁰⁸ Mészáros, 1962: 510., 565.

⁸⁰⁹ MNL BÉML, V.358.a. Reformátuskovácsházi képviselő-testület jegyzőkönyve, 1918. november 2.

⁸¹⁰ Uo. 1918. december 27. 44/1918. kgy. határozat.

⁸¹¹ Purgly birtoka 1918-ban valójában csak 1800 kataszteri hold volt. MNL CSML ML, IV.408.b. 5677/1918. Kimutatás Battonya községben lévő 100. kat. holdnál nagyobb gazdaságokról, 1918. április 2.

mondván, egy embernek ennyi is elegendő. Néhány napon belül azonban Purgly 14 ezer koronáért visszavásárolta a tőle elkobzott birtokot.⁸¹² Amennyiben valós volt a lap beszámolója, mindez arra mutat, hogy a munkástanács célja ekkor valójában itt sem a föld, hanem egészen egyszerűen egyfajta váltságdíj megszerzése volt.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a november eleji erőszakhullám résztvevői akár egy percre is megfélelkeztek volna a földhöz jutás kérdéséről, csupán azt állítjuk, hogy az első napokban nem ez volt napirenden. Ám a következő hetekben már mindez sarokpontként jelent meg a falusiak életében, és ezt a Károlyi-kormány politikája is erősítette, hiszen egészen másként kívánta kezelni a földkérdést, mint az elődjei.⁸¹³ A kilátásba helyezett földosztás híre a falvak népéhez is eljutott, amely felkavarta a helyiek életét. A vármegyei alispáni hivatal így hiába ajánlott munkaalkalmat a hazatérő katonáknak a Délvidéken, vagy a mezőhegyesi állami birtokon, „*az eljárásnak alig volt foganatja*”,⁸¹⁴ a katonák ugyanis a beígért földre vártak. A megyei gazdaságokban is gondot okozott a munkáskéz hiánya, sok helyen töretlen maradt a kukorica és a földben maradt a cukorrépa, mert a munkások vagy nem jelentkeztek, vagy olyan magas bérköveteléssel álltak elő, amely megfizethetetlennek bizonyult.⁸¹⁵

Ez viszont felborított mindent. A földműves társadalom legfőbb jellemzője ugyanis mindaddig a kiszámíthatóság és a tervszerűség volt. A föld megművelése pontos menetrendet és életritmust követelt. Az állatokat el kellett látni, a takarmányt meg kellett termelni, a földet fel kellett szántani, vetni, aratni, betakarítani kellett. „*A munkája tárgyával való bensőséges paraszti viszonyból következik egy nagyfokú felelősségtudat és kötelességérzet, amit a parasztember a rábízott földdel, állattal szemben érez*” –

⁸¹² Battonyán a zavargók felosztottak egy nagybirtokot. *Pesti Napló*, 1918. november 12., 13.

⁸¹³ A Károlyi-kormány földbirtokpolitikájáról részletesebben lásd Szemere, 1963: 28–97.; Mészáros, 1966: 18–89. A földreform kérdésének korszerű elemzésére lásd Sipos, 2009. Lásd még Hatos, 2018: 372–385.

⁸¹⁴ Tarnay, 1919a: 180.

⁸¹⁵ Uo. 180–181.

rögzítette ezt a mentalitást Jávor Kata.⁸¹⁶ Akinek volt földje, ezt tette, akinek nem, az bér munkát, idénymunkát, részes munkát vállalt, hogy a maga és családja megélhetését biztosítani tudja, hiszen a föld és a munka is alapvetően a családért érzett felelősségről szólt. Ugyancsak Jávor Kata szerint „[a] kötelesség nemcsak a földdel, de a családdal kapcsolatos viszonyoknak is alapvonása: a föld mindenekelőtt mint a család megélhetésének biztosítója volt fontos. A parasztnál azért másodlagos a profitszerzés, mert az elsődleges az, hogy a gazdaság a családnak megélhetést biztosítson”.⁸¹⁷

A háború a hagyományos társadalmi szerepek és értékrendek felbomlását, sőt, felborulását eredményezte. A frontot megjárt katonák egészen másként kezdtek nézni a körülöttük lévő világra és saját helyzetükre, s nem kívántak visszatérni a régi életükhöz. Ebben tagadhatatlanul nagy szerepe volt a körükben mind nagyobb teret nyerő szocialista agitációnak is. Gondolkodásukat két motívum befolyásolta: egyrészt a háborús szenvedések miatti jóvátétel, amely kezdetben féktelen mulatozásokban és fosztogatásokban, később pedig az államtól minél nagyobb pénzek (segélyek, támogatások) megszerzésében öltött testet, másrészt a nincstelenek esetében földszerzés, s ezzel a saját lábra állás vágya. „A földosztás gondolata [...] mindjobban behatolt a szegénysorsú, földnélküli lakosság lelki világába, ez idézte elő javarészt, hogy a más földjének megmunkálásában résztvenni többé nem akartak, ellenben igényt tartottak ellenszolgáltatás nélkül a már más által megművelt területekre” – foglalta össze az akkori gondolkodást Tarnay Ivor helyettes alispán.⁸¹⁸ Ugyanakkor a földnélkülieket sokkal inkább a föld haladéktalan birtokbavétele, sem mint a munkától való ódzkodás motiválta. De fontos volt a földszerzés azoknak is, akiknek volt már a birtokában valamekkora földterület. A néprajzi szakirodalom szerint „[a] paraszttársadalom legfőbb jellemzője a föld; tagjainak aspirációja a föld megtartása, gyarapítása, újabb terület szerzése”.⁸¹⁹ „Ha valakinek volt egy kis földje, oszt nem

⁸¹⁶ Jávor, 2000: 602.

⁸¹⁷ Uo.

⁸¹⁸ Tarnay, 1919a: 181–182.

⁸¹⁹ Molnár, 2000: 488.

szerzett rá, azt mondták, hogy igazán élte a napjait” – idézte a paraszti racionalitás e fontos elemét Hofer Tamás egyik adatközlője.⁸²⁰

Mindazonáltal rögzítenünk kell azt is, hogy a földszerzés 1918-ban nem volt a parasztság általános követelése.⁸²¹ A cselédek közül sokan voltak, akik nem tartottak igényt a földre. *„A vásárhelyi parasztok nemigön értötték a dolgot [ti. a földosztás ügyét – M. A]. ’19 januárjában azok a cselédök, akiknek a gazdájuknál addig is jó dolguk volt, újra elszegődtek hozzájuk*” – emlékezett a hódmezővásárhelyi Kérdő Szűcs Ernő a cselédek akkori gondolkodására,⁸²² s aligha lehetett ez másként a csanádi cselédek esetében sem, akik, mint látni fogjuk, nem földet, hanem a járandóságaik emelését kívánták. A földkövetelők ezért elsődlegesen azok a nincstelen zsellérek voltak, akik napszámosként, részes- vagy idénymunkásként keresték a kenyerüket, és azok a törpebirtokosok, akiknek volt ugyan valamekkora földjük, de nem volt elégséges az önálló egzisztencia fenntartásához.⁸²³

A föld a nincstelenek számára a szegénységből való felemelkedést, egyúttal *„a függetlenség és biztonság eszményét*” jelentette.⁸²⁴ Számukra – amivel Móricz Zsigmond szembesült 1918 decemberében a nagykunsági és hajdúsági parasztoknál tett látogatásakor – a kisbirtokos napszámosság státusza volt az a cél, amit elérhetőnek és elérendőnek tartottak. *„Az agrárszegénység [...], bár tudomásul vette munkás voltát és teljes vagy részleges kívülrakedését a parasztok közösségén, a birtokossá, azaz paraszttá válás vágyából formálta meg eszményeit: a paraszti létől remélte önállósodását*” – fogalmazta meg e törekvés lényegét Szilágyi Miklós.⁸²⁵ Ehhez azonban földre volt szükségük. Mint Móricz írta: *„[e]zeknek [a kisbirtokos napszámosoknak – M. A.] aranytalanul jobb dolguk van. Van egy kis házuk, kertjük, egy-két darabka földjük (csak a tíz hold alattiakat számítom). De már ezzel is gazdagok. Nem fizetnek lakbért, mert akár milyen magas is az adó, mégsem fizetnek száz*

⁸²⁰ Idézi Jávör, 2000: 603.

⁸²¹ Földnélküliek, akik nem akarnak földet. *Makói Ujság*, 1919. február 4., 1.

⁸²² Szent, 2008: 86.

⁸²³ A földosztási mozgalmak. *Makói Független Ujság*, 1919. március 21., 3.

⁸²⁴ Jávör, 2000: 603.

⁸²⁵ Szilágyi, 2000: 741.

koronát egy évre lakásért, mint a ház nélküliek. A földcskéjükben jóformán ingyen megterem a család számára való krumpli, a sertés számára való kukorica, a zöldség, süttötök: valóságos kincs és gazdagság. Sőt, ha az isten jó termést ad, meg eladni is van egy kis bab, egy kis krumpli, tudnak tartani néhány tyúkot s egy tojásért kapnak egy koronát... Igen, egy koronát kapnak a szomszéd birtoktalan napszámostól, aki ráébezik egy kis gyúrt tészta s elszakítja a szájától azt a koronát... Pedig ő épenúgy jár napszámba, mint amaz, sőt még jobban bírja, mert ő visz magával a kapáláshoz egy kis szalonnát is, amit a többi csorgó nyállal les... Kívánja tehát a vagyontalan földműves munkás, hogy neki is legyen ennyije. Hogy neki is részt adjanak a bűvös »terülj asztalkám« selymekendőből: a szent és életadó földből. Egyebet nem kíván. Ma nem kíván egyebet. Ma nem kell neki sem társadalmi reform, sem politikai jog, sem morális, vagy fizikai felszabadítás, ma ezt mind képviseli neki a falatnyi föld. Ő a mai keretekben akar boldogsághoz jutni, ő kisgazda akar lenni, hogy osztozzon végre azokkal a föld javaiban, akiket évszázadok óta irigyel. Ő nem akar egyebet, csak a negyvennyolcadiki földreform kiszélesbítését, s igazságos végrehajtását”.⁸²⁶

Ugyancsak Móricz írta a kabai parasztok vágyairól: „[m]egművelésnél a paraszt kisgazdaságok rendszerét ismerik s azt akarják. Cél a sok jószág. Két hold takarmány két lóra, egy tehénre; két–három hold kukorica 6–10 sertésre, egy anya, kétszeri szaporulatával; két hold kenyérnek való, búza, rozsa. Aztán répa, árpa, zab, konyhakert. Félíg tanya-rendszer: nyári félézre, télen bent a községben, hogy a gyerekek iskolába járassanak”.⁸²⁷ Nem akarták tehát felborítani a földbirtokrendszert, csupán maguk is részesedni akartak abból. Miként Móricz egyik földre vágyó interjúalánya fogalmazta: „Csak arról van szó, hogy mi urak legyünk, arról soincs szó, hogy ők kisebb urak legyenek!”⁸²⁸

A nincstelen számára tehát még a legkisebb a föld birtoklása is a „úri” státusz elérését jelentette. Az, hogy az általuk várt földreform csak az igazi „urak” rovására valósulhatott meg, kevésbé foglalkoztatta őket. Nyilván nem volt ez másként Csanádban sem.

⁸²⁶ Móricz, 1919: 37–38.

⁸²⁷ Móricz Zsigmond: Szocialista népkörben. *Pesti Hírlap*, 1918. december 15., 2.

⁸²⁸ Móricz, 1919: 25.

Amikor 1918. november 7-én megjelent Buza Barna⁸²⁹ földművelésügyi miniszter rendelete,⁸³⁰ mely szerint összeírandók azok, „*akik érdemesek arra, hogy földszerzésre irányuló jogos kívánságukat a kormány arra majd alkalmasnak látszó időben és módokon a lehetőségekhez képest elősegíteni igyekezzék*”, akkor Dombegyházán például „*megkezdődött a munkálat minden téren a földosztás irányában, a nép csak »földosztással« foglalkozott, tetszett neki az eszme. [...] Az egész élet a földosztás jegyében folyt most*”.⁸³¹ Az izgalmat csak növelte, hogy a Földművelésügyi Minisztériumból leküldtek a községbe egy Szotyori József nevű gazdatisztet, aki „*[a] földet kérőkről felvételeket csinált, s a parcellázásokról térképeket készített*”.⁸³² Ezt követően aztán hónapokig nem történt semmi, Makón például csak 1919. január 14-én kezdték meg a földet igénylők összeírását.⁸³³

Máshol azonban még az összeírás sem ment könnyen. Lukács István földeáki főjegyző 1919. január 21-án arról tájékoztatta Hervay István alispánt, hogy „*a volt katonák összeírására a képviselőtestület által kiküldött földműves csoport tagjai az összeírást nem teljesítették, azon oknál fogva, mert a budapesti földmunkások központi igazgatóságától azt az értesítést kapták, hogy a magyar földművelési miniszternek az összeírást elrendelő rendelete tárgyaltan, mivel a földfelosztás ugyanis újabb rendelet alapján fog végrehajtatni*”.⁸³⁴ Ehhez a helyiek igen komolyan tartották is magukat, és készültek a földosztásra. Az *Aradi Hírlap* 1919. január 12-i száma arról írt, hogy „*maga Návay Lajos mesélte el, hogy megjelent nála a földeáki nemzeti tanács küldöttsége és birtokán mindent, még őt magát is leltárba vette [...] kijelentették, hogy mindaz, amit*

⁸²⁹ Buza Barna (1873–1944) ügyvéd, újságíró, függetlenségi párti, majd Károlyi-párti politikus, országgyűlési képviselő, a Magyar Nemzeti Tanács tagja, 1918. október 31. és 1919. március 21. között földművelésügyi miniszter. Ezt követően visszavonult a politikától, ügyvédként tevékenykedett.

⁸³⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. Buza Barna földművelésügyi miniszter körlevele, 1918. november 7. Az összeírásokkal kapcsolatban lásd még Uo. IV.408.b. 1148/1919. iratcsomó.

⁸³¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A dombegyházi községi jegyző jelentése, [1921. április].

⁸³² Uo.

⁸³³ Földet igénylők összeírása. *Makói Ujság*, 1919. január 14., 2.

⁸³⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. Lukács István földeáki főjegyző jelentése a főszolgabíróhoz, 1919. január 21.

ők leltárba fogtak, közvagyon, és tavasszal fel fogják osztani”,⁸³⁵ Királyhegyesen ugyan elkészítették az összeírást, azt azonban a helyi munkástanács elvette a jegyzőtől, és nem is adták vissza, Püspöklelén pedig – akkor még – végre sem hajtották az összeírást. A beküldött adatok alapján Ambrózfalván 121, Apátfalván 675, Csanádalbertin 147, Magyarcsanádon 286, Nagymajláthon 38, míg Pitvaroson 582 igénylőt írtak össze.⁸³⁶

Kunágotán – egy Tolnai Gábor nevű budapesti munkás agitálására – a helyi parasztok maguk kezdtek hozzá a földosztás előkészítéséhez. Tolnai – gyári munkás létére – igen agilisan képviselte a földosztás ügyét, amit jól mutat az is, hogy 1918. december 26-án résztvett a Magyarországi Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége budapesti nagygyűlésén, ahol a Munkástanács 1918. december 20-i ülésén elfogadott birtokpolitikai elképzeléseket ismertették.⁸³⁷ Habár a tanácskozáson a föld szocializálására vonatkozó radikális elképzelések is hangot kaptak, a vitához hozzászóló Tolnai mérsékeltebb álláspontot képviselt. Mások mellett azon a véleményen volt, hogy *„az ország földműves társadalma még nem érett meg”* a kommunizálásra, ezért ő is a nagygyűlés elé beterjesztett szociáldemokrata határozati javaslatot támogatta,⁸³⁸ amely utóbb a Buza Barna-féle földreform-törvényben is megjelent.⁸³⁹

Ugyanezt az álláspontot képviselte Tolnai 1919 végétől Kunágotán is. Egy későbbi beszámoló szerint *„Tolnai gyűléseket tartott, amelyeken, bár rossz szónok és meglehetősen primitív gondolkodású ember volt, megnyerte maga számára a szegényparaszságot. Ismerte az agrárszocialista mozgalmak követeléseit és*

⁸³⁵ Idézi Hajdu, 1958: 126–127.

⁸³⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. A Központi járás főszolgabírójának jelentése az alispánhoz, 1919. február 7.

⁸³⁷ Lásd erről MMTVD, 1956: 382–384. A Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt agrárjavaslata a Munkástanács ülésén. A nagygyűlés által elfogadott határozati javaslatot lásd A földműves kongresszus elfogadta a szociáldemokrata párt javaslatát. *Pesti Hírlap*, 1918. december 27. 2–3.

⁸³⁸ A földmunkások és a birtokreform. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 27., 4. Lásd még A földbirtokreform-tervezetet az országos értekezlet egyhangúan elfogadta. *Népszava*, 1918. december 27., 5.; A birtokreform és a földmunkások. *Az Újság*, 1918. december 27., 3.

⁸³⁹ Az 1919. évi törvények gyűjteménye, 1919: 84–143. XVIII. néptörvény a földművelő nép földhöz juttatásáról.

*azokat most szépszerével akarta megvalósítani. Összeírta azokat, akik földet szeretnének, megalakított egy bizottságfélét is és összehívta a földesurakat. Rá akarta bírni őket, hogy önként mondjanak le birtokukról a szegénység javára. Ötszáz holdat meghagytak volna mindegyiknek, a többit pedig szét akarták osztani. A földesurak húzódoztak és fogcsikorgatva hallgattak. Végülis nem lett semmi az egészből, jött az ellenforradalom”.*⁸⁴⁰

A föld iránti vágy ezzel együtt szinte mindenütt igen erőteljes volt, egy 1919. februári vármegyei jelentés szerint „*Tornya községen kívül mindenütt észlelhető*”.⁸⁴¹ „*Csak kevésbé kellett mélyebben gondolkodni, s belátható volt, hogy a földosztás problémáját úgy, amint az akkori kormány hirdette, máról holnapra megoldani nem lehetett. A nép azonban hitelt adott, s komolynak tartotta a hirdetett földosztást*” – írta 1921-ben az akkori helyzetre visszatekintve Hegedűs Pál dombegyházi községi jegyző,⁸⁴² s nyilván hasonlóképpen gondolkodtak a többi község lakói is.

Csanádapácán 1919 januárjában a képviselő-testület hozott határozatot arról, hogy az összeíró bizottság mielőbb kezdje meg az összeírásokat, meghatározták a felosztható nagybirtokok sorrendjét, és levélben fordultak a Földművelésügyi Minisztériumhoz, hogy „*a község lakosai érdekében a földkiosztást lehetőséghez képest itt kezdje legelőbb*”.⁸⁴³ 1919. január 21-én a Nagybánhegyesi Földműves Egylet választmánya hozott határozatot arról, hogy küldöttséget meneszt a minisztériumba, mert „*a birtokreform végrehajtása évekre nem odázható el*”.⁸⁴⁴ Az egyletnek 1800–1900 tagja volt, közülük 500–600 személy semmilyen földtulajdonnal nem rendelkezett. Őket az 1100 holdas Dessewffy-féle hitbizományból, valamint a Montag fivérek és Hász Antal itteni birtokaiból kívánták kielégíteni.⁸⁴⁵ A nagybánhegyesi küldöttség február 2-án közvetlenül

⁸⁴⁰ Seres, 1947: 334.

⁸⁴¹ A jelentést közli Sipos, 1991: 117.

⁸⁴² MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A dombegyházi községi jegyző jelentése, [1921. április].

⁸⁴³ Idézi Miklya, 1962: 77–78.

⁸⁴⁴ MNL CSML ML, IV.401.b. 383/1919. Kivonat a Nagybánhegyesi Földműves Egylet választmánya 1919. január 21-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvéből.

⁸⁴⁵ Uo. Feljegyzés a jegyzőkönyvi kivonat hátoldalán.

a miniszternek adta át a követeléseket, melyre azt a választ kapták, hogy a hónap második felében egy bizottság fogja felmérni a lakossági igényeket.⁸⁴⁶ Reformátuskovácsházáról 1919. február 20. körül indítottak delegációt a miniszterhez, ugyancsak a földosztást sürgetve.⁸⁴⁷ Dombiratosról szintén járt küldöttség Budapesten, ők „a földbérleti reform összeírási jegyzékét” adták át a miniszternek.⁸⁴⁸ Arról azonban nem találtunk adatok, hogy a parasztok 1919 februárjában fegyverkeztek volna a földosztás sürgős végrehajtása érdekében, miként azt Mészáros Károly állította.⁸⁴⁹

Az érdekelt földművesek nagyon racionálisan gondolkodtak. Az Országos Propaganda Bizottság 1919. január végi kérdőívére a vármegyei alispán egyebek között a következőket válaszolta az itteni helyzetről: „[a] központi járás lakossága bizalmatlanul várja a földosztást, mert azon a nézeten van, hogy 10 hold földből megélni nem lehet. Battonyán az előjáróság a földéhséget eloszlatja, mert valószínűnek látszik az, hogy a nagybirtokosok az 1919. gazdasági évre nagyobb területet engednek majd a lakosságnak feles művelésre”.⁸⁵⁰ Amikor azonban belátható közelségbe került a földhöz jutás lehetősége, a racionalitás is háttérbe szorult.

Az 1919. február 16-án kiadott Buza Barna-féle földtörvény meghirdetése ugyanis még inkább aktivizálta a falvak népét. Nagy Gyula, a Központi járás helyettesítő főszolgabírója 1919. február 25-én azt táviratozta a földművelésügyi miniszternek, hogy „[k]özmegnyugvást keltene, ha a püspöklelei püspöki uradalom földje mielőbb felosztásra kerülne. Ily irányba sürgős intézkedést kérek”.⁸⁵¹ A püspöki uradalom földjére azonban nem csupán a helybeliek, hanem a környező települések, sőt a megyeszékhely Makó földbérlői is igényt tartottak. Makón ugyanis szintén nem volt

⁸⁴⁶ MNL BéML, IV.436.b. 1236/1919. A községi segédjegyző jelentése, 1919. február 12.

⁸⁴⁷ Mészáros, 1962: 565.

⁸⁴⁸ MNL BéML, IV.436.b. 1236/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. február 24.

⁸⁴⁹ Mészáros, 1962: 565.

⁸⁵⁰ A jelentést közli Sipos, 1991: 117.

⁸⁵¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. Nagy Gyula helyettesítő főszolgabíró távirata, 1919. február 25.

felosztható nagybirtok. A város terjedelmes határában mindössze 15 olyan birtokos volt, akinek birtokmérete meghaladta a száz holdat, és közülük is csak három, akinek 200 holdnál nagyobb birtoka volt.⁸⁵² Sok makói hagymakertész korábban a Marostól délre, a kiszombori határban bérelt földeket, de ezektől a szerb határzár hermetikusan elzárta őket, így igen nagy volt a földéhség a városi földművesek körében is. Az itteni földnélküliek számára így elérhetőnek csak a szomszédos püspöki uradalom bizonyult. *„Makó népének igen nagy rétege [...] földnélküli, az a nép földnélküli, amelyik a legjobban tud bánni a földdel, amelyik, évtizedek tanúságai szerint a földön a legintenzívebb kertgazdaságot folytatta. Makó népének ez a rétege okvetlen kell, hogy földhöz jusson. Ez a szorgalmas nép fog tudni mit csinálni a földdel. Ezt a népet nem kell megtanítani a többtermelésre. Ez a nép megmutatta évtizedeken keresztül, hogy mi a többtermelés”* – érvelt igen hatásosan a *Makói Független Ujság* cikkírója a makóiak földigényének itteni kielégítése mellett.⁸⁵³ Csanádapácán helyi lakosság vágyainak középpontjában szintén a földszerzés állt. Ennek érdekében a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének helyi csoportja február 21-én kérelmet nyújtott be Szöcs Áron kormánybiztoshoz a földosztás haladéktalan megkezdése érdekében. Ők főként veteményföldet követeltek.⁸⁵⁴

A kialakult helyi viszonyok mindazonáltal magukban rejtették az újabb erőszak lehetőségét. Náray Lajos földeáki birtokos, országgyűlési képviselő már 1919. január közepén, három nappal az Urbanics Kálmán Központi járási főszolgabíró elleni atrocitást követően, Petrovics György kormánybiztoshoz írt levelében pontos láttelepet adott a lehetséges következményekről: *„[i]ly viszonyok között kétségtelennek látszik, hogy a földosztás jelszavának a hatása alatt az izgalom újult erővel fog kitörni, mihelyt a földosztás konkrétabb alakot fog ölteni. Sőt, már kedden [1919. január 14-én – M. A.] azt izenték ki, hogy legközelebb kijönnek a földet felmérni, és hozzáátették,*

⁸⁵² MNL CSML ML, IV.408.b. 5677/1918. Makó város határában levő 100 holdnál nagyobb birtokosok névjegyzéke, 1918. március 31.

⁸⁵³ A makói és csanádi földosztás. *Makói Független Ujság*, 1919. február 26, 2.

⁸⁵⁴ MNL CSML ML, IV.401.b. 288/1919. A Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének csanádapácai csoportja kérelme, dátum nélkül (1919. február 21.)

hogy azt szeretnék látni, hogy bárki is nekik ellentmondani merészel. Nyilvánvaló, hogy mindazokban a községekben, ahol »felosztásra megérett« nagyobb földbirtokok és »elűzendő« nagyobb birtokosok vannak, a türelmetlen földosztók dübe előbb vagy utóbb erőszakos tényekben fog megnyilatkozni, és bármily engedékeny legyen is az ember, mégis a nép, a mai »felvilágosodott« nép szemében a birtokos és családja ellenség lesz, akivel szemben minden erőszak megengedettnek látszik».⁸⁵⁵ Návay szerint „a nép szemében felosztás alá kerülendő birtokok és »kisajátítandó« földbirtokos »herék« vannak”.⁸⁵⁶

1919 elejétől több helyen fordultak elő önkényes földfoglalások a vármegye községeiben. Ezekről kevés konkrét adatunk van, de szinte biztosan olyan nagyobb birtokosok kárára történhettek, akik a rendvédelmi szervek fellépésének hiányában képtelenek voltak földjeiket megvédeni a betolakodóktól. A Belügyminisztérium ugyanis tudatosan fékezte a fegyveres erők igénybevételét.⁸⁵⁷ Voltak birtokosok, akik éppen ezért önvédelmi alakulatokat szerveztek földjeik megvédése érdekében. Montag István nagybánhegyesi földbérő 24–25 főből álló, gépfegyverrel is felszerelt csapattal védte a területét.⁸⁵⁸ De nem mindenki tette, vagy tehette ezt meg. Tarnay Ivor helyettes alispán arról írt egy jelentésében, hogy „[a] forradalmi események [...] a legtöbb gazdaságban anarchikus állapotokat teremtettek, sok helyütt ki is fosztották azokat. A földek önkényes birtokba vétele, vagy saját haszonra való megmunkálása csak következménye volt a novemberi eseményeknek. Rendszeres gazdasági munkáról természetesen nem lehetett szó, másrészt a forradalom egyik sajátos kísérő jelensége, a munkakerülés százazrekre menő kárral járt”.⁸⁵⁹

Azt ugyanakkor szükséges rögzítenünk, hogy a földfoglalások sem szervezettnek, sem rendszerszerűnek nem nevezhető, elszigetelt, egyedi esetek voltak Csanád vármegyében, melyek komoly visszhangot nem is váltottak ki, s az említésen túl nyomuk nem is igazán maradt meg.

⁸⁵⁵ Petrovics, 1921: 78.

⁸⁵⁶ Uo. 79.

⁸⁵⁷ Tarnay, 1919c: 245.

⁸⁵⁸ Fancsovits, 1969: 100.

⁸⁵⁹ Tarnay, 1919c: 248.

Habár többfelé és rendszeresen voltak e tárgyat érintő gyűlések, a földre vágó parasztok többsége, még ha mind türelmetlenebbül is, de a törvényes megoldásra, s a kormány intézkedésére várt, különösen annak tükrében, hogy a kormányzat egyértelművé tette, nem fogják elismerni az önkényes földfoglalások jogszerűségét.⁸⁶⁰

Azok a községi jelentések, amelyek rendelkezésre állnak ennek az időszaknak az eseményeiről, zömmel retrospektív források, tehát a forradalmak történetét – a proletárdiktatúra időszakának tapasztalatait is ideérve – már egyben értékelték. Ahhoz, hogy érthető legyen, hogyan viszonyult a falvak népe a földhöz, illetve a „*forradalomhoz*”, sokat elárulnak ezek a visszatekintések, még akkor is, ha az ezekben foglaltak nem szűkíthetők le tehát a november eleji napok közgondolkodására. A falusiak ugyanis ugyanúgy gondolkodtak a földről november másodikán, mint tették azt a proletárdiktatúra napjaiban. Ennek megvilágítása érdekében érdemes ezeket a szövegeket is idézni, hiszen segítenek árnyaltabb képet kapni erről az időszakról.

Fülöp Sándor kunágotai igazgató-tanító 1921-ben a következőképpen foglalta össze a helyi parasztság és a föld viszonyát: „[a] tulajdonjog korlátozása a szorgalmas magyar ember gondolkozására [sic!], életével, múltjával nem fér össze. [...] Minden elégedetlenségnek, lelki háborúságnak kezdete és vége: a földéhség. Ez volt a mi népiünknek a szocializmusa is, a kommunizmusa is. A földért mindenre képes, minden eszmét követ, minden lesz belőle, de a földdel csak sovíniszta magyar!! A földért csőcselékké aljasul, de a földdel felemelkedik büszke, nyakas, rátartó magyarrá!”⁸⁶¹ Hasonlóképpen összegezte tapasztalatait Zachariás Béla magyarbánhegyesi községi jegyző is: „[n]épiünk sóvárog a jobb megélhetésért, sóvárog a földfelosztásért, nem veti meg a gáláns úri életet, sőt a fényűzést sem, de a szocializmust, a kommunizmust az ő természete nem veszi be, s ha időnként megtántorodik, [az] csak azért történik, mert

⁸⁶⁰ A kormány nem tűri el az önkényes birtokfoglalásokat. *Makói Független Ujság*, 1919. március 6., 3.

⁸⁶¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

*így gondolja a földhözjutást elérhetőnek, s azonnal elfordul tőle, ha látja, hogy ebbeli célját el nem éri”.*⁸⁶²

A földhöz való hozzájutást azonban nem csupán a politikai körülmények – a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány megcsúszó földreform-törvénye, később a proletárdiktatúra földszocializálási programja – akadályozták, hanem a helyben hozzáférhető földek hiánya is. A megye sajátos fejlődése folytán ugyanis felosztható nagybirtokok nem nagyon voltak. Apátfalván például a község határában igénybe vehető földbirtok nem állt rendelkezésre, a legnagyobb birtokok (összesen kettő) csak a 100 holdat érték el, de ezek is több tagból tevődtek össze.⁸⁶³ A község közelében felosztható nagybirtok a 6 kilométerre, Csanádpalota határában lévő 5223 holdas nagykirályhegyesi Blaskovich uradalom volt.⁸⁶⁴ Ezen kívül szóba jöhetett még a püspöklei 6736 holdas püspöki uradalom is,⁸⁶⁵ ez azonban a községtől 24 km-re helyezkedett el. A földigény ugyanakkor a községben igen nagy volt, amit az is jól mutatott, hogy a földért 6–700 koronás haszonbért is ígértek. A községbeliek helyzetét ugyanis erősen rontotta, hogy mintegy 350 hold községi föld, melyet addig 1000 négyszögöles telkeként hasznosítottak, a Marostól délre, a szerbek által megszállt területre esett, ezért ennek művelése ellehetetlenült. Ezzel együtt a lakosság békésen várt a megoldásra. A községi jegyző 1919. március elsejei jelentése szerint „[e]z idő szerint a földigényeket illetőleg teljes nyugalom van”.⁸⁶⁶

Földeákon az előjáróság jelentése szerint a községi földigénylők csak részben lesznek kielégíthetők, mert a törvény alapján kisajátítható terület jóval kisebb, mint amennyire szükség lenne. Kisajátítás alá csupán

⁸⁶² MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. A magyarbánhegyesi községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

⁸⁶³ MNL CSML ML, IV.408.b. 5677/1918. Kimutatás a Központi járás területén lévő 100. kat. holdnál nagyobb gazdaságokról, 1918. április 12.

⁸⁶⁴ Uo. Kimutatás a Csanádpalota községben lévő 100. kat. holdnál nagyobb gazdaságokról, 1918. április 15.

⁸⁶⁵ Uo. Kimutatás a Központi járás területén lévő 100. kat. holdnál nagyobb gazdaságokról, 1918. április 12.

⁸⁶⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. Az apátfalvi községi jegyző jelentése, 1919. március 1.

a Návay Lajos és Návay Tamás⁸⁶⁷ tulajdonát képező 2089 holdnyi földbirtok tartozott, holott ennek legalább háromszorosára lett volna szükség. Egyezség ez ügyben 1919. március közepéig még nem született. A községi helyettes jegyzőnek mindössze annyit sikerült elérnie, hogy a járási főszolgabíró közvetítésével 550 kataszteri holdat kedvezményes bérlet formájában meg tudott szerezni a helyiek számára az 1918 óta a Makói Mezőgazdasági Rt.⁸⁶⁸ által bérelt Návay-féle birtok területéből,⁸⁶⁹ amelyet korábban egyébként zömmel makói zöldség- és hagymakertészek használtak haszonbérletként. A bérlőváltás nyilván a makói hagymások körében váltott ki feszültséget, hiszen ők így elestek ennek a területnek a bérletétől.

Mivel Királyhegyesen felosztható birtok nem volt, a helybeli földművesek igényét a szomszédos Blaskovich birtok terhére lehetett kielégíteni.⁸⁷⁰ Reménytelenebb volt a helyzet Magyarcsanádon, ahol szintén nem volt a község határában a törvény szerint kiosztható föld, ezért Szántó István⁸⁷¹ községi jegyző szerint „[a] jövőre nézve a magyarcsanádiak helyzetén csak úgy lehetne segíteni, ha korlátozhatnák a bérbeadás olyképpen, hogy addig a község[ben] más községbeli nem bérelhetne, míg magyarcsanádi bérlő jelentkezik”.⁸⁷²

⁸⁶⁷ földéaki Návay Tamás (1869–1925) földbirtokos, politikus, Návay Lajos bátyja. Jogot végzett, majd a Csanád Vármegyei Közigazgatási Bizottság előadója, az 1905–1906-os alkotmányos küzdelmek egyik vármegyei szereplője, 1906 és 1910 között Csanád vármegye főispánja, 1910-től a Munkapárt tagja. 1918 őszén Budapestre költözött, így öccsével ellentétben a terroristák nem hurcolhatták el. 1921-ben a magyarországi gyermekek külföldi nyaraltatását szervező kormánybiztos helyettese.

⁸⁶⁸ A földéaki székhelyű Makói Mezőgazdasági Rt-t 1918-ban kifejezetten Návay Tamás ottani birtokának hasznosítására alapították. A pénzügyi háttérrel a Makói Takarékpénztár Rt. biztosította, melynek igazgatósági elnöke, dr. Dózsa Sámuel vármegyei tiszti főügyész, és vezérigazgatója, dr. Dózsa Imre az új részvénytársaság igazgatóságában is szerepet vállalt. Rajtuk kívül mások mellett igazgatósági tag lett még Návay Tamás volt főispán, dr. Justh János főispán, Hervay István alispán és Urbanics Kálmán Központi járási főszolgabíró is.

⁸⁶⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. A földéaki községi előjáróság jelentése, 1919. március 14.

⁸⁷⁰ Uo. A királyhegyesi községi jegyző jelentése, 1919. március 3.

⁸⁷¹ Szántó István (?–?) 1900 és 1924 között Magyarcsanád község jegyzője, az 1916-ban alapított Magyarcsanádi Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, majd 1920–1924 között a Magyarcsanádi Hitelszövetkezet igazgatósági tagja.

⁸⁷² MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. A magyarcsanádi községi jegyző jelentése, 1919. március 3.

Püspöklelén a helybeliek igénye mintegy 5000 holdnyi földterületre terjedt ki. Ez ügyben a Glattfelder Gyula csanádi püspököt képviselő dr. Szőke Gyula⁸⁷³, valamint Szőcs Áron kormánybiztos tárgyaltak is a helybeli „*bizalmi férfiakkal*”, azonban a tárgyalás nem vezetett eredményre, noha Szőke február végén arra tett ígéretet, hogy „*még a törvény szerint biztosított 500 holdat sem tartja meg a püspökség, azt is szétszítja a nép között*”, sőt „*a lelei uradalom összes gazdasági felszereléseit is a népnek juttatja a püspök*”.⁸⁷⁴ A tárgyalások sikertelenségéről beszámoló Ladomérszky Gyula jegyző jelentésében arról tájékoztatta a főszolgabíró, hogy 1919. március 5-én „*nagy népgyűlés*” volt a községben, ahol „*egyhangú határozattal kimondották, hogy ez ügyben csakis a földosztó bizottsággal tárgyalnak, s mással senkivel sem, mivel már mindenkivel szemben bizalmatlanok*”. Ladomérszky ehhez még hozzátette: „*[v]éleményünk szerint megegyezés folytán jobban lehetne az ügyeket intézni, azonban az igények oly nagyok, hogy azt csak a felsőbb hatóságok intézkedésére lehetne végrehajtani*”.⁸⁷⁵ Némileg sikerült feloldani az itteni konfliktushelyzetet azzal a kompromisszummal, hogy a püspöki uradalom jószágigazgatója 1426 holdnyi földterületet hajlandó volt kishaszonbérbe adni.⁸⁷⁶

Bár az 1919 februárjában törvénybe iktatott földreform (1919. évi XVIII. néptörvény)⁸⁷⁷ végrehajtása Csanád vármegyében csak döcögve indult meg, annak végrehajtása számos konfliktust generált. Az eseményeket közeli látó Tarnay Ivor helyettes alispán egyenesen anarchikus állapotokról számolt be az 1919. év első öt hónapjáról szóló jelentésében. Mint írta, „*ezt a kérdést mindenik község mint önálló köztársaság*

⁸⁷³ Szőke Gyula, dr. (1881–?) 1904-től jogi doktor, a Csanádi egyházmegye jogtanácsosa, 1917-től 1920-ig Esztergom vármegye törvényhatósági bizottsági tagja, 1920-tól mint püspöki megbízott, a püspöklelei püspöki uradalom vezetője, 1926-tól kormányfőtanácsos, 1927–1944 között az Országgyűlés felsőházi tagja.

⁸⁷⁴ A lelei püspöki birtok felosztása. *Makói Független Ujság*, 1919. február 27., 2.; Glattfelder püspök megbízottja tárgyal a makói Munkástanácscsal. *Makói Ujság*, 1919. február 27., 3.

⁸⁷⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. A püspöklelei községi jegyző jelentése, 1919. március 6.

⁸⁷⁶ Szilágyi, 1970: 82.

⁸⁷⁷ Az 1919. évi törvények gyűjteménye, 1919: 84–143. XVIII. néptörvény a földművelő nép földhöz juttatásáról. Lásd még Kerék, 1939: 152–157.; Schönwald, 1969: 316–325.

óhajtotta intézni, s konok önzéssel és kapzsisággal igyekezett volna a más községbeli lakosságot a határtól visszatartani. Így Földeák és Püspökele zsellérsége kész lett volna fegyvert ragadni, hogy a makóiaknak a határba betelepülését, bérletét meggátolja, nem ismerve el oly bérletek törvényszerűségét sem, amelyek normális körülmények között absolute nem hozták volna izgalomba. A dombegyháziak panaszkodtak a kunágotaiakra, a mezőkovácsháziak vagy refformátus]. kovácsháziak a nagybánhegyesiekre. Az idegen ki a határból, ez volt a jelszó”.⁸⁷⁸

Minden bizonnyal a föld utáni vágy erősítette fel az addig közigazgatásilag egymáshoz tartozó és közös igazgatás alatt álló települések önállósodási törekvését is. Reformátuskovácsháza például kérvényt nyújtott be a vármegyéhez, hogy a nagy kiterjedésű Kaszaper pusztát Nagybánhegyestől csatolják hozzájuk. Kisdombegyháza puszta – az egykori Mattencloit-Dombegyháza –, amelyet 1902-ben beolvasztottak Dombegyházába, szintén önállósodni kívánt, mondván, hogy „*Dombegyháza önzően elharácsol előlük mindent, ami a községnek jut*”.⁸⁷⁹ Azzal persze keveset törődtek, hogy az önálló adminisztráció fenntartása milyen költségeket róna rájuk, ha a céljukat el tudták volna érni. Csupán a földszerzés vágya hajtotta a helyieket.

Azokon a településeken, ahol voltak helyben nagyobb birtokok, az átmeneti megoldást a részesművelés, vagy a haszonbérbe vétel jelenthette. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy ebben többnyire a birtokosok is partnerek voltak. A dombegyházi „*báborúból hazatért földműveléssel foglalkozó földnélküli katonák*” a község határában lévő Jakabffy István tulajdonát képező birtok bérlőjétől, Montag Sándor 1619 kataszteri holdnyi földterületéből a korábban már részes művelésre megkapott földterületen túl 250 kishold műveletlen területet ingyenes haszonbérbe tudtak venni. A dombegyháziak követelése egyébként ennek kétszerese, 500 kishold, azaz bő 300 kataszteri hold volt.⁸⁸⁰ Kövér Béla, a Mezőkovácsházi járás

⁸⁷⁸ Tarnay, 1919c: 248.

⁸⁷⁹ Uo. 249.

⁸⁸⁰ MNL CSML ML, IV.401.b. 292/1919. Jegyzőkönyv a Montag Sándor által bérelt Jakabffy-féle birtok egy részének haszonbérbe adásáról, 1919. március 11.; Uo. 370/1919. Jegyzőkönyv a Montag Sándor által bérelt terület felméréséről, 1919.

főszolgabírója 1919. január végén arról tett jelentést, hogy „*Sármezey Antal, Szilágyi Gyula, Jakabffy Zoltán birtokuknak egy részét haszonbérbe adták ki, tehát az ki van zárva, hogy aki földet akar művelni, abból ki legyen zárva, inkább félős az, hogy a munkások nem vállalnak munkát, vagy oly magas igényekkel lépnek fel, amit a birtokos veszteségének biztos tudatában nem teljesíthet*”.⁸⁸¹

A nagykirályhegyesi Blaskovich uradalom a helyi földnélkülieknek 200 kataszteri holdat feles művelésre ajánlott fel, és haszonbérletbe is többen vettek át innen földet.⁸⁸²

Ahol nem volt egyezés, ott a földre vágyó helyiek ún. kényszerbérleteket erőszakoltak ki. Az egyik érintett birtokost, Ráth Józsefet idézve: „*Kunágota munkássága azt követelte, hogy minden nagyobb birtokos (persze csak a nadrágos) adja át szántóföld területének 40%-át 5–6 holdas parcellákban szántva, vetve, holdanként 50 koronáért a helyi proletariátusnak bérbe. E követelés érvényesítését életveszélyes fenyegetések kíséretében hallatlan terrorral vitték keresztül*”.⁸⁸³ Ezeket a kényszerbérleteket Kunágotán meg is kötötték, itt összesen 2600 kisholdnyi területet vettek erre igénybe.⁸⁸⁴ Ezeket a haszonbér-szerződéseket a „*román invázió*” után sem bontották fel, habár Ráth állítása szerint ez a birtokosoknak veszteséget okozott.⁸⁸⁵ Földeákon 1919 márciusában a már a tulajdonosok által 1000–1200 koronáért bérbe adott herés földeket a helyi munkástanács holdanként 2–300 koronáért adta bérbe, ezek viszont a „*vörös uralom*” bukása után visszakerültek tulajdonosaikhoz, illetve a korábbi bérlőkhöz.⁸⁸⁶

március 5.; MNL CSML ML, IV.408.b. 5677/1918. Kimutatás Dombegyház területén lévő 100. kat. holdnál nagyobb gazdaságokról, 1918. április 4.

⁸⁸¹ MNL CSML ML, IV.401.b. 220/1919. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának jelentése, 1919. január 23.

⁸⁸² MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. A királyhegyesi községi jegyző jelentése, 1919. március 3.

⁸⁸³ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.; lásd még MNL CSML ML, IV.408.b. 2079/1921. A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület felterjesztése a földművelésügyi miniszterhez. Dátum nélkül (1919. március).

⁸⁸⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

⁸⁸⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

⁸⁸⁶ MNL CSML ML, V.105.b. 1327/1919. A földeáki községi jegyző jelentése, 1919. december 24.

Egyben látva a folyamatot, érdemes kitérnünk a kunágotai eset folytatásra is. Ráth ugyanis részletesen beszámolt erről: „[k]özben kiütt a »proletár diktatúra«. A kihirdetett statárium folytán a bűnesetek csökkentek ugyan, de a földbirtokosság helyzete túrhetetlenné kezdett válni. A földbirtokokat állami tulajdonnak nyilvánították, és kezeléseket a munkásság vette át. A birtokosokat, gazdatisztakat helyenkint meghagyták a gazdaság vezetésében, másokat elmozdítottak. Többen elmenekültek. A jól ismert bizalmi férfi rendszer itt is életbe lépett. A birtokok szocializálásának mikéntje tekintetében persze legőrültebb kaosz uralkodott, a helyi [kunágotai] tanács éppúgy, mint a járási direktórium teljesen járatlan emberekből állott, kiknek fogalmuk sem volt, mint kezdenek hozzá. A birtokost, vezető gazdatisztet a cselédekkel egyenlő szegődményre, szegődményes föld élvezetére szorították. Viszont az üzem fenntartásához szükséges pénzt továbbra is a birtokos folyószámlájáról vették igénybe. A falusi állás és szerződés nélküli munkásság földet követelt a birtokból, viszont a birtokon már alkalmazott cselédség, részesek tiltakoztak ez ellen, mert létalapjukban látták magukat veszélyeztetve”.⁸⁸⁷

Maga Ráth, látva a kaotikus állapotokat, a járási direktóriumhoz fordulva próbálta megegyezésre juttatni a feleket: „[f]őleg a szerződött cselédekre és munkásokra támaszkodva igyekeztem őket meggyőzni, hogy létalapjuk van veszélyben. Hogy üzemtőke, szakértelem nélkül a gazdálkodást folytatni saját számlájukra nem képesek. Hogy nem találnak reá módot, hogy a netáni jövedelmet maguk között igazságosan elosszák, s hogy a helytelen rendszer folytán előálló deficitre nincs fedezetük”.⁸⁸⁸ Érvei hatottak, a kompromisszumkötésre összegyűlt népgyűlés olyan határozatot fogadott el, hogy a korábban megkötött bérleti és munkaszerződések érvényben maradnak, s a kollektivizálással kapcsolatos rendelkezések csak a termelési év befejezését követően lépnek életbe. Az utóbbira azonban a proletárdiktatúra összeomlása miatt már nem került sor, oly annyira nem, hogy „a Különböző Népbiztosságoknak a kiürítésre, gabona és élőállat elszállításra vonatkozó rendeletei már nem hajtottak végre”.⁸⁸⁹ Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy Ráth jól taktikázott, hiszen azon

⁸⁸⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

⁸⁸⁸ Uo.

⁸⁸⁹ Uo.

túl, hogy időt nyert, a haszonbérszerződések nyomán még munkáskézhez és bevételhez is jutott.

Másutt viszont, ahol nem állt rendelkezésre haszonbérbe vehető terület, a földéhség olyan nagy volt, hogy a parasztok különböző technikákat alkalmaztak a földszerzés érdekében. A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület egy 1919. március elején készült felterjesztésben arról tájékoztatta a földművelésügyi minisztert, hogy *„a földhöz jutásnak a vágya nemcsak fokozódik, hanem immár teljes kommunista irányzatot vesz fel, úgy annyira, hogy nem egy intenzív és közéletmezést szolgáló gazdaság folytatását máris lehetetlenné tette”*. A „*kommunista irányzat*” alatt persze akkor még nem a föld szovjet típusú szocializálását, hanem annak felparcellázását és szétosztását értették. Erre példaként Bíró Albert Kunágota melletti kupai gazdaságát hozták fel, ahonnan a falubeliek az összes takarmányt elhordták, így a birtokos kénytelen volt a tehenészettel és a cukorrépa-műveléssel foglalkozó gazdaságát felosztatni.⁸⁹⁰ A használatlanná váló területekre aztán a helyiek nyújthattak be igényt, hiszen föld műveletlenül nem maradhatott.⁸⁹¹

A csanádalbertiek, amikor 1918 december elején hírt vettek, hogy a nagykirályhegyesi Blaskovich birtok egy részét a tulajdonos parcellákra osztva el kívánja adni, a községi bíró azonnal népgyűlést hívott össze, ahol a leszerelt katonák – megfélemlítve a potenciális gazda-vevőket – kijelentették, hogy *„az állam ezen birtokból köteles kielégíteni őket, más (a gazdák) abból nem kaphat”*. Az eset arra is rávilágít, hogy a parasztság e tekintetben sem egységesen kívánta az állam által tervezett földosztást, a tehetősebbek akár a megváltásos földszerzésre is hajlandóságot mutattak volna.⁸⁹² Az ambrózfalviak ennél sokkal direkter választottak, ők önkényesen foglaltak el földet: 1919 márciusában néhány

⁸⁹⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 2079/1921. A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület felterjesztése a földművelésügyi miniszterhez. Dátum nélkül (1919. március).

⁸⁹¹ Kötelezővé tették a földek megművelését. *Makói Ujság*, 1919. február 15., 2.; A magyar földművelés új rendje. *Makói Független Ujság*, 1919. március 9. 1–2.

⁸⁹² A dokumentumot közli Gaál, 1969: 162–163. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

száz holdat hasítottak ki és vettek művelés alá a mezőhegyesi állami ménesbirtok területéből.⁸⁹³

Hasonlóképpen a mezőhegyesi birtok területére tartottak igényt a kelet-csanádi egykori telepés községek lakói is, ahol a falvak határai eredendően sem bizonyultak elégségesnek a földosztásra. Egy 1918. december 28-i jelentés szerint a birtok jószágigazgatója az év végével az uradalom külső területeiből már 1224 holdat átengedett a környező települések földigénylőinek.⁸⁹⁴ Ez azonban messze nem bizonyult elégségesnek, a falvak népe jóval többre vágyott. Nagymajláthon, ahol felosztható birtok nem volt, s a legnagyobb gazdaság is mindössze 60–70 holdat tett ki, az igényjogosultak szintén azt szerették volna, ha számukra a határos mezőhegyesi állami birtokból biztosítanának földet, vagy ha azt nem osztanák fel, akkor a Csanádi püspökség Makó-kopáncsi uradalma terhére kívántak földhöz jutni. Ez viszont biztosan nem jelentett volna megoldást, mert az időközben felparcellázott és részben eladott makói püspöki uradalom területe az 1912-es Rubinek-féle gazdacímtár szerint eredetileg is mindössze 291 kataszteri holdat tett ki, miközben a nagymajláthiak hozzávetőleges földigénye 1200–1400 hold volt.⁸⁹⁵ Pitvaros és Nagylak írásban jelentett be igényt a mezőhegyesi birtok egy részére, a nagylakiak pedig 12 ezer holdat követeltek, amely a teljes terület bő egyharmadát tette volna ki.⁸⁹⁶

A mezőhegyesiek ellenben a birtok megvédésében voltak érdekeltek. Egy korabeli jelentés szerint „*az iparosság [...] Mezőhegyesen elég nagy számat képviselvén, a földosztásnak határozottan ellene volt, mert a megosztott birtokon a nagy gépjármű megszünnén, egyenesen kenyerét veszítette volna el*”.⁸⁹⁷ Hasonló álláspontot képviselt a helyi szociáldemokrata párt is, melynek meghatározó alakja, Kiss Ernő⁸⁹⁸ 1919. március 15-i beszédében

⁸⁹³ Mészáros, 1966: 85.; Erdész, 1988: 319.

⁸⁹⁴ Mészáros, 1966: 84.

⁸⁹⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 1911/1919. A nagymajláthi községi jegyző jelentése, 1919. február 28.; Rubinek, 1912: 198.

⁸⁹⁶ Erdész, 1988: 320.

⁸⁹⁷ Uo.

⁸⁹⁸ Kiss Ernő (?–?) asztalos, az 1918 novemberében megalakult mezőhegyesi szociáldemokrata pártszervezet egyik vezetője, a helyi munkástanács elnöke, majd az

egyenesen kijelentette: „Mezőhegyes terített asztal, itt ülünk mindannyian körülötte, de jaj annak, aki az abroszt le akarja rántani”.⁸⁹⁹

Mivel a közös érdekek szövetségbe terelték a vezetőséget és az alkalmazottakat, nem volt nehéz megtalálni a birtok egyben tartásához szükséges legmegfelelőbb stratégiát. A jószágigazgató 1919. március közepén összehívta a birtok tisztviselőit, iparosait és uradalmi cselédeit, és „megértette velük, hogy a környékbeli munkáság földosztási terve ellen, saját jólfelfogott érdekükben úgy védekezhetnek, ha saját földigényük és jussuk látszólagos kielégítése végett egyesülnek, és egységes szervezetté alakulva egész Mezőhegyesre bejelentik igényüket, vagyis Mezőhegyest szocializálják. [...] A mezőhegyesi méneshirtok vezetősége a szocializálás kimondásáról szóló egyhangú határozattal felutazott Budapestre, majd a Földművelésügyi Minisztériumban sikerült a jóváhagyást kieszközölniük. Mezőhegyesen a szocializálás a birtok vezetésében semminemű változást nem jelentett”.⁹⁰⁰ Ez persze nem jelentette azt, hogy a birtok egy részét bérlet formájában ne hasznosították volna. 1919. március közepén mintegy 300 katasztrális holdat biztosítottak a makói hagymatermelők számára, akik méltányos haszonbér fejében juthattak termőföldhöz.⁹⁰¹

A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület 1919. március elején részletes számításokkal alátámasztott levélben hívta fel a földművelésügyi miniszter figyelmét arra, hogy a törvényben foglalt földigény a megye esetében nem is lett volna biztosítható. A törvény a családi kisbirtokok létesítését preferálta, amelyek 5 holdnál kisebbek, illetve 20 holdnál nagyobbak nem lehettek. Az egyesület kimutatása szerint Csanádban 101 374 olyan személy volt, akik nem rendelkeztek ilyen birtokmérettel,

1919. március 21-én a helyi szociáldemokrata pártszervezet átalakításával létrehozott Magyarországi Szocialista Párt szervezete, valamint az öttagú direktórium elnöke. A proletárdiktatúra helyi összeomlását követően – Koszits Pál jószágigazgató jóváhagyásával – kilépett a birtok állományából, és a Mezőhegyesi Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet alkalmazottja lett. A feljelentések ellenére a számonkérést szintén Koszits jóvoltából kerülte el, s utóbb visszakapta a birtokon betöltött állását is.

⁸⁹⁹ Erdész, 1988: 320.

⁹⁰⁰ Idézi Szilágyi, 1970: 83.; Szocializálták a mezőhegyesi méneshirtokot. *Makói Ujság*, 1919. március 20., 2.

⁹⁰¹ Hagymaföldbérlet Mezőhegyesen. *Makói Ujság*, 1919. március 15., 2.

s ezek egynegyedével, 25 342 fővel kalkuláltak, akik jogosultak is lehettek a földre,⁹⁰² ezek összes igényét a minimális birtokméretnél nagyobb, 10 kataszteri holddal számolva 253 300 kataszter holdra tették. Ezzel szemben a megye összes szántó és legelőterülete 274 518 kataszteri hold volt, amelyből az oszthatatlan mezőhegyesi állami uradalmat (30 090 kataszteri hold), a 29 község tulajdonában lévő földeket (9541 kataszteri hold), és a törvényben maximált 500 hold alatti földterületeket (202 752 kataszteri hold), azaz összesen 242 383 kataszteri holdat levonva a maradvány 10 917 kataszter holdat tett ki, amely osztható lett volna. A hiányzó különbözet 242 383 kataszteri hold volt. Ha 200 kataszteri holdig vették volna igénybe a földet, amelyet a törvény 14. §-a „*nép földszükséglete*” teljesebb kielégítése érdekében még megengedhetőnek tartott,⁹⁰³ és minden e feletti birtokrészt felosztottak volna, akkor is csak 33 103 kataszteri hold állt volna rendelkezésre, s a szükséglet még további 220 197 kataszteri hold maradt.⁹⁰⁴ Nem véletlenül rögzítette a felterjesztés, hogy „*Csanádvármegye területén olyan nagy területigénnyel állunk szemben, melyet az intenzív kender, cukorrépa, dohány és más ipari növényeket termelő és tehenészetten berendezett, közlekedést szolgáló gazdaságok teljes megszüntetésével sem lehet kielégíteni*”.⁹⁰⁵

Annak ellenére, hogy a vármegyei gazdasági egyesület erősen túlbecsülte az igénylők számát, a földigény kielégítése a valós adatok ismeretében is bizonyosan gondot okozott volna. A *Makói Ujság* több cikkben is foglalkozott a földre jogosult leszerelt katonák számával. A lap adatgyűjtése szerint Makón 1345 igénylőt regisztráltak, akik 6-7 ezer kataszteri hold földre számítottak. A városban azonban egyetlen birtokos sem volt, aki földet ajánlott volna fel.⁹⁰⁶ A Központi járás kilenc

⁹⁰² Az igényjogosultak körét a törvény III. fejezete (15–22. §) szabályozta. Az 1919. évi törvények gyűjteménye, 1919: 94–103.

⁹⁰³ Uo. 93.

⁹⁰⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 2079/1921. A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület felterjesztése a földművelésügyi miniszterhez. Dátum nélkül (1919. március). A felterjesztésben összeadási hibák miatt más adatok szerepelnek. Magunk az ott megadott kiinduló számokkal számolva itt már a helyes adatokat közöljük.

⁹⁰⁵ Uo.

⁹⁰⁶ A földosztás és Makó. *Makói Ujság*, 1919. február 9., 2.

községéből csak 6 adatait tudták begyűjteni, ezek száma 1849 főt tett ki, míg a Battonyai járásbeli jogosult igénylők száma 3708 fő volt. Mivel a Mezőkovácsházi és a Nagylaki járás számai nem álltak rendelkezésre, a lap úgy becsülte, hogy az összes igénylő száma meghaladhatta a tízezer főt, és az igényelt földet 70-80 ezer kataszteri holdra tette. A lap úgy vélte, hogy *„még a kis Csanádmegyében is van annyi nagybirtok, hogy a bejelentett igény kielégülést találhasson”*,⁹⁰⁷ a gazdasági egyesület jelzett adatai azonban azt mutatják, még ez az igény is kétféle háromszorosa volt a maximálisan elérhető, tehát a 200 holdas birtokméret esetén felosztható területnek. Az ötszáz holdas birtokhatár esetén a hiány még nagyobb lett volna.

A törvény így módon nem volt végrehajtható, s ez nem csupán Csanád vármegyei probléma volt. Mint Kerék Mihály írta, *„a föld akkoriban már a hivatásos földművelők részére sem lett volna elegendő, különösen nem ott, ahol (mint az Alföldön) a lakosság túlszűfolyódott s a rendelkezésre álló nagybirtokból az igényeket megközelítőleg sem lehetett volna kielégíteni”*. Az agrárközgazdász ehhez még hozzátette: *„[b]eláthatatlan következményekkel járt volna a földosztásból kimaradt tömegek elégedetlensége, különösen a Tisza vidék földben szegény munkáslakta községeiben”*.⁹⁰⁸ A földosztás kitolódása és a hatalomváltás azonban ezt a konfliktushelyzetet, ha nem is oldotta fel, de mindenképpen elodázta. Az viszont kétségtelenül eredménye volt a sokszor erőszakosan lefolytatott vármegyei és községi egyezkedéseknek, hogy 1919. március közepére sem bevetetlen földterület, sem pedig az előző évről földben lévő termés nem maradt a vármegyében, az erről szóló járási főszolgabírói jelentések egyértelműen alátámasztják ezt.⁹⁰⁹

⁹⁰⁷ Mennyi földet igényelnek Csanádmegyében a leszerelt katonák. *Makói Ujság*, 1919. február 16., 2.

⁹⁰⁸ Kerék, 1939: 158.

⁹⁰⁹ MNL CSML ML, IV.401.b. 329/1919. Járási főszolgabírói jelentések a tavaszi munkákról, 1919. március; Uo. 330/1919. Járási főszolgabírói jelentések az előző évi termés betakarításáról, 1919. március.

Csanád vármegye községei között különös helyet foglalt el a mezőhegyesi állami ménesbirtok, amely ugyan a vármegye legnagyobb földbirtoka volt, ám sajátosságaiból következően követelésként fel sem merült annak felosztása, sőt, éppen ellenkezőleg – mint erre már utaltunk – az itteni cselédek és munkások a birtok egy tagban tartásában és megőrzésében voltak érdekeltek. *„Mezőhegyesen a forradalom béremelésekben robbant ki, elől természetesen itt is az iparosság állt”* – jelentette ki utóbb Koszits Pál⁹¹⁰ jószágigazgató,⁹¹¹ s a birtok sajátos státuszának és felépítésének köszönhetően ebben minden biztonnyal igaza is volt. Az itteni mezőgazdasági cselédek és gyári munkások ugyanis pontosan tudták, hogy abból a juttatásból, amelyet munkájukért a birtok fizetett, jobban meg tudtak élni, mintha apró parcellákkal, eszközök, forgótőke és megfelelő szakértelem nélkül fogtak volna bele a művelésbe. Ezt erősítette Kovács Dezső községi jegyző is, aki szerint *„[h]ogy pedig itt a forradalommal kapcsolatos sok helyütt véres kimenetelű momentumok elmaradtak, az itteni speciális helyzeten kívül – a község területe és épületei állami birtok révén – , részben annak köszönhető, hogy a leginkább állami gazdasági cselédekből, továbbá állami gyári, ipari alkalmazottakból álló lakosságunk már a forradalom kezdetén oly magas fizetést erőszakolt ki magának, mely a különösen vidékről gyakran iderándult agitátorok állandó izgatása dacára is, vad indulataikat csillapította, mert alig dolgoztak, mulatságra bőven telt, folyton mulattak és gyűléseztek. Köszönhető másrészt annak, hogy az itteni ménesbirtok által, a polgárőrség iparos és munkás elemekből álló tagjai ezen működésükért külön is díjaztattak, szóval dupla fizetést élveztek”*.⁹¹²

⁹¹⁰ Koszits Pál (?–?) mezőgazdász, 1887-től a kisbéri ménesintézet gyakornoka, 1898-tól a mezőhegyesi ménesintézet gazdasági intézője, 1907-től a deliblati kincstári birtok intézője és jószágfelügyelője, 1913-tól a mezőhegyesi ménesbirtok jószágfelügyelője, 1917-től a birtok megbízott jószágigazgatója, 1918–1921 között tényleges jószágigazgató, 1922-től 1923-ig, a nyugdíjazásáig az állami ménesbirtokok gazdasági főigazgatója.

⁹¹¹ Idézi Erdész, 1988: 311.

⁹¹² MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. A mezőhegyesi községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

A formális követelményeknek is eleget tevő, bár a körülmények hatására mégsem egyenlő felek között zajló bértárgyalások 1918. november 7-től kezdődtek meg az iparosok követeléseinek megfogalmazásával, melyet az igazgatóság – január 1-jei visszamenő hatállyal – 1919. január 25-én el is fogadott. E követelések a munkavállalók státuszával (havidíjas munkavállalás, csak szervezett munkás alkalmazható a birtokon), bérezésével (jelentős bér- és illetmény-emelés), a munkaidővel (8, illetve 10 óra), szociális (biztosítás, nyugdíj, családi pótlék) és kulturális (négyosztályos polgári fiúiskola létesítése) követeléseivel voltak kapcsolatosak.⁹¹³ Az iparosoktól függetlenül tárgyaltak a mezőgazdasági cselédek, akiknek terményjárandóságát 1907-ben, készpénzjárandóságát 1913-ban szabályozták utoljára. A tárgyalások eredményeként a cselédeknek összesen 34 százalékos járandóság-emelést sikerült kiharcolniuk, ami jelentősnek tűnhet, de a gyors infláció hamar elolvasztotta.⁹¹⁴ Mindenesetre ezzel el lehetett érni, hogy a leszerelt katonák közül mintegy 450 fő munkába állt, miközben a megye más településein „[a] *leszerelt katonák egyáltalában nem akarnak munkába állni, sem a községekben lakók, sem a földbirtokosoknál lakók*”, ami oda vezetett, hogy számos helyen a termés betakarítása nem történt meg, s a földek szántatlanul és vetetlenül maradtak.⁹¹⁵

A Magyarországi Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége szervezésében 1919. január 12-re összehívott országos cselédkongresszus⁹¹⁶ hatására a mezőhegyesi cselédek is újrafogalmazták

⁹¹³ Lásd részletesen Erdész, 1988: 311–314.

⁹¹⁴ Uo. 314–315.

⁹¹⁵ Uo. 315.

⁹¹⁶ A kongresszust 625 gazdasági cseléd jelenlétében a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közgyűlési termében tartották, Csanád vármegyét 6 küldött képviselte. A Földművelésügyi Minisztérium képviselőjében jelen volt Csizmadia Sándor államtitkár is. A nap végén a szövetség vezetősége nevében Takács József terjesztett be egy öt pontból álló határozati javaslatot, amelyben a cselédbérek rendezését, a lakásviszonyok, a munkaidő, a betegség- és balesetbiztosítás törvényi szabályozását, munkabérmegállapító bizottságok kiküldését és az iparcikkek árának maximalizálását követelték. Cselédek a vármegyeházán. *Népszava*, 1919. január 14., 1–2.; A gazdasági cselédek nagygyűlése. *Népszava*, 1919. január 16., 6–7.; A földmunkabérek megállapítása. *Makói Független Ujság*, 1919. január 22., 2.; Takács, 1926: 136–137.; Mészáros, 1961: 445–446.

bérköveteléseiket, melyet március végén – csekély módosításokkal – a birtok igazgatósága elfogadott, és január elsejével visszamenőlegesen új, megemelt bértáblát fogadott el. Ennek eredményeként négy bérosztályt állapítottak meg, ami csökkentette a korábbi, jóval differenciáltabb bérkategorizálást. A cselédek kérésére megszűnt a jutalmazás rendszere, ami valamilyen szinten a bérek befagyasztásához vezetett. Ellenben szinte minden felnőtt, teljes munkabírású férfi az I. kategóriába került, amelyben az éves járandóság 79%-kal haladta meg a korábbi, s ebben a terményjárandóság mértéke jelentős emelkedést mutatott. Ezzel párhuzamosan a birtok új szolgálati szabályzatot vezetett be a cselédek számára. Ugyanakkor a bérmegállapodásba, amely gyakorlatilag csak az illetményekről szólt, semmiféle biztosíték nem került kikötésre. Viszont ezek a megállapodások olyan előrelépést jelentettek a ménésbirtok munkavállalói számára, amelyek nem tették érdekeltté őket – sőt egyenesen ellenérdekeltté tették – a földosztás előmozdításában, szemben a környező településekkel, melyek éppen a ménésbirtok rovására kívántak földhöz jutni.⁹¹⁷

Kevésbé voltak kedvező helyzetben a vármegye más, magánkézben lévő birtokainak cselédjei, akik nyilván pontosan érzékelték, hogy az addig igénybe vett leszerelési segélyek és támogatások elapadása miatt szerződés híján a hosszú távú megélhetésük is veszélybe került. A mezőhegyesiekhez hasonlóan ők is abban voltak érdekeltek, hogy minél nagyobb bért és kommenciót alkudjanak ki maguknak, ezért egyfajta zsarolási álláspontra helyezkedtek, melynek egyenes következménye lett, hogy mind ők, mind pedig a birtokosok bevétel nélkül maradtak, miközben élelmiszerhiány volt, és a termés egy része, így a kukorica és a cukorrépa, betakarítatlanul maradt a földeken.⁹¹⁸ Ezzel együtt voltak helyek, ahol a munkaadók és munkavállalók sikeres megállapodást kötöttek. Ilyen volt a püspöklelei csanádi püspöki uradalom, ahol Urbanics Kálmán főszolgabíró közvetítésével „*hosszas tárgyalás után*” jutottak egyezsége a birtok részéről

⁹¹⁷ Erdész, 1988: 316–320.

⁹¹⁸ Tarnay, 1919c: 248.

Rosztóczy Ferenc⁹¹⁹ jószágigazgató, valamint a Sándor- és Dezső-majori cselédek és a makói munkástanács képviselői. A megállapodás szerint 1919. január elsejétől az egységes cselédbér készpénzben 560 korona, míg természetben 16 mázsa búza, 7 mázsa árpa, 40 kilogramm só, 8 köbméter tűzifa, 400 négyszögöl veteményföld, 1600 négyszögöl árpaföld, ugyanennyi kukoricaföld, továbbá tehén- és sertéstartás volt a juttatás. Az egyezség részletesen szabályozta a felek kötelezettségeit.⁹²⁰

A magánbirtokokkal kapcsolatos megállapodási kísérletek azonban többnyire nem vezettek eredményre. Ráth József kunágotai birtokos beszámolója szerint a helyzet 1919 februárjára eszkalálódott oly mértékben, hogy valamit lépni kellett. Ennek érdekében – az 1919. február 4-én megjelent 430/1919. M.E. számú rendelet nyomán⁹²¹ – a munkaadók és a cselédek részvételével egy Szőcs Áron Csanád vármegyei kormánybiztos elnöklete alatt működő ún. cselédbérmegállapító bizottságot hoztak létre, melynek feladata, „*hogy a mezőgazdasági cselédbérek megyeszerte egyenlően állapíttassanak meg*”.⁹²² Bár erre megerősítő adatunk nincs, feltételezzük, hogy a kiinduló tárgyalási alapot a kelet-csanádi gazdák egy szűkebb csoportja részéről 1919 januárjában kidolgozott ajánlat képezte, amelyet a Csanád vármegyei Gazdasági Egyesület is elfogadott. Ez készpénzben (420 korona) és terményben összesen évi 3570 koronát és 70 fillért ajánlott a cselédeknek,⁹²³ amelyet azok képviselői szinte bizonyosan keveselltek. Van arra – bár nem Csanád vármegyei – adat, hogy „[c]seléd és napszámos

⁹¹⁹ Rosztóczy Ferenc (1861–1926) mezőgazdász, előbb a kalocsai érseki uradalom kerületi intézője, majd 1911-től haláláig a csanádi püspöki uradalom jószágigazgatója, 1914-től a Csanád vármegyei Gazdasági Egyesület alelnöke.

⁹²⁰ MNL CSML ML, XVI.51. 83. Jegyzőkönyv a csanádi püspöki uradalom cselédbérmegállapodásáról, 1919. január 7. (Az iraton tévesen 1918. év szerepel.)

⁹²¹ Magyarországi Rendeletek Tára 1919: 70–71. A Magyar Népköztársaság kormányának 1919. évi 430. M. E. számú rendelete. Lásd még *Budapesti Közlöny*, 1919. február 4., 2.; Schönwald, 1969: 292.

⁹²² MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

⁹²³ MNL CSML ML, V.105.b. 163/1919. A Csanád vármegyei Gazdasági Egyesület által javasolt cselédbér-tervezet, 1919. január 6.

nem kapható. Egész évre elszegődni vonakodnak, és ha elvétele férfi cseléd jelentkezik, 5–7000 k[oron]a évi bért követelnek. Gazdaságok helyzete emiatt kedvezőtlen”.⁹²⁴

A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület egy a földművelésügyi miniszterhez intézett felterjesztésben arról írt, hogy „[a] vármegye területén nyíltan hirdetik a községben megalakult munkás és cseléd-szervezetek, hogy úgy a cselédbéreket, mint a munkabéreket oly magasan szabják meg, miáltal az idézett néptörvény által is fenntartani akaró intenzív és közélélmézést szolgáló közép-birtokokat is lehetetlenné tegyék”.⁹²⁵ A bizottságban Ráth a munkaadói oldal képviselőjében volt jelen, és tételesen levezette, hogy „átlagos termés esetén a cselédek és részes munkások rendkívül magas bérkövetelése miatt a gazdálkodás jövedelmező nem lehet, sőt veszteséggel jár”. Ez pedig nem csupán a birtokok jövedelmezőségére, de a közellátásra is kedvezőtlen hatással járt. Ráth kimutatta, hogy egy 1000 holdas gazdaság termését az átlagos 1800 mázsás terményével számolva, és az itt dolgozó átlag 30 cseléd bérét családonként 800 kilogrammal megemelve „a közfogyasztásra kerülő gabona mennyisége átlagosan 29%-kal csökken”.⁹²⁶ Hasonló eredményre jutott a tejfogyasztás kapcsán is. Azt, hogy Ráth számításai nem légből kapottak volt, egyértelműen bizonyítja, hogy érveit a szociáldemokrata Szócs Áron kormánybiztos is megértette, és sikerült is a cselédbérek követeléseinek egy alacsonyabb szintjén megegyezésre jutni a bérmegállapító bizottság tárgyalásain.⁹²⁷ Ennek részleteiről azonban nincs adatunk, de valószínűleg közelebb állhatott a gazdák eredeti ajánlatához, mint a cselédek túlzó követeléseikhez.

Ettől függetlenül számos birtokos nem tudott, vagy nem mert érvényt szerezni az alacsonyabb béreknek, és kénytelen volt a semmilyen kívülről jött bérmegállapodást el nem ismerő helyiek erőszakos fellépésére magasabb béren cselédszerződéseket kötni. Tarnay Ivor helyettes alispán

⁹²⁴ Idézi: Schönwald, 1969: 313.

⁹²⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 2079/1921. A Csanádvármegyei Gazdasági Egyesület felterjesztése a földművelésügyi miniszterhez. Dátum nélkül (1919. március).

⁹²⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10. A Ráth által 1919 februárjában készített 1000 kisholdas gazdaság üzemtervét lásd Uo.

⁹²⁷ Uo.

az 1919-es év első öt hónapját áttekintő jelentésben arról írt, hogy a „[l]egtöbb helyütt az erőszak diktálta a szerződés kényszerű aláírását, [noha a] gazda tudatában volt annak, hogy a szerződés betartása végeredményben a gazdaság teljes lerombolására fog vezetni”.⁹²⁸ Akadtak olyan települések is, mint Nagybánhegyes, ahol „a megkísérelt egyezkedési tárgyalás eredménnyel egyáltalán nem járt, mert a munkások által beadott bérfeltételekkel szemben a birtokosok konkrét ajánlatot egyáltalán nem tettek”. Itt emiatt komoly feszültségek keletkeztek, amely a községi jegyző szerint a szántási és vetési munkák idején akár „a napról napra felelőtlen bujtogatók által állandóan izgalomban tartott cselédek” munkabeszüntetésével is fenyegetett.⁹²⁹

A battonyai cselédek először 1919. február 25-én a helyi szociáldemokrata pártszervezeten keresztül követelték a bérrendezést a Földművelésügyi Minisztériumtól, majd március 11-én közvetlenül a miniszterhez fordultak a tételesen kifejtett és január elsejei visszamenőleges hatállyal bevezetni kívánt bérigényeikkel, amelyben az éves járandóságaikat és a munkaidőre vonatkozó elvárásaikat is rögzítették. Ők 800 korona készpénz mellett évi 20 mázsa búzát, 10 mázsa árpát, 80 kg szalonnát, 50 kg sót, 52 kg cukrot, 52 liter petróleumot, 52 liter ecetet, 52 kg főzelékfélét, 3300 négyszögöl kukoricaföldet, 300 négyszögöl burgonyaföldet, 2 öl tűzifát, egy tehén tartását éves borjúval vagy napi három liter tejet, egy pár csizmát és cipőt, 15 kg dohányt, két sertést az éves szaporulatával, továbbá kétéves használatra egy szűrt, valamint a vásár- és ünnepnapok szigorú betartását követelték.⁹³⁰ Ez jóval magasabb igény volt, mint amiért a csanádi püspöki uradalom cselédjei még az év elején leszerződtek, sőt, összességében még annál is magasabb, mint amit általában a mezőgazdasági munkások egy kiterjedt országos akció keretében követeltek.⁹³¹ A miniszter válaszában megoldás helyett

⁹²⁸ Tarnay, 1919c: 248.

⁹²⁹ MNL CSML ML, IV.401.b. 380/1919. A nagybánhegyesi jegyző jelentése, 1919. március 10.

⁹³⁰ A kérvényt közli Takács, 1969: 287.

⁹³¹ „A mezőgazdasági munkások az egész országban nagyarányú szervezkedési akciót kezdtek a bér és kommercializáció emelésének kivívására. Követelésük az, hogy évente 800 korona készpénzt, 12 métermázsza rozsot, 6 métermázsza búzát, négy métermázsza árpát, 40 kilogram zsírt, 40 kilogram sót, 20 kilogram petróleumot, egy pár csizmát, egy pár bakancsot, naponta két liter tejet, 1800

csupán a békéltető és bérmegállapító bizottság előtti egyezségkötést ajánlotta a battonyaiak figyelmébe,⁹³² amit ők nyilvánvalóan nem akartak elfogadni.

A cselédbér-követelésekhez hasonló volt a helyzet a napszámbérek tekintetében is. A csanádalberti napszámosok például már decemberben megegyeztek abban, hogy napi 40 koronás napszámbér nélkül nem hajlandók munkát vállalni,⁹³³ holott a vármegyében még 1919 januárjában is 16–17 korona volt a jellemző napszámbér.⁹³⁴ Ehhez tartották is magukat. Habár a helyettesítő jegyző szerint óriási volt a munkanélküliség a községben, 1918. december végén mindössze három embert talált, akiket egyáltalán bejelenthetett a hatósági munkaközvetítőnél. Korábban is csak négyen vállaltak munkát, közülük az egyik, egy magyar nemzetiségű hadirokkant, aki 10 koronás napidíjat kapott a mezőhegyesi cukorgyárban, otthagyta az állását, mert kevesellte a bérét.⁹³⁵ A nagybánhegyesiek egyenesen megtiltották, hogy a község határához tartozó birtokokon más községbelieket alkalmazzanak, ezzel védve a tárgyalási pozícióikat. Ez főként a reformátuskovács háziakat sújtotta, akik zöme rendszeresen az itteni birtokokon vállalt idénymunkát. Ezek a bérmunkások kifejezetten rosszul jártak, hiszen nem csupán Nagybánhegyesre nem mehettek, de helyben sem tudtak munkát vállalni, mert a községben a „szocialista befolyás alatt álló” földmunkás egylet önkényesen megállapította a munkabéreket, és ez alatt senkit sem engedtek elszerződni. Mivel az egylet által megszabott munkabért egyetlen gazda sem volt

négyszögöl tengeri földet, 600 négyszögöl krumpliföldet, 200 négyszögöl kertet, továbbá baromfifartást, magános lakást, szabad tüzelőanyagot és gyógykezelést kapjanak és hogy a vasár- és ünnepnapokat szigorúan megtarthassák”. A gazdasági munkások követelései. *Az Est*, 1919. március 14., 6. Lásd még MMTVD, 1956: 640.

⁹³² Takács, 1969: 288.

⁹³³ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

⁹³⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 382/1919. A Központi járás főszolgabírójának adatszolgáltatása az Országos Propaganda Bizottság számára, 1919. január

⁹³⁵ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

hajlandó megfizetni, a bevétel nélkül maradt bérmunkások az egylet vezetése ellen fordultak.⁹³⁶

Blaskovich Ernest nagykirályhegyesi birtokosnál 550 kataszteri hold búzaföld maradt bevetetlen, s ennek megművelésére esély sem nagyon mutatkozott, mert „[a] *katonaságtól hazatért cselédek nevezett birtokostól horribilis bért követelnek. A kiszámítás szerint egyes béresek évi bére 11–12 000 koronát tenne ki*”.⁹³⁷ Blaskovichnak egyébként sem volt könnyű a helyzete, mert őt a saját cselédjei is megfenyegették. 1919. március 21-én a Földművelésügyi Minisztériumba küldött táviratában a következőket írta: „[c]selédségem a makói munkástanács hozzájárulásával ma tudomásomra hozta, hogy ha bérköveteléseiket – melyek teljesíthetetlenek – el nem fogadom, úgy a békéltető bizottság be nem várásával négy nap múlva beszüntetik a munkát, s a birtokot kommunizálni fogják”.⁹³⁸ Bár arról nincs adatunk, hogy akár a sztrájkra, akár a birtok „kommunizálására” sor került volna a következő napokban – éppen a későbbi beszámolók hiánya miatt szinte biztos, hogy nem –, az nem lehet kérdéses, hogy az időközben bekövetkező fővárosi események nyomán a Földművelésügyi Minisztériumban Blaskovich táviratával érdemben már nem foglalkozott senki.

A feszültséget tovább szította, hogy a hadügyminiszter egy 1918. december 16-án kiadott körrendelettel a hadisegélyek kifizetésének 1919. február végével történő megszüntetéséről döntött.⁹³⁹ Sokan emiatt teljesen jövedelem nélkül maradtak. Az akkori állapotokat hűen tükrözi Zachariás Béla magyarbánhegyesi jegyző jelentése: „[a] *túlkövetelések napról napra fokozódtak, március 17-én 1919-ben, a cselédek és dohánykertészek már sztrájkban voltak, a munkások gazdasági munkára oly drága feltételek mellett voltak hajlandók leszegődni, amelyet mellett a földet munkálni nem lett volna érdemes. A hangulat napról napra fenyegetőbb lett, a kormány a választások kiírásával próbált*

⁹³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 7291/1921. A reformátuskovácsházi eljáróság jelentése, 1921. május 6.

⁹³⁷ Tarnay, 1919d: 265.

⁹³⁸ Idézi Hajdu, 1958: 136.

⁹³⁹ Hirdetmény az állami hadisegélyek megszüntetéséről. *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1919. január 1., 4.; A magyar hadügyminiszternek folyó év február hó 4-én 28 800/26-919. sz. a. intézett körrendelete a hadisegélyek tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1919. március 6., 106.

*a felízgatott kedélyekre hatni, s egy nálunk meglehetősen bizarr választójogot proklamált,*⁹⁴⁰ *összéíratta a választókat is, azonban előre látszott, hogy sorsa meg van pecsételve, nem is sokára bekövetkezett bukása*”.⁹⁴¹ Valóban, azt, hogy 1919. március végén főként a kelet-csanádi falvakban a bérkonfliktusok miatt ne szabaduljanak el az indulatok ugyanúgy, mint az 1918. november eleji erőszakhullám idején, csak az újabb hatalomváltás, s az emiatti várakozások akadályozták meg.

Nemzetiségi törekvések

Az 1918. őszi zavargások nyomán megmozdultak a vármegye nemzetiségek lakta községei is. Az erőszakhullám napjaiban a nemzetiségi szempontok többnyire még kevésbé érvényesültek. A fosztogatók az erősen kevert lakosságú Nagylakon például éppúgy kirabolták a magyar – bár román származású – jegyző, mint a román takarékpénztári igazgató lakását.⁹⁴² Battonyán ugyanakkor egy jelentés szerint már november első napjaiban a „*nemzetiségek lázadtak, fosztogattak*”,⁹⁴³ ennek valóságtartalma azonban nehezen ellenőrizhető. Az ugyanakkor feltűnő, hogy a nemzetiségek által lakott településeken az erőszakos cselekmények tartósabban megmaradtak. Míg a magyarok által lakott községekben a rendbontások aránylag gyorsan megszűntek, a hamar megszerveződő helyi önvédelmi szervek (polgárőrség, nemzetőrség) pedig képesek voltak helyreállítani és fenntartani a rendet, Urbanics Kálmán, a Központi járás főszolgabírója még november 5-én is arról tájékoztatta a belügyminisztert, hogy „*[j]árásom nemzetiségi községeiben, Pitvaroson, Csanádalbertin, Ambrózfalván, Magyarcsanádon a közrend teljesen felbomlott, rablások, fosztogatások napirenden vannak. Csendőrség kevés létszáma a rendet helyreállítani*

⁹⁴⁰ Az 1918. évi I. néptörvényről van szó. Az 1918. évi törvények gyűjteménye, 1918: 336–338. A tervezett választásokról bővebben Juhász Nagy, 1945: 454–456.

⁹⁴¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. Zachariás Béla községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

⁹⁴² MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A nagylaki községi előjáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 279–280.

⁹⁴³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 29. A battonyai adóhivatal távirata a Belügyminisztériumba, 1918. november 4.

nem képes”.⁹⁴⁴ Különösen Pitvaroson, Ambrózfalván és Ambrózfalván volt rendkívül kiélezett a helyzet, ahol a folyamatos zavargásokat csupán a november 7-én és 8-án ide kivezényelt jelentős számú csendőri erővel lehetett felszámolni. Az összecsapásoknak egy halálos áldozata lett, a 27 éves ambrózfalvi Chrapan Mihály napszámos, akit azután lőttek agyon, hogy szuronnyal támadt az egyik csendőrré.⁹⁴⁵

A felfokozott indulatok azonban a későbbiekben sem csillapodtak, csupán módosultak, s előtérbe kerültek a politikai szempontok, melyek elsődlegesen a magyar jegyzők elüldözésében és az érintett települések Magyarország területéből való kiszakításának szorgalmazásában öltöttek testet. *„Aggasztó jelenség az, hogy a vármegye egyik-másik községében a vármegyéhez való tartozás megszűnésének vágya kezd lappangani, s ez a közszolgáltatások terén is éreztetni fogja hatását”* – olvasható Tarnay Ivor helyettes alispánnak az 1918. novemberi viszonyokról szóló közigazgatási bizottsági jelentésében,⁹⁴⁶ amely már ekkor a nemzetiségi lakosságú községek elszakadási szándékait vetítette elő. Egy 1919. január eleji főszolgabírói jelentés szerint a *„Pitvaroson és Cs[anád]alberti községben megalakult nemzeti tanácsok a legféltetlenebb nemzetiségi agitációt fejtik ki, a magyar állam és a község magyar lakossága ellen izgatnak és az országot körülbelül ellenségesen megszálló csapatok parancsnokaival, azok politikai agitátoraival összeköttetést tartanak fenn”*.⁹⁴⁷

„Annak idején csak a rablást lehetett megakadályozni, de nem lehetett meggátolni azt a nemzetiségi áramlatot, ami a környék tót községeiben megindult” – írta az egyik érintett település, Csanádalberti eseményeit utóbb összefoglaló községi jegyző, majd így folytatta: *„[a] község lakossága nagyon csekély kivétellel Czavár József felekezeti tanító vezetése alatt úgynevezett »spolok«-ot*

⁹⁴⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 34. A Központi járás főszolgabírójának távirata a belügyminiszterhez, 1918. november 5.

⁹⁴⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 48. Németh alórmester távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 8.; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 876. kötet. 1918. 30. bejegyzés.

⁹⁴⁶ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.

⁹⁴⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 112/1919. A Központi járás főszolgabírójának jelentése az Országos Propaganda Bizottsághoz, 1919. január 8.

[itt használt értelmében olvasókört – M. A.] *alakított, ahová való belépésre mindenkit úgyszólván rákényszerítettek. Később, mikor a szervezetek kezdtek megalakulni, ezen egyesület socialista körre alakult, minek folytán a nemzetiségi kérdés más irányba terelődött. [...] Ezen sociális kör terror folytán átalakult kommunista egyesületté, azonban lassanként az érdeklődés megszűnt, illetve a lakosság s a kör tagjai belátván a lehetetlenségét, nem tudott az elvekkal megbarátkozni, s kilépett a körből*”.⁹⁴⁸

A „sociális eszmék álarcá alatt magyargyűlölettel és elszakadási törekvésekkel foglalkozó”⁹⁴⁹ csanádalberti szlovák olvasókör jelentős befolyást gyakorolt a község közéletére, többek között nagy nyomást fejtett ki annak érdekében, hogy a március 6-án a községbe érkező Chrenka Mihály nagybánhegyesi segédjegyzőt új községi jegyzőnek nevezzék ki, sőt önhatalmúlag ekként is kezelték. A közigazgatási „puccsot” a március 8-án Mezőhegyesről ide érkező, s a Fényes László⁹⁵⁰ kormánybiztos irányítása alá tartozó tengerész-nemzetőrök oldották meg, akik erélyesen léptek fel „*a túlzó tótokkal szemben*”. Czavart és több társát őrizetbe vették, és elhurcolták a községből, bár hamarosan haza is engedték őket. A korábban elmenekült Lengyel János községi jegyzőt helyettesítő Tolnai Endre viszont ki akarta vonni magát a helyi konfliktusokból, ezért áthelyezését kérte a vármegye alispánjától.⁹⁵¹ Őt egyébként már januárban menesztetni kívánta a szlovák többségű nemzeti tanács, pusztán azért, mert magyar volt, ők pedig „*tót jegyzőt*” akartak.⁹⁵² Ez más nemzetiségi lakosú községekben is így volt, a helyiek „[a] magyar jegyzőt ép hogy csak

⁹⁴⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. A csanádalberti községi eljáróság jelentése, 1921. január 21.

⁹⁴⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. Tolnai Endre helyettesítő jegyző levele a Csanád vármegyei alispánhoz, 1919. március 8.; Uo. 1569/1921. A csanádalberti községi eljáróság jelentése, 1921. január 21.

⁹⁵⁰ Fényes László (1871–1944) újságíró, 1910-től *Az Est* munkatársa, 1917-től Nyíregyháza országgyűlési képviselője, 1918 októberében a Magyar Nemzeti Tanács tagja, novembertől a nemzetőrség kormánybiztosa és hadügyi államtitkár. A Tisza István elleni merénylet felbújtásának vádjával 1919 végétől két éven keresztül vizsgálati fogságban volt. Felmentése után a *Népszava* munkatársa, 1926-ban emigrált.

⁹⁵¹ Tarnay, 1919a: 185.; MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. Tolnai Endre helyettesítő jegyző levele a Csanád vármegyei alispánhoz, 1919. március 8.

⁹⁵² MNL CSML ML, IV.463.b. 340/1919. Tolnai Endre helyettesítő jegyző levele a főszolgabíróhoz, 1919. január 14.; Tarnay, 1919c: 246.

megtűrték, de nem egy helyütt feltétel gyanánt kötötték ki azonnali eltávozását s nemzetiségi jegyzők alkalmazását”.⁹⁵³ Tolnai helyzetét jól mutatja, hogy a falubeliek mindössze egy hónapot adtak neki arra, hogy megtanuljon szlovákul, amire persze képtelen volt.⁹⁵⁴

Pitvaroson, ahol szintén követelték a magyar jegyző, Sebastián Nándor távozását,⁹⁵⁵ nagyobb távlatban gondolkodtak a helybeli szlovákok. 1918. november 7-én a Veszelszky Pál nyugalmazott evangélikus tanító kezdeményezésére megalakult a „*cseh-szlovák demokrata párt*”, amely november 27-én Pitvarosnak az új cseh-szlovák államhoz való csatlakozásáról hozott határozatot.⁹⁵⁶ Miként a mezőhegyesi plébánia Historia Domusa fogalmazta: „[a] *pitvarosi tótok pánszláv vezetőik bujtogatására a tótkomlói, [csanád]alberti-i, s ambrózfalvi tótokkal együtt kimondották, hogy Tótországhoz akarnak csatlakozni*”.⁹⁵⁷ Miután ennek a távolság miatt kevés realitása volt, néhány héttel később, 1919. január 7-én a helyi nemzeti tanács – amelyből az előző nap kiszorították a magyarokat, és amely akkor már kizárólag csak szlovákokból állt –, Veszelszky nyomására a községnek a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz való csatlakozásáról döntött.⁹⁵⁸ Egy 1919. február közepi vármegyei jelentés szerint „*Pitvaros és Csanádalberti községekben [...] erős jugoszláv mozgalom van. E községek lakói a nagylaki tótokkal és csebekkel összeköttetést tartanak fenn és a magyarság ellen határozott agresszivitással lépnek fel*”.⁹⁵⁹

Akadtak azonban olyan települések is a vármegyében, ahol a szlovákok nem folytattak nemzetiségi propagandát. Ilyen volt a Mezőkovácsházi járáshoz tartozó Nagybánhegyes, ahol a lakosság valamivel több mint fele szlovák nemzetiségű volt, s ahol egy 1919.

⁹⁵³ Tarnay, 1919a: 180.

⁹⁵⁴ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

⁹⁵⁵ Tarnay, 1919c: 246.

⁹⁵⁶ Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.; MNL CSML ML, IV.401.b. 335/1922. Határozat Veszelszky Pál Pitvarosról történő kiutasításáról, 1922. november 22.; G. Vass, 2010: 221.

⁹⁵⁷ Historia Domus, Mezőhegyes, 57.

⁹⁵⁸ Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.

⁹⁵⁹ A jelentést közli: Sipos, 1991: 116.

március eleji jelentés szerint éppen a községi jegyző, Chován Károly propagálta leginkább az elszakadást Magyarországtól.⁹⁶⁰ Ez azonban sem akkor, sem pedig később, a román megszállás idején nem történt meg, s nincs adat arra, hogy a lakosság támogatott volna bármiféle elszakadási törekvést.⁹⁶¹ Meglehet azonban, hogy ez itt sem a szándék hiányából, hanem annak belátásából fakadt, hogy „*a község színmagyar falvakkal és uradalmakkal van körülhelve, és így a tótság e kis szigete nem űzhet egymaga elszakadási politikát*”.⁹⁶²

Természetesen, amint teheték, a románok is megmozdultak. „*A románság politikai élete Nagylakon és Sajtény községben vetett élénk lobbót, kimutatva, hogy elérkezettnek látják az időt a magyarságot teljesen inferioris [azaz alárendelt – M. A.] helyzetbe szorítani*”⁹⁶³ – állapította meg utóbb erről az időszakról Tarnay Ivor alispán. „*Sajnos – tette még hozzá 1920 februárjában –, a lefolyt utolsó év érezhetően megcsinálta a gyökeres átalakulást, főleg az előbb megnevezett két községben [Nagylakról és Sajtényről van szó – M. A.] úgy, hogy az elszakadás megrázkódtatás nélkül mehet végbe, rikító ellentéte gyanánt annak, hogy Sajtény községben a forradalom kitörésekor egy néhány túlzóval szemben a község jobb érzésű lakossága még tiltakozott a nemzeti színű zászló letiprása ellen, s Major György főesperes a magyar hazához való ragaszkodásra buzdította a lakosságot. A forradalom és a kommunista uralom azonban elvégezte a túlzók megkezdett munkáját*”.⁹⁶⁴

A sajtényi eseményekről Tarnay Ivor azt jegyezte fel, hogy „*a községben a forradalom kitörése [már] nemzetiségi színvételű volt*”.

⁹⁶⁰ MNL CSML ML, IV.401.b. 365/1919. Leirat Szőcs Áron főispán-kormánybiztoshoz, 1919. március 3.

⁹⁶¹ MNL CSML ML, IV.401.b. 379/1919. A nagybánhegyesi községi jegyző jelentése, 1919. március 10.; MNL CSML ML, IV.455.b. 26954/1927. Chován Károly nagybánhegyesi községi jegyző fegyelmi ügye.

⁹⁶² MNL CSML ML, IV.401.b. 365/1919. Leirat Szőcs Áron főispán-kormánybiztoshoz, 1919. március 3.

⁹⁶³ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 48.

⁹⁶⁴ A vármegye alispánjának jelentése a vármegyei közigazgatás január havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. február 21., 18.

Ennek ellenére Major György⁹⁶⁵ görögkatolikus esperes akkor még kiállt a magyar kormány mellett, és *„a templom előtt nemzeti színű zászlók alatt esküdött hűséget a magyar köztársaságnak”*.⁹⁶⁶ Ez az időszak azonban nem tartott sokáig. Bár a pontos dátumot nem ismerjük, valószínűleg november végén vagy december elején Mánta Miklós (Nicolae Manta) gyógyszerész és Árgyelán György (Gheorghe Ardelean) hadnagy népgyűlést hívtak össze, ahol Nagyromániát éltették, és a helybelieket Romániához való csatlakozásra biztatták.⁹⁶⁷ Nem véletlen, hogy Mánta – egy Rusandu Gheran nevű adóbehajtó mellett – egyike lett az 1918. december elseji gyulafehérvári nagygyűlés sajtényi delegáltjainak.⁹⁶⁸ Megalakították a román nemzeti tanácsot, a községi jegyző által felállított nemzetőrséget feloszlatták, és helyette egy román nemzeti gárdát alakítottak, amely a rend fenntartására ügyelt. Több népgyűlést is tartottak, melyek egyikén Major György görögkatolikus főesperes ugyan a népet a magyarság iránti hűségre intette, de lehurrogták, sőt, szidalmazták is. Ezt követően a templomban 4 román zászlót szenteltek fel, amelyekkel fellobogózták az iskolákat és a községházát, a magyar táblákat a sárba dobálták, az egyik iskolán lévő magyar zászlót pedig széttépték. Némethy Zoltán jegyző szerint ettől a mozgalomtól *„a község jobb módú és értelmesebb lakossága távol tartja magát”*.⁹⁶⁹ Ezzel együtt a hatalom teljes egészében a román nemzeti tanács kezébe csúszott át, amely a nemzetiségi agitáció mellett a közellátás ügyeinek koordinálását is átvette. Döntésükre a számos hazatért katonának összesen 800 mázsa búzát adtak ki, aminek folytán a készletek Némethy Zoltán jegyző becslése szerint csak május elejéig voltak elegendők. A lakosság állandó követelése és teljesíthetetlen kérései miatt a községi előljáróság és a bíró is lemondott, a helyettes aljegyző pedig még a zavargások idején eltávozott

⁹⁶⁵ Major György (Gheorghe Maior) (1870–1950) görögkatolikus pap, sajtényi, később nagyváradi főesperes, 1918. december 1-jén a gyulafehérvári román nemzetgyűlés résztvevője.

⁹⁶⁶ Tarnay, 1929: 54.

⁹⁶⁷ Tarnay, 1919d: 266.

⁹⁶⁸ Demşea, 1993: 282.

⁹⁶⁹ Tarnay, 1919d: 267.

a községből. Némethy még a helyén maradt, ahogy az irodaszemélyzet magyar tisztviselői is, de nem érezték biztonságban magukat.⁹⁷⁰ A jegyző 1919. január végén arról panaszkodott, hogy képtelen beszédni az adót, részben azért, mert a helyiek megtagadják az együttműködést, de azért is, mert „*az élet és vagyonbiztonság teljes hiánya miatt*” nem akadt senki, aki erre vállalkozni mert volna.⁹⁷¹

Nagylakon, ahol szlovákok, magyarok, románok és szerbek éltek együtt, némileg más volt a helyzet. Az itteni románok természetesen elkötelezettek voltak Nagy-Románia létrehozása iránt. Petrovics György, akkori Csanád vármegyei kormánybiztos szerint a község 1918 végétől „*állandó tűzfészek*” volt, „*amelynek román lakossága egy nagyon agilis és energikus vezetőt kapott Patyán Uros személyében*”.⁹⁷² Patyán Uros gazdálkodóval az élen, aki a román megszállás idején román nemzetgyűlési képviselő lett, többen részt vettek az 1918. december elseji gyulafehérvári román nemzetgyűlésen, ahol határozatban deklarálták egyebek mellett Csanád vármegye románok lakta részének Romániához csatolását.⁹⁷³ A politikai és katonai folyamatok kétségtelenül számukra voltak kedvezőek, azzal együtt is, hogy a magyar hatóságok Patyánt 1919. február közepén őrizetbe vették, mert ellenszegült a rekvirálási célból a községbe érkező Fényes László vezette tengerész-nemzetőröknek, és a házkutatás során nagyszámú fegyvert találtak nála.⁹⁷⁴

Az itteni szlovákok azonban kezdetben más irányba tájékozódtak. A szlovák evangélikus lelkész, Boór Lajos egészen a terület román megszállásáig nem volt híve a nagyromán eszmének, hanem azok közé tartozott, akik a legvégsőig kitartottak a szerb orientáció mellett. Bár a nagylaki Szlovák Nemzeti Tanács 1918. november 28-án memorandumot juttatott el a szerbekhez, sőt francia fordításban a párizsi

⁹⁷⁰ Uo. 266–267.

⁹⁷¹ MNL CSML ML, IV.401.b. 235/1919. A sajtényi községi jegyző jelentése, 1919. január 31.

⁹⁷² Petrovics, 1921: 61.

⁹⁷³ Demşea, 1993: 282.; Radu, 2018: 12.; Marco, 2012; Marco, 2018: 164–167.

⁹⁷⁴ Egy nagylaki román agitátor letartóztatása. *Makói Ujság*, 1919. február 23., 1.; Tengerész-nemzetőrök segítségével védi a kormány a vidéki élelmiszer-készleteket. *Magyarország*, 1919. február 25., 7.

békekonferenciára is, amelyben a terület Szerbiához csatolását szorgalmazták,⁹⁷⁵ azzal nyilvánvalóan ő is és a társai is tisztában voltak, hogy a szerbiai csatlakozás eleve reménytelen vállalkozás, ezért más taktikához folyamodtak.

Ennek kimunkálására 1918. december 27. és 1919. január 9. között 29 Arad, Csanád és Békés megyei település szlovák lakosságának vezetője, köztük Boór is, tanácskozást folytatott az Aradhoz közeli bezdini szerb kolostorban, ahol mérlegelték a lehetőségeket. Itt január 2-án, szembeszállva az 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozattal, határozatot hoztak egy autonóm terület létrehozásáról, amelyet az amerikai elnökről „*Wilson megyének*” kívántak elnevezni, s amelynek célja, hogy – nyilvánvalóan szerb védnökség alatt – „*gátat képezzen a bolsevizmus terjedése és az esetleges román megszállás előtt*”.⁹⁷⁶ Biztosra vehető, hogy e szervezkedésre utalt Tolnai Endre csanádalberti helyettesítő jegyző is, aki 1918. december 26-án egyebek között azt jelentette a főispánnak, hogy a csanádalbertiek „[a]z *Apáthy István*⁹⁷⁷ elnökelete alatt Kolozsvárt tartott gyűlésre⁹⁷⁸ táviratot nem küldtek, hanem Konjár András⁹⁷⁹ vezetése mellett egy tót önkormányzati kerület felállításán fáradoznak, melynek székhelye Nagylakon lenne”.⁹⁸⁰ Amikor világossá vált, hogy ennek a csak a vágyálmokban szereplő autonóm megyének nincs realitása, s a bolsevizmust és a román megszállást sem állíthatja meg semmi, 1919.

⁹⁷⁵ A memorandumot közli Hornyák, 2021: 57–59. Lásd még Vanko, 2012: 268–269.; Kukucska, 2018: 162.

⁹⁷⁶ Vanko, 2010: 173.; Vanko, 2012: 269.

⁹⁷⁷ Apáthy István (1863–1922) zoológus, 1890-től a kolozsvári egyetem tanára, 1898-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1918. november elsejétől a Magyar Nemzeti Tanács erdélyi bizottsága elnöke, decembertől a magyar kormány megbízásából keletmagyarországi kormánybiztos, 1918. december 22-től a magyar és székely nemzeti tanácsok Kolozsvárra összehívott nemzetgyűlésén megválasztott magyar kormányzótanács elnöke. 1919. január közepén a románok letartóztatták, s csak egy év múlva helyezték szabadlábra. Augusztusban elhagyta Erdélyt, és haláláig a Kolozsvárról áthelyezett Szegedi Tudományegyetem állattani intézetének vezetője.

⁹⁷⁸ Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács által szervezett 1918. december 22-i tiltakozó nagygyűlésről van szó.

⁹⁷⁹ Valójában Konyjár András (1896–?) napszámos, aki a csanádalberti szlovákok egyik hangadója volt. 1926-ban a családjával kivándorolt Csehszlovákiába. MNL CSML ML, IV.455.b. 3926/1931. Konyjár András állampolgársági ügye.

⁹⁸⁰ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

március 19-én – állítólag a helyi szociáldemokrata párt és a munkástanács felszólítására – Boór is kénytelen volt elmenekülni Nagylakról, s a szerbek által megszállt Kiszomboron talált menedéket, ahonnan majd csak 1919 júniusában, egészen más körülmények között, a román megszállás idején tért vissza.⁹⁸¹

Időközben, 1918. december 19-én viszont a szerbek ténylegesen is megjelentek Nagylakon és rövid ideig (öt napig) megszállták a települést.⁹⁸² A szerbek ekkori akcióját a korabeli lapok többféleképpen interpretálták.⁹⁸³ Ennek ellenére, biztosra vehető, hogy nagylaki Szlovák Nemzeti Tanács 1918. november 28-án memorandumának következtében jelentek meg a községben. Ezt látszik alátámasztani a Csanád vármegyei alispánnak egy 1918. december 11-i keltezésű távirata, amelyben arról tájékoztatta a hadügyminisztert, hogy „a nagylaki tótok egy jelentéktelen töredéke Hodzsa Milánhoz⁹⁸⁴ táviratot küldött, kérve Nagylak községnek szerb csapatoktól való megszállását, azon ürüggyel, hogy Nagylakon [a] tótok testi épsége és vagyona veszélyeztetve van”.⁹⁸⁵ A szerbek Marostól északra eső területszerző akciója azonban sem ekkor, sem később nem bizonyult tartósnak, ezt a szerbek és a románok közötti esetleges fegyveres konfliktusok elhárításában érdekelt franciák akadályozták meg.⁹⁸⁶

⁹⁸¹ Vanko, 2010: 173.; Vanko, 2012: 269.

⁹⁸² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. Petrovics György kormánybiztos távirata a miniszterelnökségre, 1918. december 20.; Csanádmegye a múlt hóban. A közigazgatási bizottság ülése. *Makói Független Ujság*, 1919. január 9., 1–2.; A szerbek átlépték a Marost. *Az Est*, 1918. december 21., 6.; A szerbek Nagylakon. *Népszava*, 1918. december 21., 4.; Nagylakról visszarendelték a szerbeket. *Népszava*, 1918. december 28., 3.; Nagylakról kivonultak a szerbek. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 28., 6., Tengerész-nemzetőrök segítségével védi a kormány a vidéki élelmiszerkészleteket. *Magyarország*, 1919. február 25., 7.

⁹⁸³ Nagylakon rend van. *Népszava*, 1918. december 13., 3.; Nagylakot megszállták a szerbek. *Szeged és Vidéke*, 1918. december 20., 3.; Nagylakról visszarendelték a szerbeket. *Délmagyarország*, 1918. december 25., 11.

⁹⁸⁴ Hodzsa Milán (Milan Hodža) (1878–1944) újságíró, politikus, 1905–1910 között magyar országgyűlési képviselő, 1906–1914 között a Szlovák Nemzeti Párt alelnöke, 1918-ban Cseh-szlovák Köztársaság budapesti követe, majd az új csehszlovák államban több miniszteri funkció betöltése után 1935 és 1938 között miniszterelnök. 1938-ban Franciaországba emigrált, 1939-ben az ott létrehozott Szlovák Nemzeti Tanács elnöke.

⁹⁸⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 132. Hervay István alispán távirata a hadügyminiszterhez, 1918. december 11.; MNL CSML ML, IV.408.b. 25614/1918. Távirat a nagylaki tótok ügyében, 1918. december 11.

⁹⁸⁶ Erről bővebben lásd Marosvári, 2022.

Magyarcsanádon a román görögkeleti lelkész, Nestor Romulus⁹⁸⁷ markáns nagyromán elköteleződésű volt, aki – a nagylaki Patyán Uros mellett – szintén részt vett az 1918. december elsejei gyulafehérvári nagygyűlésen.⁹⁸⁸ A Gyurkovits Sándor magyarcsanádi segédjegyző által 1919. február 9-én írt jelentés szerint a pap nem is nagyon tagadta, hogy „*reá nézve a gyulafehérvári határozat a mérvadó, nem pedig a magyar kormányé*”, s noha Nestor a „*román agitáció miatti izgatás*” vádjára váltig bizonygatta, hogy „*hazafias működése mindenki előtt ismerős*”, Gyurkovits egyéb bizonyítékokkal is alátámasztotta, hogy a pap alapvetően a román érdekeket szolgálta.⁹⁸⁹ Ez utóbb, a román megszállás idején be is bizonyosodott. Gyurkovitsnak viszont, aki felhívta a figyelmet Nestor Romulus románbarát ténykedésére, nemsokára el kellett hagynia a községet.⁹⁹⁰ Magyarcsanádhoz hasonlóan Battonyán szintén a helybeli görögkeleti lelkész, Cornea Simon⁹⁹¹ és az ottani román tanító szervezkedett a románok érdekében.⁹⁹²

A megyében élő szerbek mozgásairól kevés adatunk van. Természetesen ők az újonnan létrejött Szerb-Horvát-Szlovén Királyság irányába tájékozódtak, de annak nyomát, hogy memorandumban is szorgalmazták volna az új jugoszláv államhoz való csatlakozást, csak 1919

⁹⁸⁷ Nestor Romulus (Romul Nestor) (1864–1925) görögkeleti román pap, a csernovici egyetem hittudományi karán végzett, 1896 és 1920 között magyarcsanádi lelkész, a Román Nemzeti Párt tagja, az 1918. december elsejei gyulafehérvári román nemzetgyűlés küldötte, 1920 után az aradi teológia tanára.

⁹⁸⁸ Demşea, 1993: 282.; Marco, 2018: 155. Nestor Romulusról bővebben lásd Marco, 2018: 161–163., 209.

⁹⁸⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 902/1920. Gyurkovits Sándor igazoló jelentése, 1919. február 9.

⁹⁹⁰ Tarnay, 1919c: 246.

⁹⁹¹ Cornea Simon (Simion Cornea) (1868–1932) görögkeleti román pap, aradi teológiai tanulmányait követően négy évig Repszegen káplán, majd 1897-től battonyai lelkész, 1932-től az akkor létrehozott kétegyházi román esperesi kerület esperese.

⁹⁹² MNL CSML ML, IV.401.b. 840/1920. Tarnay Ivor helyettes alispán jelentése gróf Bethlen Istvánhoz, az Országos Menekültügyi Hivatal elnökéhez, 1920. szeptember 16.; MNL CSML ML, IV.401.a. 75/1920. Jelentés Cornea Simon battonyai görögkeleti lelkész magatartásáról, 1920. október 11.; Uo. 108/1921. Kivonatos másolat a szegedi csendőrkerületi parancsnokság 367/T/1921. számú jelentéséből, dátum nélkül. Lásd még Pădurean, 2003: 372. Cornea ellen 1924-ben államellenes izgatás vádjával újabb eljárást folytattak. Lásd erről Államellenes vétséggel vádolják a battonyai görögkeleti lelkészt. *Szeged*, 1924. december 16., 3.; Elnapolták Cornea battonyai lelkész nemzetgyalázási pörét. *Az Est*, 1924. december 17., 9.

nyaráról tudjuk biztosan. A kezdeményezés Battonyáról indult, s a két szervező, Pandurovics Mihály⁹⁹³ ottani szerb pap és Rafajlovics Milos helybeli ügyvéd voltak. A memorandumban, amelyet „*annak idején a battonyai szerb lakossággal aláírtak és Párisba igyekeztek kijuttatni, [...] Battonyának Jugoszláviához való csatolását kérték*”.⁹⁹⁴ Ennél többet nem tudunk, így azt sem, hogy a memorandum eljutott-e Párizsba, mindössze annyi biztos, hogy a battonyai szerbek elszakadási törekvését éppúgy nem kísérte siker, mint az itteni szlovákokét.

AZ ERŐSZAKHULLÁM MEGFÉKEZÉSÉRE TETT INTÉZKEDÉSEK

Az 1918. november eleji vidéki erőszakhullám napjaiban a legfontosabb feladat a rend helyreállítása és az erőszakos cselekmények mielőbbi megszüntetése volt. Ebben a kormányzati, vármegyei és – már ahol a helyükön maradtak – a helyi közigazgatási szervek éppúgy érdekeltek voltak, mint az erőszakot elszenvedő lakosság. Annak köszönhetően, hogy az erőszakhullám egybeesett a háborús összeomlással és egy drasztikus – valóban forradalmi léptékű – hatalmi átrendeződéssel, a folyamat nem ment könnyen. Miközben a Károlyi Mihály vezette Magyar Nemzeti Tanács, továbbá az ugyancsak Károlyi vezetésével október 31-én megalakult új kormány addig nem látott mérvű reformokat hirdetett meg (általános, egyenlő, nőkre is kiterjedő titkos választójog, új választás, leszerelés, átfogó földreform stb.),⁹⁹⁵ úgy vélte, hogy ezek a reformígéreték önmagukban is megoldást nyújtanak a társadalomban meglévő feszültségek levezetésére, és megnyugtatóják a lakosságot. E téves helyzetértékelés következménye volt, hogy habár

⁹⁹³ Pandurovics Mihály (1873–?) görögkeleti szerb pap, a karlócai teológia elvégzése után 1899-ben került Battonyára, ahol előbb segédlelkész, majd lelkész, 1924-től a szegedi kerület esperesi helynöke, 1927-től esperese.

⁹⁹⁴ MNL CSML ML, IV.451.b. 58/1924. Purgly Emil főispán jelentése a belügyminiszterhez, 1924. július 18.

⁹⁹⁵ A nemzethez. *Világ*, 1918. november 1., 1.

november első napjaiban tömegesen érkeztek a kormányzati szervekhez a kétségbeesett táviratok a helyi atrocitásokról, melyekben fegyveres fellépést és határozott kormányzati intézkedéseket kértek,⁹⁹⁶ Károlyiék ódzkodtak a markánsabb rendteremtő lépések megtételétől, így a statárium haladéktalan és átfogó bevezetésétől, noha egy erre vonatkozó közlemény már 1918. november 1-jén megjelent a lapokban.⁹⁹⁷ A katonai parancsnokságok, vagy az újonnan létrejött nemzeti és/vagy katonatanácsok, illetve a katonai parancsnokságok – főként a nemzetiségek által lakott vidékeken – lokálisan elrendelték ugyan a statárium alkalmazását (a horvát vagy a szlavón területen a zöld káderek ellen, a Délvidéken, de például Szegeden, Kassán, Aradon és Arad vármegyében, vagy Kecskeméten is), a rendelkezés országos kiterjesztése azonban elmaradt.⁹⁹⁸ A hadügyminiszter is csak a gyilkosságot, rablást, gyűjtogatást és erőszakos cselekedeteket elkövető katonai személyekkel szemben rendelte el a rögtönítélő bíraskodást november 5-én,⁹⁹⁹ s kizárólag ezt az intézkedés tartották fenn a továbbiakban is. A civilekkel szembeni statáriális fellépést tehát a későbbiekben sem engedélyezték. Amikor Szabadka város közgyűlése határozatot hozott arról, hogy az egész város területére kihirdetik a statáriumot, és ehhez kormányzati jóváhagyás kértek, Berinkey Dénes¹⁰⁰⁰ igazságügyminiszter november 6-án azt csak a katonai személyekkel szembeni intézkedésként hagyta jóvá,

⁹⁹⁶ Hatos, 2018: 173.

⁹⁹⁷ A felszabadult néphez! *Friss Ujság*, 1918. november 1., 1.

⁹⁹⁸ Statárium a zöld káder ellen. *Pesti Napló*, 1918. október 31., 5.; A déli vasúti tisztviselők is elmenekültek Szlavóniából. *Pécsi Napló*, 1918. november 2., 2.; A statárium kihirdetése Szegeden. *Szeged és Vidéke*, 1918. november 2., 4.; Bartha alezredes rendet csinál a Délvidéken. *Az Est*, 1918. november 3., 2.; Eszmeforradalom. *Kecskeméti Lapok*, 1918. november 3., 2–3.; A forradalom hullámai a vidéken. *Népszava*, 1918. november 5., 8.; Helyreáll a rend a vidéken. *Friss Ujság*, 1918. november 6.; 3.; Rendzavarások a vidéken. *Pesti Hírlap*, 1918. november 6., 3.; Statárium a Délvidéken. *Az Est*, 1918. november 7., 2. A kérdésről bővebben lásd Schönwald, 1969: 344–354.

⁹⁹⁹ Statárium. A hadügyminiszter katonai személyekre elrendelte a rögtönítélő bíraskodást. *Reggeli Hírlap*, 1918. november 5., 3.

¹⁰⁰⁰ Berinkey Dénes (1871–1944) jogász, politikus, 1919–1918 között a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, 1918. november 4. és 1919. január 24. között igazságügyminiszter, 1919. január 11-től ügyvezető, január 18-tól március 21-ig tényleges miniszterelnök. Lemondását követően ügyvédként praktizált.

a civilekkel szemben nem.¹⁰⁰¹ Pedig az atrocitások elkövetői – mint a Csanád vármegyei történések is ezt támasztják alá – nagyjából nem a katonák közül kerültek ki, s e rendelkezés lélektani hatását jól mutatja, hogy a pattanásig feszült makói események erőszakba torkollását éppen egy teljesen önkényesen elrendelt és átfogó helyi statárium-rendelet akadályozta meg. 1918. november 3-án „[d]r. Balla [valójában Balló – M. A.] István királyi tanfelügyelőnek, aki ekkor szintén katonai szolgálatot teljesített, támadt az a mentő ötlete, hogy saját szakállára statáriumot hirdetett ki, halál büntetéssel fenyegetve a rendzavarókat. Senkinek sem jutott eszébe kérdezni, hogy kinek a felbatalmazására és kinek a megbízásából cselekszi ezt. De az eredmény meg volt. Főleg a szájhősök megszéppentek, s nyilvánvaló volt, hogy semminemű rendzavarás nem fog előfordulni” – írta Tarnay Ivor a visszaemlékezésében.¹⁰⁰² Hasonló tapasztalat volt a felvidéki Bártfán is, ahol a nemzeti tanács „abban a pillanatban, hogy az első zavargások hírére vette, azonnal statáriumot hirdetett. Ennek következtében jóformán még csak tüntető számba mehető zavargás sem történt. A statárium pusztán proklamálása maga megakadályozta az atrocitásokat”.¹⁰⁰³ A statárium önkényes érvényesítése tette lehetővé a rend helyreállítását november 5-én Csanádpalotán is.¹⁰⁰⁴ A statárium elrendelése tehát ott lehetett sikeres – és ott is vezetett eredményre –, ahol ehhez nem kérték a kormányzat előzetes jóváhagyását vagy felhatalmazását, hanem az érintett helyi szereplők önállóan cselekedtek.

Nyilván az új kormány nem azért nem akart élni ezzel az eszközzel, mert ehhez nem állt rendelkezésre elegendő számú karhatalmi erő, pontosabban nem ez volt az elsődleges ok, hanem sokkal inkább azért, mert e lépés határozottan ellentmondott volna a Károlyi Mihály és politikustársai által addig szüntelenül hangoztatott pacifista és antimilitarista kijelentéseknek. A Károlyi-kormány egyik „erős”

¹⁰⁰¹ Szabadkán elrendelték a statáriumot. *8 Órai Ujság*, 1918. november 7., 4.

¹⁰⁰² Tarnay, 1929: 53–54. Lásd még Petrovics, 1921: 11–12.; MNL CSML ML, XV.50. C01. Czirbus István visszaemlékezése, 1969: 2.

¹⁰⁰³ A rend biztosítása. *Pesti Hírlap*, 1918. november 9., 5.

¹⁰⁰⁴ *Historia Domus, Csanádpalota*, 1918. november 5.

embere, a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond¹⁰⁰⁵ egyértelművé is tette a budapesti katonatanács újjáalakuló ülésén: „[n]em akarunk statáriummal kormányozni, katonai erőt oktrojálni felülről, hanem demokratikus fegyelmet [akarunk]. Ha ez a kormány nem váltja be az ígétét, kergesse el a nép. De amíg dolgozik érte, engedelmeskedjünk neki”.¹⁰⁰⁶ Hasonlóan nyilatkozott Linder Béla¹⁰⁰⁷ hadügyminiszter is, aki ugyan kijelentette, hogy „én teljes erőmből föl akarok lépni a fosztogatókkal és rablókkal szemben, akik a forradalom gyönyörű eredményeit veszélyeztetik és ígérem, hogy föltétlenül rendet fogok teremteni mindenütt az országban, ahol ezt a rendet megzavarták”, mégis arról beszélt, hogy „katonaságot a vidékre most nem küldhet, a nyugalmat egy egészen új intézménnyel, a nemzetőrséggel akarja helyreállítani”.¹⁰⁰⁸

Habár Linder ezt az ígétét nem tartotta be, és voltak területek, ahol a következő napokban a lázadások letörésére katonai erőt is bevetettek – a Lindert a hadügyminiszteri poszton november 9-én felváltó Bartha Albert¹⁰⁰⁹ még határozottabban élt ezzel az eszközzel –, a Károlyi-kormány minisztereinek kijelentései arra utaltak, hogy a rend helyreállításának felelősségét alapvetően a helyiekre tolták. A Magyar Nemzeti Tanács 1918. november 3-án közzétett állásfoglalása szerint „[a] vidéken mindenünnen karhatalmat kérnek a hadügyminisztériumtól. Erre vonatkozólag a hadügyminisztérium kéri a vidéki közönséget, hogy lehetőleg saját

¹⁰⁰⁵ Kunfi Zsigmond (1879–1929) magyar-német szakos középiskolai tanár, újságíró, szerkesztő, szociáldemokrata politikus, 1918-ban Károlyi Mihály kormányában tárca nélküli munkaügyi és népjóléti miniszter, a Berinkey-kormányban közoktatási miniszter, a Tanácsköztársaság idején június 24-i lemondásáig közoktatásügyi népbiztos. A proletárdiktatúra bukása után Ausztriába emigrált.

¹⁰⁰⁶ Átszervezték a katonatanácsot. *Pesti Hírlap*, 1918. november 5., 5–6.

¹⁰⁰⁷ Linder Béla (1876–1962) hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes, 1918. október 31. és november 9. között hadügyminiszter, ezt követően rövid ideig a béketárgyalások előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter, a Tanácsköztársaság idején a hadügyi népbiztosság bécsi katonai megbízottja, 1920. szeptember 23-tól a szerbek által megszállt Pécs polgármestere. A baranyai háromszög kiürítésétől haláláig Jugoszláviában élt.

¹⁰⁰⁸ A forradalom és a vidék. *Népszava*, 1918. november 7., 6.

¹⁰⁰⁹ nagyborosnyói Bartha Albert (1877–1960) hivatásos katonatiszt, az erdélyi 2. hadsereg vezérkari főnöke, a rövid életű Bánati Köztársaság katonai vezetője, Linder távozása után, 1918. november 9. és december 12. között hadügyminiszter. 1922-ben egyik alapítója és vezetője a Függetlenségi 48-as és Kossuth Pártnak, majd 1943-tól a Független Magyar Polgári Pártnak. 1945–1947 között kigazda nemzetgyűlési képviselő, 1946–1947-ben rövid ideig honvédelmi miniszter. 1948 végén emigrált.

embereivel és szervezeteivel gondoskodjék a közrend fenntartásáról. Egyedüli helyes lépés a polgárőrség megszervezése, amely a legközelebbi katonai parancsnokságoktól kérhet fegyvereket”.¹⁰¹⁰

A korabeli sajtóban megjelent tudósítások azt a benyomást erősítik, hogy Károlyiék az első napokban nem is igazán mérték fel a vidéken végigsöprő erőszakhullám tényleges súlyát és jelentőségét. Egy a kormányhoz közel álló *Világ* című lap november 3-i számában megjelent írás szerint 1918. november 2-án éjszaka „már a legteljesebb rend uralkodott a fővárosban és rend volt a vidéken. Itt-ott kisebb zavargások történtek ugyan, idegen részek katonák fosztogattak, de ezek a jelentéktelen esetek szintén csak a rémhírterjesztők fantáziájában nőttek meg. Az ország nagy részéből nyugalmat jelentettek. Ahol fenyegető volt a helyzet, a polgárság és a munkásság a katonasággal karöltve gondoskodott a megbízhatatlan elemek megfékezéséről. Ezek az apró zavarok – hangsúlyozzuk – nem változtatták meg azt a lelkes hangulatot, amelyet szerte az országban a reakció bukása és a népuralom diadala keltett. A magyar forradalom ideális diadalt aratott és vértelenül aratta ezt”.¹⁰¹¹

Hasonlóképpen fogalmazott *Az Ujság* című lap is, amely ugyan megjegyezte, hogy „[a] kormány intézkedett, hogy a veszélyeztetett helyekre katonai segítség menjen, azonkívül az összes vidéki városokban, sőt még a falvakban is polgár- és nemzetőrsegek alakulnak”, mégis arról írt, hogy „[e]gyes vidéki városokból és községekből még nyugtalanító hírek érkeznek a fővárosba. Meg kell állapítani, hogy e hírek nagy része túlzott és csak arra alkalmasak, hogy alaptalan riadalmat keltsen”.¹⁰¹²

A lokális adatok – így az általunk részletesen vizsgált Csanád vármegyeiek – cáfolják a kormányközeli napilapok optimista, s a vidéki eseményeket bagatellizáló értékelését. A visszafogott kormányzati intézkedések ismeretében mindenesetre kétségtelen, hogy a feszültségek mielőbbi levezetésének technikáit helyben kellett megtalálni. Csanád vármegye esetében tagadhatatlanul kedvező fejlemény volt, hogy – mivel a megyeszékhely Makón sikerült megakadályozni, illetve megelőzni

¹⁰¹⁰ A népkormány rendelkezései. *Világ*, 1918. november 3., 7.

¹⁰¹¹ Mindenütt nyugalom. *Világ*, 1918. november 3., 6.

¹⁰¹² A helyzet a vidéken. *Az Ujság*, 1919. november 5., 4.

a tömegek erőszakos fellépését – a közigazgatás szereplői a helyükön maradtak,¹⁰¹³ így a vármegyei adminisztráció a maga akkori szűkös mozgásterével segíteni tudta a konszolidációs folyamatot, ezzel együtt a stabilizáció feladatainak végrehajtása elsődlegesen a helyi szereplőkre várt. E feladatok két területre összpontosultak. Egyrészt egy olyan hatalmi struktúrát kellett létrehozni, amely képes volt a felizgatott közhangulatra csillapítóan ható népjóléti intézkedéseket megtenni, másrészt olyan helyi rendvédelmi szerveket kellett felállítani, amelyek alkalmasak és készek voltak – szükség esetén akár fegyveres fellépéssel is – elejét venni a további fosztogatásoknak és az egyéb visszaéléseknek. A továbbiakban e két területre fókuszálva vizsgáljuk a Csanád vármegyei eseményeket.

A nemzeti tanácsok

A Csanád vármegyei települések nemzeti tanácsai a Magyar Nemzeti Tanács felhívására, annak mintájára, zömmel november első felében, de akadtak helyek, ahol csak decemberben alakultak meg. Mivel a kormány alapvetően a régi – de megreformált – adminisztrációra kívánt támaszkodni, a nemzeti tanácsok működését átmenetinek tekintette, ezért szervezetére és létszámára központi utasításokat nem adott ki, így azok a legváltozatosabb formában és összetételben kezdték meg működésüket.¹⁰¹⁴ Funkciójuknak kezdetben a rend helyreállításában és a közellátás biztosításában való közreműködést tekintették, a községi közigazgatás konszolidálását követően pedig – 1918. november 26-án egy belügyminiszteri körrendeletben is rögzítve – kizárólagos feladatukként és hatáskörükként a végrehajtó hatalom támogatását és ellenőrzését jelölték meg.¹⁰¹⁵ E kíváncsi azonban nem volt végrehajtható. Miként Tarnay Ivor helyettes alispán rögzítette az 1918. december havi közigazgatási

¹⁰¹³ Petrovics, 1921: 5–16.; Tarnay, 1929: 50–56.

¹⁰¹⁴ Hajdu, 1958: 57–58.; Schönwald, 1969: 204–206.

¹⁰¹⁵ Lásd a 153.862. sz. BM körrendeletet. Magyarország Rendeletek Tára 1918: 2423–2425. Lásd még MNL CSML ML, XVI.51. 312. A Nemzeti Tanácsok ügyköre és feladatai ügyében a Magyar Nemzeti Tanács által kiadott körlevél, 1918. december 1.; Schönwald, 1969: 210–212.

bizottsági jelentésében: „nem egy helyütt az előjáróság nem vezetője a község ügyeinek, hanem a nemzeti tanács vagy a néptanács végrehajtó vagy leíró szerve a kormány határozott utasítása ellenére”.¹⁰¹⁶ Ezt a képet erősítette Vásárhelyi Sándor,¹⁰¹⁷ a Mezőkovácsházi járás megbízott főszolgabírója – az események idején nagylaki járási szolgabíró – egy 1921-es jelentésében: „mi járási tisztviselők és községi jegyzők, valamint általában a hivatalos személyek, már a múlt év [1918 – M. A.] november óta a minimális befolyással voltunk a népnek csak igen csekély rétegére. Az emberek tömege ellenszenvesen tekintett bennünket és a szakadatlan izgatás a közrend, a tulajdonjog és a tekintély ellen nem tévesztette el hatását”.¹⁰¹⁸

A nemzeti tanácsok létrejötte mögött akkor és abban a társadalmi helyzetben komoly konszenzus állt. Egy 1918. november 3-án kiadott körlevelében még Glattfelder Gyula csanádi püspök is arra bízta egyházmegyéje papjait, hogy támogassák ezeket, sőt, amennyiben erre lehetőségük van, vegyenek is részt azok létrehozásában és működésében.¹⁰¹⁹ Felszólításának volt fogantja, hiszen a vármegyében több olyan település akadt, ahol a római katolikus egyház papjai aktív szerepet vállaltak az új hatalmi szervek megalakításában és irányításában. Míg a Kunágotán november 4-én létrejött nemzeti tanács elnöke Kelemen András¹⁰²⁰ esperes-plébános, addig az apátfalvié Benó József¹⁰²¹ plébános lett.¹⁰²² Csanádapácán a sajtóból szerzett értesülések nyomán Sulyok István plébános kezdeményezésére és vezetésével „a közrend fenntartása

¹⁰¹⁶ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 16.

¹⁰¹⁷ kézdivásárhelyi Vásárhelyi Sándor (1891–1941) Csanád vármegyénél közigazgatási gyakornok, majd aljegyző, 1916-tól a Nagylaki járás szolgabírója, 1920-tól a Mezőkovácsházi járás megbízott, 1922-től 1935-ig megválasztott főszolgabírója, 1935-től 1939-ig a battonyai választókerület országgyűlési képviselője.

¹⁰¹⁸ Idézi Oltvai, 1969: 191.

¹⁰¹⁹ Idézi Orbán, 2021: 13.

¹⁰²⁰ Kelemen András (1878–1958) római katolikus pap, 1916–1923 között kunágotai, 1923-tól apátfalvi plébános, 1917-től esperes, 1922-től szentszéki bíró, 1929-től pápai kamarás.

¹⁰²¹ Benó József (1873–1922) római katolikus pap, Temesváron püspöki levéltáros, a Szent Imre Intézet felügyelője, szentszéki ülnök, teológiai tanár, 1916 és 1922 között apátfalvi plébános.

¹⁰²² MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.; Uo. IV.463.b. 382/1919. Adatok a Központi járás községeiről, 1919. január; Schönwald, 1969: 205.

érdekében” november 4-én jött létre a községi nemzeti tanács, amely első intézkedésként a gyűjtogatással vádolt katonák elfogásáról és Békéscsabára szállításáról intézkedett.¹⁰²³

Habár legtöbb helyen többnyire katonaviselt „civil” személyek – helyi hangadók – lettek a nemzeti tanácsok tagjai, akadtak olyan települések, ahol a községi előjárók is szerepet kaptak a vezetésben.¹⁰²⁴ Csanádpalotán az 1918. november 16-án megalakuló községi nemzeti tanács elnöke Miklósi Aurél községi jegyző, alelnöke Asztalos Mátyás községi bíró lett.¹⁰²⁵ Nagymajláthon 1918. november 3-án „*a község erkölcsi és anyagi elitjéből*” jött létre a „*nemzeti és katonatanács*”, melynek elnökévé Kucsovsky Béla községi jegyzőt választották. Az esküt november 8-án a makói katonatanács kiküldötte előtt tették le. A tanács Kucsovskyn kívül 8 tagból, 4 polgári személyből (1 asztalos és 3 földműves), valamint 4 volt katonából állt.¹⁰²⁶ Csanádapácán Faludy Béla¹⁰²⁷ községi jegyző lett a 32 főből álló nemzeti tanács elnöke, melyben „*minden néprétegből*” – földnélküli napszámosok, kisgazdák, iparosok, értelmiségiek – 8–8 főt delegáltak.¹⁰²⁸ Magyarbánhegyesen Zachariás Béla községi jegyző vezetésével alakult meg a nemzeti tanács, amelyben helyet kaptak a nagyobb gazdák, egy-két kereskedő és iparos, valamint a tanítók. Oltvai Ferenc szerint ez mindössze annyiban tért el a képviselő-testület összetételétől, hogy kihagyták belőle a földbirtokosokat.¹⁰²⁹ Püspöklelén ismeretlen időpontban jött létre a nemzeti tanács, melynek elnöke egy decemberi adat szerint Benkő Mihály, míg „*bizalmi férfiai*” Bíró István és

¹⁰²³ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Sulyok István plébános távirata, 1918. november 5.; Historia Domus, Csanádapáca, 26.

¹⁰²⁴ Tarnay, 1919a: 185.

¹⁰²⁵ Tarnay, 1919d: 265–266.

¹⁰²⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Kucsovsky Béla községi jegyző, a nemzeti tanács elnöke jelentése, 1918. november 11.

¹⁰²⁷ Faludy Béla (1883–?) szolgálatát Csanádapácán kezdte 1901-ben, 1932-es nyugdíjazásáig a község jegyzője, az Alföldi Első Gazdasági Vasút és a Hangya Szövetkezet igazgatósági tagja.

¹⁰²⁸ Historia Domus, Csanádapáca, 26.; MNL CSML ML, IV.408.b. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.; Miklya, 1962: 76.

¹⁰²⁹ Oltvai, 1969: 195.

ifj. Tézsla István földművesek voltak.¹⁰³⁰ Itt Lodomérszky Gyula községi jegyző a közéleti bizottság elnöki tisztét kapta meg,¹⁰³¹ bár e funkciót csak rövid ideig töltötte be, mert hamarosan összekülönbözött a nemzeti tanács vezetőivel, ezért lemondott. Példáját a községi elöljáróság tagjai is követték.¹⁰³²

Voltak helyek, ahol a nemzeti tanácsok vezetői a községi értelmiség köréből kerültek ki. A battonyai nemzeti tanács elnöke dr. Pintér László¹⁰³³ helyi ügyvéd lett, míg a reformátuskovácsházit Lengyel János¹⁰³⁴ igazgató-tanító vezette. Ők – a régi községi elöljárókhöz hasonlóan – nyilvánvalóan abban voltak érdekeltek, hogy minimalizálják a feszültségeket.

Sajátos volt Mezőhegyes helyzete, ahol a községi nemzeti tanács 1918. december elején alakult meg, s ebben képviseltette magát „*minden osztály, illetve testület és élethivatás*”, bár többségben az iparos és földműves osztály tagjai voltak. Noha többen kifogásolták, hogy a tanácsba a „*tisztségviselők*” képviseletében bekerült Koszits Pál jószágigazgató, Malbaski Milán¹⁰³⁵ cukorgyári igazgató és Kovács Dezső községi jegyző, végül is elfogadták őket, az előbbi kettőt azért, mert tőlük „*bizonyos engedményekre és pártfogásra számítottak*”, míg az utóbbit azért, mert „*adminisztratív ügyekben gyakran volt szükség tanácsra*”.¹⁰³⁶ A tanács elnöke

¹⁰³⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 9431/1918. A püspöklelei nemzeti tanács ülése, 1918. december 11.

¹⁰³¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 382/1919. Adatok a Központi járás községeiről, 1919. január

¹⁰³² MNL CSML ML, IV.463.b. 9431/1918. A püspöklelei nemzeti tanács ülése, 1918. december 11.; Uo. Hervay István alispán levele a járási főszolgabírónak, 1918. december 13.; Uo. IV.463.b. 8966/1918. A községi elöljáróság lemondása, 1918. december 1.; Uo. IV.463.b. 9431/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése az alispánnak, 1918. december 18.

¹⁰³³ Pintér László dr. (1883–?) ügyvéd, irodáját 1913-ban nyitotta meg Battonyán. 1919-től tiszteletbeli vármegyei főügyész, 1920 után az Ébredő Magyarok Egyesülete helyi elnöke.

¹⁰³⁴ Lengyel János (1870?–1922) 1894-től haláláig a reformátuskovácsházi községi népiskola igazgató-tanítója, a Csanádvármegyei Általános Tanítóegyesület elnöke, a községi hitelszövetkezet ügyvezető igazgatója.

¹⁰³⁵ Malbaski Milán (1877–?) gépészmérnök, 1915-től a Mezőhegyesi Cukorgyár műszaki igazgatója, a Georgia Rt., a Mezőgazdasági Ipari Rt. és az Alföldi Első Gazdasági Vasút igazgatósági tagja.

¹⁰³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Erdész, 1988: 309.

Horváth Imre uradalmi géplakatos, jegyzője Szilágyi János uradalmi díjnok lett. Egy gazdatiszt szerint jó kompromisszum született, és *„a vezetést sikerült a veszedelemes elemek leszorításával oly egyéneknek kézberagadni, akik alkalmasak lesznek arra, hogy a kétféle világnézet közötti feszültség veszedelemmé ne fajuljon”*.¹⁰³⁷

Nem mindenütt alakultak azonban ilyen kedvezően a folyamatok. 1918. november 17-én a kunágotai előjáróság arról tájékoztatta az alispánt, hogy *„felelőtlen egyén féktelen izgatása miatt a béke és rend felbomlott. A mai napon népgyűlést tartottak, [Szarka Samu] jegyzőt, előjáróságot elcsapták. Új nemzeti tanácsot választottak, amely gyakorolni akarja a közhatalmat. A községi ügyvitel megakadt”*.¹⁰³⁸ A battonyai nemzeti tanács tevékenysége egy 1918 december eleji községi jelentés szerint túllépte a jogszabályokban rögzített ellenőrzési funkciókat, és *„teljesen a közhatalmat gyakorolja”,* ráadásul olyan személyek is helyet kaptak benne *„akik a november eleji fosztogatásoknak is részesei voltak”*. A jelentés szerint *„ezen 6–8 egyén az összességet terrorizálja, és oly intézkedéseket tesznek, mely merőben törvénytelen és nem a közrendre vezet”*.¹⁰³⁹ Ezzel együtt a községi képviselő-testület továbbra is működött, 1918. december 20-án például rendkívüli közgyűlésen döntöttek arról, hogy a község a hazatért katonák kedvezményes, illetve ingyenes étkeztetése céljából 50 ezer korona váltókölcsonnt vesz fel.¹⁰⁴⁰

Speciális helyzet állt elő a vármegye többnemzetiségű településein. Nagylakon például 1918 őszén öt nemzeti tanács (magyar, román, szerb, szlovák és közös) jött létre, de ezek közül a legerősebb, egyben a legagresszívebb kezdettől a román volt, mely hetvenfős fegyveres nemzeti gárdát is szervezett, átvéve ezzel a község feletti ellenőrzést. A fegyvert ehhez egy korabeli sajtótudósítás szerint a románok megszálta

¹⁰³⁷ Idézi Erdész, 1988: 311.

¹⁰³⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 78. a kunágotai előjáróság távirata az alispánhoz, 1918. november 17.; MNL BéML, IV.436.b. 7535/1918. Csomor Lajos községi bíró levele a járási főszolgabíróhoz, 1918. november 23.

¹⁰³⁹ Tarnay, 1919d: 267–268.

¹⁰⁴⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 2339/1919. Kivonat Battonya községi képviselő-testület 1918. december 20-i üléséről.

területről a Maroson át csempészték a községbe valamikor 1919 elején.¹⁰⁴¹ Ezeket a fegyvereket aztán Fényes László és nemzetőr-különítményesei gyűjtötték be 1919. február közepén, akik rendteremtési és rekvirálási céllal érkeztek a községbe.¹⁰⁴² Hasonlóan tartósan nyugtalan község volt Sajtény, ahol a lakosság 90 százalékban románokból állt, így itt kizárólag csak egy román nemzeti tanács alakult, amely kezdettől erőteljes nagyromán agitációt folytatott, s teljes egészében átvette a községi adminisztráció irányítását is. Némethy Zoltán községi jegyző ugyan még a helyén maradt, s vele a magyar tisztviselők egy része is, de érdemi tevékenységet már nem tudtak kifejtetni.¹⁰⁴³

Magyarcsanádon látszólag békésebb viszonyok uralkodtak. A községben élő három nemzetiség képviselői kezdetben itt is külön nemzeti tanácsokat alakítottak. *„A lelkészek és tanítók beavatkozása folytán a megalakult nemzeti tanácsok és ezek delegáltjaik hatáskörüket nem lépik túl és a közjólét előmozdítására értékes munkát végeznek”*.¹⁰⁴⁴ – írta Szántó István községi jegyző 1918. december 1-jén. Minden bizonnyal 1918 decemberében – feltételezhetően a külön nemzeti tanácsok delegáltjaiból – létrejött egy közös nemzeti tanács is. *„Magyarcsanádon a román, szerb és magyar lakosságból megalakult együttes nemzeti tanács állandóan a testvéri egyetértést hangoztatva a törvénye keretek között működött”* – állapította meg Urbanics Kálmán főszolgabíró 1919. január 8-án.¹⁰⁴⁵ A közös községi nemzeti tanács elnöke Nestor Romulus görögkeleti román lelkész, alelnöke Medveczky Dezső nyugalmazott újpesti városi aljegyző és Zamurovics Dusán görögkeleti szerb lelkész volt,¹⁰⁴⁶ akik 1917 után mindannyian – bár nem azonos időpontban – a Magyarcsanádi

¹⁰⁴¹ Tengerész-nemzetőrök segítségével védi a kormány a vidéki élelmiszer-készleteket. *Magyarország*, 1919. február 25., 7.

¹⁰⁴² Uo. Lásd még Egy nagylaki román agitátor letartóztatása. *Makói Ujság*, 1919. február 23., 1.

¹⁰⁴³ Tarnay, 1919d: 266–267.

¹⁰⁴⁴ MNL CSML ML, V.110.d. 37/1921. A községi jegyző jelentése, 1919. december 1.; Tarnay, 1919d: 262.

¹⁰⁴⁵ MNL CSML ML IV.463.b. 112/1919. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1919. január 8.

¹⁰⁴⁶ MNL CSM ML, IV.463.b. 382/1919. Adatok a Központi járás községeiről, 1919. január.

Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet igazgatósági tagjai voltak,¹⁰⁴⁷ így feltételezhetően megtalálták a közös hangot, s talán a közös érdekeket is azonosítani tudták. Mindenesetre egy 1919. március 18-i jelentés szerint is „*a legpéldásabb rend*” uralkodott a községben élő négy nemzetiség között, s az egyetértés a közös nemzeti tanácsban is megmutatkozott, ahol a hivatalos nyelv továbbra is a magyar maradt.¹⁰⁴⁸ Az persze más kérdés, hogy a háttérben markánsan folyt a nemzetiségi agitáció,¹⁰⁴⁹ és a község román megszállását követően ez a látszólagos egyetértés egyik pillanatról a másikra darabokra hullott.

A szlovákok lakta községekben viszont kevésbé tűnt békésnek a hangulat. Az 1918. november 5-én Hosztyina József községi bíró vezetésével még konszenzussal megalakult pitvarosi nemzeti tanácsból 1919. január 6-án a szlovákok kiszorították a magyarokat, és abban ettől kezdve már kizárólag szlovákok vehettek részt.¹⁰⁵⁰ Ebben az egyik kezdeményező feltételezhetően éppen Hosztyina lehetett, hiszen tudjuk róla, hogy ebben az időben Veszelszky Pál nyugalmazott tanító mellett már a község egyik legelvakultabb pánszláv agitátora volt, aki a román megszállás idején a szlovákok lakta térség Romániához csatolása mellett fejtett ki igen erős propagandát.¹⁰⁵¹ Az újjászervezett nemzeti tanács tagjai kimondták, hogy az üléseket szlovákul vezetik, és a közigazgatás nyelve a szlovák lesz. Döntöttek arról is, hogy az 1914-ben bezárt szlovák felekezeti iskolát újra kinyitják, ez 1919. január 23. és április 12. között működött.¹⁰⁵² Csanádalbertain a szintén szlovákokból álló nemzeti tanács

¹⁰⁴⁷ Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. *Központi Értesítő*, 1917. február 15., 239.; Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. Uo. 1918. április 18., 787.

¹⁰⁴⁸ MNL CSML ML, IV.401.b. 436/1919. A Csanád vármegyei nemzetőrség parancsnokának jelentése, 1919. március 18.

¹⁰⁴⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 902/1920. Gyurkovits Sándor igazoló jelentése, 1919. február 9.

¹⁰⁵⁰ Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.; Bernula, 1969: 82.; Bernula, 2000: 67.

¹⁰⁵¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 4334/1920. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1920. augusztus 14.; Uo. A pitvarosi csendőrség jelentése, 1920. augusztus 28.

¹⁰⁵² Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.; Bernula, 2000: 67.

„tót jegyzőt” akart, így az elmenekült korábbi jegyző helyettesítésére kirendelt magyar jegyzőtől követelték, hogy egy hónapon belül tanuljon meg szlovákul.¹⁰⁵³

Akadtak települések, ahol nincs adatunk arról, hogy a nemzeti tanács létrejött volna, vagy legalábbis az új hatalmi szervet nem így nevezték. Dombiratoson például 1918. november 18-án egy ún. földművelői tanács alakult, amelynek funkciója – elvileg – a helyén maradó előjárósággal karöltve a hazatért katonák ügyeinek intézése lett volna. A helyi hatalom azonban egyre inkább e tanács kezébe csúszott át, tehát gyakorlatilag a nemzeti tanács funkcióit gyakorolta, de annak törvényes hatáskörét lényegesen túllépve. A községi jegyző 1918. decemberi jelentése szerint „[s]ok félreértésre adnak okot az újság cikkei, miknek téves értelmezése folytán a lakosság nem akarja a községi előjáróságot helyi hatóságnak elismerni, mondván, hogy a régi rend megváltozott, most sem előjáróság, sem képviselőtestület, sem jegyző, sem bíró nincs, működésük és hatáskörük a régi renddel megszűnt”. A jegyző ehhez még hozzátette: „[a]z előjáróság minden eszközt megragad arra nézve, hogy további működése is érvényre jusson, de ez minden egyes esetben igen nehezen megy, a lakosság nincs bizalommal a régi rendszer iránt. Panaszait, kérelmeit nem az előjárósághoz, hanem a földművelői tanácsnál adja le”.¹⁰⁵⁴

Dombegyházán az előjáróság formálisan tovább működött, a hatalom azonban fokozatosan az ún. népjóléti bizottság irányába tolódott el. A népjóléti bizottságot a hazatért katonák kívánságára 1918. november 9-én alakították meg a községben, melybe „a birtokos osztályból három, a kisgazdákból három, az iparosokból és kereskedőkből három, s a szegényebb földművesekből három tag választott be. Hivatása volt e bizottságnak a hazatért katonák fogadása, élelmezése, s általában a nép jogos igényeinek kielégítése”.¹⁰⁵⁵ A bizottság szerepe azonban hamarosan túlnőtt ezeken

¹⁰⁵³ A dokumentumot közli Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.

¹⁰⁵⁴ Tarnay, 1919d: 275.

¹⁰⁵⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április]; Tarnay, 1919d: 272.

a feladatokon. A községi jegyző 1918. decemberi jelentése szerint „[a] községi előjáróság és tisztviselőikkel szemben ezideig ellenszenves mozgalmat nem észleltek, igaz, hogy a községi előjáróság hatáskörét csaknem teljes egészében a népjóléti bizottság vette át, de miután azok intézkedései helyesek, illetve kifogás alá nem esnek, az előjáróság dolgát mondhatni megkönnyítik”.¹⁰⁵⁶ Királyhegyesen a nemzeti tanácséval azonos jogkörrel szintén egy népjóléti tanács működött, melynek elnöke ifj. Ferencsik Antal volt. Emellett létrehoztak egy munkástanácsot is, melynek elnöke Nacsá István lett. A közéleti tanács vezetője Máté János volt.¹⁰⁵⁷ Ők minden valószínűség szerint leszerelt katonák lehettek.

Királyhegyeshez hasonlóan más települések is voltak, ahol a nemzeti tanáccsal párhuzamosan munkástanácsok vagy katonatanácsok alakultak, amelyek a leszerelt katonák radikális érdekérvényesítő szerveiként működtek. Reformátuskovács házában 1918. november 6-án „*még hazafias lelkesedéssel*” jött létre a nemzeti és katonatanács, melynek elnöke Lengyel János igazgató-tanító lett.¹⁰⁵⁸ Magyarbánhegyesen, ahol november első napjaiban szervezték meg a nemzeti tanácsot, a hazatért katonák ezzel párhuzamosan szintén létrehoztak egy katonatanácsot is. Habár a községi jegyző 1918. decemberében még azt jelentette a vármegye alispánjának, hogy „[a] nemzeti és katonatanács az előjárósággal együtt működik”, ehhez kénytelen volt hozzátenni: „*a kényszerhelyzetben azonban a törvényes formák sok dologban be nem tarthatók, különösen a katonák szükségleteinek kielégítésénél. Az adott nehéz helyzetben a község a belháborútól úgy védi magát, ahogy tudja, a közéleti rendeletek betartásáról szó sem lehet, mert teljesen magára van a község utalva. A közigazgatás katonai ellenőrzés alatt van ma is*”.¹⁰⁵⁹ Ez praktikusán azt jelentette, hogy az előjárósággal, sőt még a nemzeti

¹⁰⁵⁶ Tarnay, 1919d: 273.

¹⁰⁵⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 382/1919. Adatok a Központi járás községeiről, 1919. január.

¹⁰⁵⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 46. A községi nemzeti tanács elnökének távirata a hadügyminiszterhez, 1918. november 8.; MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

¹⁰⁵⁹ Tarnay, 1919d: 276.

tanáccsal szemben is a tényleges súllyal bíró katonatanács határozta meg az irányvonalat a községben.

Az újonnan létrejött községi nemzeti tanácsok elsősorban a lakosság ellátásának biztosítására fordították a figyelmüket. Habár a kormány már november közepén szabályozta kompetenciájukat akként, hogy ezek nem végrehajtó, hanem ellenőrző és tanácsadó szervek, e jogkörüket rendre túllépték amiatt, mert működésüket – összetételüktől függetlenül – elsősorban az elégedetlenkedő lakosság és a frontról hazatért katonák lecsillapítására, valamint az ellátatlanok helyzetének rendezésére fókuszáltak. Mivel a kormányzati intézkedések például az élelmiszerelosztás szabályozását illetően betarthatatlanok voltak, számos nemzeti tanács kategorikusan megtiltotta, hogy a községe területéről élelmiszert szállítsanak ki.¹⁰⁶⁰ Tarnay Ivor helyettes alispán az 1918. decemberi közigazgatási bizottsági jelentésében arról írt, hogy a helyi előjáróságok nem urai a helyzetnek, csupán a nemzeti tanácsok végrehajtó szervei, melyek kénytelenek végrehajtani a gyakran a kormányrendeletekkel ellentétes utasításokat, s az élelmiszerkiszállítás korlátozása mellett egyebek között asszisztálni voltak kénytelenek ahhoz is, hogy a helyi nemzeti tanácsok képviselői, vagy a nemzetőrök a vasútállomásokon rendszeres poggyászellenőrzéseket tartottak. A helyi nemzeti tanácsok főként a gabonafélék és a zsír, valamint a vetőmag kiszállítását akadályozták, de meggátolták az élő és leölt baromfi, sőt még az épületfa kiszállítását is, noha „*a kormány nagy pénzbüntetés, fogház büntetését helyezte kilátásba a renitensek részére*”.¹⁰⁶¹ Mint Tarnay Ivor helyettes alispán az 1918. decemberi közigazgatási bizottsági jelentésében fogalmazta: „*az általános dezorganizáció közepette mindenik helyi*

¹⁰⁶⁰ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.

¹⁰⁶¹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 15.; Tarnay, 1919a: 185.

*közület nagy erőfeszítéssel védelmezi azt, ami a tényleges birtokában van, s az önös érdekek legyőzik az általános emberi szempontokat”.*¹⁰⁶²

Ehhez azért mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy éppen Tarnay vármegyei felettese, Hervay István alispán volt az, aki az erőszakhullám megakadályozása érdekében 1918. november 2-án táviratban szólította fel a községeket, *„hogy az élelmezés kiadásának biztosítása céljából a község területén lévő mindennemű élelmiszernek, gabonának, lisztnek készállítását akadályozza meg, [a] malmok összes búza és liszt készleteit a községi közélelmezés céljára fordítandó”.*¹⁰⁶³ Az persze már más kérdés, hogy a községek a későbbiekben is ragaszkodtak ahhoz, hogy a saját készleteik felett maguk rendelkezzenek, még akkor is, amikor a kormányzat a hiányban szenvedő térségek, főként a városok élelmezése céljából a falvakból kívánta előteremteni a szükségleteket. *„[A] legtöbb községben, mondhatni kivétel nélkül, s magában a vármegyei székhelyen is a leghatározottabb kormányrendelettel szemben is érvényesül élelmezési ügyekben a lakosság korlátozásra irányuló törekvése, azaz oly élelmi cikkek elszállításának is megtiltása, amiknek szállítását a kormány az ország lakosságának ellátása szempontjából kívánatosá tette”* – írta Tarnay az 1918. decemberi közigazgatási bizottsági jelentésében a Csanád vármegyei tapasztalatokról,¹⁰⁶⁴ amihez később még hozzátette: *„[a] kormány intézkedésének nem volt semmi foganatjuk; a korlátozó rendelkezések egyébként nagy kárára voltak a lakosságnak, úgy hogy élelmi, ipari és egyéb szükségleti cikkekben a lakosság nagyobb hiányt szenvedett, mint valaha”.*¹⁰⁶⁵ Mindenesetre tagadhatatlan, hogy a községi nemzeti tanácsok és egyéb szervek – például a legtöbb helyen tovább működő elöljáróságok és képviselő-testületek – többnyire a kormányzati akarattal szembe menő településvédő lépései valóban elősegítették a feldúlt lakosság – legalábbis átmeneti – lecsillapítását.

¹⁰⁶² A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 15–16.

¹⁰⁶³ MNL CSML ML, V.105.b. 3792/1918. A Csanád vármegyei alispán távirata Földeák község elöljáróságához, 1918. november 2.

¹⁰⁶⁴ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 15.

¹⁰⁶⁵ Tarnay, 1919a: 185–186.

Számos ilyen intézkedésről van adatunk. Csanádpalotán például, ahol csak november 16-án alakult meg a nemzeti tanács, november 3-án a községi képviselő-testület a polgárőrség haladéktalan felállítása mellett, „*a katonák terrorja folytán*” arról is határozatot hozott, hogy minden hazatérő katonának 300 korona községi segélyt fizetnek, de ezt aztán, a rend megszilárdulását és a hangadók őrizetbe vételét követően nem fizették ki.¹⁰⁶⁶ A nemzeti tanács alakuló ülésén viszont már arról döntöttek, hogy a meghívott iparosok, kereskedők és mészárosok a piaci és bolti árakat 20–30 százalékkal csökkentik. Ellenőrzésük alá vonták az őrlő malmokat is, melyeket a tanács tagjai folyamatosan ellenőriztek.¹⁰⁶⁷ A nemzeti tanács mellett működő községi elöljáróság legfontosabb feladata e napokban szintén a közellátás biztosítása volt, a helyzet azonban nem volt túl biztató. Miután a közélelmezési tárca nélküli miniszterhez és Földművelésügyi Minisztériumhoz fordultak liszt, kőszén, tűzifa és szalonna haladéktalan kiutalása iránt, ennek hatására egy vagon lisztet engedélyeztek ugyan a községnek, de ezt még december végéig sem kapták meg. Ugyancsak nem érkezett meg a kért szén sem. Az Állat- és Takarmányforgalmi Rt. szalmát hajlandó lett volna biztosítani, mázsánként 20 koronás vételárért, amely a leszerelő katonák számára megfizethetetlen volt. Az árcsökkentési kérelemre a minisztérium még csak nem is válaszolt.¹⁰⁶⁸

Az elöljáróság a helyzetet úgy próbálta orvosolni, hogy a községi tűzifakészletből adott az egyik malomnak fát, hogy az őrlés folyamatos legyen. A hazatért katonáknak 3 hónapra 45 kg búzát szolgáltattak ki a közélelmezési raktárból, a vagyontalanoknak ingyen, a többieknek 60 koronás mázsánkénti áron, miközben a gabona beszerzési ára 83 korona volt. Az időközben megérkezett tűzifából 2 vagon, családonként 1–1 mázsa fát 16 korona árban osztottak szét, de jutott fa a malomnak és a kenyérsütőknek is. A lakosságnak a beszerzett 3 vagon káposztából is biztosítottak ellátmányt. Az elöljáróság közbenjárására a csanádpalotai

¹⁰⁶⁶ Tarnay, 1919d: 264.

¹⁰⁶⁷ Uo. 265–266.

¹⁰⁶⁸ Uo. 264–265.

közlegelői érdekelttség a szegény katonák családtagjai, valamint a hadiözvegyek és árvák számára 12 ezer korona pénzbeli adományt nyújtott, de adakoztak magánszemélyek is, ennek összege 9000 koronára rúgott. A közlelmezés biztosítása érdekében döntést hoztak az élelmiszerek kiszállításának megakadályozásáról is. Ezt a nemzetőrséggel ellenőriztették, illetve akadályozták meg. Az 1919. évi új termésig ugyanis az ellátatlanok részére elegendő gabona nem állt rendelkezésre.¹⁰⁶⁹

Dombiratoson a hazatérő katonák ellátását – és ezzel az indulatok csillapítását – akként oldotta meg az előjáróság, hogy „a Ráth [János] gazdaságában saját gazdasági búzakészletét, valamint vámőről malmuk keresetét a felmerült szükséglet kielégítésére hatóságilag igénybevettnék jelentette be, mihez az uradalom vezetősége is hozzájárult”.¹⁰⁷⁰ A szegénysorsú katonák vételárát a községi pénztárból előlegezték meg. A községi földművelői tanácsban az a gondolat is felvetődött, hogy rekvirálásokat végezzenek és a rekvirált állatok húsát, zsíráját kimérjék, de decemberig ilyen eset nem fordult elő. Ellenben a földművelői tanács két tagja egy előjárósági tag kíséretében adománygyűjtést folytatott, melynek eredményeként 100 kg búzát, 450 korona készpénzt, továbbá fűtésre tengeri és cirokszálat, szalmát szereztek. Ráth János gazdasága 5 hízott sertéssel és 1000 kéve kukoricaszárral járult hozzá a gyűjtési akció sikeréhez.¹⁰⁷¹ Dombegyházán a helyi birtokosok szintén adományokkal segítették a nyomorgók ellátását, erre a célra 25 500 koronát és 50 mázsa búzát adtak össze, amiből 50–50 kilogramm búzát vásároltak. Ez az állam által előírt háromhavi élelmezési kvótának felelt meg.¹⁰⁷²

Sajótenyiban, ahol egy 26 fős, valószínűleg Aradról érkezett karhatalmi alegység állította helyre a rendet november elején, a községi képviselő-testület lépett először, amely rendkívüli közgyűlésén a hazatérő katonák ellátását vitatta meg. Az ülés hatására a tehetősebb gazdák önként nagyobb mennyiségű gabonát, tűzrevalót és szalmát ajánlottak fel,

¹⁰⁶⁹ Uo.

¹⁰⁷⁰ Uo. 275.

¹⁰⁷¹ Uo.

¹⁰⁷² MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április].

a községi magtárból pedig minden hazatért katonának egy mázsa búzát juttattak. Ezt a szegények ingyen, míg a tehetősebbek a maximális ár megtérítésével kapták meg. A hazatért katonák magas száma miatt mintegy 800 mázsa búzát osztottak szét, ami azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a község készlete nem tart ki a következő aratásig.¹⁰⁷³ A település 1919. áprilisi román megszállása azonban megoldotta ezt a problémát.

A november elején megalakult magyarbánhegyesi nemzeti tanács legfőbb feladatának szintén a katonák és családtagjaik megnyugtatósát tekintette, ezért olcsó sertéshúst és zsírt mérettek ki a számukra, melyhez a sertést a lakosságtól maximális áron vásárolták fel. A katonákat tömörítő nemzetőrség fenntartásához a község jobbmódú lakosaitól kényszer útján gyűjtöttek pénzt.¹⁰⁷⁴ Reformátuskovácsházán a nemzeti és katonatanács főként itt is a közellátás szervezésével foglalkozott, a malomban őrzött készletekből a fejadagok kiszolgáltatását folyamatosan biztosítani tudták.¹⁰⁷⁵

A nagybánhegyesi előjáróság szerint a közellátás 1918. decemberére normális mederbe került. A vámgabona felhasználásával, illetve szigorú fejadag bevezetésével minden hazatért katonát sikerült búzával ellátni. A községben november 3 és 5. között tapasztalható feszültséget úgy orvosolták, hogy az ellátatlanok mintegy felének 1919. július 15-ig előre kiadták a búzát, mely nagyjából 7 vagonnyit tett ki. Az árából a katonák mázsánként csak 20 koronát fizettek be, de vállalták, hogy a különbözetként jelentkező 64 koronát a leszerelési zsoldpénzből és az étellemezési váltságból megtérítik majd. A zsírhiányon úgy enyhítettek, hogy kényszervágás alá vettek 20-25 sertést, amelyeknek húsát 5 koronás, a zsírját 6 koronás igen kedvezményes kilónkénti áron értékesítette a helyi étellemezési tanács. Mivel a sertéseket a község 8 koronás élősúlyban vette,

¹⁰⁷³ Tarnay, 1919d: 266–267.

¹⁰⁷⁴ Uo. 276.

¹⁰⁷⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

ez mintegy 7-8000 korona veszteséget jelentett, de mint a községi jegyző megjegyezte: „*azt azonban legrosszabb esetben a község is elvállalja majd*”.¹⁰⁷⁶

Csanádalberti község előjárósága és képviselő-testülete ugyan tovább működött, de a Konczos Márton vezetésével létrejött nemzeti tanács arról rendelkezett, hogy az ellátatlanok, valamint a Strasser és König cég számára tárolt gabonát – már ami a fosztogatások után megmaradt – a lakosság között szétosztják.¹⁰⁷⁷ A községi képviselő-testület 50 koronás búzát osztatott szét a szegények között és két kislejtezett tenyészbikát vágatott le és méretett ki 4 koronás kilónként áron, hogy lecsillapítsa az indulatokat.¹⁰⁷⁸ Konczos 1918. december 2-án úgy nyilatkozott, hogy „*[a] rend fenntartásához, a községi előjáróság támogatásához a nemzeti tanács is hozzájárul, és nem hiszi, hogy az a jövőben komolyan megzavartatná, a kedélyeket azonban véglegesen hivatva lenne megnyugtatni egy olyan intézkedés, mely Lengyel János jegyző sürgős lemondásával és a gabonának hosszabb időre leendő kiosztásával járna*”.¹⁰⁷⁹ Ez szinkronban volt a leszerelt katonák 1918. december elseji kívánságával, akik a közélélmzés kapcsán azt kérték, hogy „*az ellátatlanok 1919. július 15-ig, a hazatért katonák pedig 3 hónapra ne havonként, hanem egész időre egyszerre elégítsenek ki*”.¹⁰⁸⁰

A földeáki nemzeti tanács ún. népjóléti bizottságot alakított, melynek „*egyik feladata a községnek szükséges életszükségleti cikkeket beszerezni*”.¹⁰⁸¹ Lukács István községi főjegyző az erről adott jelentésében „*a közbéke, de különösen a megnyugvás érdekében*” a malmok üzemben tartásához szenet, a lakosság számára tüzelőfát, burgonyát, világító olajat és gyertyát, gyufát, lábbelit és babot kért, mert ezek gyakorlatilag

¹⁰⁷⁶ Tarnay, 1919d: 274.

¹⁰⁷⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1569/1921. Jelentés a csanádalberti eseményekről, 1921. január 21.

¹⁰⁷⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.

¹⁰⁷⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1597/1919. Jegyzőkönyv Konczos Márton nyilatkozatáról, 1918. december 2.

¹⁰⁸⁰ Uo. A csanádalberti leszerelt katonák álláspontját rögzítő községi jegyzőkönyv, 1918. december 1.

¹⁰⁸¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 8405/1918. Lukács István községi főjegyző jelentése a járási főszolgabíróhoz, 1918. november 8.

elérhetetlenek voltak a községben, s a hiány miatt nagy az elkeseredés és elégedetlenség a községben.¹⁰⁸² Az ellátás biztosítása érdekében a népjóléti bizottság az őrlési jegy rendszerét eltörölte, ellenben az ellátatlanok gabonával való ellátása továbbra is szabályszerűen, bevásárlási jegyekre, a fejkvóta rendeletben foglaltaknak megfelelően történt.¹⁰⁸³

A népjóléti bizottság november 7-én Návay Lajos birtokoshoz fordult, hogy a feleslegét, főként szénkészletét bocsássa a közellátás rendelkezésére. Návay, aki korábban már ezer koronát adott az inségesek ellátására, válaszlevelében kifejtette, hogy ilyen feleslegei nincsenek, a szénre a háza fűtése miatt szüksége van, ennek ellenére 20 mázsa szenet minden ellenszolgáltatás nélkül felajánlott közcélra, ezen túl az orosz hadifoglyok távozása miatt felszabaduló 5 mázsányi búzát ajánlotta fel a községnek.¹⁰⁸⁴ A népjóléti bizottság, amely köszönetét fejezte ki az adományokért, levélben biztosította Návayt arról, hogy további szénkészleteit „a népjóléti bizottság nem óhajtja igénybe venni”.¹⁰⁸⁵

A helyén maradó és feladatait zavartalanul ellátó Lukács Béla községi jegyző jelentése szerint Apátfalván a Benó József plébános elnökségével megalakult nemzeti tanács tagjai „*ahelyett, hogy a belső rend fenntartását szolgálnák, a fennálló kormányrendeletek ellenére saját hatáskörüikben intézkednek, mindennemű élelmiszer s más egyéb közszükségleti cikkek kivitelt megakadályozzák, önkényűleg rekvirálnak*”. Ez utóbbi intézkedés mindenesetre érthető volt, mert a községben is hiány volt élelmiszerekből, például a községre kivetett búzabeszolgáltatási kötelezettség még rekvirálással sem volt biztosítható.¹⁰⁸⁶ A nemzeti tanács az intézkedést a helyi nemzetőrség bevonásával hajtatta végre. Habár Urbanics Kálmán főszolgabíró kemény hangú, sőt fenyegető levélben hívta fel a nemzeti tanács figyelmét arra, hogy az „*efajta üzemelével azonnal hagyjon fel*”, mert

¹⁰⁸² Uo.

¹⁰⁸³ Tarnay, 1919d: 262.

¹⁰⁸⁴ MNL CSML ML, V.105.b. 3830/1918. Návay Lajos levele a községi népjóléti bizottsághoz, 1918. november 8.

¹⁰⁸⁵ MNL CSML ML, V.105.b. 3830/1918. A községi népjóléti bizottság válaszlevele, 1918. november 8.

¹⁰⁸⁶ Tarnay, 1919d: 261.

„a népkormány rendelkezése szerint a nemzeti tanácsnak semmiféle néven nevezendő intézkedési joga nincs és a népkormány rendelkezéseit az illetékes közigazgatási hatóságok vannak hivatva végrehajtani”, az apátfalviak a helyi érdekek védelme miatt vonakodtak mindezt teljesíteni. Tették ezt annak ellenére, hogy Urbanics egyértelműen közölte velük: „az ottani nemzeti tanács az élelmicikkek kivételének akadályozásával ezen súlyos időkben az ország általános közélélmzésének rendjét bontja meg, s eljárásáért anyagilag és büntetőjogilag felelős”.¹⁰⁸⁷

E tekintetben Apátfalva nem volt egyedül. Voltak más községek is, amelyek nemzeti tanácsai a helyi élelmzés biztosítása érdekében megakadályozták a Budapest közellátására előírt sertések leszállítását. Egy 1919. január eleji dokumentum szerint a Központi járás 9 települése közül az apátfalvi mellett a magyarcsanádi, a földéaki, a püspöklelei és a csanádalberti nemzeti tanács is erre az álláspontra helyezkedett. Őket a 6017/1918. ME. sz. rendeletben¹⁰⁸⁸ foglalt megtorló intézkedéssel próbálták jobb belátásra bírni annak érdekében, hogy a számukra előírt kötelezettségüknek, jelesen a hízott sertéseknek a Sertésforgalmi Iroda számára való kiadásának tegyenek eleget,¹⁰⁸⁹ az érintett községek azonban továbbra is megtagadták az állatok beszolgáltatását.

A nemzeti tanácsok mindemellett nem csupán a kiszállításokat akadályozták, hanem a vármegyébe érkező áruk továbbítását is bojkottálták. 1918. december elsején a dombegyházi előljáróság és az ottani népjóléti bizottság azért küldött táviratot a nemzetőrség országos kormánybiztosához, mert a battonyai nemzetőrség megtagadta a község számára vasúton érkező áruk kiadását, sőt azokat egészen egyszerűen lefoglalta.¹⁰⁹⁰ A battonyaiak később sem szakítottak ezzel a gyakorlattal. December 13-án a Mezőhegyes részére kiutalt bőrt, valamint

¹⁰⁸⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 8966/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele az apátfalvi előljárósághoz, 1918. november 30.

¹⁰⁸⁸ Magyarországi Rendeletek Tára 1918: 2314–2315.

¹⁰⁸⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 299/1919. Az Országos Közélélmzési Hivatal Vezető Miniszter leirata a Központi járás főszolgabírójához, 1919. január 4.

¹⁰⁹⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 121. A községi előljáróság távirata a nemzetőrség kormánybiztosához, 1918. december 1.

a dohányárakat tulajdonították el önkényesen.¹⁰⁹¹ A magyarbánhegyesi nemzeti tanács a községi vasútállomás, valamint a vasúti alkalmazottak fáját foglalta le, és osztotta szét a községi szegények között. A fűtőanyag nélkül maradt vasutasok a szolgálat elhagyásával fenyegetőztek. Hervay István alispán a mezőhegyesi csendőrségtől kért karhatalmi segítséget a vasúti közlekedés leállításával fenyegető helyzet megoldására.¹⁰⁹²

Akadtak más visszaélések is. A csanádapácaiak november közepén Lichter Hugó vasútállomáson tárolt háromvagonnyi kőszénre nyújtottak be igényt, bár ők annyiban kulturáltabban jártak el, hogy nem egyből lefoglalták, hanem alkudozni próbáltak a tulajdonossal, s a főszolgabírótól tudakolták a kőszén maximális árát. Kövér Béla főszolgabíró azonban rövidre zárta a kérdést, és válaszában azt a tanácsot adta, hogy ha a községnek szüksége van erre, egyszerűen rekvirálják azt.¹⁰⁹³ Mellesleg a csanádapácaiak a községből magánszemélyek által kiszállított élelmiszerek kapcsán nem voltak ennyire szemérmesek, azokat haladéktalanul elkobozták, sőt volt olyan budapesti személy, akitől a községben vásárolt és az ókigyósi állomáson feladni tervezett árukat a vasúti feladóhelyről szállították vissza a községbe.¹⁰⁹⁴ A kunágotai nemzeti tanács önkényesen elvitette Vajda Zsigmond gazdaságából a korábban már rekvirált nagyjából száz mázsa búzát, amelyet egyébként Vajda a községi előjáróság felhatalmazásával a birtokán élő ellátatlanok számára jogszerűen tartott vissza. Így azok búza nélkül maradtak.¹⁰⁹⁵

Ezek az esetek persze nem feltétlenül „hivatalos” akciók voltak. Montag Ákos nagybánhegyesi majorságában nem a helyi nemzeti tanács,

¹⁰⁹¹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 135. A mezőhegyesi nemzetőrség parancsnokának távirata a nemzetőrség kormánybiztosához, 1918. december 14.

¹⁰⁹² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 127. A Csanád vármegyei alispán távirata a mezőhegyesi csendőrszárny-parancsnoksághoz, 1918. december 3.

¹⁰⁹³ MNL BéML, IV.436.b. 7525/1918. A csanádapácai előjáróság levele a járási főszolgabíróhoz, 1918. november 21.; Uo. A főszolgabíró válaszlevele, 1918. november 27.

¹⁰⁹⁴ MNL BéML, IV.436.b. 747/1919. Dr. Berkovits Rafael ügyvéd levele a csanádapácai községi jegyzőhöz, 1919. február 26.

¹⁰⁹⁵ MNL BéML, IV.436.b. 237/1919. Vajda Zsigmond bejelentése az Országos Közéletmezőési Hivatalhoz, 1918. december 13.

hanem a cselédek akadályozták meg, hogy onnan a család számára élelmiszereket és állatokat szállítsanak a fővárosba.¹⁰⁹⁶

A krízishelyzet enyhítéséért a vármegyei hatóságok is igyekeztek lépéseket tenni. Tarnay Ivor helyettes alispán főként arra fókuszált, hogy a szegénysorsú lakosság iskoláskorú gyermekeinek cipő- és ruhahiányán enyhítsen, nagy sikert azonban nem tudott elérni. Működött a vármegyei hadigondozó hivatal és a vármegyei hadsegélyző bizottság, de ezek forrásai korlátozottak voltak.¹⁰⁹⁷ A vármegye által korábban létrehozott hadiözvegy, hadiárva és hadirokkant alap forrásai kimerülőben voltak. Erre a vármegyei közigazgatási bizottság 4 százalékos pótdót szavazott meg. Noha a hazatérő katonák miatt a vármegyei segélyalap terhei csökkentek, a korábbi kifizetések miatt a források mégis elapadtak, ezért az alispán a községektől kért rendkívüli támogatást. A felhívásnak azonban 1918. december végéig csak Dombegyháza, Kunágota és Végegryháza tett eleget a községi adók 1 százalékának felajánlásával, magánosoktól semmiféle befizetés nem érkezett. Makón 100 százalékos pótdót vetettek ki a lakosságra a hazatérő katonák és hozzátartozóik segélyezésére.¹⁰⁹⁸

A vármegyei közéleti bizottságot a közéleti miniszter 142.900 sz. rendelete alapján 1918. november 14-én Tarnay Ivor helyettes alispán szervezte meg, s noha hatásköre az egész vármegyére kiterjedt, tagjait zömmel makóiak adták, a katonatanácsnak felajánlott két helyet a makói Halász Gyula tiszthelyettes és Szabó Imre szakaszvezető, míg a makói munkástanácsnak biztosított helyet a szociáldemokrata Viener Ernő, Fejes Jenő, Polyák Ferenc és Szűcs Imre töltötte be.¹⁰⁹⁹ A többi tagról nincs adatunk, de Tarnay későbbi beszámolója szerint

¹⁰⁹⁶ MNL BéML, IV.436.b. 977/1919. Jegyzőkönyv, 1919. március 11.

¹⁰⁹⁷ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.

¹⁰⁹⁸ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 17.

¹⁰⁹⁹ MNL CSML ML, XVI.201. 43/1918. Tarnay Ivor helyettes alispán levele a makói katonatanácshoz, 1918. november 14.; Uo. XVI.51. 466. A makói munkástanács jegyzőkönyve, 1918. december 3.

javarészt a „*forradalmi elemek*” jutottak szóhoz benne.¹¹⁰⁰ Bár az élelmezési bizottság továbbra is működött, feladatait az 1918 decemberében megalakult vármegyei nemzeti tanács vette át, amely elsősorban a gabonaellátás koordinálását kívánta elvégezni, ennek érdekében falragaszokon tették közzé az ezzel kapcsolatos rendeleteket. Novemberben azonban már az Országos Közélelmezési Hivatallal kellett harcolniuk, miután a hivatal 90 vagon búza azonnali kiszállítását követelte, miközben a vármegye lakosságának ellátása sem volt biztosítva. Mint Tarnay Ivor helyettes alispán az 1918. decemberi közigazgatási jelentésében rögzítette: „*amennyiben a vármegye megfelel a vele szemben támasztott követelésnek, s kiszolgáltatja a haditermény készleteket, úgy 327 vagon az, amit közellátás szempontjából elő kell teremteni. Ha a kormány meghagyja a szóban forgó készleteket, úgy körülbelül 125 vagon az, amit rekvirálás útján biztosítani kellene*”.¹¹⁰¹

Míg a vármegyei nemzeti tanács a lakosságot, addig Hervay István alispán a községi nemzeti tanácsokat szólította fel a felesleges készletek önkéntes beszolgáltatására, sikertelenség esetén kilátásba helyezve „*a legerélyesebb rekvirálást*”, azonban Tarnay Ivor helyettes alispánnak is el kellett ismernie, hogy mindennek túlságosan sok foganatja nem lett. Annak ellenére is sikertelennek bizonyult az akció, hogy azt Hervay nem csupán a vármegyei élelmezési bizottsággal, hanem a makói munkástanács kiküldötteivel is jóváhagyatta, akik biztosították arról, hogy ebbéli tevékenységét a makói szervezett munkásság és a nemzetőrség is támogatni fogja.¹¹⁰²

Mindemellett annak ellenére, hogy számos termény ekkor még a földben volt, a mezőgazdasági munkák elvégzésére irányuló

¹¹⁰⁰ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.; Tarnay, 1929: 55.

¹¹⁰¹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 16.

¹¹⁰² MNL CSML ML, XVI.51. Az alispán körlevele Makó város nemzeti és munkástanácsához, valamint a községek nemzeti tanácsaihoz, 1918. december 18.; A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 16.

kezdeményezések és felhívások rendre sikertelennek bizonyultak, az emberek ugyanis nem akartak dolgozni.¹¹⁰³ Ebben természetesen közrejátszott az is, hogy a munkaalkalmat kínáló birtokosok elfogadhatatlanul alacsony fizetést ajánlottak a szegődményeseknek. 1918. december végén hat földeáki munkaadó 150 koronás havi bért és teljes ellátást kínált, miközben a csanádalberti napszámosok már ekkor 40 koronás napidíjat követeltek magunknak, s a jellemző napszámbér is 16–17 korona volt a vármegyében. Nem véletlen, hogy Hervay István alispán Csongrád vármegye alispánjához küldött egy a földeáki munkaalkalmat felkínáló táviratot, nyilván azért, mert Csanádban nem akadt senki, aki ezen a díjon munkát vállalt volna.¹¹⁰⁴

Komoly gondot jelentett megveszerte a drágaság, valamint az élelmiszer- és alapanyaghiány, különösen a cukor, a kőolaj és a szén hiánya. A lakosság – jobb híján – a környező birtokok fáit dézsmálta. Általános volt a pénzrejtegetés, ami a leszerelő katonák illetményhez és segélyhez juttatásában okozott fennakadásokat és szült emiatt feszültségeket.¹¹⁰⁵ A hadisegélyek ügye egyébként is szüntelen konfliktusok forrása volt. *„A forradalom kitörésétől kezdve özönével zúdult a lakosság [a] községházára, városházára, népirodába, firtatva, hogy miért nem kapott hadisegélyt, vagy a kapottat kifogásolva”*. Noha az 1918. október 31-én túl benyújtott igények érdemi vizsgálatára a jogszabályok nem nyújtottak lehetőséget, még 1919 márciusában is számosan voltak, akik 1917-re visszamenőlegesen követelték a segély megállapítását.¹¹⁰⁶ A vármegyei

¹¹⁰³ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.

¹¹⁰⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 149. Az alispán távirata Csongrád vármegye alispánjához, 1918. december 24.; Lásd még Gaál, 1969: 164. A csanádalberti helyettes jegyző jelentése a kormánybiztos főispánnak, 1918. december 26.; MNL CSML ML, IV.463.b. 382/1919. A Központi járás főszolgabírójának adatszolgáltatása az Országos Propaganda Bizottság számára, 1919. január.

¹¹⁰⁵ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.; A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 16–17.

¹¹⁰⁶ Tarnay, 1919c: 250–251.

adóbevételek elapadtak, mint Tarnay Ivor helyettes alispán megjegyezte, „[k]ülönösen [a] nemzetiségi vidékeken a lakosság tartózkodott az adófizetéstől, de másutt sem volt jobb a helyzet”.¹¹⁰⁷

Az 1918. novemberi erőszakhullámot csillapítani kívánó községi és vármegyei intézkedések, bár átmenetileg és részlegesen kezelték a feszültségeket, azokra teljes körű megoldást nem tudtak adni. A mind nagyobb követelésekkel fellépő központi kormánysszervek és a kilátásba helyezett rekvirálások¹¹⁰⁸ miatt magát újból veszélyeztetve érző, és az ellátási nehézségek miatt továbbra is elégedetlen lakosság közötti ellentétek 1918 végétől – 1919 elejétől ismét kiéleződtek, amely a munkástanácsok megerősödésében és a nemzeti tanácsok radikalizálódásában, míg más helyeken azok marginalizálódásában, sőt ellehetetlenülésében is tetten érhető volt. Csanádapácán például, ahol a hazaérkező katonák nyomására egyszer már újjászervezett és kibővített nemzeti tanács vezetői „a törvényes keretek között maradtak, ezért ennek megkerülésével, anélkül, hogy szándékukat elárulták volna, földműves, munkás és iparos tanácsok alakultak, s ennek következtében a nemzeti tanács működése megszűnt”.¹¹⁰⁹ Formálisan ugyan továbbra is létezett a nemzeti tanács, és mint Sulyok István plébános megjegyezte, Faludy Béla községi jegyzőt, mint a nemzeti tanács elnökét „nem csapták ugyan el”, de a tényleges hatalom a radikálisok által megalakított munkástanács kezébe került át, melynek titkára Vaskó Mihály római katolikus felekezeti tanító lett.¹¹¹⁰ Mindazonáltal az előjáróság tovább működött, de „[a]z administracióra zavarólag hat azon körülmény, hogy az előjáróságra a nép nyomást gyakorol, s így kellőképpen intézkedni nem lehet”.¹¹¹¹

¹¹⁰⁷ Uo. 250.

¹¹⁰⁸ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 15.

¹¹⁰⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.

¹¹¹⁰ *Historia Domus*, Csanádapáca, 26.; MNL CSML ML, IV.408.b. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.

¹¹¹¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. A községi jegyző jelentése, 1918. december 30.; Tarnay, 1919d: 277.

Hasonló helyzet volt tapasztalható Dombegyházán is. A községi jegyző visszatekintő összefoglalóját idézve: „[a] községi adminisztráció kizárólag a helyzet szülte ügyes-bajos dolgok elintézésben merült ki, rendes napi munkáját végezni nem tudta, minden érdemleges munka szünetelt, mindenki a készből élt, jöttek élelemért a községházához, mentek a határba fát vágni. Gyűlés gyűlést ért, a községháza állandóan megtelt volt a határbeli cselédséggel s a helybeli napszámosokkal. A helybeli hatóságnak nagy engedékenységet kellett tanúsítania, hogy a közigazgatás menetét úgy ahogy fenntartsa. Olyan hadisegélyeket, amelyeket a rendes fórumok annak idejében ki nem utaltak megfelelő jogcím hiányában, kénytelen volt az előjáróság csupán félelemből visszamenőleg is kifizetni. Szóval a rend csak látszólagos volt, a hatalom a tömeg kezében volt”.¹¹¹²

Zachariás Béla magyarbánhegyesi községi jegyző utóbb így általánosította az akkori helyzetet: „[a] nemzeti tanácsok és katonatanácsok lassanként minden törvénnyel szembehehelyezkedtek. A hazajöttek vonakodtak munkába állni, hanem ezer és ezer címen leszerelési illetékeket és hadisegélyeket csikartak ki a hatóságtól és [a] nagybirtokosokból, s bár működött a bankóprés, a tömeg étvágya ki nem elégíthetőnek látszott; s közben a vagyonbiztonság mindig siralmasabb fokra hágott, s lassanként a közigazgatást végző szervek az igazgatás teréről teljesen leszorultak”.¹¹¹³ Ehhez még 1918 decemberében hozzátette: „[a] dóbehajtásról, bármiféle kényszer végrehajtásról most nem lehet beszélni, a község pénzügyi helyzete is siralmas és sokáig a helyzet már nem tarthat. Milliókat érő répa maradt kiszedetlenül”.¹¹¹⁴

Mindemellett egyre nagyobb befolyásra tettek szert a községeket ellepő szociáldemokrata, sőt kommunista agitátorok, akik demagóg ígéretekkel szították az amúgy is pattanásig feszült indulatokat. Mezőkovácsházán „[a] nép állandóan gyűlésezik, néptanács, népjóléti tanácsokat stb. alakít úgy és akként, ahogy a községbe érkező és beszédet tartó politikai mozgalmat irányító pártkiküldöttek jönnek és mennek. A közönség állandóan a községházán van, mindég akad nekik bajuk, a folytonos gyűlések miatt egész nap

¹¹¹² MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április].

¹¹¹³ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. Zachariás Béla községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

¹¹¹⁴ Tarnay, 1919d: 276.

tömve a községháza, nem lehet tőlük dolgozni, este pedig a petróleumbírány miatt. Legtöbb baj van a segélyekkel” – írta Unger Kálmán jegyző egy 1918. december 27-i jelentésben.¹¹¹⁵

Kevermesen a megmozdulások első napjaiban megalakított nemzeti tanács a helyi hangadók szerint nem volt eléggé „forradalmi”, ezért – mint Szánthó Géza plébános Historia Domus-beli bejegyzéséből tudjuk – „újjaalakították radikális, vörös elemekből. [...] Az eképpen átalakított második nemzeti tanács megmaradt a szomorú emlékü »Károlyi Mihály-éra« alatt, átvette a község ügyeinek vezetését, az előjáróságot és főjegyzőt meghagyván hivatalában. A tél állandó »népgyűlésezéssel« telt el. A szociáldemokrata (valójában kommunista) vezetők mindenkit a szakszervezetbe erőszakoltak. Tavaszra úgyszólván az egész falu »szervezve« volt. Agitátorok jöttek-mentek, gyalázva a múltat, az egyházat, tekintélyt, dicsőítvén az »egyedül üdvözítő« (?) proletár diktatúrát”.¹¹¹⁶

Mezőhegyesen a községi nemzeti tanács heti három-négy alkalommal, esténként tartott ülést a községházán. „A gyűléseken élelmezési, ruházati és segélyügyeket tárgyaltak, oly bőbeszédűséggel, hogy a gyűlések mindig a késő éjjeli órákba nyúltak bele”. A községi adminisztráció ennek ellenére működött, sőt, a képviselő-testület is tartott üléseket. Ez utóbbi esetében a szociáldemokrata pártnak csupán annyi kívánsága volt, hogy két tagjuk vehessen részt az üléseken, melynek – lévén az ülések nyilvánosak – semmi akadály nem volt. „A község ügyeit tehát nem csak a képviselő-testület és előjáróság, de a nemzeti tanács és ennek főbb hangadó tagjai is intézték. Ezeken kívül a szociáldemokrata párt is állandóan ülésezett és intézkedett”.¹¹¹⁷

Mindebből az következik, hogy egy ideig gyakorlatilag négy hatalmi szerv működött Mezőhegyesen egymással párhuzamosan, majd a vezetés szinte teljes egészében a szociáldemokraták által uralt munkástanács kezébe csúszott át, amely nagyjából a volt nemzeti tanács tagjaiból

¹¹¹⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 27.; Tarnay, 1919d: 278.

¹¹¹⁶ Historia Domus, Kevermes, 115.

¹¹¹⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

alakult meg. Ennek időpontja nem ismert, csak az, hogy feltételezhetően valamikor 1919 januárjában történt, és ekkor formális választást tartottak. Erről a községi jegyző 1921. március 30-án kelt jelentésében részletesen beszámolt. Mint ebből kiderül, a gyűlésen „*két makói szocialista elvtárs*” is jelen volt, akik kifogásolták, hogy a munkástanácsba – miként a nemzeti tanács esetében is így volt – néhány tisztviselőt is be akartak választani. Az volt az álláspontjuk, hogy „*[m]indannyian egyforma okosak vagyunk, tehát a legrongyosabb és legszegényebb embereket kell beválasztani, mert csak azok tudják, mi a nyomorúság, azok nem pakálnak majd az urakkal*”. A helyi szociáldemokrata vezetés Reichmann Zsigmond¹¹¹⁸ m. kir. ménesi főállatorvos, párttitkárral és a rendkívül befolyásos Kiss Ernő asztalossal az élen „*éles szavakban*” utasították vissza az „*idegen beavatkozást, egyszersmind a vendég elvtársakat formaliter kiutasították*”. Ily módon az a lista kapott mandátumot, amelyet Kissék előterjesztettek, bár a „*gyűlés ellenzékiesebb része eleinte zúgott*”. A munkástanács elnöke Kiss Ernő lett, jegyzővé Szilágyi János uradalmi díjnokot választották. Ugyanakkor Kissék teljes győzelmet mégsem arathattak. A tervük az volt, hogy a polgárőrség parancsnoki tisztére – melyet ők városparancsnoknak neveztek – Reichmann Zsigmondot választatják meg. Reichmannt ugyanis, ha igaz a jegyző állítása, nem kedvelték az emberek. A nem túl hízelgő vélemény szerint „*[e]zen összeférhetetlenségéről és alattomoságáról ismert, meghiíbban agyú alak, a forradalom előtt mint alantosaival és a néppel szemben durva tisztviselő volt ismeretes, most egyszerre nagy népbarát lett*”, aki kijelentette, hogy „*ő a kabátos osztályt, különösen a tisztviselőket, elsősorban pedig a közigazgatási tisztviselőket mennyire gyűlölte*”. Reichmann azonban e pálfordulásával a jelenlévőket nem tévesztette meg, ezért a népgyűlés „*csaknem közfelkiáltással ismét Früstök Lászlót választotta meg városparancsnokul, helyettesül pedig Novotny Győző gazd[asági] intézől*”. Mivel Kiss pontosan felmérte, hogy a hangulat ellene fordulhat, nem erőltette különösebben a váltást. A helyzetét egyébként

¹¹¹⁸ Reichmann Zsigmond (?–?) állatorvos. 1903-ban szerzett katonai állatorvosi oklevelet. Több szolgálati hely után 1916-tól századosi rangban a mezőhegyesi méntelep főállatorvosa. A Tanácsköztársaság bukása után állásától megfosztották, 1920-ban büntetőeljárást folytattak ellene. 1924-től Mezőberényben állatorvos.

azzal is igyekezett stabilizálni, hogy a munkástanácsba „a párt fiatalabb, tehát szélső irányú iparos tagjai közül többet is beválasztatott, mert különösen ezek ellenzékiekieskedtek vele szemben”, ezért nem állt érdekében, hogy újabb belső frontot nyisson. A munkástanács működése lényegi változást a nemzeti tanácséhoz képest nem hozott. „Az állandóan működő községi adminisztrációnál semmi akadályt nem gördítettek, sőt egyes dolgokban, így leszerelési illetek és cukor kiosztásnál az elöljáróságnak segédkeztek”.¹¹¹⁹

A radikalizálódás a leglátványosabban Kunágotán következett be, ahol egy idegenből ide települt Tolnai Gábor nevű szociáldemokrata munkás vette kézbe az irányítást, s vitte keresztül akaratát. Az 1919. februári fordulat, amikor egy korabeli jelentés szerint „Tolnai Gábor szocialista felolvasására a község Szarka Samu jegyzőt elzavarta, a képviselő testületet feloszlatta, és a néptanácsot tette meg intéző hatóságnak”,¹¹²⁰ már a Tanácsköztársaság felé vezető első lépés volt. Az akkori viszonyokról érdemes hosszabban idézni Fülöp Sándor igazgató-tanítót, aki távlatosan mutatta be az ekkorra kialakult helyi viszonyokat. „Ez időben – 1919. január-február havában – a terror hatása alatt, a munkás tömeg százai mellett a kisgazdák a szakszervezet tagjaivá kényszerültek. Jellemző, hogy a földbirtokosok közül Ráth József is belépett a szakszervezetbe, és mint »elvtárs« szerepelt. A régebbi megbecsülés a társadalmi megbecsülésben még a jobb emberek részéről sem igen juthatott kifejezésre. Olyan szándékú emberek, akik négy szemközt, bizalmasan, megértő tisztelettel viseltettek pap, jegyző, tanító iránt, utcán, nyilvános helyen feszélyezve érezték magukat, mert a tömeg bizalmatlansággal nézte minden tisztelet megnyilvánulását. Találkozás alkalmával egy-egy ember köszöntötte egymást, de [a] csoportokban lévők elnéztek »mások« feje fölött. Szinte egymástól »féltek« az emberek. Ez a helyzet vonta maga után az intelligens elem óvatos magatartását, óvatos működését. Papok, tanítók, Saja Imre¹¹²¹ helyettes jegyzővel a hullámzó

¹¹¹⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

¹¹²⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. Kövér Béla főszolgabíró jelentése, 1919. február 18.

¹¹²¹ Saja Imre (1872–1932) jegyzői vizsgáját követően Törökszentmiklóson, Öcsödön és Szentetornyán, 1904-től Kunágotán segédjegyző, 1920-tól pedig haláláig ugyanitt adóügyi jegyző, a Hangya Szövetkezet községi fiókjának megalapítója és ügyvezető igazgatója, majd igazgatósági tagja.

áramlatok ellensúlyozására törekedtek. Minden folyt máról holnapra. E helyzetben csak a frontról hazakerült fiatal katona tanítók előtérbe helyezésével lehetett kapcsolatot keresni a bizalmatlan tömeggel, akik az idegen vezető [Tolnai Gábor] terrorja alatt állottak. Így történt, hogy Raffay Lajos ref[ormátus]. kántor tanító és Némethy Lajos áll[ami]. tanító, tartalékos hadnagyok beiratkoztak a szakszervezetbe, és különösen utóbbi részt vett az esti munkás gyűléseken, és okkal-móddal, tapintattal, sokszor önmegtagadással, hol figyelő, hol aktív módon részt vett az összejöveteleken. Szerzett tapasztalatai irányítóul szolgáltak e nehéz időkben a társadalmi felfordulás ellen való védekezésben és a kielégíthető kívánságok előkészítésében. Így folyt, hullámozott az élet novembertől márcziusig”.¹¹²²

A pártok

A községekben bekövetkező radikalizálódás látványos megnyilvánulása volt a szociáldemokrata párt és szatelit-szervezeteinek megjelenése és megerősödése, amely a korábbi viszonyokhoz képest teljesen új fejleménynek bizonyult. E helyütt mindenképpen foglalkoznunk kell ezzel a folyamattal is, mert a nemzeti tanácsok szerepének meggyengülésében, vagy éppen azok radikalizálódásában, illetve a községi munkástanácsok létrejöttében és megerősödésében e jelenségnek kulcsszerepe volt.

A „pártpolitika” korábban nem volt jellemző a kistelepülésekre, ami a politikai rendszer berendezkedéséből, illetve a választójog sajátosságaiból következett. A dualista rendszer választójogát az 1874. évi XXXIII. tc. szabályozta, amely azt életkorhoz, nemhez, állandó lakhelyhez és ami a legfontosabb, társadalmi státuszhoz, illetve adócenzushoz kötötte, s amely a társadalom mintegy 95 százalékát kizárta a választásból.¹¹²³ A választás, miként a politika is, valóban „úri huncutság” volt, amely távol esett a falvak világától, s csupán a kampánykörutak korteseseményeivel kapcsolódott össze. A 19. század

¹¹²² MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

¹¹²³ Varga, 1999.

végének társadalmi aktivitása ezért az egyre szaporodó falusi olvasókörokben, valamint a falvakban a főként a bérharcok koordinálásában szerepet játszó földmunkás-szervezkedésekben öltött testet, amelyek nem egyszer agárszocialista színezetet öltöttek.¹¹²⁴ E mozgalmak, habár néha konfliktusokhoz, összeütközésekhez, kitörésekhez vezettek, alapvetően nem fordították fel a falvak világát, bár tagadhatatlan, hogy az emlékezetük és hatásuk mélyen beépült a falusi agrárproletariátus gondolatvilágába.

A háborús összeomlás, az ún. őszirózsás forradalom, és ennek nyomán a radikális függetlenségpárti Károlyi Mihály hatalomra kerülése gyökeres fordulatot hozott a politika világában, melynek hatása a falvak közéletét is átalakította. Károlyiék – lezárva az éveken át folyó választójogi harcot¹¹²⁵ – első néptörvényként általános és titkos választójogot hirdettek meg, amely a 21 éven felüli férfiakra és az írni-olvasni tudó 24 év feletti nőkre terjedt ki.¹¹²⁶ S habár a tervezett választás elmaradt, a politikai mező erőteljesen kiszélesedett. A korábbi hatalmi struktúra szétesése és az addigi korlátozó intézkedések megszűnése tág teret engedett az önszervezkedéseknek. Azok a társadalmi rétegek, amelyeknek korábban esélyük sem nyílt érdemi érdekartikulációra, a forradalmi fordulat hatására hirtelen döntési pozícióban találták magukat, s a lokális választások választói és választottjai lettek. A már korábbról aktív, vagy újonnan színre lépő szereplők helyi népgyűlések által legitimálva egyik pillanatról a másikra nemzeti tanácsok és más szervezetek irányítói lettek.

Mivel a régi hatalmi elit az 1918. novemberi falusi erőszakhullám nyomán erejét és háttértámogatását veszítve nagyobbbrészt visszahúzódott, a községek vezetése többnyire a politikából addig kiszorult rétegek hangadóinak kezébe került át. Ez kezdetben – a nemzeti tanácsok létrehozásánál – még kompromisszumok révén valósult meg, így lettek azok vezetői vagy tagjai sok helyen a községi papok, jegyzők, tanítók, de a háttérben már formálódtak azok az erők, amelyek a helyzet nyújtotta

¹¹²⁴ Farkas, 1989.

¹¹²⁵ Varga, 2004.

¹¹²⁶ Az 1918. évi törvények gyűjteménye, 1918: 336–338.

lehetőséget kihasználva, s egyfajta proaktív stratégiát követve már 1918 végétől a teljes hatalomátvételre törekedtek. Ezek az erők a kezdettől a falvakra is koncentráltak, komoly propagandát kifejtő szociáldemokrata párt körül gyülekeztek.

Érdemes e tekintetben a pártpolitikai szempontból jóval tagoltabb Makó példáját megemlíteni, ahol – más pártok mellett – létezett ugyan korábban is szociáldemokrata pártszervezet, ám ez, mint Petrovics György megemlékezésében –, *„nem volt népes és erős a városban. [...] az évenkénti május 1-i felvonulásokból látszott, a pártnak nem volt sok tagja”*. Tovább folytatva Petrovics gondolatmenetét, képet alkothatunk arról is, hogy mi vezetett a makói szociáldemokrata párt 1918 őszi megerősödéséhez, amely nagyban befolyásolta később a Csanád vármegyei falvakban lezajló folyamatokat. *„A forradalom kitörésével egy csapásra megváltozott a helyzet”* – írta Petrovics 1921-ben. *„A szociáldemokrata pártnak tekintélyt, népszerűséget és nimbuszt adott az a közfelfogás, hogy Budapesten azért zajlott le nagyobb megrázkódtatás nélkül a forradalom, mert a szociáldemokrata munkásság fenntartotta a rendet. Tény az is, hogy azokban a vidéki városokban, ahol régi és erős szervezete volt ennek a pártnak, az mindenütt a rendnek volt támasza, sőt az újonnan szervezkedő pártok is mindenütt a rendet és fegyelmet hirdették és követelték. Ez lehetett az első oka annak, hogy tömegesen csatlakoztak e párthoz és Makón is meglepetéssel láttuk, hogy sok tagja a munkapártnak, akik azelőtt Tisza Istvánért lelkesedtek, hirtelen belépett a szocialista pártba. Egy másik ok lehetett az, hogy a forradalommal eltemetettnek látszott a régi korszak, és úgy gondolták, hogy a régi pártküzdelmek is már a múltéi, és az a sok vágy és remény, ami az emberek lelkében a háború sok keserűsége közben felgyülemlett, most egy új párttól várta a kielégülést és megvalósulást. Tisztviselők, kisegyzisztenciák, kispolgárok, akik tényleg többet nélkülöztek és szenvedtek a háború alatt, mint az ipari munkásság, seregestől tódultak a szociáldemokrata párt zászlója alá. Divat és áramlat volt akkor oda csatlakozni”*.¹¹²⁷

A szociáldemokrata párt mögé felsorakozásnak azonban nem csupán a divat volt az oka, hanem igen sok esetben az „idők szavát

¹¹²⁷ Petrovics, 1921: 32–33.

megértő” alkalmazkodási vagy igazodási kényszer, illetve az az igen erőteljes – némelykor agresszív – propaganda is, amelyet az összes párt közül a leghatékonyabban a szociáldemokraták folytattak. S ebben nem csupán az utca fórumait vették igénybe, hanem a mind inkább a befolyásuk alá kerülő helyi újságokat is, amelyek *„akarva, nem akarva kénytelenek voltak naponként tekintélyes helyet átengedni a pártvezetőség közleményeinek és felhívásainak”*.¹¹²⁸ A makói pártszervezet, amely 1918 végén a szellemi munkásoktól a bőrmunkásokig, a rokkantak szövetségétől a *„soványliba és hagymakiskereskedőig”* harminc különféle ágazati szakszervezetet fogott össze, már olyan erős volt, hogy *„december elején nagy menetben felvonult a főtérre, és ebben a régi függetlenségi, mezőgazdasági városban minden akadály nélkül kitérte a középületekre a vörös zászlót”*.¹¹²⁹ Ezek a szociáldemokrata érdekkörbe tartozó szakszervezetek és szakcsoportok a kiküldöttjeik, azaz a bizalmi férfiak révén tagjai voltak a munkástanácsnak. Ezen keresztül a szociáldemokrata befolyás a városban állomásozó pótüteg fiatal katonáira éppúgy kiterjedt – a helyi szociáldemokraták érték el ugyanis a hadügyminiszternél, hogy ne kelljen Szegedre bevonulniuk, hanem helyben tölthették a katonaidejüket –, mint a nemzetőrségre, a rendőrségre, sőt a helyi csendőrségre is, mely két utóbbinak az állománya 1918. december 20-án testületileg csatlakozott a szociáldemokrata párthoz.¹¹³⁰

A szociáldemokraták nemcsak a városban, hanem a vármegye községeiben is igen aktív agitációs tevékenységet fejtettek ki, s mint szervezett és számbavehető politikai erő, egyetlenként jelentek meg a falusi közvélemény előtt. Rózsa Ferenc, a makói szociáldemokrata párt titkára 1969-es visszaemlékezése szerint *„[a] községek szegényparasztsága nem kapott semmilyen támogatást a megyei Nemzeti Tanácstól, és úgy a mi Földműves Szakszervezetünkénél kereste a támogatást. Így aztán a városi párttitkárság elkezdte a megye területén a pártszervezetek megszervezését. A megye több községében már december elején megkezdhatték a munkát a pártszervezetek. Ezekben ipari*

¹¹²⁸ Uo. 34.

¹¹²⁹ Uo.

¹¹³⁰ Uo. 29–30., 35.

munkások és értelmiségiek is részt vettek (Földeák, Nagylak, Apátfalva, Püspökelele, Battonya). Battonyán a református lelkész [Nádházy Bertalan¹¹³¹ – M. A.] is csatlakozott és segítette a pártvezetőség harcát. Az említett községek és falvak pártszervezetei eredményes munkát végeztek és elnyerték a falusi szegény lakosság bizalmát és támogatását”.¹¹³²

A vármegye életében fordulópontnak tekinthető 1919. január 30-i makói zavargásokat, és ennek eredményeként az ott állomásozó csendőrség kiűzését követően a városi szociáldemokrata párszervezet titkársága, melynek élén Rózsa Ferenc állt, megyei titkársággá alakult, s mindenütt, ahol a nemzeti tanácsokban nem ők alkották a többséget, igyekeztek megszerezni azt.¹¹³³ Azok a szociáldemokrata szervezetek, amelyek ezt megelőzően létrejöttek a községekben, tevékenységüket e cél érdekének rendelték alá.

A községi szociáldemokrata szervezetek nem a semmiből, s nem is gyökértelenül jöttek létre, hiszen az agrárszocialista eszmevilág számos településen élő hagyomány volt. A községek többségében már az 1918 őszi eseményeket megelőzően is működtek olvasókörok vagy földműves egyesületek, a szociáldemokrata szervezkedés többnyire ezek bázisán folyt. Nagymajláthon az eredetileg működő „*Olvasóköör*” és „*Gazdaköör*” 1918. december 8-án „*Nagymajláthi Szociál-demokrata Körré*” alakult.¹¹³⁴ A Bajusz János által vezetett Földeáki Földmunkások Csoportja „*melegágya* [volt] *az osztály elleni gyűlölet szításának s izgatásnak*”.¹¹³⁵ Urbanics Kálmán,

¹¹³¹ Nádházy Bertalan (1884–1956) református lelkész. Először Békésen segédlelkész, majd rövid ideig Makón szolgált, 1910-től battonyai lelképásztor. 1918 őszén belépett a szociáldemokrata pártba. Petrovics György polgármester 1918 végén kormánybiztosnak ajánlotta, de nem vállalta el. A proletárdiktatúra idején a battonyai direktórium elnöke, amiért a Szegedi Törvényszék 4 hónap börtönre, illetve az egyházi bíróság hivatalvesztésre ítélte. 1921-től ismét református lelkész Battonyán, majd 1925-től a Diósgyőr-vasgyári gyülekezetnél. 1952–1956 között a Borsodi egyházmegye esperese. Bővebben róla Csűrös, 2017: 219–222.

¹¹³² MNL CSML SZL, XXXIII.3. 52.3.12. Rózsa Ferenc visszaemlékezése, 1969: 7., 14.

¹¹³³ Uo. 14.

¹¹³⁴ MNL CSM ML, IV.463.b. 537/1920. Kucsovsky Béla községi jegyző jelentése, 1920. január 9.

¹¹³⁵ MNL CSM ML, IV.463.b. 387/1919. Révész Oszkár községi helyettesítő jegyző jelentése, 1919. március 27.; Uo. IV.463.b. 537/1920. Lukács István községi főjegyző jelentése a proletárdiktatúra ideje alatt történetekről, 1919. december 24. Lásd ugyanezt: Uo. V.105.b. 1327/1919.

a Központi járás főszolgabírója erről a szervezetről utóbb jóval markánsabb, bár személyes érintettsége folytán nyilván nem elfogulatlan véleményt fogalmazott meg: „Földeák közösségben a földmunkások szervezetének helyi csoportja ezelőtt mintegy 15 évvel alakult meg, s gyűlőhelye volt állandóan a dologkerülő, izgága embereknek, és tagjai állandóan azzal foglalkoztak, hogy a munkásságot izgatták, és munkátlanságra biztatták. A csoport vezetősége rendezte múlt évi jan[uár]. 13-án az ellenem elkövetett támadást. A proletár uralom alatt az összes földosztásokat, rekvirálásokat, egyezőval a közösségben elkövetett összes garázdálkodásokat a csoport körhelyiségében követték el, s az erőszakkal elszedett vagyontárgyak élvezetében csak azok vehettek részt, akik a szervezetbe léptek, s egyéb terrorisztikus eszközökkel felszaporították a tagok számát úgy, hogy ezren felül voltak”.¹¹³⁶

Kunágotán 1918 őszén először egy Tolnai Gábor nevű budapesti munkás szervezett egy közművelődési egyletet, amely hamarosan földmunkások szociáldemokrata szakszervezetévé alakult át. Fülöp Sándor igazgató-tanító beszámolója szerint Tolnai „bámulatba ejtő kietartással, a polgári társadalom minden aktióját megszegyenítő sikerrel »közművelődési egylet« címe alatt nap-nap után reggeltől estig a legféktelenebb módon, a szakszervezet kidolgozott programja szerint hibetetlen sikerrel hódította meg a munkásnép tömegét. Mikor az anyagiak sikeres küzdelmével – magas napszám, ruha-, cipő-, zsír-, szalonnabeszerezés, magas konventiók, országút és birtokmenti fák kieszédésével, földreform kilátásával – már meghódította a közvéleményt, akkor aztán a társadalmi rend, vallás, kormányzat elleni izgatásokkal félelmetes hatalommá nőtte ki magát. Ekkor aztán a »közművelődési egylet« átváltozott »földmunkások szociáldemokrata szakszervezetté«, és kimondatott: »aki nincs velünk, az ellenünk van«”.¹¹³⁷

Reformátuskovácsházán régebb óta működött egy „Népművelődési kör”, amelyet Sárándi József tisztviselő megkísérelt „szocialista egyletté” átalakítani. Mivel ez a „józanul gondolkodó munkások” miatt nem sikerült

¹¹³⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 537/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1920. március 17.

¹¹³⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

neki, külön szervezésbe fogott és saját szocialista egyletet alapított. Noha kezdetben nem nagy támogatottsága volt, külső „szónokokat hozott, kiknek beszéde után mind többen csatlakoztak hozzá, és később követelték mindenkitől, hogy lépjen be”.¹¹³⁸

Voltak települések, ahol nem csak áttételesen, hanem közvetlenül is megjelent a szociáldemokraták befolyása akként, hogy létrejöttek a párt községi szervezetei. Ilyen volt Apátfalva, ahol 1919. január közepén a Kallós Ferenc által vezetett pártszervezet 200 tagot számlált, vagy Királyhegyes, ahol ugyancsak 1919. január közepén a Nacs István vezette szervezet 140 taggal működött.¹¹³⁹ Püspöklelén Árva István elnöksége mellett jött létre egy szociáldemokrata kör, melynek volt egy női szervezete is. Ezekről nem sokat tudunk, csak azt, hogy a román megszállás idején felbomlottak. Ladomérszky Gyula községi jegyző szerint „működésük rövid ideig tartott, s ezen idő alatt konkrét cselekményeket, visszaéléseket nem követtek el. A szakszervezetek tudomásunk szerint a püspöki uradalom földjének elosztásával foglalkoztak csupán”.¹¹⁴⁰

Pitvaroson „[a]z 1918. évi forradalom napjaiban létesült ugyan itt egy közel 800 tagot számláló szociáldemokrata kör, amely káros, a dologtalanságra, törvények és a feljebbvalók iránti tiszteletlenségre, a könnyen élésre, a birtokosok kiűztorására buzdította tagjait. Nagy melegágya volt, és még inkább lett volna jelzett kör a bolsevizmusnak is, de ennek kifejlődésében megakadályozta őket az akkor Pitvaroson állandóan 17 főből álló magyar csendőrség, ennél fogva ellenük konkrét vádakat nem hozhatunk fel”.¹¹⁴¹ Itt annyiban színesebb volt a kép, hogy 1918. november 7-én Veszelszky Pál nyugalmazott evangélikus tanító kezdeményezésére megalakult egy „cseb–szlovák demokrata párt” is, amely

¹¹³⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 7291/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. május 6.

¹¹³⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 382/1919. Adatok a Központi járás községeiről, 1919. január.

¹¹⁴⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 537/1920. Ladomerszky Gyula községi jegyző jelentése, 1919. december 29.

¹¹⁴¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 537/1920. Tarnay János helyettesítő községi jegyző jelentése, 1920. január 5.

az itteni – és a környező településeken élő – szlovákok elszakadását tűzte zászlajára.¹¹⁴²

Arról nincs adatunk, hogy Csanádpalotán a szociáldemokrata párt szervezete létrejött volna, de arról igen, hogy a fővárosból jött agitátorok hatására megalakult a kisbirtokosok és földmunkások szakszervezete, melynek helyi vezetője Vancsik András hitelszövetkezeti könyvelő lett.¹¹⁴³ Kevermesen „[a] szociáldemokrata (valójában kommunista) vezetők mindenkit a szakszervezetbe erőszakoltak. Tavaszra úgyszólván az egész falu »szervezve« volt”.¹¹⁴⁴ Ambrózfalván egy járási főszolgabírói jelentés szerint 1919. január közepén a szociáldemokrata párt átalakulóban volt „földműves szociális kisgazda párttá”, melynek előre láthatólag a lakosság 90 %-a tagja lesz.¹¹⁴⁵ Minden bizonnyal erre a szervezetre utalhatott Kántor Pál községi jegyző egy 1920. február 14-én kelt jelentésében, melyben arról írt, hogy „[a] forradalom ideje alatt volt ugyan az országos szocialista egyesületnek helyi csoportja, de az a proletárdiktatúra megszűntével azonnal megszűnt. [...] A helyi csoport a diktatúra alatt az előljáróság tudomása szerint visszaélést nem követett el. A lakosságot azonban a csoportba való belépésre szóval iparkodott rá bírni, mely eredménnyel járt, miután a lakosság legnagyobb része a csoportba belépett”.¹¹⁴⁶

A *Népszava* cikke szerint Végegyházán a szociáldemokrata pártszervezet 1918. december 28-án alakult meg. Az 1700 lakosú község pártszervezetének 1919. február közepén 325 férfi és 144 nőtagja volt, s egyik vezetője a felekezeti iskola tanítója volt. A község plébánosa állítólag 1919. február 2-án arról prédikált a templomban, hogy „a »cucilisták« a szegény embert vallásától és lelki üdvösségétől akarják megrabolni, hogy az a Kunfi miniszter nem jó szemmel nézi, hogy az ártatlan gyermeklelkek fogékony talajára vetik

¹¹⁴² Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928: 182.; MNL CSML ML, IV.401.b. 335/1922. Határozat Veszelszky Pál Pitvarosról történő kiutasításáról, 1922. november 22.; G. Vass, 2010: 221.

¹¹⁴³ MNL CSML ML, IV.463.b. 5002/1920. Vancsik András kihallgatási jegyzőkönyve, 1920. november 3.

¹¹⁴⁴ *Historia Domus*, Kevermes, 115.

¹¹⁴⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 382/1919. Adatok a Központi járás községeiről, 1919. január.

¹¹⁴⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 537/1920. Kántor Pál községi jegyző jelentése, 1920. február 14.

el a hit magvait”. A lap szerint a hívek egy része már a templomban mormogással fejezte ki nemtetszését, sőt többen a prédikáció közben elhagyták a templomot. *„Délután pedig a [párt]szervezetben 500 ember tomboló helyeslése mellett fejtették ki Kelemen és Miklós elvtársak, hogy a szocialisták a vallást magánügynek tekintik, és nem avatkoznak senki vallásos életébe, viszont a templomban ne politizáljanak a papok, hanem tanítsák a hamisítatlan krisztusi igéket. A pártszervezet a jelenlévő pap füle hallatára egyhangúlag kimondta, hogy ha a pap még egyszer politizál a templomban, a pártszervezet jogot formál hozzá, hogy ugyanott politikai vitát rendezzen*”.¹¹⁴⁷ Hogy ebből a történetből mi volt a valóság, és mi a propaganda, források hiányában nehezen ellenőrizhető.

Nagylakon 1918. december 1-jén már biztosan működött a szociáldemokrata pártszervezet, amely aznap, sőt másnap is ülésezett. A *Népszava* tudósítása szerint a medgyesegyházi Moravcsik Lajos elvtárs mellett Lehoczky János elvtárs *„tót nyelvű előadást”* tartott, a budapesti Klinger Hugó¹¹⁴⁸ elvtárs a pártprogramot ismertette, míg Opre János¹¹⁴⁹ elvtárs román nyelvű beszédet tartott.¹¹⁵⁰ A *Népszava* 1918. december 12-i száma már arról adott hírt, hogy a szociáldemokraták választókerületi szervezete átiratot intézett a helyi nemzeti tanácshoz, melyben kifejtették: *„a párt föltétlenül szükségesnek látja, hogy a Tanácsban a proletár nép is képviselve legyen*”. A tanács foglalkozott is az üggyel, így a szociáldemokraták a december 4-i nemzeti tanácsi ülésen már meg is jelentek. Itt Opre János

¹¹⁴⁷ Papok a politikában. *Népszava*, 1919. február 16., 6.; Népnyúzó bérence-e, vagy Krisztus szolgája? A papság ellenforradalmi üzelmei. *Friss Újság*, 1919. február 18., 3.

¹¹⁴⁸ Klinger Hugó (1867?–1936) sütőmunkás, szociáldemokrata aktivista, a Munkásbiztosító Pénztár napidíjasa, a Budapesti Villamos Alkalmazottak Szakszervezetének egyik alapítója. 1914-ben egy a *Népszavában* közölt korábbi írása miatt két hónap fogházra ítélték. 1918–1919 fordulóján az ország számos helyén folytatott szocialista agitációt. A Tanácsköztársaság összeomlása után Csehszlovákiába emigrált, ahol éveken át a Szlovéniai Élelmiszeri Munkások Szövetségének elnöke volt.

¹¹⁴⁹ Opre (Ormos) János (1893?–1968) hírlapíró, a *Nagylak és Vidéke*, 1919-ben a makói *Népköztársaság*, majd a *Vörös Újság* szerkesztője, a Tanácsok Országos Gyűlésébe megválasztott küldött. Makó kiürítése után a *Kiskunfélegyházi Proletár* című lap munkatársa. A Tanácsköztársaság bukása után a szerb megszállás alatt álló Pécsre menekült, majd hazatérését követően őrizetbe vették. Később a *Szegedi Naplónál* lett újságíró, de miután kiderült kommunista múltja, elbocsátották. 1950-től a szegedi *Délmagyarország* című napilap munkatársa.

¹¹⁵⁰ Gyűlések a vidéken. *Népszava*, 1918. december 1., 10.; Népgyűlések a vidéken. *Népszava*, 1918. december 7., 9.

is szólásra emelkedett, aki felkérte a tanácsot, hogy legalább hat szociáldemokrata képviselőt fogadjon be, „mert egyes kérdések fölötti szavazásnál szükségesnek tartja, hogy a szegény nép legalább egyharmadát bírja a szavazatoknak. Ellen esetben csupán jelen lenne az akarata, de győzni sohasem tudna”. A nemzeti tanács ezt nem akarta tudomásul venni, és csak két helyet ajánlott, ami viszont a szociáldemokratáknak nem volt elfogadható. Erre a *Népszava* szerint Boór Lajos evangélikus lelkész „vérvörös arccal tört ki”: „[a] szocialisták csak olyan emberek és két hét múlva nem is lesznek. Én fogok alakítani egy 4000 főből álló ellenpártot. Nem vesszük be őket, és ha nem tetszik, menjenek a sóhivatalba”.¹¹⁵¹ A szociáldemokraták erre válaszul másnapra tüntetéssel készültek. Minden bizonnyal ez a konfliktus vezetett a szerb csapatok behívásához, akik azonban ekkor még nem vonultak be a községbe. Mindenesetre másnap „a hatóság, a Nemzeti Tanács és a [szociáldemokrata] pártszervezet” egyöntetűen cáfolta, hogy a községben komolyabb rendbontás fordult volna elő.¹¹⁵² A *Népszava* – az *Aradi Hírlap* értesüléseit cáfolva – kijelentette: „1. Nagylakon az országos forradalmi napok óta egyáltalában nem volt rablás vagy fosztogatás. 2. Nagylakon mindenki élete és vagyona biztonságban volt. 3. Valamennyi hír hazug álhír volt, amelyet felelőtlen emberek rosszindulatból terjesztettek, hogy a nekik oly kedves mai állapotot megteremtsék, és a szociáldemokrata párt becsületét aljas rágalmakkal bemocskolják”.¹¹⁵³

Mezőhegyes a település helyzetéből fakadóan sajátos viszonyok jöttek létre. A községi jegyző későbbi beszámolója szerint „[m]iután Mezőhegyesen úgy az állami gazdaságban, mint a gyárakban sok az iparos, kiknek egy része városokból kerülván ide, így a szociáldemokrata és kommunista eszmékkel többé-kevésbé szaturálva van és mivel jórészüik elég intelligens is, a szociáldemokrata pártot hamarcsak megszervezték. A földmunkás osztályt, melyet itt a gazdasági cselédség képez, jórészen teljesíthetetlen, így üres, de csillogó ígéretekkel könnyen nyerték meg céljaiknak, így már alig egy hó múlva a község lakossága, a hivatalnokok

¹¹⁵¹ Nagylaki elvtársaink és az ottani Nemzeti Tanács. *Népszava*, 1918. december 12., 7.

¹¹⁵² Nagylakon rend van. *Népszava*, 1918. december 13., 3.

¹¹⁵³ Az „Aradi Közlöny” és a szerbek bevonulása. *Népszava*, 1918. december 25., 5.

egy részének kivételével, mind szociáldemokrata lett. A népköztársaság kikiáltása képezi azon fordulópontot, mely után az addig eléggé rendes közállapotok mind szélsőbb irányba hajlása elkövetkezett".¹¹⁵⁴ Az 1918. november közepén megalakult pártszervezet első elnöke Danczkai Péter ipari munkás, titkára Rosenberg Alfréd díjnok, aki a második ülésen lemondott, és helyére Reichmann Zsigmond méneskari főállatorvos került, aki a radikális irányzat egyik fő szószólója volt, és aki rendszeresen járta a majorokat, hogy meggyőzze eszméiről az ottani cselédek. Nem véletlen, hogy később, a forradalom után elbocsátott cselédek őt nevezték meg felbujtónak.¹¹⁵⁵

November végén a párt a központi szálloda nagytermében egy „gyász és bála ünnepélyt”, szervezett, amelynek szónoka egy régi, eszméi miatt börtönt is megjárt szociáldemokrata munkás, Kiss Ernő asztalossegéd volt. *„E perctől fogva Kiss Ernő lett a nép vezére, s mivel eléggé agilis, a nép nyelvén értő, állandóan köztük forgolódó, jó népszónoknak bizonyult, népszerűsége napról-napra nem csak itt, de a szomszédos községekben is – hová a párt megbízásából gyakran rándult át – nőttön-nőtt”* – írta róla Kovács Dezső községi jegyző.¹¹⁵⁶ Kiss karizmatikusabb vezetőnek bizonyult, mint társai, nem véletlen, hogy a Tanácsköztársaság bukását követően az igazoló eljárásokat lefolytató minisztériumi kiküldött *„kiválóan intelligens, erősen szocialista érzelmű embernek”* nevezte.¹¹⁵⁷

A mezőhegyesi szociáldemokraták rendszeresen üléseztek, de nem nagyon szivárgott ki, hogy miről tárgyaltak. Néha nagygyűléseket hívtak össze, de többnyire „titkos” üléseket tartottak. Kovács Dezső községi jegyző utóbb meg is jegyezte velük kapcsolatban, hogy *„az állandóan hangoztatott népakarat-nyilvánulás és népuralom néhány ember egyeduralmává zsugorodott össze, mert minden úgy történt, ahogy a vezér Kiss Ernő és általa kiválasztott néhány társa akarták és jónak látták*”. Kiss megfellebbezhetetlen

¹¹⁵⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

¹¹⁵⁵ Erdész, 1988: 309–310.

¹¹⁵⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

¹¹⁵⁷ Erdész, 1988: 310.

helyi tekintélyét jól mutatja, hogy amikor Makóról érkező agitátorok bíralták Kiss itteni módszereit, a hívei egyszerűen kocsira rakták, és visszairányították őket Makóra.¹¹⁵⁸

A szociáldemokrata pártszervezet mellett még november elején szakszervezeti csoportok is alakultak a birtokon. Elsőként az iparosok szervezete alakult meg, a tisztviselők pedig a Magyarországi Közalkalmazottak Szövetségébe léptek be. Az iparosok mellett külön szakszervezeti csoportjai voltak a díjnokoknak, a tanítóknak, vagy a gőzekéseknek, ellenben a cselédek között nem jött létre szakszervezeti csoport, bár a bizalmi rendszer körükben is működött. A szakszervezeti tagokat – így a tisztviselőket is – hamarosan kötelezték, hogy lépjenek be a szociáldemokrata pártba, ezzel biztosítva a centralizált irányítást. A tisztviselői szakszervezet vezetője az a Racsmány Péter méneskari százados lett, aki meglehetősen keménységgel hajtotta végre a november eleji fosztogatók tetteinek kézre kerítését, ám aki utóbb „megvilágosodott”, és neofita buzgalmában az egyik legradikálisabb szocialista lett a birtokon.¹¹⁵⁹

A helyi hatalmi szervek működésének mérlege

A helyi nemzeti tanácsok és a községi előljáróságok intézkedései, amelyek 1918. november elejétől a helyzet konszolidálását és a lakossági indulatok lecsillapítását szolgálták, tagadhatatlanul fontosak és hasznosak voltak. Ugyanakkor a stabilizáció nem lehetett tartós, erre a helyi közhatalmi szervek önmagukban alkalmatlanok voltak. Egyrészt a központi kormánysszervek mind erőszakosabb élelmiszerbeszolgáltatási követelései, másrészt az október végén a Magyar Nemzeti Tanács, majd a kormány által meghirdetett intézkedések, elsősorban a földreform megcsúszása, harmadsorban a radikális politikai erők térhódítása és szüntelen agitációja, s végezetül a nemzetiségi

¹¹⁵⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

¹¹⁵⁹ Erdész, 1988: 310–311.

lakosságú községek soha meg nem szűnő, sőt egyre inkább felerősödő szeparációs törekvése még azokat az eredményeket is negligálták, amelyet a községi nemzeti tanácsok a konszolidáció érdekében – gyakran a kormányzati intézkedésekkel szembe menve – végrehajtottak. A feszültségek nem hogy csökkentek volna, de – egy átmeneti csillapodást követően – 1918 végétől még tovább növekedtek, s 1919 elejétől nem egy helyen radikális helyi fordulatokhoz vezettek. Különösen a hadisegélyek 1919. február végi megszüntetése, valamint a rekvirálások megkezdése mélyítette el az indulatokat. „1919. február végén a hadisegélyeket a kormány beszüntette, mire a legnagyobb zúgolódás következett be; kétségbeesett erőfeszítéssel kínozták az eljárárságot, hogy régi, a képzeletben elmaradt hadisegélyeket hajszoljon fel és pótoljon. Községünkben ez igen kínos korszak volt, de azért tisztviselőket állásukból itten el nem kergettek. Közben, növekedvén a szükség, a Nemzeti Tanácsok beleavatkoztak a közéletmezés ügyeibe is, s a kormány rendeleteit semmibe sem véve nem csak a községi, hanem a vasúton hozzáférhető élelmiszerekkel és közszükségleti cikkekkkel is rendelkeztek, hiába volt a kormány tiltakozása. Az itteni nemzetgyűlés vezetője, Farkas Ferenc kiskasza, diplomatikus fogásokkal országos érdekű, de gyógyíthatatlan bajok tárgyalásával igyekezett a Nemzeti Tanács figyelmét lekötöni” – írta Zachariás Béla magyarbánhegyesi községi jegyző 1920. február 28-án kelt beszámolójában az akkori állapotokról.¹¹⁶⁰

Hasonló indulatokat kavart a kormány által elrendelt rekvirálás. 1919 februárjában „[a]z országos közéletmezési hivatali vezető miniszter dr. Halász Árpád és Tancsik Lajos miniszteri megbízott vezetése alatt az egész vármegye területére kiterjedő készletfeltárásokat rendelt el”.¹¹⁶¹ Habár a rendelet csupán a gabonafeleslegek rekvirálását írta elő, a Központi járás községeiből érkező jelentések pontosan rögzítették ennek reménytelenségét. A magyarcsanádi községi jegyző arról számolt be 1919. február 15-én, hogy „a rekvirálást a lakosság izgatott hangulata miatt nem tudjuk foganatosítani”.¹¹⁶² A nagymajláthi

¹¹⁶⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. Zachariás Béla községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

¹¹⁶¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1402/1919. Tarnay Ivor helyettesítő alispán körlevele, 1919. március 13.

¹¹⁶² Uo. A magyarcsanádi elöljáróság jelentése, 1919. február 15.

jegyző azt írta, hogy miután az 1918-as cséplés után már egyszer rekvirálták a felesleget, „*újból rekvirálható gabonafelesleg nincs*”.¹¹⁶³ Itt egyébként a helyi ellátatlanok részére 186 mázsa gabonát gyűjtöttek össze, ezt az 1919. évi új termésig a 181 rászoruló között osztották szét. A községi jegyző Tarnay Ivor helyettes alispánnal szemben is keményen védte a községi érdekeket, s kijelentette: „*a vármegyei idegen ellátatlanok részére felesleg nem marad*”.¹¹⁶⁴ Sebastián Nándor pitvarosi jegyző is egyértelmű választ küldött: a „*gabonarekvirálást a más viszonyok között nem foganatosíthatjuk*”.¹¹⁶⁵

Mivel Csanád vármegye nem volt képes előteremteni a számára a kormány által kiszállításra előírt gabonakontingenst, a begyűjtéssel megbízott Halász Árpád miniszteri megbízott Fényes László tengerészalakulatát hívta segítségül, amely elsődleges rekvirálási célpontként a román többségű Sajtényt és az erősen kevert lakosságú, de nemzetiségi többségű Nagylakot választotta. A *Délmagyarország* című napilap tudósítása szerint „*Nagylakon a Nemzeti Tanács önhatalmúlag megállapította a fejkvótát és közel ezer métermázsra különböző élelmiszert visszatartott. Amikor az O[rszágos]. K[özélelmezési]. H[ivatal]. leküldte közegét, hogy a Nemzeti Tanácsot az O. K. H. rendelkezéseinek teljesítésére bírja, a Nemzeti Tanács elnöke lelövélssel fenyegette meg és kijelentette, hogy nem ismeri el a közlelmezési hivatal rendelkezési jogát. Erre Fényes László vezetése alatt a 2-ik számú tengerészsázlóalj lement, hogy a renitens nemzeti tanácsot engedelmességre bírja. Egyúttal a Közlelmezési Hivatal megkeresésére a szegedi ügyészség elrendelte a nagylaki Nemzeti Tanács elnökének letartóztatását*”.¹¹⁶⁶

Tarnay Ivor helyettes alispán későbbi jelentéséből tudjuk, hogy Fényesék e két helyen közel 20 vagon gabonát gyűjtöttek össze, s bár Tarnay azzal próbálta mérsékelni ennek jelentőségét, hogy mindez „*megegyezés és följajnlás alapján történt*”, azt neki is el kellett ismernie, hogy

¹¹⁶³ Uo. A nagymajláthi előjáróság jelentése, 1919. február 25.

¹¹⁶⁴ Uo. A nagymajláth községi jegyző jelentése, 1919. február 25.

¹¹⁶⁵ Uo. A pitvarosi előjáróság jelentése, 1919. február 26.

¹¹⁶⁶ Tengerészsázlóaljat küldtek ki a nagylaki Nemzeti Tanács ellen. *Délmagyarország*, 1919. február 23., 2.

ezt a rekvirálást erőszakkal hajtották végre. Sőt, éppen Tarnay emlékezett meg arról, hogy a rekvirálási akció kapcsán Fényesék Nagylakon „*egy tót földművelőt halálra ítélték, s nagy bajjal lehetett őket kezeik közül kimenteni*”.¹¹⁶⁷

Mindezekért persze a felelősség legkevésbé sem a községi nemzeti tanácsokat terhelte, melyek – éppen a kellő kormányzati támogatás híján – alkalmatlanok voltak egy tartós stabilizációs szerep betöltésére. Az atomjaira bomló és „*mindmegannyi apró köztársaságokká*” váló községekre hulló vármegyében nem volt képes koordinációs szerepet betölteni az 1918. december 15-én vármegyei kormánybiztosi kinevezést kapó Petrovics György kezdeményezésére 1918. december 29-án megalakult Csanád Vármegyei Nemzeti Tanács sem, melynek tagjait a községi nemzeti tanácsok vezetői alkották. Ennek elnöke dr. Espersit János¹¹⁶⁸ makói ügyvéd, a városi nemzeti tanács elnöke, alelnöke dr. Pintér László battonyai ügyvéd, míg jegyzője Lengyel János reformátuskovácsházi igazgató-tanító lett.¹¹⁶⁹ Nem hagytak érdemi nyomot működésükkel a járási nemzeti tanácsok sem, melyek feladata a járási főszolgabírói hivatalok ellenőrzése volt. A megalakításukról rendelkező körrendelet nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy „*[a] tagok delegálásánál gond fordítandó arra, hogy abban az összes társadalmi osztályok képviselve legyenek. Képviselve legyenek különösen a földművelési munkások, gazdasági cselédek és a nők is, éppen azért az egyes községek egymással érintkezésbe lépve kiküldötteiket ehhez képest válasszák meg*”.¹¹⁷⁰ De még ezt a kitételt sem tartották be, mert például a Központi járás nemzeti tanácsa 1919. február 16-án „*a járásbeli községek munkástanácsai által lélekszám arányában kiküldött*

¹¹⁶⁷ A vármegye alispánjának a törvényhatósághoz intézett jelentése a vármegye közállapotairól az 1919-ik év első négy hónapjában. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1919. május 31., 186.

¹¹⁶⁸ Espersit János (1879–1931) ügyvéd, újságíró, lapszerkesztő, műgyűjtő, mecénás, az Országos Köztársasági Párt alelnöke, 1918. november 6-tól a hónap végéig a makói nemzeti tanács elnöke, a proletárdiktatúra idején túszként elhurcolták. 1919 őszétől a *Makói Ujság*, majd 1924-ig a *Makói Reggeli Ujság* szerkesztője, 1922-től az akkor a makói főgimnáziumban tanuló József Attila pártfogója.

¹¹⁶⁹ Petrovics, 1921: 68. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 16.

¹¹⁷⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 531/1919. Körrendelet a járási nemzeti tanács megválasztásának módjáról, 1919. január 27.

bizalmi férfiakból” alakult meg, ebben tehát a nők még elvértve sem kaptak szerepet. Az eseményről beszámoló Nagy Gyula, helyettesítő járási főszolgabíró egyébként kedvező véleménnyel volt az alakuló ülésről, mert, mint kijelentette, *„ezen eszmecsere, mely itt lefolyik, a kedélyekre kielégítőleg és csillapítólag hat”*.¹¹⁷¹ E mögött azonban nyilván csak az a tapasztalata húzódnak meg, hogy a megbeszélésen jelen lévők feltételezhetően nem támadták őt személyében, mint minden bizonnyal tették volna azt az elődje, az 1919. január 13-i földéaki népitélet után elmenekülő Urbanics Kálmán esetében, ha akkor még mindig ő töltötte volna be ezt a pozíciót.

A községi nemzeti bizottságok helyét legtöbb helyen átvevő munkástanácsok még kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy a konszolidáció helyi szervei legyenek. A munkástanácsok létrehozása mögött a szociáldemokraták álltak. Tarnay Ivor helyettes alispán szerint ezek többnyire felelőtlen és átgondolatlan intézkedéseket hoztak, a hatályos jogszabályok és rendeletek figyelmen kívül hagyása mellett. Mint írta, *„[m]indenütt létesültek munkástanácsok, amelyek fölváltották a forradalmi kormány első napjaiban létesült nemzeti tanácsokat, s amelyek mind felelőtlenebbül, mind nagyobb szabadsággal kezdik a közigazgatást intézni, félretolva az útból a törvényes tisztviselőket. [...] A munkástanácsok ipari ellátás, élelmezés, közszabadságok kérdésében korlátlanul, sőt nem egyszer egyenesen a felsőbb rendeletek ellenére intézkedtek, anélkül, hogy a felelősségrevonást meg lehetett volna kísérelni*”. Ugyanakkor ehhez Tarnay még hozzátette *„[e]gyáltalában a munkástanácsok intézkedése javarészt szólamok hangoztatásában, végnélküli fecsegésben merült ki, de rendszeres, komoly közigazgatást ellátni képesek nem voltak”*.¹¹⁷²

Mindezek nyomán nem véletlen, hogy Tarnay utóbb meglehetősen lesújtó képet festett erről az időszakról. Szerinte *„[a] hatóságok nemcsak, hogy nem kaptak védelmet és támogatást a kormány, elsősorban a belügyminisztérium részéről, de valósággal védtelenül voltak kiszolgáltatva az alulról jövő erőszakos nyomásnak. [...] Soha kormány még gyámoltalanabb, ügyefogyottabb képet még nem*

¹¹⁷¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 92/1919. Nagy Gyula főszolgabíró jelentése, 1919. február 25.

¹¹⁷² Tarnay, 1919a: 181., 186.

mutatott, soha gyengeség vétkesebb következményekkel nem járt”, mint a Károlyi Mihály nevével fémjelzett időszak hónapjaiban.¹¹⁷³ Még markánsabban fogalmazott Zakariás Béla magyarbánhegyesi községi jegyző. Érdeemes őt hosszabban idézni, hiszen lokális példája általánosíthatóan rögzíti ennek az időszaknak a helyben feloldhatatlan dilemmáját: „[a] Népköztársaság ideje községünk történetének legszomorúbb korszaka, erőszak, fényes nappali rablások, lopások, sőt erőszakos nemi közösülések, belövöldözések teszik gyászossá, s ha még leszámítjuk is, hogy egy elveszett háború végén voltunk, még akkor is származásnak és csúfosnak tűnik fel a kormány járatlansága és erélytelensége, megbélyegzendőnek a front erőszakos felbontása. Községünkben még a Tanácsköztársaság ideje sem volt olyan szégyenteljes, mint az úgynevezett Népköztársaságé. A nemzeti tanács kezében nem volt semmi hatalom, alapot nélkülöző határozatait végrehajtani nem tudta, rendelkezéseinek senki sem engedelmeskedett, nem is lehetett, mert a rendeletek legtöbb esetben ellentétben voltak a kormányrendeletekkel, s általában a tanácskozásonak olyan célzata lett nyilvánvaló, hogy az időt ki kell húzni mindaddig, míg a kormány gyepölője erősebb kezekbe nem kerül. Gyűléseinek tárgyai a kövér sertéshús beszerzésében, fák kivágásában, túl drága cipések megrendszabályozásában, kicsikarásában teljesen kimerült. A tanácsba megválasztott tagok jóindulata ellen semmiféle kétségünk nincs, abban a viharban másképpen nem lehetett cselekedni, s így a község nekik köszönettel tartozik”.¹¹⁷⁴

Mint látható – s talán furcsának is tűnhet –, Zakariás Béla a magyarbánhegyesi példán keresztül a Tanácsköztársaság időszakát jóval kedvezőbben ítélte meg, mint a Károlyi éráét, mert ha más pozitív hozadéka nem is volt, helyreállította azt a *rendet*, amelyre hónapok óta hiába várt a községbeliek többsége. Ha tovább folytatjuk gondolatmenetét, akkor az is világossá válik, mivel indokolta mindezt. „A szocialista, kommunista kormány sokkal nagyobb praktikus kormányzati ismeretekkel kezdte meg a kormányzatot, mint Károlyiék. Vonatoknak, élelmiszer- és dohányszállítmányoknak, ruházati és egyéb közszükségleti cikkek szállítmányainak kirablása napirenden lévén legelőször is kiáltványt bocsátott ki, hogy

¹¹⁷³ Uo. 181.

¹¹⁷⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. Zachariás Béla községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

a tolvajok és rablók statárialiter kivégeztetnek. Azután a sajtót mesteri módon átgyúrván közléte programját, amelyek szerint új korszakot hirdetett, ígérte a tisztességes munkabérek, a dolgozó osztályok védelmét a tőke túlkapásai ellen, s az egész társadalmi rendnek olyan átalakítását, amelyben dolgozni kell ugyan, de mindenki megtalálja munkájának gyümölcsét, és mégsem süllyeszti be baromsorba. Bátran szembeállott a kitört földosztási áramlattal, és kimondta, hogy földosztás nem lesz, de a nagyobb birtokok szövetkezeti módra kezeltetnek, szocializáltatnak, s az üzleti haszonból mindenki megkapja a maga jutalmát. A vezetők az Oroszországban tanult apró kormányzati fogásokat ügyesen alkalmazták a magyar viszonyokhoz, és a legnagyobb bámulatunkra csend lett az egész országban, mintegy varázsűtésre megszűntek a rablások, a közbiztonság teljesen helyre lett állítva, s feszült várakozás közt nézett a nép a bekövetkezendő új reformok elé. A tanácsköztársaság vezetőinek volt bátorságuk olyannak a végrehajtására is, amit nemcsak tudós emberek, hanem gyakorlati közigazgatási emberek is hiába sürgettek már a boldogabb világban is, elrendelték az általános alkoboltilalmat, aminek nyomán korántsem volt olyan felzúdulás, mint amilyet remélni lehetett volna. [...] Hogy a népbiztosok Oroszországban tényleg bizonyos jártasságra tettek szert a kormányzásban, bizonyítja az, hogy amit Károlyiék fél év alatt nem tudtak keresztül hajtani, azt ők drákói szigorral pár nap alatt végrehajtották, ti. a fegyverek beszedését a halálbüntetés kilátásba helyezésével az ellenszegülőkre. Károlyiék alatt ugyanis még az utolsó hónapokban is fényes nappal vígan ropogtak a puskák, a fiatalság kedvenc szórakozása volt kézigránátok felrobbantása”.¹¹⁷⁵

Mindazonáltal Zachariás Tanácsköztársaság melletti „kiállítását” a helyén kell kezelni és azt messze nem szabad túlértékelni. Önmagában ugyanis mindez egyáltalán nem a proletárdiktatúra dicsőítése, sokkal inkább a Károlyi-féle hatalmi rendszer kárhoztatása volt, amely képtelen volt a rend helyreállítására és fenntartására hatékony döntéseket hozni és azokat konzekvensen végrehajtani. Zachariás mindössze ezt a hatékonyságot és a módszert ismerte el a kommunista hatalomátvétel kapcsán, és nem a tartalmat, hiszen beszámolójában maga is részletesen kitért arra, hogy a lakosság számára a föld kilátásba helyezett

¹¹⁷⁵ Uo.

szocializálása, azaz a földosztás elmaradása, a vallásellenes megnyilvánulások, vagy az újfent felvetődő rekvirálás elfogadhatatlan és ellenszenves törekvések voltak. Az 1919. március 21. utáni első napok közérzetét azonban a várakozások feszültsége mellett a gyors intézkedések nyomán hirtelen megszűnő erőszakos cselekmények miatti felszabadulás érzete hatotta át, hogy aztán – ha Csanád vármegyében rövid időre is – megjelenjen egy újfajta, szervezett és átfogó erőszak, a vörös terror időszaka, amelynek durva megnyilvánulásai ugyan a községek nagyobb részét elkerülték, de Makón 1919 áprilisában már erőteljesen érvényesültek.

A csendőrség

Az 1918. november eleji erőszakhullám megfékezésének másik kulcskérdése a helyi fegyveres önvédelmi szervek létrehozása volt. A háborús összeomlás idején a rend fenntartásáért felelős községi csendőrőrsök állományi létszáma alig néhány főt tett ki. Tarnay Ivor helyettes alispán az 1918 novemberéről szóló közigazgatási bizottsági jelentésében arról írt, hogy a zavargások kitörésekor semmiféle bevethető karhatalom nem állt rendelkezésre, a községekben lévő csendőrségi létszám pedig elégtelen volt az érdemi közbeavatkozásra.¹¹⁷⁶ Urbanics Kálmán, a Központi járás főszolgabírója 1918. november 5-i belügyminiszterhez írt táviratában úgyszintén a járása területén található csendőri állomány csekély számával magyarázta a főleg a nemzetiségek lakta falvakban tapasztalható erőszak elhúzódását.¹¹⁷⁷ Nem volt jobb a helyzet a megyeszékhely Makón sem, ahol ugyan a csendőrség hatásköre csak a város külterületére terjedt ki (a belterületen rendőrség működött), a létszám azonban itt is csak „*pár főből állott*”.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁶ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.

¹¹⁷⁷ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 34. A Központi járás főszolgabírójának távirata a belügyminiszterhez, 1918. november 5.

¹¹⁷⁸ Petrovics, 1921: 25.

Valóban, az 1918-as csendőrségi zsebkönyv adatai alapján a vármegye 28 településéből mindössze a felében, 14-ben volt csendőrőrs. A vármegye a szegedi székhelyű II. számú csendőrkerület első szárnyához tartozott, melynek székhelyét Szentesen jelölték ki. E csendőrszárny 2. szakaszának központja volt Makón, ahol a parancsnoki tiszteet Nádaskay István¹¹⁷⁹ főhadnagy töltötte be. Ő irányította a 14 csendőrőrsöt, melyek többségének állományát egy tiszthelyettes és nagyjából négy csendőr alkotta. Ennél többen csak Makón, Battonyán, Nagylakon és Csanádpalotán voltak, ahol összesen hat, míg Mezőhegyesen, ahol hét csendőr állomásozott, így a vármegye teljes csendőri állományi létszáma Nádaskayn kívül 76 főt tett ki.¹¹⁸⁰ E létszámmal – különösen a csendőrőrsrel nem is rendelkező településeken – valóban nem lehetett hatékonyan fellépni az ennél akár egy-egy községben is jóval nagyobb létszámú fosztogató lakossággal szemben.

Bár a lokális források nem szólnak erről, a létszám csekély volta mellett bizonyosan gyöngítette a csendőrség bevetettségét az állomány gyenge szakmai felkészültsége is. Általános gyakorlat volt ugyanis, hogy a rendvédelmi alakulatoktól a leginkább hadra fogható, illetve megbízható személyeket katonai szolgálatra osztották be, és helyükre többnyire frontszolgálatra nem megfelelő póttartalékosokat vonultattak be, akik már fizikai állapotukat, moráljukat, de kiképzésük minőségét tekintve is eredendően alkalmatlanok voltak a rendvédelmi feladatok ellátására.¹¹⁸¹ Ez legtöbbször azt jelentette, hogy *„az őrsökön már csak egy-egy csendőrtiszt maradt. A pótlásra kiküldött népfelkelők nagyrészt hasznavehetetlenek voltak, mivel csendőri kiképzésben nem részesültek, magas koruknál fogva sem, amit igazolt azon körülmény is, hogy a forradalom kitörése idején a rendcsinálás helyett otthagyták egyedül a csendőrtiszteket, ők pedig egyszerűen hazamentek”*.¹¹⁸² A korabeli

¹¹⁷⁹ Nádaskay István (?–?) csendőrtiszt. Szolgálatát hadnagyként a szegedi csendőrkerületnél 1913-ban kezdte meg. 1916 végétől főhadnagy, 1917. május 1-től a makói szakasz parancsnoka, 1920-tól a miskolci csendőrkerület miskolci szárny 2. szakaszának parancsnoka. 1939-től – már nyugdíjasként – a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége egri elnöke.

¹¹⁸⁰ A Magyar Királyi Csendőrség zsebkönyve, 1918: 151–152.

¹¹⁸¹ Parádi, 2015: 174.

¹¹⁸² Lipcsey–Polster–Edvi Illés, 1937: 3.

adatok szerint 1918-ban nagyjából minden egyes hivatásos csendőrre két népfelkelő jutott.¹¹⁸³ Minden bizonnyal ugyanilyen problémák előfordulhattak a Csanád vármegyei községekben szolgálatot teljesítő csendőrök esetében is, s itt is hasonló arányok érvényesültek a községi őröskön tartózkodó állomány esetében.

A községi csendőri erők *valós* létszámáról csekély forrásunk és adatunk van, de szinte biztosra vehető, hogy a többnyire nagyobb létszámban fegyveresen hazatért katonákkal szemben eleve kevés esélyük lehetett, ezért a legtöbb helyen meg sem próbáltak szembeszállni a lázadókkal. Így tett a Mezőkovácsházán szolgálatot teljesítő két csendőr, akik elkerülték a fosztogatókat.¹¹⁸⁴ Nagylakon Tóth Antal járásőrmester november 2-án azt táviratozta a makói csendőrszakasz parancsnokának, hogy az őrs hét fős állománya a lövöldöző fosztogatókkal szemben elégtelen, *„fellépni nem tud, mert a laktanya és a legénység ellen is fenyegető magatartást tanúsítanak”*.¹¹⁸⁵ Az itteni csendőrök ezért – jobb híján – a környező tanyákra menekültek, s a rendet november 2-án este a valószínűleg Aradról érkező húszfős csendőri alegység és az aznap délután spontán létrejött polgárőrség tagjai állították helyre.¹¹⁸⁶ Mezőhegyesen szintén nem mertek a fosztogatások helyszínén közbeavatkozni a helyi csendőrök, csak akkor, amikor az állami birtok ménesaltisztjeiből megszerveződő karhatalmi egység a helyszínre érkezett.¹¹⁸⁷ A kevermesi őrs egyik tiszthelyettese, Puskás őrmester cserbenhagyva társait *„a forradalom elől [az] aradi szárnyhoz menekült”*.¹¹⁸⁸ A pitvarosi csendőrőrs nevében a szegedi csendőrkerülettől november 3-án reggel táviratban segítséget kérő Németh alőrmester 5-600 fős erősítést

¹¹⁸³ Suba, 2007: 114.

¹¹⁸⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Unger Kálmán községi jegyző jelentése, 1918. december 27.; Tarnay, 1919d: 278.

¹¹⁸⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 6. Tóth Antal járásőrmester távirata, 1918. november 2.

¹¹⁸⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi elöljáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 280.

¹¹⁸⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 268.; Historia Domus, Mezőhegyes, 57.

¹¹⁸⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 20. Kiss István őrmester távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 3.

remélt a pitvarosi, ambrózfalvi, csanádalberti és nagymajláthi rendbontók megfékezésére, mert az akkor 6 főnyi állomány erre elégtelennek bizonyult.¹¹⁸⁹

A Battonyai járási viszonyokat jól jelzi Gross Herman járásőrmester november 2-án röviddel dél előtt feladott távirata, amelyben a szentesi csendőrszárny parancsnokától kérte az itteni őrsök haladéktalan megerősítését a kezelhetetlenné váló zavargások miatt.¹¹⁹⁰ Gross ekkor még nem is sejtette, hogy röviddel később Battonyán el kell rendelnie a fegyverhasználatot a fosztogatókkal szemben, melynek két halálos áldozata és egy könnyebb sebesültje lett, de vele együtt megsérültek a csendőrök is.¹¹⁹¹ Battonyán kívül még két helyen fordult elő a csendőrök részéről fegyverhasználat. Csanádapácán, habár Györfi György őrmester megtiltotta embereinek, hogy használják a fegyvereiket, és nem is tettek kísérletet a zavargások megfékezésére, a tömeg megtámadta a csendőrlaktanyát is, így az ott lévő csendőrök védekezni voltak kénytelenek. Lövéseiknek egy súlyos és egy könnyű sérültje lett.¹¹⁹²

Dombegyházán nem is tényleges csendőrök, hanem egy csendőri szolgálatot ellátó, s Csüllög Gergely huszárőrmester által vezetett, rajta kívül három népfelkelőből álló járőr szállt szembe a rájuk támadó randalírozókkal, itt a lövéseik következtében két támadó vesztette életét, s több sebesült is lett. A lázadókkal szemben fellépő járőr tagjai, félve a megtorlástól, a fegyverhasználatot követően azonnal elhagyták a községet.¹¹⁹³ Az itteni csendőrőrs vezetője, Fodor őrmester viszont tehetetlen, és talán alkalmatlan is volt a feladata ellátására. Erre utal, hogy

¹¹⁸⁹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 17. Németh alőrmester távirata a szegedi csendőrkerülethez, 1918. november 3.

¹¹⁹⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 9. Gross Hermann járásőrmester távirata, 1918. november 2.

¹¹⁹¹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 5. Somogyi szemlész távirata a makói pénzügyigazgatóságához, 1918. november 2.; Uo. 21. Gross járásőrmester távirata a csendőrség felügyelőjéhez, 1918. november 3.; MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Fodor Manó főjegyző jelentése, 1918. november 14.;

¹¹⁹² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 155. Györfi György őrmester távirata a makói csendőrszaksz parancsnokához, 1918. november 5.

¹¹⁹³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 26. Fodor őrmester távirata a csendőrség országos felügyelőjéhez, 1918. november 4.; MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április]; Tarnay, 1919d: 271–272.

Győrffy Gyula¹¹⁹⁴ községi jegyző 1918. november 5-én táviratban kezdeményezte Fodor leváltását és Bartha Mihály őrsparancsnoki kinevezését, mert „[j]elen őrsparancsnok intézkedései közbiztonsági szempontból teljesen elégtelenek”.¹¹⁹⁵ Fodor mentségére legyen mondva, hogy az ő helyzete sem lehetett könnyű. Erről tanúskodik a november 7-én a szentesi csendőrszárnyhoz küldött távirata, melyben arról tett jelentést, hogy az őrsön szolgálatot teljesítő négy népfelkelő (közülük hárman részesei voltak a november 2-i halálos áldozatokkal járó incidensnek, s akik a november 4-i rendteremtés után tértek vissza a községbe) végleg elhagyta állomáshelyét, így mint őrsparancsnok, teljesen egyedül maradt.¹¹⁹⁶

Kunágotán viszont a lázadás idején egyáltalán nem is voltak csendőrök, ugyanis november elsején elvezényelték őket a községből, „így a felfegyverzett zavaróknak nem volt, aki ellenálljon”.¹¹⁹⁷ Mint Fülöp Sándor igazgató-tanító az eseményekről írt összefoglalójában megjegyezte: „jellemző, hogy ami a községünk felfordulása és a fenti forradalmi pusztítások tisztán a felsőbb hatóságok gondatlanságára vetíthetők vissza. Ugyanis épp e forradalmi napokat megelőző éjjelen, alispáni rendeletre (telefon) az egész csendőrség Csanádpalotára vezényeltetett, s mikor itt a forradalmi hullámok a csőcselékből kicsaptak, egyetlen csendőr nélkül állott a község, és 6 nap múlva csendőreink visszaérkeztek, akkor már tehetetlenül állottak, a forradalmi kormány távirati rendelkezésével eltiltván őket a néphangulat ellen való beavatkozástól! Ez volt a tulajdonképpeni forradalmi jelenség”, majd így moralizált: „[a] többt már a forradalmi kormány, a hazát védő katonaságnak a fronton való szellemi átalakulása, az általános szociális igények és bajok napirenden tartása, a kimerült és

¹¹⁹⁴ Győrffy Gyula (1885–?) 1907-ben szerzett jegyzői oklevelet, majd Mezőhegyesen segédjegyző. 1915-ben orosz hadifogságba esett, ahonnan három év után sikerült megszöknie. 1918-tól Dombegyháza község jegyzője, tisztségéről azonban 1920-ban lemondott. Ezután Mezőhegyesen, 1925-től pedig Battonyán segédjegyző, majd 1928-tól 1940-ig Battonyán, 1941-től Mezőhegyesen főjegyző.

¹¹⁹⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 33. Győrffy Gyula községi jegyző távirata a szegedi csendőrkerületi parancsnoksághoz, 1918. november 5.

¹¹⁹⁶ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 38. Fodor őrmester távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 7.

¹¹⁹⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 92/1919. Kotroczó Antal bíró és Szarka Samu községi jegyző jelentése, 1918. december 6.

szegény családok felszabadult reményei intették. Soha több ok nem feküdt kéznél a szenvedélyek felkeltésére, soha szabadabb csatorna nem nyílt az elégedetlenség kibullámzására, soha kiválóbb ellentéteit nem érezték a szegénységnek és a szenvedésnek, soha alkalmasabb idő nem kínálkozott a munkásnép erejének és mostoha helyzetének kiszínezésére, mint ezen időkben. Megfelelő emberek pedig erre is szoktak akadni”.¹¹⁹⁸

Azt azonban, hogy a Kunágotáról elvileg Csanádpalotára vezényelt csendőrök merre jártak, nem tudjuk. Legalábbis Csanádpalotán valószínűleg nem, amit jól mutat az ottani előjáróság november 2-i kétségbeesett hangú távirata, amelyben a szegedi honvédkerületi parancsnokságtól kérték karhatalom haladéktalan kirendelését a fosztogató lakosság megfékezésére,¹¹⁹⁹ és nincs adatunk arról, hogy az elvileg a kunágotaiakkal megerősített helyi csendőrök felléptek volna a zendülőkkel szemben.

Habár a következő napok rendteremtésében a valószínűleg Aradról a vármegyébe vezényelt csendőri erők is részt vettek, szerepük mégsem lett meghatározó. A fosztogatások első napjaiban ez az erő nem állt rendelkezésre, ezért – más lehetőség hiányában – helyben kellett megoldást találni a mind inkább elfajuló rendbontások megfékezésére. Az új kormány szándékaival összhangban ennek lettek helyi szervei az ekkor létrehozott nemzetőrségek. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a csendőrség teljesen szétesett volna, és a későbbiekben nem volt szerepe a közrend helyreállításában és fenntartásában. Ellenkezőleg, a kerületi parancsnokságok igyekeztek az állományt gyorsan újjászervezni és stabilizálni, sőt van adat arra vonatkozóan, hogy főként a nemzetiségiek lakta falvakban az elhúzódó zavargások megfékezésére már november első napjaiban bevetették őket. Ez történt Pitvaroson és a környező szlovák községekben, ahová november 7-én és 8-án nagyobb csendőri erő szállt ki. A rendteremtésnek Ambózfalván egy ellenszegülő, Chrapan

¹¹⁹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Fülöp Sándor igazgató-tanító összeállítása a forradalmak alatti eseményekről, 1921. február 1.

¹¹⁹⁹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 7. A csanádpalotai előjáróság távirata a szegedi honvédkerületi parancsnoksághoz, 1918. november 2.

Mihály áldozataul esett, őt a pitvarosi csendőrőrs parancsnoka, Németh alőrmester lőtte le, miután fegyverrel rátámadt az egyik intézkedő csendőrre.¹²⁰⁰ Mindez tovább növelte a csendőrséggel szembeni általános lakossági ellenszenvet. Nem véletlen, hogy Németh az átfogó rendteremtési akciót követően a hat fős pitvarosi csendőrőrs további 15 fővel való megerősítését kérte, „mert a járőr megtámadtatás és lefegyverezésnek van kitéve”.¹²⁰¹ Csatlakozott hozzá Urbanics Kálmán főszolgabíró is, aki 1918. november 17-én azért küldött táviratot a szentesi csendőrszárnyhoz, hogy a pitvarosi őrsöt húsz fővel bővítsék. Igaz, ő azzal indokolta a kérelmét, hogy az őrshez tartozó településen elkövetett korábbi erőszakos cselekmények kivizsgálásához volna szükség erre a létszámnövelésre.¹²⁰² A csendőrőrsök megerősítését – erre még visszatérünk – végül is nem helyi erőből, hanem az 1918 novemberétől a Délvidékről érkező menekült csendőrökkel oldották meg.

Az új rendvédelmi szervek létrejötte

Az újonnan felálló helyi rendvédelmi egységek szervezése – legalábbis kormányzati szinten – meglehetősen kaotikusan indult meg. A Károlyi-kormány nevében Linder Béla hadügyminiszter november 2-án tette közzé azt a proklamációt, amelyben a katonatanácsok mellett *nemzetőrség* szervezését jelentette be, „amely őrködni fog a belső rend fölött”.¹²⁰³ Ugyanezen a napon *Az Ujság* című napilap arról tudósított, hogy a Magyar Nemzeti Tanács a rend és közbiztonság fenntartása érdekében megbízható polgárokból álló *polgárőrségek* létrehozására szólította fel

¹²⁰⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 48. Németh alőrmester távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 8.

¹²⁰¹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 49. Németh alőrmester távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 9.

¹²⁰² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 80. A Központi járás főszolgabírójának távirata a szentesi csendőrszárnyhoz, 1918. november 17.

¹²⁰³ A hadügyminiszter a fegyverletételről. *Budapesti Hirlap*, 1918. november 2., 2.; Az államformáról hat hét alatt az alkotmányozó gyűlés dönt. *Népszava*, 1918. november 2., 2.; Köztársaság vagy királyság. *Az Ujság*, 1918. november 2., 1. és 6.

a városokat.¹²⁰⁴ A terminológiai zűrzavart csak fokozta, hogy másnap, november 3-án gróf Batthyány Tivadar belügyminiszter úgy tájékoztatta a sajtót, hogy „*a nemzetőrség felállításán céltudatosan dolgozunk*”,¹²⁰⁵ miközben a *Pesti Hírlap* arról adott hírt, hogy „*miután e pillanatban magyar csapatok elegendő számmal még nincsenek idebaza, polgárőrséget szervez az itthon lévő magyar csapatok egy részének felhasználásával. A polgárőrség, amely katonai fegyelem alatt és katonai szervezettel fog működni, fogja a polgári rendet és a belső békét fentartani és biztosítani mindaddig, amíg a fronton lévő magyar katonaság hazajön és az egész ország lakossága az új politikai és gazdasági keretekbe beilleszkedik. Az e polgárőrség szervezésére vonatkozó rendeletet Linder hadügyminiszter már ma aláírta. Hír szerint a polgárőrség tagjai harminc korona napi zsoldot fognak kapni. A szervezés a holnapi nap folyamán megkezdődik*”.¹²⁰⁶

Az e napokban hol polgárőrségnek, hol pedig nemzetőrségnek nevezett új rendvédelmi szervezet lényegi vonása volt tehát, hogy – a Hadügyminisztérium koncepciója alapján – azt elsősorban a már otthon lévő, illetve a folyamatosan hazatérő katonaság bázisán kívánták megszervezni.¹²⁰⁷ Ezt egyébként a kormányfő, Károlyi Mihály is így gondolta, aki Linder Bélának a november 2-án a katonatisztek országház előtti eskütételén tett kijelentésére, miszerint „*Nem kell hadsereg többé. (Percekig tartó, szűnni nem akaró éljenzés, a tömeg mámorosan és lelkesen éljenzi a hadügyminisztert), nem kell katona többé, fegyvert többé nem viselünk tisztek sem, legénység sem, csupán akkor, mikor szolgálatban vagyunk a rend fentartására*”, úgy reagált, hogy „*Polgárok! Katonák! Azaz nem is mondom most már hogy katonák, csak polgárok, mert jól mondotta a hadügyminiszter úr, hogy nem lesznek többé katonák, csupán a rend fentartására nemzetőrség!*”¹²⁰⁸ Linder még november 5-én is arról beszélt, hogy „*[m]ondottam és mondom most is, hogy nem akarok látni katonát. Mi nemzetőrséget szervezünk még, ez a feladatunk*”.¹²⁰⁹

¹²⁰⁴ Történelmi pillanatok. A Nemzeti Tanács főhadiszállásán. *Az Ujság*, 1918. november 2. 8.

¹²⁰⁵ Batthyány belügyminiszter a rend fenntartásáról. *Az Est*, 1918. november 3., 2.

¹²⁰⁶ A minisztertanács határozatai. *Pesti Hírlap*, 1918. november 2., 3.

¹²⁰⁷ Katonák jelentkezzenek. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 5., 5.; A vidéki nemzetőrség szervezése. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 5., 6.

¹²⁰⁸ A katonatisztek esküje. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 3., 4–5.

¹²⁰⁹ Szervezkednek a rokkant katonák. *Magyarország*, 1918. november 6., 6–7.

A vidéki tapasztalatok azonban jól mutatták, hogy önmagában csak a katonaságra alapozni a rend helyreállítását nem lehetséges, hiszen a legtöbb helyen éppen a leszerelt katonák hazatérése váltotta ki a falvakban tapasztalható erőszakos cselekményeket. Nem véletlenül jelentette ki Batthyány Tivadar belügyminiszter november 3-án, hogy *„[n]agyon helyes és öröndetes, hogy az ország legtöbb helyén, városokban és számos községben is a rend föntartására polgári vagy nemzetőrség alakult és további szervezkedés folyik a rend föntartására. Ezt nagyon üdvösnek és nagyon szükségesnek tartom és arra kérem a polgárságot, hogy ezt a példát kövessék, minden lehetőit elkövessenek a nyugalom és rend biztosítására”*.¹²¹⁰ Sőt, még ennél is többről volt szó, hiszen a kormány – nyilván a vidékről tömegesen érkező segélykérő táviratok hatására – aznap minden városban, nagy- és kisközségben előírta *„az arra önként jelentkező hazafias elemekből”* a *„nemzeti őrsereg”*, azaz a nemzetőrség megszervezését.¹²¹¹

Mindenesetre Csanád vármegye vezetése nem várt a kormány direkt utasítására, Hervay István alispán ugyanis már november 2-án táviratban szólította fel a járások főszolgabíróit, hogy a *„vagyon és személybiztonság megóvása végett”* haladéktalanul intézkedjenek a nemzetőrségek megszervezéséről.¹²¹² Sőt, Urbanics Kálmán, a Központi járás főszolgabírója már november 1-jén felkérte a járás községeiből nála járt *„bizalmi férfiakat”*, hogy tegyenek lépéseket a nemzetőrség létrehozására.¹²¹³ E felhívások ellenére a községi polgárőr, illetve nemzetőr szervezetek többnyire külön felszólítás nélkül, a rendbontások megfékezésére adott spontán reakcióként jöttek létre. A kezdeményezői és vezetői mindenütt a helyi *„nadrágosok”*, így a községi jegyzők, elöljárók, tanítók, s legtöbbször tartalékos tisztek közül kerültek ki.

¹²¹⁰ A belügyminiszter nyilatkozata. *Budapesti Hirlap*, 1918. november 3., 3.

¹²¹¹ Révész, 2020: 153.

¹²¹² MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Távirat a főszolgabírókhoz, 1918. november 2.

¹²¹³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 2. A Központi járás főszolgabírójának távirata a Magyar Nemzeti Tanácshoz, 1918. november 1.; MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. november 3.

Adataink szerint az első nemzetőr egység Püspöklelén jött létre november elsején. A hónap közepén az állományi létszám itt egy tisztből és 72 főnyi legénységből állt, akik 35 lőfegyverrel rendelkeztek, s a szolgálat ellátásához további 37 fegyvert igényeltek.¹²¹⁴

Nagymajláthon a község „*megbízható gazdáiból*” Kucsovsky Béla községi jegyző vezetésével 1918. november 2-án este, az aznapi zavargások után előbb polgárőrség alakult. A nemzetőrség csak másnap, 1918. november 3-én jött létre, amely biztosítani tudta a rendet és vagyonbiztonságot a községben.¹²¹⁵ Az egység parancsnoka Nagy Mihály volt, mellette 4 szakaszparancsnok dolgozott, és alájuk 50 nemzetőr tartozott. Az 55 fős nemzetőrség (az 1100 lelkes település 5%-a) az esküt november 8-án tette le a makói katonatanács kiküldötte előtt.¹²¹⁶ A nemzetőrség létszámát 1918. november 19-én egy a szegedi 5. pótzászlóaljtól érkező tisztt utasítására 36 főre csökkentették. Ekkor összesen 7 fegyver állt rendelkezésükre, a hiányzó fegyvereket Szegedről tervezték beszerezni.¹²¹⁷ 1918 decemberében a hadügyminiszter 30 391/1918. sz. rendelete nyomán a helyi nemzetőrséget megszüntették, és helyébe ismét az ún. polgárőrséget állították, mely december végén meg is kezdte működését.¹²¹⁸

Csanádapácán 1918. november 2-án jött létre a polgárőrség, melyet november 7-től tíz napon át a 92 fős nemzetőrség váltott, melynek

¹²¹⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 92. A községi előjáróság távirata a Központi járás főszolgabírójához, 1918. november 20.; MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.; Uo. IV.463.b. 9621/1918. A püspöklelei előjáróság távirati jelentése, 1918. november 20.

¹²¹⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 19. A nagymajláthi előjáróság távirata a járási főszolgabíróhoz, 1918. november 3.; MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Kucsovsky Béla községi jegyző, a nemzeti tanács elnöke jelentése, 1918. november 11. Kucsovsky utóbb november 14-re tette a nemzetőrség alakulását. MNL CSML ML, IV.408.b. 2043/1921. Kucsovsky Béla községi jegyző jelentése, 1921. január 31.

¹²¹⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Kucsovsky Béla községi jegyző, a nemzeti tanács elnöke jelentése, 1918. november 11.

¹²¹⁷ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 87. A községi előjáróság távirata a Központi járás főszolgabírójához, 1918. november 19.; MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi előjáróság távirati jelentése, 1918. november 19.; MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.

¹²¹⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. december 24.

parancsnoka Güst István hadnagy volt, s 19 fegyverrel rendelkeztek.¹²¹⁹ Ennek feloszlása után ismét a polgárőrség tartotta fenn a rendet, november 20-tól kezdve pedig egy 20 fős csendőri egység vette át a rendfenntartást.¹²²⁰ Egy községi jelentés szerint „a község jobb érzésű emberei önkéntes polgárőrséget alakítva, [november 3-án] szétzavarták a rendetlenkedőket. A következő napokban megérkező újságokban a visszatért katonák olvastak a nemzetőrségek megalakításáról, s azoknak naponként 30 K[orona]. díjazásáról. Erre valamennyi nemzetőr akart lenni, s meg is alakult, mivel azonban annak fizetése csak 10 napra volt biztosítva, annak letelte után ez megszűnt. A nemzetőrség megszűnése után ismét lehetett észlelni a fosztogatásra való hajlandóságot, s ekkor a csendőrség kiegészítését kértük, amit meg is kaptunk, mikor is végre ez a hajlandóság lecsillapodott. Csillapítólag hatott erre az ez időben volt német katonai átvonulás is”.¹²²¹

Nagylakon a polgárőrség spontán módon szerveződött november 2-án délután a felfegyverkező helyi „intelligencia” és gazdák közreműködésével, a nemzetőrség hivatalosan azonban csak november 3-án vasárnap délelőtt alakult meg. A községbe november 2-án délután valószínűleg Aradról érkezett egy 20 főből álló csendőri alegység, amely a rendet helyreállította. Másnap érkezett ide egy karhatalmi különítmény is, amely november 22-ig tartózkodott a községben.¹²²² A viszonyok instabilitását mutatja, hogy Szilágyi Kálmán nagylaki járási főszolgabíró november 21-én azért küldött táviratot a szegedi csendőrkerülethez, hogy „a Makóról idevezényelt 20 főnyi nagybecskereki

¹²¹⁹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 41. A községi előjáróság távirata a hadügyminiszterhez, 1918. november 7.; Uo. 84. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának távirata a gyulai nemzetőrparancsnoksághoz, 1918. november 19.; MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 19. Uo. 22998/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. december 5.

¹²²⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. december 5.

¹²²¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 3193/1921. A községi előjáróság jelentése, 1921. március 1.

¹²²² MNL CSML ML, IV.408.b. 6849/1919. A községi előjáróság jelentése, 1919. február 18.; Tarnay, 1919d: 280.

*szárnybeli csendőrkarhatalom a rend és biztonság teljes helyreálltáig itt hagyassék”,*¹²²³

de törekvését nem kísérte siker.

A nagylaki nemzetőrség létszáma december elején 6 tisztből és 150 főnyi legénységből, a hónap közepén 9 tisztből és 250 főnyi legénységből, a hónap végén az átszervezésnek köszönhetően már csak 3 tisztből és 40 főnyi legénységből állt. Ebből 15 nemzetőr állandóan az ún. román részen, míg 25 nemzetőr az ún. „tót részen” teljesített szolgálatot, ugyanakkor, mint Kupcsek Lajos hadnagy, nemzetőrszakasz-parancsnok 1918. december 29-én Petrovics György kormánybiztoshoz írt leveléből kiderül, főként a „tót részen” tapasztalható nyugtalanság miatt szükséges lett volna az állományi létszám 5 tisztre és 55 főnyi legénységre emelése, amit a „helyi viszonyok” mindenképpen megkívántak.¹²²⁴ 1919. január 15-vel a parancsnoki tiszteről leköszönt Kupcsek helyét dr. Kolonics József ügyvéd, tartalékos hadnagy vette át.¹²²⁵ A nemzetőrség létszáma továbbra is 40 fő maradt, akiknek 60 fegyver és 500 lőszer állt rendelkezésére.¹²²⁶

Papp Dezső¹²²⁷ dombiratosi községi jegyző november 2-án este 8 óra körül vette az alispán táviratát, melyben a nemzetőrség haladéktalan felállításáról rendelkezett. Másnap, november 3-án reggel 8 órakor az előljárói tanács intézkedett a nemzetőrsegről, és 9 órától már két fegyveres és karszalagos nemzetőr cirkált a községben. November 4-én a képviselő-testület is megerősítette a nemzetőrség szükségességét. Aznap érkezett meg a járási főszolgabíró rendelete a szervezés mikéntjéről, így délután 4

¹²²³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 98. A nagylaki járás főszolgabírójának távirata a szegedi csendőrkörülethez, 1918. november 21.

¹²²⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 122. A nagylaki nemzetőr parancsnokság távirata a gyulai nemzetőr különítmény parancsnokságához, 1918. december 1.; Uo. 133. A nagylaki nemzetőr parancsnokság távirata a gyulai nemzetőr különítmény parancsnokságához, 1918. december 12.; MNL CSML ML, XVI.201. szám nélkül. Kupcsek Lajos hadnagy, nemzetőrszakasz-parancsnok levele Petrovics György kormánybiztoshoz, 1918. december 29.

¹²²⁵ MNL CSML ML, XVI.201. 243/1919. Dr. Kolonics József kinevezése, 1919. január 15.

¹²²⁶ MNL CSML ML, XVI.201. 276/1919. A nagylaki nemzetőrség létszámkimutatása, 1919. január 25.

¹²²⁷ Papp Dezső (1883–?) 1903-tól 1912-ig Mezőkovácsházán működött, ekkortól 1932-ig Dombiratos jegyzője, az 1920-ban általa alapított Hangya szövetkezet és a községi hitelszövetkezet elnöke.

órára már 64 önkéntes nemzetőrt írtak össze, akik a szükséges esküt letették, s a létszám hamarosan 90 főre emelkedett.

Ettől kezdve – legalábbis december végéig biztosan – naponta 16 nemzetőr teljesített szolgálatot: hatan a község belterületén, tízen pedig Ráth János gazdaságát védték.¹²²⁸ A nemzetőrség „főparancsnoka” a megalakuláskor Papp Dezső jegyző, míg szakaszparancsnoka Kovács Károly törvénybíró volt. Az alakulást követően, november 14-ig 12 fegyvert kaptak a budapesti központi honvéd fegyvertárból, de a 60 főre engedélyezett létszámhoz még további 48 fegyvert igényeltek.¹²²⁹

Mezőhegyesen, miután a ménes legénysége megszökött, a közbiztonságot idegen fegyveres katonák veszélyeztették, a „csőcselék” már fosztogatott és félő volt, hogy „*a szomszéd községekből bandák fognak betörni*”,¹²³⁰ „*mindjárt ezen zavargás után a ménesbirtok iparosaiból és ménesaltisztjeiből az összes tisztviselők – jórészüket tartalékos tisztt – bevonásával polgárőrség alakíttatott, mely is azután rendszeres szervezés és beosztása mellett permanens szolgálatot teljesített, egészen a román megszállásig, 1919. április végéig; úgy hogy újabb zavargás a község belterületén és az itteni lakosság részéről többé nem fordult elő*”.¹²³¹ A polgárőrség 1918. november elején 280 fővel alakult, a november végi létszáma 178 fő volt, majd még tovább, 160 főre csökkent. Parancsnokuk Früstök László erdőmérnök, tartalékos főhadnagy, helyettese Szabó Kálmán erdőmérnök, tartalékos hadnagy volt. Mellettük még 12 tisztviselő teljesített segédtiszti szolgálatot, minden külön díjazás nélkül.¹²³² 1918 decemberében a nemzetőrséget járási szerepkörrel ruházták fel akként, hogy az állomány 160 fős létszámát nem csökkentették tovább. Egy 1919. január végi jelentés szerint a parancsnok

¹²²⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 63. A dombiratosi nemzetőrség parancsnokának távirata, 1918. november 14.; Tarnay, 1919d: 274–275.

¹²²⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A dombiratosi nemzetőrség felszerelés iránti kérelme, 1918. november 14.; MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 84. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának távirata a gyulai nemzetőrparancsnoksághoz, 1918. november 19.

¹²³⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 23. A ménesparancsnokság távirata a Földművelésügyi Minisztérium Lótenyésztési Osztályához, 1918. november 3.

¹²³¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.; Tarnay, 1919d: 268.

¹²³² Tarnay, 1919d: 269.; Erdész, 1988: 308.

továbbra is Früstök László főhadnagy volt, aki alá 8 beosztott tiszt tartozott. Az alakulat 169 fegyverrel és 3200 tölténnyel rendelkezett.¹²³³

Csanádalbertin az aznapi mezőhegyesi fosztogatások miatt november 2-án délelőttre tervezték a polgárőrséget létrehozását. Ezt azonban többek kérésére másnapra halasztották, s ez tette lehetővé a november 3-i itteni fosztogatásokat.¹²³⁴ A rend helyreállításában bizonyosan szerepe volt annak a Racsmány Péter mezőhegyesi méneskari százados által vezetett, szegedi katonákból és ménesaltisztekből álló különítménynek, amely a november 4. utáni napok valamelyikén fegyverek után kutatva rajtaütött a településen.¹²³⁵ A községben a nemzetőrség csak ezt követően, Mikus János tartalékos hadnagy, tanító vezetése alatt alakult meg. Az esküt november 9-én tették le, az állományi létszám 27 közlegényből és egy tisztből állt, s összesen négy fegyver állt rendelkezésükre.¹²³⁶

Reformátuskovácsházán a polgárőrséget november 3-án, az aznap délelőtti helyi zavargások hírére alakították meg. Ennek vezetője Szabó Sándor törzsőrmester volt. November 4-én a békéscsabai katonai parancsnokságtól altiszteket, fegyvereket és töltényeket kapott a község. Ekkor a polgárőrséget átszervezték, és november 8-án Takács Lajos tizedessel az élen létrehoztak egy előbb 51, majd 55 fős nemzetőrséget, amely 1919. január elején még biztosan működött.¹²³⁷ Kevermesen a nemzetőrséget, illetve polgárőrséget a november 3. délutáni népgyűlésen hozták létre, s ez a helybeli csendőrség

¹²³³ MNL CSML ML, XVI.201. 276/1919. a Csanád vármegyei nemzetőrség létszámkimutatása, 1919. január 26.

¹²³⁴ Tarnay, 1919d: 279.

¹²³⁵ Erdész, 1988: 308.

¹²³⁶ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 97. A községi elöljáróság távirata a Központi járás főszolgabírójához, 1918. november 21.; MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.

¹²³⁷ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 46. A községi nemzeti tanács elnökének távirata a hadügyminiszterhez, 1918. november 8.; Uo. 84. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának távirata a gyulai nemzetőrparancsnoksághoz, 1918. november 19.; MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi elöljáróság jelentése, 1918. november 11.; Uo. 92/1919. A községi elöljáróság jelentése, 1919. január 9.; Tarnay 1919d: 277.

alárendeltségében még aznap megkezdte működését.¹²³⁸ Sajtényban november 3-án – a községbe érkező karhatalmi katonai alegység jelenlétével párhuzamosan – a „*község intelligenciája*” és a „*vezető gazdák*” megkezdtek a nemzetőrség megszervezését, s a községi jegyző vezetésével november 4-én egy körülbelül 150 fős gárdát szerveztek, melyet a szegedi térparancsnokságtól szerzett 98 darab fegyverrel és megfelelő lőszerezellel láttak el.¹²³⁹ Az itteni nemzetőrség létszáma december elsején egy tisztból és 67 főnyi legénységből állt.¹²⁴⁰ Sokáig azonban ez az egység nem működhetett, a községben a hatalmat átvevő román nemzeti tanács ugyanis feloszlatta, és helyére egy román nemzeti gárdát állítottak,¹²⁴¹ amely teljesen kizárta magát a magyar nemzetőrség rendszeréből.

Nagybánhegyesen Chován Károly községi jegyzőnek a nemzetőrség létrehozására irányuló 1918. november 3-i felhívását összesen 221 személy írta alá,¹²⁴² akik számára nyilván vonzó volt a 30 koronás napidíj, ám a számuk utóbb jelentősen, 58 főre csökkent. Chován november 2. és 10. között a nemzetőrökkel személyesen is járta a határt, hogy az ottani birtokosokat a fosztogatóktól megóvják.¹²⁴³ Az itteni nemzetőrség azonban szinte kizárólag 1896 és 1900 között született fiatalokból állt, akik az új rendelkezések nyomán nem szerelhettek le, így nemzetőrök sem lehettek. Helyettük viszont megfelelő nemzetőröket Chován nem talált, ezért 1918. november 18-i levelében azt javasolta Hervay alispánnak, hogy kezdeményezze a háború alatt felmentettek nemzetőrré besorozását.¹²⁴⁴ Mivel a nemzetőrséget Chován

¹²³⁸ Tarnay, 1919d: 270.

¹²³⁹ Uo. 266.

¹²⁴⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 122. A nagylaki nemzetőr parancsnokság távirata a gyulai nemzetőr különítmény parancsnokságához, 1918. december 1.

¹²⁴¹ Tarnay, 1919d: 266.

¹²⁴² MNL CSML ML, IV.455.b. 26954/1927. Chován Károly községi jegyző fegyelmi ügye. A nemzetőrség létrehozásáról szóló aláíróívek, 1918. november 3.; Uo. IV.408.b. 22998/1918. Chován Károly községi jegyző jelentése, 1918. november 18.

¹²⁴³ MNL CSML ML, IV.455.b. 26954/1927. Chován Károly nagybánhegyesi községi jegyzőnek a fegyelmi ügyében az alispánhoz tett beadványa, 1920. július 20.; Jegyzőkönyv Kövér Béla főszolgabíró Chován Károly fegyelmi ügyében tett vallomásáról, 1921. február 12.

¹²⁴⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Chován Károly községi jegyző jelentése, 1918. november 18.

november 14-én a magas költségek miatt feloszlatta, szintén az alispántól kért jelentős karhatalmi beavatkozást annak érdekében, hogy a november eleji rablásokban eltulajdonított árukat, használati és értéktárgyakat vissza lehessen szerezni.

Battonyán rögtön a zavargások után Hoffman Jenő járási számvevő, tartalékos főhadnagy parancsnokságával jött létre a nemzetőrség, amelynek létszáma november közepére elérte a 400 főt. Ők éjjel-nappali szolgálatot láttak el.¹²⁴⁵ Az itteni nemzetőrök a környező településeken, például Dombegyházán is részt vettek a rendteremtésben.¹²⁴⁶

Magyarbánhegyesen a községi előjáróság hiába könyörgött karhatalmi segítségért a zavargások idején, mindez sikertelennek bizonyult, a rendet ezért helyben kellett helyreállítani. Ebben a nemzetőrség játszotta a vezető szerepet, melynek első parancsnoka Keller Gyula vasúti állomásfőnök, a községi székhelyű Csanádmegyei Gazdák Áruforgalmi Rt. igazgatósági tagja volt, aki a hazatért katonákból verbuválta a nemzetőröket. Ebben segítségére volt Tóth M. István községi bíró és Farkas Ferenc gazdálkodó, akik rendkívüli zsoldosztással elérték, hogy a katonák lecsillapodjanak. A zsold kifizetéséhez szükséges összegeket a helyi nemzeti tanács a lakosságtól kikényszerített kölcsönök útján fizette ki. Ily módon mintegy 25 ezer koronát gyűjtöttek be, zömmel a község jobbmódú lakosaitól. Ez azonban csak néhány napig volt elegendő, ezt követően a leszerelt katonák egyre követelődőbbek lettek, ami újra kiélezte a feszültségeket a községben.¹²⁴⁷ Meglehet, ezzel is összefügghetett, hogy november közepén a három tisztből és 137 fős legénységi állományból álló nemzetőrség parancsnoka már Farkas József hadnagy volt, s a szolgálathoz 25 fegyver állt rendelkezésükre.¹²⁴⁸

¹²⁴⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Fodor Manó főjegyző jelentése, 1918. november 14.

¹²⁴⁶ Román és szerb garázdálkodás. *Budapest*, 1918. november 9., 5.

¹²⁴⁷ Tarnay, 1919d: 276.

¹²⁴⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 84. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának távirata a gyulai nemzetőrparancsnokához, 1918. november 19.;

November 3-án délelőtt Miklósi Aurél csanádpalotai jegyző a statárium azonnali elrendelését és megfelelő katonai karhatalom haladéktalan kirendelését kérte az alispántól, mert „[a] *megalakított és fegyverrel bíró katonai polgári őrsgben megbízni nem lehet*”.¹²⁴⁹ A helyzet azonban koránt sem volt ennyire kilátástalan. Délután ugyanis rendkívüli képviselő-testületi ülést tartottak, ahol döntöttek a polgárőrség azonnali felállításáról és – „*a katonák terrorja folytán*” – arról is, hogy minden hazatérő katonának 300 korona községi segélyt fizetnek, de ezt aztán, a rend megszilárdulása és a hangadók őrizetbe vétele miatt, nem fizették ki. Még aznap létrehozták a 20 tagú polgárőrséget, melynek vezetője Miklósi Aurél jegyző lett. Ők sikeresen akadályozták meg a további fosztogatásokat, és a két pénzügyintézetet és a postát is biztonságba helyezték. Ebben fontos szerepe volt a november 5-én a községbe érkezett 20 fős katonai karhatalmi egységnek, melynek kivezénylését még november 2-án kérte az előjáróság.¹²⁵⁰ Ennek vezetője Herczeg Sándor tartalékos honvédfőhadnagy, a Magyar Nemzeti Tanács kiküldöttje, aki – miután tájékozódott az előző napok eseményeiről –, a községi előjárósággal és a nagylaki karhatalmi parancsnokkal konzultálva kihirdette a statáriumot, a zavargások résztvevőit pedig letartóztatta és Nagylakra szállította.¹²⁵¹ November 8-án a polgárőrséget nemzetőrséggé szerveztek át, ennek létszáma 84 fő volt, s parancsnoka Téglás József községi körállatorvos lett.¹²⁵² Az állomány létszáma hamarosan 130 főre emelkedett, majd december elejétől 42–43 főben stabilizálódott.¹²⁵³ Miután a november 5-én a községbe érkezett katonai karhatalmi egység tagjai néhány nap múlva megtagadták a szolgálatot, a helyi nemzetőrök

¹²⁴⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Miklósi Aurél csanádpalotai községi jegyző távirata, 1918. november 3.

¹²⁵⁰ Tarnay, 1919d: 264.

¹²⁵¹ Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 5. Erről némileg másként számolt be a Tarnay Ivor helyettes alispán által közölt jelentés. Tarnay, 1919d: 264.

¹²⁵² Historia Domus, Csanádpalota, 1918. november 5. és 10.; Tarnay, 1919d: 264.

¹²⁵³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 122. A nagylaki nemzetőr parancsnokság távirata a gyulai nemzetőr különítmény parancsnokságához, 1918. december 1.; MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 15.; Tarnay, 1919d: 264.

leszerelték őket, a náluk lévő 20 fegyvert, 2000 darab éles töltény és 19 kézigranátot elvették tőlük, majd valamennyiüket szélnek eresztették.¹²⁵⁴

A szomszédos Kövegyen Téglás József hadnagy vezetésével november 14-én alakult meg a 18 fős nemzetőrség, amely az esküt a „*csanádpalotai nemzetőr század*” parancsnoka előtt tette le, s attól kezdve rendszeres szolgálatot láttak el e községben. A létszám december elején is változatlan maradt.¹²⁵⁵

A dombegyházi községi előjáróság Aradról kért segítséget a fosztogatások megakadályozása érdekében. Onnan november 4-én érkezett meg autókon egy 30–40 fős nemzetőr-egység. Még ezen a napon Eszes István hadnagy parancsnoksága alatt megalakult a 60 fős helyi nemzetőrség, melynek parancsnokságát később Jakabffy Andor honvédhuszár százados, tőle pedig Győrffy Gyula községi jegyző, tartalékos honvéd főhadnagy vette át. A létszám 1918 decemberére két tisztre és 40 fős legénységre apadt. A nemzetőrség tagjai ekkor már napi tíz korona díjazást kaptak a magyar királyi állampénztártól. „*Nem megoldása volt ez a helyzetnek, hanem csak kínlóadás, mert a nemzetőrséget, akár volt arra szükség, akár nem, tűrni kellett*” – vélekedett a községi jegyző 1921. áprilisi jelentésében, mégis tagadhatatlan, hogy e nemzetőri egységnek is szerepe volt abban, hogy zavargások a későbbiekben nem történtek a községben.¹²⁵⁶ A járási nemzetőrség létrehozásával párhuzamosan a nemzetőrség meg is szűnt. A lopások és fosztogatások viszont továbbra is napirenden maradtak, ezt viszont az időközben 3 fővel helyreállított csendőrség nem tudta megakadályozni. Ez volt az oka, hogy a községi bíró és jegyző 1919. január 7-én azért fordult levélben a vármegye alispánjához, hogy a 3 fős csendőrőrs létszámát 10 főre emeljék.¹²⁵⁷ Minden bizonnyal e levél hatására az őrs állományi létszáma január 19-én

¹²⁵⁴ Tarnay, 1919d: 264.

¹²⁵⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 17.; MNL OL, K 803 3. 15. őe. 122. A nagylaki nemzetőr parancsnokság távirata a gyulai nemzetőr különítmény parancsnokságához, 1918. december 1.

¹²⁵⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1713/1921. A községi jegyző jelentése, [1921. április].; Tarnay, 1919d: 272-273.

¹²⁵⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 651/1919. A dombegyházi előjáróság kérelme, 1919. január 7.

már 17 fő volt,¹²⁵⁸ de ez csak átmeneti állapotnak bizonyult, mert az 1919. január 30-i makói események következtében a vármegyéből kivont nagybecskereki csendőrszárny távozása a dombegyházi állományt is érintette. Ezzel a község teljes védelem nélkül maradt. Valószínűleg ezzel függhetett össze, hogy 1919. március elején megkezdtek a községben egy öt főből álló nemzetőr-alegység szervezését, amely a battonyai parancsnokság alá tartozott.¹²⁵⁹

Kunágotán a nemzeti tanács megalakulásával párhuzamosan, november 3-én 104 fővel alakult meg a nemzetőrség, amely őrzőjáratokkal tartotta fenn a rendet „*úgy a kül[-], mint a belterületen*”.¹²⁶⁰ A kép azonban ennél árnyaltabb volt. Ráth József pusztai birtokos ugyanis arra a hírre, hogy fosztogatják a birtokát, karhatalmi segítséget kért ennek megakadályozására, akik közreműködésével az elrabolt ingóságai egy kisebb részét sikerült visszaszereznie. De nem ment minden simán. „*A karhatalom tagjai [...] rövidesen olyan követeléseket támasztottak, s oly fenyegetőleg léptek fel, hogy bevonulások iránt sürgősen intézkednem kellett*” – írta később.¹²⁶¹ November közepén a kunágotai nemzetőr alegységet Krivácska Ferenc hadnagy vezette, alárendeltségébe ekkor 80 fő és 15 fegyver tartozott.¹²⁶² Tornyán szintén november 3-án hozták létre a nemzetőrséget, melyhez két tiszt és 98 főnyi legénység tartozott.¹²⁶³ Végegyházán a 40 fős nemzetőrség vezetője Krajcsi István tizedes volt, itt az állomány mindössze hét fegyverrel rendelkezett.¹²⁶⁴

¹²⁵⁸ Uo. A II. sz. csendőrkerület nagybecskereki szárny jelentése a dombegyházi csendőrőrs létszámáról, 1919. január 19.

¹²⁵⁹ MNL CSML ML, XVI.201. 508/1919. A battonyai nemzetőrparancsnok jelentése, 1991. március 11.

¹²⁶⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 14. Szarka Samu községi jegyző távirata, 1918. november 3.; Tarnay, 1919d: 281.

¹²⁶¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

¹²⁶² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 84. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának távirata a gyulai nemzetőrparancsnoksághoz, 1918. november 19.

¹²⁶³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 62. Agónás Pál községi jegyző távirata a Hadügyminisztériumba, 1918. november 13.

¹²⁶⁴ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 84. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának távirata a gyulai nemzetőrparancsnoksághoz, 1918. november 19.

Pitvaroson a nemzetőrség november 4-én alakult meg, s november közepén már 72 beosztottból és 1 tisztből állt. 6 fegyverük volt, és még további 62 fegyvert igényeltek.¹²⁶⁵ 1919. január 8-án – nyilván nem függetlenül attól, hogy a községi nemzeti tanácsból január 6-án kizsorították a magyarokat, s abban ettől kezdve csak szlovákok vettek részt – Petrovics György kormánybiztos arról intézkedett, hogy az itteni csendőrőrs létszámát 8 fővel megerősítsék.¹²⁶⁶ Urbanics főszolgabíró ezt egyébként már 1918. december 31-én kérte az alispántól. Tette mindezt a november eleji zavargások tetteseinek felderítésének igényére hivatkozva, de azért levelében már akkor megjegyezte: „[a]mi a *sotialis* [azaz szocialista – M. A.] és *nemzetiségi szervezkedéseket* illeti, azok ellen természetesen állást foglalni nem óhajtok”.¹²⁶⁷

Mezőkovácsházán a Görög László főhadnagy vezetésével helyben megalakult 116 fős nemzetőrség létszámát 1918. december elején 40 főben limitálták, ugyanakkor a községnek lehetővé tették, hogy a létszámot e fölé emeljék, azonban ezek költségeit nekik kellett állniuk.¹²⁶⁸ A Görög főhadnagy által irányított és ettől kezdve a teljes járásra kiterjedő kompetenciával rendelkező alegységhez 1919. január végén egy beosztott tiszt és 40 fős állományi létszám tartozott, akiknek 43 fegyver és 800 darab lőszer állt rendelkezésükre. Az egykori helyi feladatokat ellátó nemzetőrség helyét egy községi fenntartású polgárőrség vette át, mely párhuzamosan működött a járási nemzetőrseggel.¹²⁶⁹

Ambrózfalván a nemzetőrség „a község férfi lakosságából számhoz nem kötötten” november 5-én alakult meg, az esküt még ezen a napon

¹²⁶⁵ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 86. A községi előjáróság távirata a Központi járás főszolgabírójához, 1918. november 19.; MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A pitvarosi előjáróság távirati jelentése, 1918. november 19.; MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.

¹²⁶⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 195/1919. Petrovics György kormánybiztos levele a Központi járás főszolgabírójához, 1919. január 8.

¹²⁶⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 9701/1919. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele az alispánhoz, 1918. december 31.

¹²⁶⁸ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 84. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának távirata a gyulai nemzetőrparancsnoksághoz, 1918. november 19.; MNL CSML ML, XVI.201. 142/1918. A Magyar Nemzetőri Kerületi Parancsnokság leirata, 1918. december 19.

¹²⁶⁹ MNL CSML ML, XVI.201. 276/1919. A mezőkovácsházi nemzetőrség jelentése, 1919. január 27.

letették.¹²⁷⁰ Ez később polgárőrséggé alakult. A polgárőrség 1 tisztből és 55 legényből állt, de az 1896–1900-as évfolyambeli hadkötelesek november 11-én elrendelt bevonultatása miatt a létszám november 19-re 1 tisztre és 36 legényre csökkent. Az állomány 6 fegyverrel rendelkezett, ennél többre nem is tartottak igényt.¹²⁷¹

Kisiratoson szintén 1918. november 5-én alakult meg a 32 fős nemzetőrség.¹²⁷² Működése bizonyára nem lehetett túlságosan hatékony, ennek is következménye lehetett, hogy a község előjárósága december végén csendőrőrs telepítése érdekében tett felterjesztést.¹²⁷³ Próbálkoztak Fényes László kormánybiztosnál is, tőle 20 fizetett nemzetőr biztosítását kérték. Mint a hozzá küldött táviratból kiderül, *„Kisiratoson csendőrőrs nincs, fizetés nélküli polgárőrség nem alakítható, román község mellett vagyunk, [...] járási székhelytől távol vagyunk”*.¹²⁷⁴ Az utóbbi kérelem a fenti érvekre tekintettel támogatást kapott, 1919. január elején már bizonyosan volt nemzetőrség a községben, mely 1 tisztből és a kért 20 fős állományból állt.¹²⁷⁵ A Sopsich Béla hadnagy által vezetett létszám a hónap közepére 26 főre emelkedett, de ezt kénytelenek voltak a megadott létszámmra redukálni, mert a zsoldot csak a 20 fős legénységi állomány után fizették.¹²⁷⁶ Az állományi létszám ily módon január végére 20 főben stabilizálódott, melynek 20 fegyver és 400 lőszer állt rendelkezésére.¹²⁷⁷

¹²⁷⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi előjáróság jelentése, 1918. november 5.; MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 85. A községi előjáróság távirata a Központi járás főszolgabírójához, 1918. november 19.

¹²⁷¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi előjáróság távirati jelentése, 1918. november 19.; MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.

¹²⁷² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 42. A községi előjáróság távirata a hadügyminiszterhez, 1918. november 7.; MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. A községi jegyző jelentése, 1918. november 13.; Tarnay, 1919d: 269.

¹²⁷³ MNL CSML ML, IV.408.b. 25965/1918. Kisiratos község előjáróságának kérelme csendőrőrs felállítása iránt, 1918. december 21.

¹²⁷⁴ MNL CSML ML, XVI.201. 146/1918. A kisiratosi előjáróság távirata Fényes László kormánybiztoshoz, 1918. december 15.

¹²⁷⁵ MNL CSML ML, XVI.201. 153/1918. A Csanádvármegyei Nemzetőrség Parancsnokság létszámkimutatása, 1919. január 4.

¹²⁷⁶ MNL CSML ML, XVI.201. 236/1919. A kisiratosi nemzetőrparancsnok távirata, 1919. január 14.; Czirbus István megyei nemzetőr parancsnok választávirata, dátum nélkül.

¹²⁷⁷ MNL CSML ML, XVI.201. 276/1919. A kisiratosi nemzetőrség jelentése, 1919. január 27.

Földeákon a községi jegyző 1918. november 3-i távirati jelentése szerint „a vagyon és személy biztonság megvédésére a helybeli csendőrség bevonásával az itthon levő katonákból a tisztek vezetése alatt bizottság alakult, akik naponta a községben szolgálatot teljesítenek, s az esetleges garázdálkodások megakadályozására s a rend fenntartására vállalkoztak”.¹²⁷⁸ A községben ezért csak november 7-én jött létre a nemzetőrség egy helybeli főhadnagy parancsnokságával. Az esküt november 12-én tették le, ekkor a létszámuk 180 főt tett ki.¹²⁷⁹ Néhány nap múlva 6 tisztből és 206 fős legénységből állt az állomány. Ekkor 48 lőfegyver állt rendelkezésükre, melyhez még 52 darabot igényeltek.¹²⁸⁰ 1919. január 28-tól – a községi munkástanács megbízásából és irányításával – egy 19 fős polgárőrség, illetve a járási nemzetőrség felügyelte a rendet a községben.¹²⁸¹

Apátfalván 4 tiszt vezetése alatt 180 főnyi legénységgel november 9-án alakult meg a nemzetőrség, az esküt még aznap letették. Az egység 72 lőfegyverrel rendelkezett, ennél többre nem is volt szükségük.¹²⁸² A szomszédos Magyarcsanádon a nemzetőrség szintén ugyanezen a napon alakult meg 72 fővel, amely még a megalakulása napján tíz rendzavarót őrizetbe vett és Makóra szállított. November 12-én az állomány 77 főből, egy zászlósból és 1 tisztből (Krutsay Gyula népfelkelő főhadnagy) állt, ezen kívül volt egy öt főből álló beka-pusztai őrs is.¹²⁸³

¹²⁷⁸ MNL CSML ML, V.105.b. 3793/1918. Lukács István községi főjegyző jelentése, 1918. november 3.

¹²⁷⁹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 43. A községi előjáróság távirata a hadügyminiszterhez, 1918. november 7.; MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi előjáróság távirati jelentése, 1918. november 12.; MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Lukács István községi főjegyző jelentése, 1918. november 14.

¹²⁸⁰ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 89. A községi előjáróság távirata a Központi járás főszolgabírójához, 1918. november 20.; MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi előjáróság távirati jelentése, 1918. november 20.; MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.

¹²⁸¹ MNL CSML ML, V.105.b. 375/1919. A polgárőrség/nemzetőrség névjegyzéke és zsoldjegyzékei, 1919. február 8. és 12.; Uo. 403/1919. Szalóki József nemzetőr illetmény iránti kérelme, 1919. február 5.

¹²⁸² MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Jegyzőkönyv Lukács Béla községi jegyzőnek a főszolgabírói hivatalban tett jelentéséről, 1918. november 22.; MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.

¹²⁸³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 56. Krutsay főhadnagy, nemzetőrparancsnok távirata a szegedi 5. pótzászlóaljhoz, 1918. november 11.; MNL CSML ML, IV.408.b.

November 19-án már a község segédjegyzője, Gyurkovits Sándor tartalékos főhadnagy küldött jelentést, ekkor 38 fegyver állt a nemzetőrség rendelkezésére.¹²⁸⁴ 1919. január 7-én Czirbus István Csanád vármegyei nemzetőrparancsnok a község által fizetett 18 fős polgárőrséget feloszlatta, és helyettük „megbízható elemekből” 10 fős nemzetőrséget szervezett Gyurkovits Sándor főhadnagy vezetésével. Ezt azzal indokolta, hogy a község „nemzetiségi” volt.¹²⁸⁵ Miután Gyurkovits 1919. február 15-i hatállyal kilépett a nemzetőrségből, e naptól kezdve az alegység parancsnoka Blickling Antal igazgató-tanító, volt 46. gyalogezredbeli népfelkelő hadnagy lett.¹²⁸⁶ Blickling e tiszteletet csak rövid ideig töltötte be, a helyi nemzetőrséggel való konfliktusa miatti azonnali hatályú lemondását követően március elsejétől utóda a makói Czirbus Endre 46. gyalogezredbeli tartalékos hadnagy – Czirbus István vármegyei parancsnok öccse – lett.¹²⁸⁷

A vármegyéből megmaradt községi adatokat áttekintve mindössze Királyhegyesről tudjuk, hogy nem jött létre nemzetőrség, ahol jelentkezők hiányában hiúsult meg a kezdeményezés.¹²⁸⁸ Mivel itt zavargások sem voltak november első napjaiban, erre igazából nem is volt szükség.

A nemzetőrség működésével kapcsolatos problémák

A községből származó kortársi információk alapján meglehetősen színes kép alakul ki a Csanád vármegyei nemzetőrség megszervezéséről,

206/1920. A községi elöljáróság jelentése, 1918. november 11. és MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi elöljáróság távirati jelentése, 1918. november 12.

¹²⁸⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A községi elöljáróság távirati jelentése, 1918. november 19.

¹²⁸⁵ MNL CSML ML, XVI.201. 194/1919. A Csanád vármegyei nemzetőrség parancsnokának jelentése, 1919. január 7.; Uo. 276/1919. A Csanád vármegyei nemzetőrség létszámkimutatása, 1919. január 26.

¹²⁸⁶ MNL CSML ML, XVI.201. 392/1919. Blickling Antal megbízólevele, 1919. február 15.; Uo. 393/1919. A Csanád vármegyei nemzetőr parancsnok jelentése, 1919. február 15.

¹²⁸⁷ MNL CSML ML, XVI.201. 454/1919. Czirbus Endre hadnagy megbízása, 1919. március 1.; Uo.467/1919 Blickling Antal lemondása, 1919. március 2.

¹²⁸⁸ MNL CSML ML, XVI.201. 139/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1918. december 7.

illetve a rendfenntartó szervek működéséről. Számos helyen előbb polgárőrségek jöttek létre, majd ezek alakultak át nemzetőrséggé, melyek létszáma a kezdeti felfutást követően csökkenni kezdett. Számos helyen viszont előbb nemzetőrségek alakultak, s ezt követően, illetve ezek mellett jöttek létre a polgárőrségek, s arra is van adat, hogy a november első napjaiban létrejött helyi önvédelmi szervezetek néhány hét elteltével megszűntek. Ahhoz, hogy érthetővé váljon a folyamat, szükséges áttekintenünk a nemzetőrség fenntartásával és működtetésével kapcsolatos kormányzati intézkedéseket is.

Mint korábban már érintettük, a Károlyi-kormány az erőszakhullám megfékezésére nem akart katonai erőszakot alkalmazni és statáriális intézkedéseket bevezetni, hanem a rendteremtésben a helyben szervezett nemzetőrségekre kívánt támaszkodni.¹²⁸⁹ A kormány által ösztönzött nemzetőrségek működésének szabályozását már november elején megkezdték. 1918. november 6-án érkezett meg a hadügyminiszter 28 407. sz. távirati utasítása, melyet még aznap továbbítottak a főszolgabíróknak. Az utasítás arról rendelkezett, hogy csak azon helyi rendfenntartó szervek ismerhetők el nemzetőrségként, amelyek a miniszter által kijelölt szervek, rendőrfőkapitányságok, községekben pedig az előjáróságok alárendeltségében működnek, s csak ezek tagjai voltak jogosultak a rendes jövedelmükön túli pótdíjra, amely a legénység esetében 30, míg a tisztek esetében 40 korona volt. A kifizetés feltétele a legalább hat hónapon át tartó rendszeres szolgálat és a laktanyaszerű elhelyezés vállalása volt. Fontos kritériumként határozták meg, hogy az újonnan felállított nemzetőrségek létszáma nem haladhatta meg a településen élők öt százalékát.¹²⁹⁰ Másnap, november 7-én finomítottak a rendeleten, eszerint a nemzetőrséghez *„csakis a hadügyminiszter által elrendelt helyekhez utalt alakulatok tartoznak. A magánosok által felállított bármifajta népőrségek azonban csak az esetben számítanak a nemzetőrség fogalma alá, ha alárendeltségi viszonyba lépnek a nemzetőri szervezettel szemben”*.

¹²⁸⁹ A népkormány rendelkezései. *Világ*, 1918. november 3.; 7.

¹²⁹⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A hadügyminiszter távirata, 1918. november 6.; Petrovics, 1921: 27.

Az új rendelet lényeges pontja volt, hogy az előző napon még 30 koronában megállapított napi legénységi zsoldot 20 koronára csökkentették, ám a laktanyaszerű elhelyezésen és az illetményen felüli közétkeztetésen nem változtattak.¹²⁹¹ Míg az illetményre és az étkeztetésre az érintettek magától értetődően igényt tartottak, a laktanyaszerű elhelyezést – legalábbis Csanád vármegyében – ekkor még sehol sem tartották be.

Így volt ez Makón is, ahol szintén november legelején, mint Petrovics György polgármester kihangsúlyozta, „[a]z *ittthonlevő tisztek kezdeményezésére [...] felsőbb utasítás nélkül alakult a városban a nemzetőrség*”. Ezeket a hazatért katonákból toborozták, és létszámuk hamarosan elérte az ezer főt, bár ez a létszám hamarosan csökkenni kezdett. Mindenesetre a létszám gyors felduzzadását éppen a november 6-i hadügyminiszteri rendelet okozta, hiszen a hazatérő katonák számára vonzó volt a biztosnak látszó jövedelem. Mint Petrovics megjegyezte, „[a] *nemzetőrség felállításának a közrendre nézve kettős hatása mutatkozott: egyrészt nagyszámú, munkanélküli leszerelt katona, akik egyéb foglalkozás hiányában bizonyára csak növelték volna a munkanélküliség okozta bajokat, mindjárt kenyérkereső elhelyezést talált és ezáltal a közrendre veszélytelenné vált, másrészt közvetlenül mégis csak a nemzetőri intézmény volt, amely az első kritikus napokban a közbiztonságnak egyetlen biztos alapja lett*”.¹²⁹² A makói nemzetőrség parancsnokává Czirbus István vasúti tisztviselőt, tartalékos főhadnagyot választották meg. Egy 1918. november közepéről származó jelentés szerint Makón 24 tartalékos tiszt és 250 főnyi legénység, míg a községekben 30 tiszt és nagyjából kétezer nemzetőr teljesített szolgálatot.¹²⁹³ A jelentésben közölt makói adat szinte biztosan alábecsült, Petrovics György polgármester szerint november közepén 700, a hónap végén 570 főnyi legénységi állomány teljesített szolgálatot.¹²⁹⁴

¹²⁹¹ Petrovics, 1921: 27.

¹²⁹² Uo. 26–28.

¹²⁹³ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 69. Vajda Ferenc főhadnagy, csanádmegyei népbiztos távirata a nemzetőrség kormánybiztossághoz, 1918. november 15.

¹²⁹⁴ Petrovics, 1921: 28–29.

A nemzetőrség kiépülése és a gyors létszámnövekedése több problémát is felvetett. Hamar kiderült, hogy az új rendvédelmi szervezet fenntartásához és a zsoldfizetéshez szükséges források megelőlegezésére – a rendelet utólagos elszámolást ígért – a forráshiánnyal küzdő megyeszékhely város éppúgy alkalmatlan, mint a községek. A beígért kiemelt zsold kiutalásához szükséges pénzek egyáltalán nem álltak rendelkezésre a kifizetőhelyeken, sem az állami adóhivatalnál, sem pedig a városoknál és községeknél, amelyeknek elvileg meg kellett volna előlegezniük a költségeket. A reformátuskovácsházi előjáróság például 1918. november 11-én az alispántól kért utasítást: „[m]intán a nemzetőrség fizetése 10 naponként kiszolgáltatandó, és azt a község köteles előlegezni, kérünk utasítást, hogy mi módon eszközöljük azt, mert a községnek összes alapjai sem elégségesek még az első 10 napi zsold kifizetésére sem”.¹²⁹⁵ Itt egyébként a zsold napi 1100 koronát tett ki. Az alispán válaszában – miként a többi község esetében is – csak azt tudta megerősíteni, hogy az előjáróság forduljon a makói adóhivatalhoz.¹²⁹⁶ A Központi járás főszolgabírójának 1918. november 16-i jelentése szerint legalább 150 ezer koronára volt szükség ahhoz, hogy a járás településein létrejött nemzetőrsegek november 20-án esedékes zsoldfizetésének eleget tudjanak tenni.¹²⁹⁷ Ezek az összegek azonban teljességgel hiányoztak, és esély sem volt arra, hogy helyi erőből előteremthetők legyenek.

Gondot okozott az is, hogy a nemzetőrség „felhígult”, s olyanok is tagjaivá váltak, akiket alapvetően nem a rend helyreállítása, hanem a magas illetmény, és/vagy a zavarosban halászás lehetősége motivált, mindemellett a fegyelem sem volt kielégítő. Erre jó példát jelentenek azok a mozgó nemzetőrsegek, amelyeket november első napjaiban a rend helyreállítása céljából küldtek a fővárosból Csanád vármegyébe. Távirati jelentések szerint november 12-én Déry Dénes hadnagy egy 50 fős

¹²⁹⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A reformátuskovácsházi községi előjáróság jelentése, 1918. november 11.

¹²⁹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Hervay István alispán leirata, 1918. november 17.

¹²⁹⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele az 5. szegedi pótzászlóalj parancsnokságához, 1918. november 16.

nemzetőr alakulattal, Fekete István főhadnagy pedig egy 33 fős mozgó nemzetőrséggel tartózkodott a vármegyében, sőt egy három nappal későbbi jelentés szerint három karhatalmi osztag volt a vármegyében, melyeket „*a volt mozgó nemzetőrség parancsnoksága Budapestről küldött le*”.¹²⁹⁸ Arról, hogy ezek hol és milyen feladatot teljesítettek, nem maradt adatunk. Sőt, nagyobb a valószínűsége annak, hogy az egyik osztag meg sem érkezett Csanád vármegyébe. Ezt látszik alátámasztani, hogy a budapesti kerületi nemzetőr parancsnokság 1919. december 4-én táviratban érdeklődött a Fekete István főhadnagy által vezetett, s állítólag november 6-án Makóra indított nemzetőr alegység holléte felől, melyről Czirbus István főhadnagy, a makói nemzetőrség parancsnoka felvilágosítást nyújtani nem tudott, mert „*nevezett főhadnagy a parancsnokságon nem jelentkezett*”.¹²⁹⁹ Minden bizonnyal ez az alegység menet közben egyszerűen szétszéledt. Annak az alegységnek a működésében viszont, amely egyáltalán megérkezett a megyeszékhelyre, nem sok köszönet volt. Ennek tagjai ugyanis – mint Petrovics György polgármester megemlékezett róla – „*egy nagyszabású betörést követtek el Urbán István főtéri kereskedő kárára és így le kellett őket fegyverezni. Fényes László később egy másik csapatot küldött, de az, két napi itt tartózkodás után, megszökött a városból*”.¹³⁰⁰

Komoly anyagi és erkölcsi kárt okozott a vármegyének az 1918. november elején gróf Batthyány Tivadar belügyminiszter bizalmas rendeletére „*megyei népbiztosi*” kinevezéssel Budapestről Makóra érkezett Vajda Ferenc főhadnagy is, akinek feladata elvileg a nemzetőrség megszervezése volt. Érdemi tevékenységről keveset tudunk. Petrovics György polgármester szerint „*[a] népbiztos úr ugyan helyes irányú működést fejtett ki a szociáldemokrata párt vezetőségében és a Munkástanácsban, ahol erélyesen és sikeresen lépett fel több ízben a túlzások ellen, de a nemzetőrség megszervezésével*

¹²⁹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Benkő százados táviratai, 1918. november 12.; MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 69. Vajda Ferenc főhadnagy, „csanádmegyei népbiztos” távirata a nemzetőrség kormánybiztosságához, 1918. november 15.

¹²⁹⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A budapesti kerületi nemzetőr parancsnokság távirata, 1918. december 4.; Czirbus István főhadnagy, makói nemzetőrparancsnok válasza, 1918. december 8.

¹³⁰⁰ Petrovics, 1921: 26.

nem sokat törődött. Inkább kártyázással töltötte az idejét”.¹³⁰¹ Azt nem lehet tudni, hogy mindez Vajda hibájából történt-e, mindenesetre egy 1918. november 15-i távirata arról tanúskodik, hogy a nemzetőrség szervezeti felépítésével kapcsolatban a szegedi kerületi parancsnokságtól érdemi segítséget nem kapott.¹³⁰² Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy konfliktusai voltak Czirbus István főhadnaggyal, aki nagy ambícióval szervezte meg a makói nemzetőrséget, amely már napok óta igen hatékonyan működött, így helyismerete révén Vajdánál bizonyosan alkalmasabb volt a vármegyei nemzetőri szervezet kiépítésére és irányítására, miként ezt a feladatot hamarosan meg is kapta.¹³⁰³ Vajda így valószínűleg dolgavégezetlenül távozhatott Makóról, de nem ment el üres kézzel. Mielőtt elhagyta a várost, egy gróf Batthyány Tivadar belügyminiszter által aláírt rendeletet felmutatva Hervay István alispántól ötvenezer korona kiutalását kérte az élelmezési alapból, úgymond propagandacélokra, továbbá a „*fölizgatott néprétegek lecsillapítására*”. Hervay a miniszteri aláírás hatására fenntartás nélkül utalványoztatta az összeget, holott dr. Dózsa Sámuel¹³⁰⁴ főügyész óvatosságra intette. A pénzt átvevő Vajda még megjelent a szomszédos Püspöklelén, ahol beszélt is a helyiekkel, majd egyik pillanatról a másikra nyoma veszett. Noha az események után a vármegye tisztviselői kísérletet tettek a jogtalanul felvett összeg visszaszerzésére, sem Vajdának, sem pedig a pénznek már nem sikerült a nyomára bukkanni.¹³⁰⁵

Sok esetben nem volt különbség a Csanád vármegyei nemzetőrök morálja sem, akik nem egy helyen megszegették az esküjüket, és gyakorlatilag a november eleji fosztogatók példáját követve visszaéléseket, rablásokat és zsarolásokat követtek el. Egy későbbi községi jelentés szerint a battonyai nemzetőrség állományában „*olyan elemek is vannak, akik*

¹³⁰¹ Uo.

¹³⁰² MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 69. Vajda Ferenc főhadnagy, csanádmegyei népbiztos távirata a nemzetőrség kormánybiztosságához, 1918. november 15.

¹³⁰³ Petrovics, 1921: 26–29.

¹³⁰⁴ Dózsa Sámuel dr. (1848–1923) ügyvéd, 1901-től tiszteletbeli főügyész, 1902-től 1920-ig Csanád vármegye tiszti főügyésze, 1880-tól 1901-ig a makói izraelita hitközség elnöke.

¹³⁰⁵ Tarnay, 1929: 55.

*a fosztogatásokban részt vettek és mindenkit terrorizálnak, kik nézeteikkel és intézkedéseikkel magukat nem azonosítják. [...] Maga a község állandóan katonák által meg van szállva, a nemzetőrség címe alatt a nagyteremben kaszinóznak, énekelnek, tőlük dolgozni alig lehet, [az] előszobák, folyosók csak velük vannak telve”.*¹³⁰⁶ Ráth József kunágotai birtokos szerint a helyi nemzeti tanács által szervezett nemzetőrség „tagjai között a leghírhedtebb fosztogatók szerepeltek, s így [az] teljességgel megbízhatatlan volt”.¹³⁰⁷ Sármezey Antal pusztakunágotai birtokát mezőkovácsházi és kunágotai nemzetőrök egymással rivalizálva, sőt a zsákmányon összeveszve fosztogatták 1918 novemberében.¹³⁰⁸ A mezőkovácsházi nemzetőrök egy része máshol is részt vett rablásokban és fosztogatásokban, őket azonban utóbb eltávolították a területből.¹³⁰⁹ Urbanics Kálmán főszolgabíró egy jelentésében még decemberben is arról írt, hogy a járásában a fegyverek a „legmegbízhatatlanabb elemek” kezén vannak.¹³¹⁰ Sokkal rosszabb volt a helyzet Magyarbánhegyesen, ahol Zachariás Béla községi jegyző szerint a nemzetőrség „mint semmi fegyelmet nem ismerő összeverődött csoport lassanként a közbiztonságnak legnagyobb ellensége lett, mindenféle hatóság teljes fumigálása [lekicsinylése – M. A.] bekövetkezett, a segélyeket és élelmezést már nem kérték, hanem fegyverrel csikarták ki, a nagyobb birtokosok által hadi célra biztalt sertéseket behozták a községbe, és olcsó áron kimérték, szóval tisztán látható volt, hogy rövid idő alatt teljes anarchia lett”.¹³¹¹

Mindez persze nem csak Csanád vármegyei jelenség volt. Egyet kell értenünk Bodó Béla megállapításával: „[a]z alulfizetett, alulértékelt nemzetőrök kevés elszántsággal és lelkesedéssel végezték feladataikat. Sok csoportban már a kezdetektől akadtak féktelen vagy akár bűnöző elemek; mivel illetményeik és fizetésük 1918–1919 telén igen gyorsan veszített értékéből, akadtak olyan

¹³⁰⁶ Tarnay, 1919d: 267–268.

¹³⁰⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

¹³⁰⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Sármezey Antal levele az alispánhoz, dátum nélkül. [1918. november].

¹³⁰⁹ MNL CSML ML, XVI.201. 472/1919. Szávits Miklós őrnagy jelentése a Magyar Nemzetőri Szegedi Kerületi Parancsnoksághoz, 1919. március 7.

¹³¹⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése az alispánnak, dátum nélkül (1918. december).

¹³¹¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. Zachariás Béla községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

erőszakoskodók, akik fegyveres rablással, sarcolással vagy zsarolással egészítették ki keresetüket".¹³¹² Nem véletlen, hogy Fényes László kormánybiztos már november 13-án kiáltványt bocsátott ki, amelyben arra szólította fel a nemzetőröket, hogy közösítsék ki soraikból azokat a „*hitvány embereket, akik a nemzetőrség nemes cégére alatt zsarolnak és egyéb visszaéléseket követnek el*".¹³¹³ Az persze más kérdés, de jól jellemzi a kor viszonyait, hogy néhány hónap múlva maga Fényes cáfolta meg saját magát azzal, hogy alárendeltjei ugyancsak a „*nemzetőrség nemes cégére alatt*” követtek el visszaéléseket. Amikor ugyanis 1919 februárjában Fényes a tengerész különítményeseivel Csanád vármegyébe jött, hogy fegyverrel támogassa az itteni rekvirálásokat, az emberei minősíthetetlenül viselkedtek. Miként Tarnay Ivor helyettes alispán rögzítette, „[a] *rekvirálás biztosítására küldött tengerészcsapat magatartása és erőszakoskodása miatt sok panasz merült fel a lakosság körében. Erőszakosak voltak, fosztogatók és részegeskedők*".¹³¹⁴ Az állandóan a mezőhegyesi központi szállodában tanyázó és folytonosan mulatozó tengerészkülönítményesekről az eseményekre visszatekintő Scheffer Ferenc plébános is megemlékezett a mezőhegyesi egyházközség Historia Domusában.¹³¹⁵ De a Fényes-féle különítmény tagjainak nem csupán az állandó duhajkodás terhelte a lelkiismeretét. Nagylakról például, ahol rekvirálni voltak, saját céljukra a hentesektől és magánházaktól „*önkényt megszabott és makszimális árak mellett*” szalonnát és zsírt vittek magukkal, sőt március 16-án éjjel egy sertést is elloptak, melyet feltételezhetően Mezőhegyesen, az állomáshelyükön vágtak le és dolgoztak fel.¹³¹⁶ Mindebből jól látható, hogy Fényes László tengerészkülönítményesei már a Tanácsköztársaság terrorcsapatainak munkamódszereit előlegezték meg. A fenti tapasztalatok ismeretében teljesen helytálló Bodó Béla meglátása: „*ugyanaz a szervezet, amely 1918*

¹³¹² Bodó, 2022: 85.

¹³¹³ Petrovics, 1921: 26.

¹³¹⁴ Tarnay, 1919a: 186. Lásd még MNL CSML ML, IV.408.b. 4936/1921. Kovács Dezső községi jegyző jelentése, 1921. március 30.

¹³¹⁵ Historia Domus, Mezőhegyes, 60.

¹³¹⁶ MNL CSML ML, XVI.201. 534/1919. A Csanád vármegyei Nemzetőrség Parancsnoksága irodájában felvett jegyzőkönyv, 1919. március 17.

novemberében a rend helyreállítását végezte, a következő év tavaszára a káosz és erőszak forrásává vált”.¹³¹⁷

Minden bizonnyal akadhettek helyek, ahol a községi nemzetőrséget magánszemélyek, illetve magáncélokra is igénybe vették. Ezt látszik alátámasztani Hervay István alispánnak a nagybánhegyesi községi jegyzőhöz küldött leirata, melyben nyomatékosan tudtul adta, hogy „a községben működő karhatalom csakis az előjáróság rendelkezésére járhat el, magánszemély a karhatalom felett nem rendelkezhetik. Az előjáróságnak kötelessége a karhatalom igénybevétele mellett a közrendet fenntartani, és a tettesek ellen törvényszerűen eljárni”.¹³¹⁸ Arról, hogy ez a kemény hangú rendelet mire vonatkozott, nem maradt adatunk, csupán feltételezzük, hogy a község valamelyik nagyobb birtokosa bérelhette fel a nemzetőröket, vélhetőleg a tőle elrabolt értékek visszaszerzése érdekében, esetleg retorziós feladatok végrehajtására. Olyan gyakorlatra is akadt példa, hogy a nemzetőrök nem személyi védelemmel, hanem fegyverrel látták el a támadással fenyegetett birtokosokat. Így jutott összesen 14 darab mannlicher puskához két battonyai földbirtokos is az ottani nemzetőrség készletéből.¹³¹⁹

Nem segítette a konszolidációt az sem, hogy a kormány tagjai kezdetben egymással ellentétesen kommunikáltak, így nem volt tudható, hogy a létrehozott nemzetőri egységeknek pontosan mi volt a hatáskörük és ki látta el felettük az irányítási és felügyeleti jogokat, továbbá nem volt tisztázott a nemzetőrség és a polgárőrség viszonya sem. E bizonytalansággal függött össze, hogy november 11-én Bartha Albert hadügyminiszter az alábbi tartalmú táviratot küldte az alispánhoz: „[t]öbb törvényhatóság és helyi hatóság hozzám küldött jelentéséből arról szereztem tudomást, hogy a nemzetőrség és a polgárőrség fogalma nem kellően tisztázott. A további félreértés elkerülése végett közlöm, hogy [a] nemzetőrség [a] hadügyminiszter úr hatósága alá

¹³¹⁷ Bodó, 2022: 85.

¹³¹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Hervay István alispán leirata, dátum nélkül (1918. november).

¹³¹⁹ MNL CSML ML, XVI.201. 132/1918. Kimutatás a battonyai nemzetőrség fegyvereiről, 1918. december 18.

tartozó, az egész országra kiterjedő katonai karhatalmi szervezet, [a] polgárőrség ellenben [a] helyi közrend fenntartására hivatott polgári testület, melynek megalakításáról minden egyes helyhatóság maga gondoskodik”.¹³²⁰

A távirat egy aznap elfogadott kormányrendelet rövid összefoglalóját tartalmazta. A kormány ugyanis az 5220 M.E. számú rendeletben a törvényes rendfenntartó szervek, s ezen belül a nemzetőrség és a polgárőrség jogviszonyát is rendezte. A rendelet értelmében a nemzetőrség egy önként jelentkezőkből álló fegyveres szerv volt, melynek megbízatása ideiglenes jellegű, tehát néhány hónapra terjedt ki. A szervezet feladata, hogy *„egységeit a veszélyeztetett rend védelmére kiküldje*”. A nemzetőrségbe a hadsereg céljaira visszatartott öt legfiatalabb korosztály nem léphetett be. A nemzetőrszakaszok létszámát 40 főben maximálták, ezeket kerületi parancsnokságok alá szervezték – Csanád vármegye a szegedi központú kerület alá került – és az országos koordinációt a Hadügyminisztériumban helyet kapó Nemzetőri Kormánybiztosság látta el. A nemzetőrök a hadsereggel azonos egyenruhát, valamint az elhelyezésen és ételmezésen kívül napi zsoldot kaptak, melynek összege 10 korona volt, de a tisztések ennél magasabb illetményre voltak jogosultak. Ezzel szemben a polgárőrség szintén önkéntesekből állt, *„azonban csak olyanokból, akik rendes napi munkájuk mellett saját otthonuk közvetlen védelmét szolgálják. [...] Rendeltetése egymás tűzhelyeinek közös védelme*”. A polgárőrség felállításáról az egyes városok és községek önállóan döntöttek, azonban a szervezet tagjai sem egyenruhára, sem díjazásra nem tarthattak igényt.¹³²¹

Mindez tehát azt jelentette, hogy míg a nemzetőrség költségeit az ételmezési költségeken kívül¹³²² az állam biztosította, a polgárőrség költségeinek fedezése – már ahol ezeket létrehozták – a helyhatóságok kötelezettsége lett. De nem csupán a finanszírozás módjában volt eltérés.

¹³²⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. A Hadügyminisztérium távirata, 1918. november 11.

¹³²¹ Magyarországi Rendeletek Tára, 1918: 2231–2234.

¹³²² Egy 1918. november 23-i rendelet napi 5 koronás ételmezési váltság megfizetését írta elő nemzetőrönként. Ez a költség Makó esetében 1918. november 1. és 1919. január 10. között több mint 178 ezer koronát tett ki. Petrovics, 1921: 29.

Míg a polgárőrségeket a helyi előjáróságok vagy nemzeti tanácsok irányították és helyi szolgálatot teljesítettek, addig a nemzetőrségek irányítását a szegedi nemzetőri kerületi parancsnokság, míg gazdasági ügyeik intézését a katonai szervek alá rendelték. Az átszervezést követően a Csanád vármegyei nemzetőri illetmények kifizetése tekintetében a szegedi 5. pótzászlóalj parancsnoksága lett illetékes.¹³²³

A szegedi nemzetőr-kerület megszervezését megelőzően a Csanád vármegyei nemzetőrség felettes szerve szintén a szegedi 5. pótzászlóalj parancsnoksága volt, amely 1918. november 18-án a makói polgármesteri hivatalon keresztül szólította fel a helyi nemzetőrséget, hogy *„a megalakított nemzetőrségekből mozgó osztagokat rendeljen ki a járás területén lévő községekbe. Ezen mozgó osztagok kötelessége községről községre járva a vidék belrendjét, közbiztonságát, nyugalma helyreállítani, rablókat lefegyverezni, a lakosságnál lévő fegyvereket, kincstári ruhákat elvenni”*. A begyűjtött kincstári javak beszállításáról is a nemzetőröknek kellett gondoskodniuk.¹³²⁴

A szervezeti átalakítás bejelentésétől azonban nem lett automatikusan pénz, s a korábbi szolgálatok miatt nagy hátralékok halmozódtak fel, amelyek feszültségeket keltettek az addig magukat egzisztenciális biztonságban tudó nemzetőrök körében. Az ő megnyugtatójukat szolgálta Fényes Lászlónak, a magyar nemzetőrség újonnan kinevezett kormánybiztosának november 13-án a vármegyékhez kiküldött távirata, melyben kifejtette: *„Magyarország hirtelen átalakulása alatt a rendbontók ellen a nemzeti tanács és a hadügyminiszter felhívására a legkülönbözőbb csapatok alakultak. A különféle nemzetőrök, akik valóban hivatásukat teljesítették, nagy szolgálatot tettek a forradalomnak, és a népállam hálája illeti őket”*. Ennek érdekében arról intézkedett, hogy a nemzetőrségek tagjait pontosan össze kell írni, hogy a nekik járó illetményt ki tudják fizetni számukra. Ezzel együtt – a november 11-i kormányrendelettel összhangban – létszám- és napidíjcsökkentést

¹³²³ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A szegedi kerületi nemzetőrparancsnokság átirata a főszolgabíróknak, 1919. december 3.

¹³²⁴ MNL CSML ML, XVI.201. 86/1918. A magyar 5. pótzászlóalj parancsnokság átirata a makói polgármesteri hivatalnak, 1918. november 18.

helyezett kilátásba. Mint a távirat egyértelművé tette: „*A nemzetőrök napidíját november 11-ig bezárólag az ellátáson kívül napi 20 koronával mindenkinek kifizetjük, onnantól kezdve a szükségeshez képest fenntartott állományt napi 10 koronával és ellátással*”. Fényes ugyanakkor türelmet kért a nemzetőröktől a kifizetés csúszása miatt, „*mert az országban, fájdalom, sokan oktalannul eldugták pénzüket, és ez csak akkor kerül vissza a forgalomba, mikor e hó 16-tól kezdve a kormány részére fokozatosan e nélkül is kellő mennyiségű bankjegy fog rendelkezésre állni*”.¹³²⁵

A zsold kifizetése az állandó ígéretések ellenére továbbra is késett, emiatt a községi előjáróságok kerültek nehéz helyzetbe, melyek távirati úton kértek azonnali intézkedést az alispántól, különösen, hogy a leszerelési illetmények kifizetése is csúszott.¹³²⁶ A Pénzügyminisztérium november 18-án küldött ugyan 100 ezer koronát a makói pénzügyigazgatósághoz a nemzetőrök díjazásának első részletéül,¹³²⁷ ez azonban töredékét jelentette a felhalmozott tartozásoknak. A pénzügyigazgatóság ezért november 29-én az alispán útján arra szólította fel a községi előjáróságokat, hogy a kifizetési igényeiket ne egyben, hanem részletekben igényeljék, „*hogy más községek is juthassanak ellátmányhoz*”. Az indoklás szerint „*[k]intalványoztatik ugyan az előre látható szükségleteknek megfelelő egész összeg, azonban a közlekedési viszonyok és az összetorlódott nagymérvű kiadások fedezésére szükséges bankjegy előállításának nehézsége miatt lehetetlen egyes állami adóhivatalban annyi készletet összehalmozni, hogy minden község teljes igénye egyszerre és egy időben legyen kielégíthető*”.¹³²⁸ December 10-én azonban a Pénzügyminisztériumból egy nagyobb ellátmány, másfél millió korona érkezett az elmaradt zsoldok

¹³²⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 206/1920. Fényes László, a magyar nemzetőrség kormánybiztosa távirata, 1918. november 13.

¹³²⁶ Uo. Csanádpalota község előjáróságának távirata, 1918. november 18.; Uo. Magyarbánhegyes község előjáróságának távirata, 1918. november 18.; Uo. Dombiratos község előjáróságának távirata, 1918. november 23.; Uo. Battonya község előjáróságának távirata, 1918. november 30.; Uo. Magyarbánhegyes község előjáróságának távirata, 1919. december 6.

¹³²⁷ Uo. A Pénzügyminisztérium leirata a makói adóhivatalhoz, 1918. november 18.

¹³²⁸ Uo. A makói pénzügyigazgatóság átirata az alispánhoz, 1918. november 29

kifizetésére,¹³²⁹ ami többé-kevésbé rendezte a komoly feszültségeket generáló helyzetet.

A nemzetőrség átszervezése

Az 1918. november 11-én kiadott 5220 M.E. számú körrendelettel¹³³⁰ szinkronban lévő szervezeti átalakítás végrehajtását már a szegedi nemzetőri kerületi parancsnokság foganatosította, de komoly feladatok hárultak a törvényhatóságokra és a községi előjáróságokra is. A hadügyminiszter 30 591/1918. eln. karh. számú, a nemzetőrség újjászervezéséről intézkedő 1918. november 23-án kiadott körrendelete nyomán Hervay István alispán nyomatékosan tudomására hozta Makó város polgármesterének és a járási főszolgabíróknak, hogy „*a nemzetőrség számát a minimálisra csökkentse*”.¹³³¹ A leszerelési és átszervezési folyamat ezzel együtt valószínűleg megcsúszott. Urbanics Kálmán, a Központi járás főszolgabírója például csak december 18-án küldte ki a november 23-i hadügyminiszteri utasításban megjelölt feladatokat tartalmazó körlevelét a községi előjáróságokhoz, köztük azt, hogy a legfiatalabb korosztályoknak december 15-ig be kell vonulniuk. Miközben ennek végrehajtásáért a községi előjáróságokat tette felelőssé, azok nyilvánvalóan képtelenek voltak megfelelni ennek a feladatnak, hiszen a körlevél a megjelölt határidőhöz képest csak napokkal később érkezett meg. Urbanics szintén megkésve adott tájékoztatást arról is, hogy Csanád vármegye területére kiterjedően a nemzetőrség átszervezésével a szegedi nemzetőri kerületi parancsnok a makói nemzetőrség parancsnokát, Czirbus István főhadnagyot bízta meg, hiszen az átszervezés, illetve a régi községi nemzetőri egységek leszerelése ekkor már javában zajlott.¹³³²

¹³²⁹ Uo. A Pénzügyminisztérium távirata, 1918. december 10.

¹³³⁰ Magyarországi Rendeletek Tára, 1918: 2231–2234.

¹³³¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Hervay István alispán körirata, 1918. december 11.

¹³³² Uo. A Központi járás főszolgabírójának körlevele, 1918. december 18.; Czirbus megbízásáról lásd még Uo. A Magyar Nemzetőri Szegedi Kerületi Parancsnokság átirata, 1918. december 17.

De nem csupán a kommunikációs zavarok akadályozták az átszervezést, voltak más gondok is. E tekintetben mindenképpen tanulságos a Központi járás főszolgabírójának az átszervezéssel kapcsolatos reakciója, amelyet a szegedi nemzetőri kerületi parancsnoksághoz címzett, sajnos hiányosan megmaradt levelében fogalmazott meg. Urbanics szerint jó megoldás a járási nemzetőrség felállítása, azonban ehhez hiányzik egy kellően erélyes parancsnok, s hiányzik az alantas szakszemélyzet és a felszerelés is. Mindemellett – mint erre kitért levelében – a községekben lévő nemzetőrsek feloszlanak nem akarnak, sőt mi több, ezek fenyegető fellépése miatt a polgárőrség felállítására esély sem mutatkozik. Az Apátfalva székhellyel felállítani tervezett Központi járási nemzetőrség létrehozása sem történhet meg mindaddig, amíg az ottani 150 fős nemzetőrség fel nem oszlik, erre viszont az egység tagjai hajlandóságot sem mutattak. Pedig a községi előjáróság már az új fegyveres testület számára szükséges épületet kijelölte, az előírt 45 ágyat ágyneművel ellátva elhelyezte, s oda a távbeszélőkészüléket is bevezette. Urbanics azt is megjegyezte, hogy az apátfalvi nemzetőrseknél összesen 200 lőfegyver van 20 ezer tölténnyel, továbbá 2 géppuska, 60 rakasz tölténnyel. S talán még jelentkezők is lennének a járási nemzetőrségbe, de ezek nagyobb része *„fehér alsó ruhával nem rendelkezik, a lábbelijök rossz, felsőruházatuk kipoztlandó, köpönyege pedig a legnagyobb résznek nincs”*. Minden hiányosság és kétség ellenére Urbanics erőteljesen szorgalmazta a járási nemzetőrség létrehozását és ezzel párhuzamosan a szerteszét lévő fegyverek, lőszerek, sőt robbanóanyagok mielőbbi begyűjtését, *„mert a közrend és közbiztonság mindaddig, míg ezek a tárgyak épp a legmegbízhatatlanabb elemek kezében vannak, helyre nem állítható”*.¹³³³

A nemzetőrség átszervezése nem csak Apátfalván és a Központi járásban, de másfelé is gondot okozott. Battonyán azzal érvelt a nemzetőrség parancsnoka a tizedére, azaz 40 fős létszámmra csökkentett

¹³³³ Uo. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése az alispánnak, dátum nélkül (1918. december).

nemzetőri állomány 120 főben való meghagyása mellett, „*mert így sok szegény ember jut kenyérhez*”. A nemzetőri kormánybiztosság azonban elutasította a kérelmet,¹³³⁴ ami jól mutatja, hogy a szervezésnél a szociális szempontokat már nem kívánták figyelembe venni. A battonyaiak mindenesetre azzal próbáltak segíteni az erősen lecsökkent jövedelemmel rendelkező nemzetőrökön, hogy a község a korábbi 20 koronás, és az új 10 koronás illetmény közötti különbséget magára vállalta. Czirbus István főhadnagy, vármegyei nemzetőrparancsnok pedig azzal próbálta segíteni a jövedelem nélkül maradó nemzetőröket, hogy a mezőhegyesi cukorgyárban igyekezett munkához juttatni őket, míg a makói volt nemzetőröket a városi munkástanács a segélyezéskor előnyben részesítette.¹³³⁵

A felmerült, legtöbbször jogos aggályok ellenére a régi, többnyire spontán módon létrejött nemzetőr egységek a november 11-én kiadott kormányrendeletet követően elvesztették legitimitásukat, és hamarosan megszűntek működni. A helyükön két szervezetet hoztak létre. Egyrészt fölállították az új, most már járási kompetenciával bíró nemzetőrsegeket, másrészt a felosztatott községi nemzetőrsegek helyén minden településen előírták a polgárőrsegek megszervezését, melyek működését és a szolgálatkiosztást úgy kellett megszervezni, hogy az a legkevésbé akadályozza az érdekelteket a polgári foglalkozásuk gyakorlásában. A Központi járás főszolgabírója szerint „*minden épkézláb jobbmódú ember önmaga és családja iránti kötelessége, hogy polgárőri teendőket vállaljon*”.¹³³⁶

Ezeket a civil alapon szerveződő rendfenntartó alakulatokat – melyek működéséről kevés adatunk maradt – valószínűleg több községben létrehozták, már ahol volt hajlandóság a lakosság részéről arra, hogy ingyenesen vállaljon fegyveres rendfenntartó szolgálatot. Az országos adatok ugyanis azt mutatják, hogy a javadalmazás nélküli

¹³³⁴ MNL CSML ML, XVI.201. 140/1918. A Magyar Nemzetőri Kormánybiztosság leirata, 1918. december 17.

¹³³⁵ Petrovics, 1921: 28–29.

¹³³⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A Központi járás főszolgabírójának körlevele, 1918. december 18.

polgárőri feladatok ellátására viszonylag kevés jelentkező akadt. Míg a nemzetőrség létszáma 1918. november végére megközelítette a százezer főt, addig a polgárőrök száma ennek töredéke volt csupán, s alig haladta meg az ezer főt.¹³³⁷ Igaz, Csanád vármegyében a szervezés például csak decemberben indult meg, s feltételezhetően más vármegyékben sem lehetett jobb a helyzet.

A csanádi falvak közül Nagymajláthon december 24-én már biztosan működött a polgárőrség.¹³³⁸ Kunágota község képviselő-testülete 1918. december 31-én rendkívüli közgyűlésen döntött a polgárőrség felállításáról, és arról, hogy abban minden 18 évet betöltött, de 50 évet még el nem ért férfi a házak sorrendjében köteles szolgálatot vállalni „*a rendes viszonyok helyreálltáig*”. Ebben némi mozgásteret jelentett, hogy aki nem tudott eleget tenni a kötelezettségének, az kaphatott felmentést, de csak abban az esetben, ha maga helyett mást állított be. A polgárőrség ellenőrzésével a községi törvénybíró bízta meg.¹³³⁹ Magyarcsanádon ellenben egy 18 fős fizetett polgárőrséget hoztak létre, melynek költségeit a községi bevételekből állták.¹³⁴⁰ Mezőkovácsházán annak ellenére működött a polgárőrség, hogy ott állomásozott a 40 fős járási nemzetőrség is.¹³⁴¹

A járási nemzetőrskéket 1918 decemberében a Battonyai járás esetében Battonya székhellyel, 1 tiszttel (Czibulás László főhadnagy) és 31 fős állományi létszámmal, a Mezőkovácsházi járásban 3 tiszttel (parancsnok Görög László főhadnagy) és 40 fős legénységgel, a Nagylaki járásban 4 tiszttel (parancsnok Kupcsek Lajos népfelkelő hadnagy, majd 1919. január 15-től dr. Kolonics József hadnagy) és 31 fős állománnyal, a Központi járás esetében pedig Apátfalva székhellyel, 1 tiszttel (Kárpáti

¹³³⁷ Schönwald, 1969: 188.

¹³³⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. A nagymajláthi községi jegyző jelentése, 1918. december 24.

¹³³⁹ MNL BéML, IV.436.b. 80/1919. Kunágota község képviselő-testülete 1918. december 31-i ülésének jegyzőkönyve.

¹³⁴⁰ MNL CSML ML, XVI.201. 194/1919. A Csanád vármegyei nemzetőrség parancsnokának jelentése, 1919. január 7.

¹³⁴¹ MNL CSML ML, XVI.201. 276/1919. A mezőkovácsházi nemzetőrség jelentése, 1919. január 27.

Béla főhadnagy) és 40 fővel szervezték meg. Ehhez jött még Makó, ahol 6 tiszt (parancsnok Czirbus István főhadnagy) és 96 főnyi legénység teljesített szolgálatot, továbbá 1919. január elejétől Kisiratos, ahol a község veszélyeztetett helyzetére tekintettel engedélyeztek egy 20 fős nemzetőri egységet, mely egy tiszt (Sopsich Béla hadnagy) vezetése alatt állt.¹³⁴² Hasonló indokkal – a község nemzetiségi összetételére hivatkozással – hoztak létre január elején egy 10 fős nemzetőri egységet Magyarcsanádon is Gyurkovits Sándor községi segédjegyző, tartalékos főhadnagy vezetésével. Mezőhegyesen az állami birtok kiemelt védelme indokolta, hogy ott egy nagyobb nemzetőri állományt állomásoztassanak.¹³⁴³ Utóbbi esetek azt példázzák, hogy a járási kompetenciával bíró nemzetőri egységek mellett – az országos nemzetőr kormánybiztosság külön engedélyével – létrehozhattak lokális feladatokat ellátó nemzetőr egységeket is, ha ezt a helyi körülmények szükségessé tették.

Mindenesetre a nemzetőrségek befogadásával érintett községek feladata volt az állomány elhelyezéséhez szükséges ingatlanok és felszerelések biztosítása. Az új járási nemzetőrségeknél tehát markánsabban be kívánták tartani a „laktanyaszerű” elhelyezési körülményeket, melyet a korábbi, meglehetősen széttagolt, és nem egy esetben öntörvényűen működő helyi nemzetőrségek esetében nem lehetett érvényesíteni. Ezzel párhuzamosan minden előjárásának gondoskodnia kellett a korábbi nemzetőrségeknél lévő fegyverek és egyéb felszerelési tárgyak begyűjtéséről, megőrzéséről és a makói tüzér vagy huszár póthadtesthez való beszállításáról.¹³⁴⁴

¹³⁴² MNL CSML ML, XVI.201. 153/1918. A Csanádvármegyei Nemzetőrség Parancsnokság létszámkimutatása, 1919. január 4.; Uo. 171/1918. A csanádvármegyei nemzetőrség névjegyzéke, 1918. december 30.; Uo. 243/1919. dr. Kolonics József hadnagy kinevezése; Uo. 146/1918. A kisiratosi előjáróság távirata Fényes László kormánybiztoshoz, 1918. december 15.; Uo. 236/1919. A kisiratosi nemzetőrparancsnok távirata, 1919. január 14.

¹³⁴³ MNL CSML ML, XVI.201. 194/1919. A Csanád vármegyei nemzetőrség parancsnokának jelentése, 1919. január 7.; Uo. 276/1919. A Csanád vármegyei nemzetőrség létszámkimutatása, 1919. január 26.

¹³⁴⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 9621/1918. Hervay István alispán körlevele, 1918. december 18.

A járási nemzetőrség kirendelését a hadügyminiszter 33 170/1918. eln. karh. sz. rendelete szabályozta, melyet 1918. december 19-én tettek közzé a *Budapesti Közlöny*ben. E rendelet a belrend helyreállításának feladatát a belügyminiszter kompetenciájába helyezte, aki ehhez a csendőrséget, a rendőrséget, a határrendőrséget és a járási nemzetőrsegeket vehette igénybe. Ez praktikusán azt jelentette, hogy a járási nemzetőrsegek feletti irányítási jogkör a hadügyminisztortól a belügyminiszter kezébe került át.¹³⁴⁵ Noha erről a rendeletben még szó sem esett, egy héttel később már azt az utasítást adták ki a nemzetőrparancsnokságoknak, hogy a karhatalom bevetésére irányuló kérelmet a parancsnoknak – úgymond a végrehajtás gyorsítása érdekében – előzetesen egyeztetnie kellett a legénységi bizalmi férfiakat képviselő főbizalmival, akinek elvileg kötelessége volt az állományt rábírní a parancs teljesítésére.¹³⁴⁶ A főbizalmi és rajta keresztül a bizalmi férfiak tehát egyfajta közvetítő szerepet töltöttek be a parancsnok (tízt) és a legénység közötti kommunikációban, ugyanakkor ez a rendszer módot nyújtott arra is, hogy a bizalmi férfiak akár bojkottálják a parancsok végrehajtását, ami erőteljesen erodálta az új nemzetőri szervezet bevethetőségének hatékonyságát.

Egy 1919. január 26-i kimutatás szerint Csanád vármegye területén 8 járási nemzetőr alakulat működött. Ennek összetételét az alábbi táblázat szemlélteti:¹³⁴⁷

	Alakulat állomáshelye	Parancsnok	Beosztott tízt	legénységi létszám	Fegyverek száma	Lőszerek száma
1.	Makó	Czirbus István főhadnagy	4	83	390	9200

¹³⁴⁵ A magyar hadügyminisztérium 33 170/el. karh. 1918. sz. rendelete. *Budapesti Közlöny*, 1919. december 19., 3.; Magyarországi Rendeletek Tára, 1918: 2546–2548.

¹³⁴⁶ MNL CSML ML, XVI.201. 158/1918. A nemzetőri kerületi parancsnokság távirata, 1918. december 25.

¹³⁴⁷ MNL CSML ML, XVI.201. 276/1919. Létszámkimutatás, 1919. január 26. Lásd még Uo. 254/1919. Kimutatás a Csanád vármegye területén levő nemzetőrök létszámáról, 1919. január 20.

2.	Mezőhegyes	Früstök László főhadnagy	8	160	169	3200
3.	Apátfalva	Sommer Béla főhadnagy	2	40	60	4900
4.	Nagylak	Dr. Kolonics József hadnagy	-	40	60	500
5.	Battonya	Czibulás László főhadnagy	-	42	100	5200
6.	Mezőkovácsháza	Görög László főhadnagy	1	40	43	3200
7.	Kisiratos	Sopsich Béla hadnagy	1	21	22	900
8.	Magyarcsanád	Gyurkovits Sándor főhadnagy	-	10	12	500
		Összesen	16	436	856	27 600

Az 1919. január 13-i földeáki erőszakos események nyomán, amikor a feltüzelt nép tetteleg bántalmazta Urbanics Kálmán főszolgabíró és Czuppon Endre adóügyi jegyzőt, utóbbinak súlyos sérülést okozva, felvetődött egy földeáki nemzetőr alakulat felállításának szükségessége is. Erre javaslatot Czirbus István főhadnagy tett a szegedi kerületi parancsnokságnál. Ennek létszámát 1919. január 20-án 40, majd másnap 20 főben javasolta megállapítani akként, hogy 10 főt Szegedről, míg 10 főt Földeákról toborozzanak.¹³⁴⁸ Ezzel egyidőben a helyi munkástanács azt kezdeményezte, hogy az apátfalvi nemzetőrségtől csoportosítsanak át egy tisztet és 12 embert Földeákra.¹³⁴⁹ A két javaslattal szemben 1919. január végén Somogyi István hadnagy vezetésével egy helybeliekből álló nemzetőri alegység szervezését kezdték meg.¹³⁵⁰

¹³⁴⁸ MNL CSML ML, XVI.201. 264/1919. A Csanád vármegyei nemzetőr parancsnok felterjesztése, 1919. január 20–21.

¹³⁴⁹ MNL CSML ML, XVI.201. 271/1919. A földeáki munkástanács kérelme, 1919. január 20.

¹³⁵⁰ MNL CSML ML, XVI.201. 377/1919. Somogyi István hadnagy szolgálati jegye, 1919. január 29.

Már 1918. december végén szóba került a negyedrészen román népességű Tornyán is egy kisebb nemzetőr alakulat felállítása, ezt azonban a kormánybiztosság elutasította,¹³⁵¹ ellenben a battonyai nemzetőrség létszámának 60 főre emelését, melyet 1919. január 21-án kérelmeztek, jóváhagyták.¹³⁵² 1919. március elején megkezdtek Dombegyházán egy öt főből álló alegység szervezését, amely a battonyai parancsnokság alá tartozott.¹³⁵³ 1919. április 11-én pedig – már a Tanácsköztársaság ideje alatt – Püspöktelelén kezdtek hozzá egy tízfős nemzetőri egység szervezéséhez,¹³⁵⁴ de ebből aztán az események alakulása folytán semmi sem valósult meg.

A hatalomváltás dinamikája: a csendőrség semlegesítése 1919 elején

A járási nemzetőrsek szerepe különösen az 1919. január 13-i földesúri atrocitások nyomán értékelődött fel igazán. A községi csendőrségek ugyanis, amelyeket a november eleji lázadások után helyreállítottak, és nem egy helyen személyi állományukat tekintve jelentősen megerősítettek, folyamatosan a támadások keresztüzében álltak. Mint Petrovics György makói polgármester a visszaemlékezésében megjegyezte, „[m]ár akkori is [ti. a zendülés napjaiban – M. A.] és később is az egész forradalom alatt vörös posztó volt a csendőrség a nép szemében”.¹³⁵⁵ A makói események egyik főszereplője, a helyi szociáldemokrata párt elnöke, az utóbb felelősségre vont és elítélt Boromisza Jenő¹³⁵⁶ középiskolai tanár

¹³⁵¹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 151. A tornyai nemzeti tanács elnökének távirata Csanád vármegye kormánybiztosához, 1918. december 27.; MNL CSML ML, XVI.201. 325/1919. A Csanád vármegyei nemzetőr parancsnok levele Torna község elöljáróságához, 1919. február 3.

¹³⁵² MNL CSML ML, XVI.201. 268/1919. A Csanád vármegyei nemzetőr parancsnok felterjesztése, 1919. január 21.; Uo. 323/1919. A nemzetőr kerületi parancsnokság leirata, 1919. január 27.

¹³⁵³ MNL CSML ML, XVI.201. 508/1919. A battonyai nemzetőrparancsnok jelentése, 1919. március 11.

¹³⁵⁴ MNL CSML ML, XVI.201. 587/1919. Megbízólevél Kiss József részére, 1919. április 11.

¹³⁵⁵ Petrovics, 1921: 25.

¹³⁵⁶ Boromisza Jenő (1881–?) magyar-latin szakos középiskolai tanár, rövid ideig Székesfehérváron, majd Versecen, Szentesen, Kisvárdán, 1917-től pedig Makón főgimnáziumi tanár, egy ideig a *Makói Független Ujság* szerkesztője. 1918. november elejétől a makói szociáldemokrata pártszervezet elnöke, a városi munkástanács tagja,

1920-ban egy kihallgatásakor a következőkkel magyarázta a csendőrséggel szembeni mérhetetlen ellenszenvet: „[a]z első forradalom után a megszállott területekről nagyon sok csendőr menekült Makóra. Attól kezdve állandóan lázítottak a csendőrök ellen: egyes régebbi szocialista vezetők nem jó szemmel nézték őket, mert nem tudták nekik megbocsátani, hogy a múltban milyen elbánásban részesítették a szocialistákat; sőt a makói nemzeti tanácsban is beszéltek a csendőrök ellen”.¹³⁵⁷

A vármegyében bevethető csendőrség létszámát 1918. november végén a Nagybecskerekéről menekült csendőrszárnny Verbó János¹³⁵⁸ csendőrszázados által vezetett állományával gyarapították, akikből mintegy 60-70 embert helyeztek el Makón, míg a többiek a községi őrsőkre szórták szét.¹³⁵⁹ A nagybecskereki csendőrszárnny állományi létszáma az 1918-as csendőrségi zsebkönyv szerint 275 fő volt,¹³⁶⁰ de hogy ebből pontosan hányan menekültek el és kerültek Csanád vármegyébe, nincs adatunk, csak feltételezzük, hogy az eredeti létszám legfeljebb feléről-harmadáról lehetett szó. Jelentősebb, két tisztből és 70 csendőrből, valamint 1 népfelkelőből álló csendőri erőt állomásoztattak Mezőhegyesen is, akik a korábbi orsovai csendőrszárnnyhoz tartoztak, de voltak itt a karánsebesi csendőrszárnnyhoz tartozó csendőrök is, akik számáról nincs adatunk.¹³⁶¹ Ezeket az egységeket nagyjából egyben

1918 decemberétől Petrovics György kormánybiztos által kinevezett „népbiztos”, az 1919. január 30-i makói csendőrséggellenes lázadás egyik szervezője. 1919. március 3-án a helyi munkástanács kérésére Budapestre helyezték át. 1922 októberében a Szegedi Törvényszék lázadásra való felbujtásban és izgatás vádjában bűnösnek találva öt éves börtönbüntetésre ítélte. A vádiratot és ítéletet lásd MNL CSML SZL, VII.2.b. B.1150/1922. Boromisza Jenő és társai ügye.

¹³⁵⁷ HL, IV.74. Ü.1197/1920. Boromisza Jenő tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1920. augusztus 28.

¹³⁵⁸ Verbó János (?-?) 1905-től mint csendőr hadnagy a szegedi csendőrkerület oktatótisztje, 1907-től főhadnagy, 1909-től a szentesi csendőrszárnny parancsnoka, 1914-től ideiglenes szárnyparancsnok Csíkszeredában, ugyanettől az évtől százados. 1918-ban a Nagybecskerekéről menekült csendőrszárnny parancsnoka. 1919-től őrnagy, majd 1920-ban rövid időre a miskolci csendőrkerülethez kerül, de még ebben az évben szegedi szárnyparancsnok. 1927-től már ezredes, 1928-tól 1931-ig a szegedi csendőrkerület parancsnoka.

¹³⁵⁹ HL, IV.74. Ü.1197/1920. Verbó János csendőrőrnagy tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1920. szeptember 20.

¹³⁶⁰ A Magyar Királyi Csendőrség zsebkönyve, 1918: 152–154.

¹³⁶¹ MNL OL, K 803. 3. 15. őe. 82. és 83. Zelkó Henrik őrnagy táviratai a szegedi csendőrkerülethez, 1918. november 18.; Petrovics, 1921: 29., 85.

tartották, s nyilván csak akkor és ott kívánták bevetni, ahol és amikor a helyzet azt megkívánta.

A Központi járás főszolgabíróját és a helyi adóügyi jegyzőt ért földéaki inzultus utáni nyomozást, bár a rendteremtésben a csendőrség mellett makói nemzetőrök és a Makón állomásozó tüzér pótüteg katonái is részt vettek, a Makón állomásozó nagybecskereki csendőrök hajtották végre, akik 14 embert vettek őrizetbe. Noha a letartóztatottak közülük csak 3 elkövetőt vittek be a szegedi államügyészség fogdájába, a többieket rövid időn belül szabadon engedték, a vizsgálat idején állítólag igen keményen léptek fel a gyanúsítottakkal szemben és többeket bántalmaztak. Ez óriási felháborodást váltott ki, nemcsak Földeákon, hanem Makón is, ahol Petrovics György akkori kormánybiztos szerint *„fokozott erővel tört ki újra a csendőrség elleni gyűlölet. Maga a Munkás Tanács vette kezébe a csendőrségnek Makóról való eltávolítására irányuló akciót és Pogány Józsefhez fordultak támogatásért”*.¹³⁶² Hasonlóan vélekedett Tarnay Ivor helyettes alispán is, aki arról írt, hogy *„ettől az időponttól kezdve a csendőrség jelenléte volt az állandó ütköző pont, az a sarok, amelyből a polgári társadalmi rendet s közigazgatást ki lehetett fordítani”*.¹³⁶³ A makói események eszkalálódásáért utóbb felelősségre vont Boromisza Jenő és társai ügyében hozott törvényszéki ítélet az indoklásában még direktbben fogalmazott: *„eme izgatások hatása alatt a csendőrség ellen a legnagyobb ellenszenv, ellenségeskedés, piszkálódás és gúnyolódás nyilvánult meg Makó város egész proletár társadalma részéről, beleértve a rendőrség kivételével a többi fegyveres alakulatot is”*.¹³⁶⁴

Valóban, a makói munkástanács, illetve a kommunista agitációval felizgatott fiatal katonák ettől kezdve a Makón állomásozó csendőrökben, mint a *„régi rezsim embereiben”*¹³⁶⁵ vélték felfedezni az egyébként nem létező ellenforradalmi szervezkedés – egy ún. *„fehér gárda”* létrehozásának – háttérbázisát és a helyi hatalomátvételük legfőbb kerékkötőjét, ami

¹³⁶² Petrovics, 1921: 80.

¹³⁶³ Tarnay, 1919a: 182.

¹³⁶⁴ MNL CSML SZL, VII.2.b. B.1150/1922. A szegedi kir. törvényszék B.1150/42. sz. ítélete, 1922. október 6.

¹³⁶⁵ HL, IV.74. Hb.318/1920. Másolat Hoffmann István makói rendőrségi kihallgatásáról, 1920. június 11. (a másolat dátuma 1921. január 12.)

egyenes irányban vezetett 1919. január 30-án a nagybecskereki csendőrök polgári leányiskolában lévő ideiglenes csendőrlaktanyája elleni fegyveres támadáshoz és az ottani, hat civil és egy csendőrőrmester halálával járó, továbbá több súlyos sebesültet követelő véres összecsapáshoz.¹³⁶⁶ A feltört katonai raktárból felfegyverkezett, felheccelt és jelentős túlerőben lévő fiatal katonák és a hozzájuk csapódó tömeg által megtámadott csendőrök a Maros hídján átkelve kihátráltak a városból, és oda már nem tértek vissza többé. A Belügyminisztérium ugyanis – a helyi munkástanácstól nyert információk alapján – január 31-én „*táviratilag rendelte el a csendőrségnek Makó területéről való eltávolítását*”,¹³⁶⁷ ami gyakorlatilag csak a kész tények tudomásulvételét jelentette.

Ennek pedig két lényeges következménye lett. Egyrészt az, hogy „*[e]z időtől kezdve [...] a csendőrség megszűnt a vármegye területén számottevő tényező lenni*”,¹³⁶⁸ így a rend fenntartása jószerivel kizárólag a kialakult helyzethez igen rugalmasan alkalmazkodó nemzetőrség kezében összpontosult. A vármegyei nemzetőrség vezetője, Czirbus István főhadnagy ugyanis a januári események nyomán egyértelműen hitet tett a városi munkástanács, illetve a csendőrséggel szemben lázadást kezdeményezők mellett. Miután megvádolták, hogy ő kezdeményezte a csendőrök ellen tüntető tömeg állítólagos provokálását, január 31-én sajtóközleményben hozta a nyilvánosság tudomására, hogy „*[é]n voltam az, mint a szociáldemokrata párt tagja, aki a felesleges fegyvereimet a szervezett munkásságnak azonnal rendelkezésére bocsájtottam. Én úgy, mint nemzetőreim a nép érdekét védjük*”.¹³⁶⁹

¹³⁶⁶ HL, IV.74. Ü.2315/1919. A II. sz. csendőrkerület jelentése a makói zavargásokról, 1919. február 1.; MNL OL, K 46. II.21. Bittner Róbert rendőrtanácsos összefoglaló jelentése, 1920. december 18.; A makói zavargás. *Makói Független Ujság*, 1919. január 31., 1; Gépfegyvertűz Makó főterén, *Makói Ujság*, 1919. január 31., 1–2.; A makói lázadás. *Pesti Hírlap*, 1919. február 1., 2.; A makói véres csütörtök hiteles története. *Makói Ujság*, 1919. május 29., 2.; Tarnay 1919a: 182–183.; Petrovics, 1921: 81–87.; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 1092. kötet. Makói halotti anyakönyv, 1919. 95–100., 128. bejegyzés.

¹³⁶⁷ Tarnay, 1919c: 245.

¹³⁶⁸ Tarnay, 1919a: 183–184.

¹³⁶⁹ Kiáltvány! Makó város népéhez. *Makói Ujság*, 1919. február 1., 1. Lásd még MNL CSML ML, XV.50. C01. Czirbus István visszaemlékezése, 1969: 17. Czirbus az őt ért támadások oly annyira megviselték, hogy vármegyei és makói nemzetőrparancsnoki

Ennél azonban többről volt szó, Boromisza Jenő szerint ugyanis a fiatal katonák mellett a nemzetőrök is részt vettek a csendőrökkel szembeni tűzharcban.¹³⁷⁰ A Boromisza és társai elleni későbbi törvényszéki eljárás vádindítványa úgy fogalmazott, hogy Czirbus István vármegyei nemzetőrparancsnok az irányítása alá tartozó teljes makói nemzetőrséggel „*a fiatalkatonák és proletárok mozgalmához csatlakozik – a nemzetőrségnek ily irányú parancsot adott –, még a népgyűlés tartama alatt a nemzetőrség raktáron volt főlös fegyvereit és lőszerkészletét a mozgalomban résztvevők között a népgyűlésen szétosztotta*”.¹³⁷¹ Noha tompítva és a helyzetet a csendőrök provokációjával magyarázva utóbb mindezt maga Czirbus is elismerte, a makói események kapcsán folyó büntetőperben, melynek Czirbus is vádoltja volt, a szegedi törvényszék egyértelmű bizonyíthatóság hiányában mégsem róta fel a terhére, és a vád alól felmentette.¹³⁷² Mindenesetre jelképes értelmű cselekedet volt, hogy Czirbus kezdeményezésére a makói nemzetőrség tagjai – összesen 65 személy – 1919. február 1-jén kollektíven beléptek a szociáldemokrata pártba.¹³⁷³ Czirbus egyébként ezt már jóval korábban megtette, a makói munkástanács 1918. december 3-i ülésén – mint a tanács alelnöke – arról biztosította tagtársait, hogy „*minden tehetségével és erejével azon lesz, hogy a párt érdekét szolgálja*”.¹³⁷⁴

tisztségéről lemondott, de a városi munkástanács a lemondását nem fogadta el, és részére nyolc nap szabadságot engedélyezett. Czirbus a feladatkörét február 12-vel vette vissza, egyben bejelentette, hogy március 1-jével véglegesen lemond megbízatásáról. MNL CSML ML, XVI.51. 104. Czirbus István főhadnagy lemondása, dátum nélkül. Az irat verzóján a városi munkástanács 1919. február 5-i határozata.; Uo. Czirbus István vármegyei nemzetőrparancsnok levele a makói munkástanács elnökségéhez, 1919. február 12.

¹³⁷⁰ HL, IV.74. Ü.1197/1920. Boromisza Jenő tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1920. augusztus 28.

¹³⁷¹ MNL CSML SZL, VII.2.b. B.1150/1922. A szegedi kir. ügyészség 22610/kü.1921. sz. vádindítványa, 1921. november 29.

¹³⁷² HL, IV.74. Ü.1197/1920. Czirbus István tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1920. augusztus 28.; MNL CSML SZL, VII.2.b. B.1150/1922. A szegedi kir. törvényszék B.1150/42. sz. ítélete, 1922. október 6. Lásd még MNL CSML ML, XV.50. C01. Czirbus István visszaemlékezése, 1969: 13.

¹³⁷³ MNL CSML ML, XVI.51. 102. Kivonat a makói nemzetőrség 1919. február 1-jén tartott üléséről.

¹³⁷⁴ MNL CSML ML, XVI.51. 465. A makói munkástanács 1918. december 3-i ülésének jegyzőkönyve.

Éppen ezért a rendet a városban nem is ők, hanem egy Lázár Domokos őrnagy által vezetett, Szegedről kivezényelt gépfegyveres katonai zászlóalj – Czirbus 1969-ben papírra vetett, s a rendelkezésünkre álló források alapján ellenőrizhetetlen állítása szerint egy „*cionista század*”¹³⁷⁵ – állította helyre, amely február 3-án hagyta el Makót.¹³⁷⁶ Nekik azonban nem sok dolguk volt, mert a csendőrök kiűzésével azonnal megszűntek a zavargások, hiszen a cél megvalósult: nem maradt a városban olyan fegyveres erő, amely adott esetben szembe mert volna szállni a városi munkástanács akaratával. A megtámadott makói csendőrök kivonulását követően ugyanis távozott Makóról az orsovai csendőrszárnyhoz tartozó mintegy hatvanfős csendőralegység is, amely a várható konfliktus miatt Verbó százados kérésére, Zelkó Henrik¹³⁷⁷ őrnagy vezetésével a mezőhegyesi és nagylaki állomáshelyéről január 30-án délelőtt, de már megkésve érkezett a városba. Közülük egy öt főből álló előőrs, amely felderítésre indult, tűzharcba keveredett a Liget utca környékén, s habár támadóikat meg tudták futamítani,¹³⁷⁸ mindez pontosan érzékeltette a csendőrellenes indulatok átütő erejét Makón. Éppen ezért Zelkó őrnagy, elkerülendő a felesleges és kilátástalan erőszakot, a városi munkástanács képviselőivel folytatott tárgyalás után az alegység visszavonultatásáról döntött. Más választása ekkor már nem is nagyon volt, mivel időközben gépfegyverrel felszerelt lázadó makói katonák vették körbe őket az újbátori vasútállomás melletti vásártérnél.¹³⁷⁹ Tarnay Ivor alispán utóbb azzal magyarázta a csendőrök távozását, hogy „[a] *Mezőhegyesről megérkezett 80 főnyi csendőrség vezetője nem bírt elég bátorsággal,*

¹³⁷⁵ MNL CSML ML, XV.50. C01. Czirbus István visszaemlékezése, 1969: 16.

¹³⁷⁶ A makói véres zavargás. *Délmagyarország*, 1919. február 1., 3.; Népuralom van Makón. *Makói Ujság*, 1919. február 1., 1.; Mibe kerül a szegedi katonaság makói szereplése. *Makói Ujság*, 1919. február 3., 2.

¹³⁷⁷ Zelkó Henrik (?–1936) 1901-től hivatásos csendőrtiszt. Több szolgálati hely után 1915-től századosi rangban az orsovai szárny parancsnoka. 1918-tól őrnagy. 1920-ban a kaposvári csendőrkerület szárnyparancsnoka. 1923-ban már mint alezredest helyezték nyugállományba.

¹³⁷⁸ HL, IV.74. Hb.318/1920. Másolat a makói csendőrőrs 425/1920. számú tényvázlatáról. A másolat kelte 1921. január 12. Cserényi Imre csendőr vallomása.

¹³⁷⁹ HL, IV.74. Ü.2315/1919. A II. sz. csendőrkerület jelentése a makói zavargásokról, 1919. február 1.; Uo. a nemzetőr kormánybiztosságnak leadott távirat, 1919. január 31.

hogy a rend helyreállítását megkísérelje, engedte magát lefegyverezni”, amiben szinte biztosan nem volt igaza, viszont az tény, hogy „[a] munkástanácsot s a felfegyverzett proletárokat ez a fordulat rendkívül felbátorította, s a kora délutáni órákban a várost teljesen birtokukba vették”.¹³⁸⁰

Ugyanakkor fontos itt megjegyeznünk, hogy a csendőrökkel szembeni ellenszenv csak a Makón tartózkodó „idegeneket” érintette, a város külterületének rendvédelméért felelős helyi csendőröket semmiféle atrocitás nem érte.¹³⁸¹ Czirbus István vármegyei nemzetőrparancsnok 1969-es – meglehetősen szubjektív és a kor kommunista narratívájának megfelelő – visszaemlékezésében ezt a helyzetet úgy interpretálta, hogy „[a] makói csendőrség Nádaskai százados parancsnoksága alatt nem vettek részt [az eseményekben], nem mertek kimozdulni”.¹³⁸² A Makón maradt helyi csendőrőrs mozgásterét mindenestre jól jelzi, hogy amikor Nagy Gyula, a Központi járás helyettesítő főszolgabírója¹³⁸³ a püspöklelei árvízvédelmi töltés védanyagának fosztogatása miatt a Körös-Maros-Tiszai Ármentesítő Társulat szakaszmérnöke kérelmére nyomozás megindítását kezdeményezte, Nádaskai azzal utasította el a kérést, hogy „*az őrs a nép és a katonaság által lefegyvereztetett, emiatt nyomozásokat nem végezhet, ha a nép meglátná, hogy ilyen ügyekben kint jár, lelőnék*”.¹³⁸⁴

A január 30-i makói zavargások híre mindazonáltal felbolygatta a vármegye településeit is. Mezőkovácsházán a járási nemzetőrség követelte a községben állomásozó csendőrök fegyvereit, továbbá a nagybecskereki szárny állományához tartozó 21 csendőr haladéktalan kivonását. Ők a szegedi csendőrkerület utasítására Hódmezővásárhelyre

¹³⁸⁰ Tarnay, 1919a: 183.

¹³⁸¹ HL, IV.74. Ü.2315/1919. Vráblik alezredes távbeszélőn leadott jelentése, 1919. február 3.

¹³⁸² MNL CSML ML, XV.50. C01. Czirbus István visszaemlékezése, 1969: 15.

¹³⁸³ Urbanics Kálmán főszolgabíró a földéaki incidenst követően hosszabb időre szabadságra ment, és távozott Makóról. Helyettesítésére Nagy Gyula menekült fehértemplomi főszolgabírót állította be Tarnay Ivor helyettes alispán. Tarnay, 1919c: 255.

¹³⁸⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 512/1919. A makói csendőrőrs parancsnokának levele a Központi járás főszolgabírójához, 1919. február 7.

vonultak vissza.¹³⁸⁵ Szintén elhagyta állomáshelyét a nagybecskereki szárny addig Püspöklelén állomásozó 16 fős alegysége is, ők Szegedre távoztak,¹³⁸⁶ s minden bizonnyal ekkor hagyta el Dombegyházát az ottani csendőrőrs szintén a nagybecskereki csendőrszárnyhoz tartozó 17 fős állománya is. Mindez a vármegye területén állomásozó csendőri erők jelentős számbeli meggyengülését eredményezte.

Az események illetően alakulásából következett a másik fejlemény, amit megint csak Tarnay Ivor helyettes alispán rögzített az eseményeket összefoglaló jelentésében: „[a] hatalom ettől az időponttól kezdve a felfegyverkezett proletariátus kezében volt, s a vármegye területén igazából véve már akkor proletár-diktatúra volt. Március 21-ike nem volt egyéb, mint eme tény hivatalos publikálása”.¹³⁸⁷ Ez persze így igen erős túlzásnak minősíthető, hiszen állítása legfeljebb Makóra és Földeákra lehetett igaz, a községek többségére nem, vagy csak részben, de mégis jól mutatja azt a radikális baloldali fordulatot, amely az 1919. január 30-i makói események nyomán a következő hetekben a vármegye minden településének életére rányomta a bélyegét.

Az ugyanis kétségtelen, hogy a makói munkástanács, amely az 1919. január 30-i események után gyakorlatilag korlátlan hatalommal rendelkezett a városban, egyfajta megyei irányító szervvé vált, melynek egyik feladata éppen a községekben folyó szocialista, sőt kommunista agitáció összehangolása volt. Jól mutatja ezt az a feljegyzés, amely a munkástanács iratai között őrződött meg, és amely arról rendelkezett, hogy „[n]épgyűlés tartandó a leszerelt katonák háromhónapi zsold[ja] ügyében”. Az akció szervezője a munkástanács és a szociáldemokrata párt kommunista eszméket képviselő tagja, Kiss Ernő¹³⁸⁸ volt, s az akciót

¹³⁸⁵ HL, IV.74. Ü.2315/1919. A II. sz. csendőrkerület jelentése a makói zavargásokról, 1919. február 1.

¹³⁸⁶ Uo. A szegedi csendőrkerületi parancsnokság távbeszélőn leadott jelentése, 1919. február 3.

¹³⁸⁷ Tarnay, 1919c: 245.

¹³⁸⁸ Kiss Ernő (1894–1984) cipőfelsőrész-készítő szakmunkás, szociáldemokrata politikus, 1918–1919-ben a makói munkástanács tagja, a kommunista pártcsoporthoz egyik alapítója. 1921-ben a Tóth Béla (Anocska András) és társai elleni per – a „makói terroristák pere” – egyik vádlottjaként izgatás miatt négy év börtönre ítélték. 1945 után

Apátfalván, Földeákon, Magyarcsanádon, Nagylakon, Mezőkovácsházán és Csanádpalotán tervezték megszervezni.¹³⁸⁹ A cél nyilvánvalóan nem lehetett más, mint a kommunista agitáció, a feszültségek felszínre tartása és elmélyítése a falusi leszerelt katonák körében.

A makói munkástanács vármegyére gyakorolt hatását jól mutatja a földeáki munkástanács Nagy Pál Mihály elnök és Kovács József jegyző – „civilben” községi végrehajtó, korábban a 48-as függetlenségi olvasóköri alelnöke¹³⁹⁰ – által aláírt, 1919. február 3-i keltezésű levele, amelyben a január 30-i sikeres csendőrség-ellenes akcióhoz gratuláltak. Ekkorra már Földeákon is megtörtént a „rendszerváltás”, január 25-én ugyanis a Mészáros Béla cipésmester által vezetett nemzeti tanács feloszlott, és a községben a hatalom a 21 főből álló munkástanács kezébe került.¹³⁹¹ Az általuk küldött levélben egyebek mellett a következők olvashatók: „[f]ogadják el az elvtársak a csatlakozásunkat a mozgalmukhoz, amelyet a földeáki pártszervezet is teljes egészében a magáévá tett. Mi is éberen örködjünk a forradalom nagy vívmányai felett. Mi is kiküszöböljünk minden olyan intézményt a párt körünkől, amelyek ellenforradalmi eszmékkel foglalkoznak. Kiközösítjük magunk közül az olyan egyéneket, kiknek elvei nem felelnek meg a mai kor követelményeinek. A legszigorúbb ellenőrzést gyakoroljuk mindazok felett, akiknek ferde felfogásuk van a szocializmus nagy fontosságával, teljes tudásunkkal oda hatunk, hogy azokat felvilágosítsuk, és a helyes útra térítsük. Akik nem hajlandók ezt megfogadni és követni, azt ellenforradalmárnak tekintjük, és figyelemmel tartjuk”.¹³⁹²

Az események alakulásának mindez már egy új fejezete volt. Makóhoz hasonlóan a községekben is az ösztönösséget a tudatosság, a reaktív erőszakot a proaktív erőszak váltotta fel.

az SZDP Csanád megyei titkára, 1944–1947 között nemzetgyűlési képviselő, az 1956-os forradalom idején a makói nemzeti bizottság elnökhelyettese.

¹³⁸⁹ MNL CSML ML, XVI.51. 456. A leszerelt katonák körében a vármegye községeiben tervezett népgyűléssel kapcsolatos feljegyzés, dátum nélkül.

¹³⁹⁰ Gilicze–Schmidt, 2001: 60.

¹³⁹¹ MNL CSM ML, IV.463.b. 382/1919. Adatok a Központi járás községeiről, 1919. január; Uo. IV.463.b. 2280/1919. Lukács István főjegyző jelentése, 1919. január 25.

¹³⁹² MNL CSML ML, XVI.51. 297. A földeáki munkástanács levele a makói munkástanácshoz, 1919. február 3.

ÖSSZEGZÉS

Könyvünk az 1918. november első napjaiban Csanád vármegye községein végigsöprő erőszakhullám főbb ismérveit kívánta számba venni. Felvázoltuk a vármegye 1918 őszi eseményeire hatást gyakorló feszültségcövek, valamint a november eleji, majd több helyen tovább folytatódó erőszakos események lokális megnyilvánulásait. Ezt követően tematikus fejezetben vizsgáltuk az elkövetők összetételét, továbbá az erőszakos cselekményeket kiváltó, azok mögött meghúzódó lehetséges motívumait. Végezetül az erőszakos események megfékezésére tett intézményesített lépések megtételének körülményeit tártuk fel.

Eddigi vizsgálódásaink arra utalnak, hogy a Csanád vármegyei trendek nagy általánosságban egybeestek az országos tapasztalatokkal. A legfőbb különbséget talán az jelenti, hogy a lázadók részéről személyeket ért erőszakos cselekmények néhány inzultustól és egy halálos végkimenetelű nagybánhegyesi összetűzéstől eltekintve nem történtek. Ezzel együtt a fosztogatóknak több helyen is voltak áldozatai. Ezek részben a megtámadott csendőrök sortüzétől (Battonya, Dombegyháza, Sajtény), részben pedig önhibájukból (Pitvaroson alkoholmérgezésben), vagy a társaik meggondolatlansága következtében (Csanádapácán, ahol rájuk gyújtottak egy kifosztott házat) veszítették életüket. Míg a zavargások a települések többségében csak egy-két napig tartottak, a Központi járás szlovákok lakta falvaiban (Ambrózfalva, Csanádalberti, Pitvaros) több napig is elhúzódtak. Itt külső karhatalom rendteremtésére volt szükség, melynek Ambrózfalván november 7-én még volt egy halálos áldozata. Összességében ezek az adatok azt támasztják alá, hogy a Csanád vármegyei erőszakhullám nem a személyek ellen, hanem a különböző vagyontárgyak megszerzésére irányult, amely fosztogatásokban és rablásokban nyilvánult meg. Ilyen eseményekben szinte kivétel nélkül minden település érintett volt.

Adataink alapján az erőszakos cselekmények robbanásszerű kitörését itt is az október utolsó napjától tömegesen hazaérkező katonák megjelenése váltotta ki, akik jószérivel az összes településen azonos forgatókönyvet követtek: első útjuk a kocsmákba vezetett, ahol gyorsan lerészegedtek, majd a községben randalírozni kezdtek. Mivel nem volt olyan hatóság, amely ebben meg tudta, vagy meg merte volna akadályozni őket, elszabadultak az indulatok. A részeg katonákhoz csatlakozó asszonyok és suhancok, kihasználva a törvénytől kívüli helyzetet, fosztogatni kezdtek. Habár több helyen tapasztalható volt, hogy a fosztogatási hullámot a katonák vezették, a valós tettesek többségükben az utóbbiakból, azaz az otthon maradt hozzátartozókból, főként asszonyokból és gyerekekből kerültek ki. A későbbi községi jelentések rendre „*csőcseléknek*” minősítették az elkövetőket, amely a tekintetben mindenképpen igaz, hogy a fosztogató tömeg valóban csőcselékként viselkedett, és résztvevők többnyire a települések legszegényebb, s a törvényeket legkönnyebben megsértők közül kerültek ki. De akadtak arra is adatok, hogy a jobbmódú parasztgazdák és családtagjaik szintén csatlakoztak a fosztogatókhoz, ki azért, hogy így védje magát (Kevermes), kit pedig a szerzésvágy hajtott (Csanádapáca, Mezőkovácsháza, Nagybánhegyes). Ily módon a „*csőcselék*” kifejezés, mint a fosztogatásban résztvevők gyűjtőfogalma, számos helyen biztosan nem felelt meg a valóságnak.

A szakirodalom hajlamos a „*a has vészjósló forradalmának*”,¹³⁹³ azaz egyfajta éhséglázadásnak, vagy azzal rokonítható jelenségnek tekinteni az eseményeket.¹³⁹⁴ A Csanád vármegyei adataink arra utalnak, hogy a fosztogatók célja – noha a kifosztott üzletekből és házakban persze nem hagyták ott az élelmiszerkészleteket – nem elsődlegesen az alapvető élelmiszereknek, hanem az italkészleteknek és azoknak a cikkeknek a megszerzése volt, amelyekhez vagy az áruk, vagy a jellegük miatt korábban nem férhettek hozzá. A fosztogatások elsődleges célpontjai

¹³⁹³ Hatos, 2018: 176.

¹³⁹⁴ Romsics, 2018b: 292.; Bodó, 2022: 82–83.

tehát a községi üzletek és az ezekkel egybeépített lakóházak és néhány helyen – ahol egyáltalán léteztek ilyenek – a földbirtokosok vagy bérlők tanyai kúriái voltak, ahonnan minden berendezési tárgyat széthordtak, vagy amit nem tudtak elvinni, azokat darabokra törték, néhol felgyújtották.

Munkánkban arra törekedtünk, hogy megpróbáljuk azonosítani azokat a motívumokat, amelyek a fosztogatók erőszakos cselekedeteit kiválthatták, illetve meghatározták. A történészek az erőszak eluralkodását rendre a háború brutalizációjával, illetve a hazatérő katonák traumatizált tapasztalataival hozzák összefüggésbe,¹³⁹⁵ azzal együtt is, hogy a november eleji erőszakhullámban részt vevő katonák nem a frontról az összeomlás után hazatértek közül kerültek ki, hiszen akkora ők még nem érhetek haza, hanem a hátországi alakulatoktól, pótzászlóaljaktól,¹³⁹⁶ akik között persze nagy számban voltak olyanok, akik korábban frontszolgálatot teljesítettek. Ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy nem csupán a frontokat megjárt katonák háborús tapasztalatai járultak hozzá az erőszakra való hajlam felerősödéséhez, hanem a hátság megváltozott viszonyai is, hiszen az otthon maradó és többnyire nélkülöző családtagok a háború végére már szintén másként viszonyultak az erőszakhoz, mint a háborút megelőző békeidőkben. A hátság maga is hadszínterré, pontosabban harcterek sokaságává vált, s e harcterek közül – mint Bihari Péter összegyűjtötte – „*a város–vidék, a termelő–fogyasztó, a kisüzem–nagyvállalkozás, a tőkés–munkás, a középrétegek–tőkések plusz munkások, a zsidók–zsidóellenesek, végül a hadimilliomosok–mindenki más konfliktusai voltak a legfontosabbak*”.¹³⁹⁷ E konfliktusok önmagukban is nehezen kezelhető feszültségcok voltak, ám miután mindezek egymásba fonódva, összekapcsolódva hatottak, valóban

¹³⁹⁵ Balogh, 2015; Bödők, 2014; Bödők, 2015; Erős, 2015a; Erős, 2015b; Sándor 2015; Wiegrefe, 2010.

¹³⁹⁶ MNL CSML ML, IV.417.b. 26/1919. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye november havi állapotáról, 1918. december 10.; Ablonczy, 2020: 99–100.; Révész, 2020: 75–81.

¹³⁹⁷ Bihari, 2008: 127.; Bihari, 2014: 378–379.

anarchikus állapotokat teremtettek, miközben az egyik pillanatról a másikra széthullott az államigazgatás.

Habár a háború traumatizáló hatása megkérdőjelezhetetlen, magunk úgy véljük, hogy ezen túl Csanád vármegye községeiben több tényező is befolyásolta az erőszakos események lezajlását, s e tényezők különböző elegyei alkották azt a robbanást, amely végül is a háborús összeomlás napjaiban bekövetkezett. Ez annál is inkább igaz, mert az erőszakhullám Csanádban nem ért véget november első napjaiban. Habár az erőszak intenzitása csökkent, számos településen még hetekkel később is tapasztalhatók voltak főként rablásokban jelentkező megnyilvánulásai, de például Földeákon 1919. január 13-án, a kötetünkben részletesen nem tárgyalt megyeszékhelyen, Makón pedig január 30-án történt olyan atrocitás, amely a november eleji erőszakhullám napjait idézte. Ezért is rögzíthetjük, hogy az erőszak több motívumból táplálkozott, s ezek az indítékok nagyban befolyásolták a későbbi helyi viszonyok és erőszakos cselekmények alakulását.

A Csanád vármegyei községekben tapasztalható erőszakhullám tekintetében elsőként az *ösztönösséget* különítettük el, azokat az atavisztikus késztetéseket, melyek egyebek között a szerzési vágyban és a kötöttségek alóli felszabadulás vad érzelmeiben ölthettek testet. De voltak ennél tudatosabb szempontok is. Általános volt az *úrellenesség*, amely azok ellen irányult, akik jobban éltek a háborúban, illetve akiket felelőssé lehetett tenni a háborús nélkülözésekért és szenvedésekért. Így kerültek céltáblába a legtöbb helyen a kereskedők, a községi jegyzők és alkalmazottak, s néhol a földbirtokosok, a nagyobb földbérlők, a tanítók és egy-két helyen a papok is. Ugyanakkor feltűnő, hogy azok a nagygazdák, akik haszonélvezői voltak a háborús konjunktúrának, csak ritkán váltak erőszak áldozataivá, ők néhol – már ahol ilyen esetről egyáltalán tudomást szerezhettünk a forrásokból – váltságdíjjal óvhatták meg magukat az erőszaktól, másutt egyáltalán nem is zaklatták őket. E tekintetben tehát a csanádi események tükrében nem értelmezhető a *„leszámolunk mindenkivel”* jelszava, vagy a *„mindenki háborúja mindenki ellen”*

megközelítése.¹³⁹⁸ Habár a fosztogatókat tagadhatatlanul a dühük vezérelte, arra azért akkurátusan odafigyeltek, hogy az indulatkitörésük célpontjait szabatosan azonosítsák be. S ebben a „*gazdagtól lopni szinte erény, a szegényt megrövidíteni bűn*” paraszterkölcisége alapján¹³⁹⁹ a „*csőcselék*” részéről működött egyfajta (osztály)szolidaritás még a háború idején meggazdagodó nagygazdákkal szemben is, akiket Csanád vármegyében legfeljebb megvámolni akartak (vagy még azt sem), de kifosztani vagy megbüntetni nem, hiszen nem az ő kontójukra vagyonosodtak.

Az erőszakos cselekmények elsődleges kárvallottjai ezért a helyi üzlettulajdonosok és a községi jegyzők lettek: előbbieket szinte minden településen kifosztották, s a házaikat nem egy helyen még fel is gyújtották, míg több helyen a jegyzőket elűzték, néhol a lakásukat szintén kirabolták. A kereskedők kifosztása mögött nem csupán az elérhetetlennek tartott árucikkek és vagyontárgyak megszerzése állt, hanem többnyire az a tudat is, hogy a tulajdonosok rendre zsidók voltak. Csak elvétve találkozhatunk olyan zsidó üzlettel, amelyet ne fosztottak volna ki a novemberi erőszakhullám idején, és fordítva: alig találunk olyan nem-zsidó üzletet, amit kifosztottak volna. A fosztogatók nem egy helyen zsidóellenes jelszavakat skandálva raboltak, ami azt jelzi, hogy a közhangulatra hatottak az *antiszemitizmus* sztereotip beidegződései. A községi jegyzők elleni erőszakos fellépésben pedig nem csupán az úrellenesség, illetve – Bodó Béla szavaival élve – „*az állam és képviselői ellen érzett sokszor logikátlan, sőt patológikus mértékű gyűlölet*”¹⁴⁰⁰ jelent meg, hanem a „*morális ökonómia*” fogalmával leírható *igazságtétel* vágya is: felelősségre vonni és megbüntetni mindenkit, akik azokat a hatósági intézkedéseket hozták, illetve hajtották végre (rekvirálások, segélyek szétosztása, sorozások),

¹³⁹⁸ Hatos, 2018: 172., 176.; Hatos, 2021a: 176.

¹³⁹⁹ Tomori, 1935: 66. Tárkány Szűcs Ernő szerint „[b]űnnek tekintették, ha a szomszédtól fát loptak, de szinte virtusként dicsekedtek azszal, hogy régen az urasági erdőben szerezték be a tűzifájukat, ellenszolgáltatás nélkül. [...] A földesúr borából, fájából gabonájából stb. a nála alkalmazott ember szinte korlátlanul lophatott, ezt az alkalmazottak társadalma erkölcsileg nem ítélte el, de az idegen hasonló tettét bűnnek tartották”. Tárkány Szűcs, 2003: 783–785. Fél Edit rögzítette egy Komárom megyei gyűjtésekor a paraszti ethoszt: „[l]opásnak az számít, amikor valaki valamiből az egészet elviszi; ha csak egy részét, az még nem lopás”. Idézi Szilágyi, 2000: 752. Lásd még Uo. 748–750.; Jávor, 2000: 656.

¹⁴⁰⁰ Bodó, 2022: 82.

amelyek a legtöbb kárt okozó következményekkel jártak a katonáskodókra és az otthon maradó családtagokra. Ha Charles Tilly kategorizálását tekintjük mérvadónak,¹⁴⁰¹ akkor ezek voltak az erőszakhullámot meghatározó *reaktív* motívumok.

A Csanád vármegyei adatokat és információkat összegezve e helyütt szükséges rögzítenünk azt is, hogy azok messze nem támasztják alá azt a két világháború közötti narratívát, amelyet Tormay Cécile¹⁴⁰² a nagy visszhangot kiváltó és társadalomképet formáló *Bujdosó könyv* című fiktív naplóregényében képviselt, miszerint az 1918. novemberi erőszakhullám legfőbb kárvallottjai a magyar urak, s közülük is a jegyzők voltak, és az őket ért atrocitások mögött a zsidók ármánykodása állt. Tormay állítása szerint, „[s]ejtette régen mindenki, hogy ha a katonaság egy napon hazajön a csatatererekről, kérdőre fogja vonni azokat, akik kiéhezették, kiuzsorázták hozzátartozóikat és meggazdagodtak idehaza, míg ők odalenn szenvedtek. A háború utolsó évében pogromról beszélt az elkeseredett frontkatonaság: »csak egyszer legyen vége a háborúnak.« Leszámolásra készült a nép és ökle lassan, rettentően emelkedett a bűnösök feje fölé. Egy démoni hatalom most egyszerre félrehajlította az öklöt. A temérdek felgyülemlett gyűlölet elhárult a galíciai bevándoroltakról, lánckereskedőkről, uzsorásokról, falusi kocsmárosokról, és – a magyar kastélyokra és udvarházakra, a magyar hatóságokra zuhogtak le”.¹⁴⁰³ A Csanád vármegyei események ezzel szemben arra utaltak, hogy a hazajövő katonák, és főként az itthon maradt asszonyok a felhalmozott indulataikat elsőként éppen hogy nem a magyar kastélyokon és hatóságokon, hanem a helyi zsidó szatócsokon és kocsmárosokon vezették le. Szinte kivétel nélkül mindegyiken, akik a községekben éltek, majd csak ezt követte a közigazgatás embereinek és az „uraknak” a megbüntetése, de jóval kisebb számban és arányban, miként a zsidó kereskedők esetében ez történt. Az „urakkal” való leszámolás ugyanis differenciált volt, főként

¹⁴⁰¹ Erről bővebben lásd Gyáni, 2002: 180–182.; Gyáni, 2018: 260–264.

¹⁴⁰² nádudvari Tormay Cécile (1875–1937) író, 1923–1937 között a *Napkelet* c. folyóirat szerkesztője, 1919 elején a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) megalapítója és első országos elnöke, 1926-tól örökös elnöke.

¹⁴⁰³ Tormay, 1942: 116.

olyanokat érintett, akikkel szemben bosszút akartak állni a korábbi sérelmek miatt. Azaz nem minden jegyzőt és nem minden „urat” fosztottak ki vagy büntettek meg a lázadók: a zsidó kereskedőkkel szemben nagyságrendekkel magasabb arányban voltak közöttük olyanok, akik gyakorlatilag veszteség nélkül vészelték át a paraszti erőszak napjait.

A *reaktív* motívumok mellett voltak egyéb, talán a november eleji napokban kevésbé közvetlenül megjelenő, ám az események alakulására, s az elkövetők tudatállapotára mégis jelentős hatást gyakorló *proaktív* motívumok is, amelyek főként az erőszakhullám utáni napok-hetek helyi történéseit tematizálták. Ilyen motívumnak tekinthető a nincstelenség *földéhsége*, amely szoros kapcsolatban állt a szerzés és az önfenntartás ősi vágyával, ilyen volt a cselédek és napszámosok *bérekövetelése*, valamint ilyennek minősíthetők a szlovák, román és szerb nemzetiségi lakosságú községekben tapasztalható, régebb óta kívülről is táplált *szeptaratiszt* törekvések. Mindezekben túl kiemelt szerepe volt az eseményekben a *hírek*, az *álhírek* és a *rémhírek* futótűzszerű terjedésének, annak a bizonytalanságnak, hogy senki sem tudta, mi történik a település közvetlen környezetén túli világban. Csak arról és azt lehetett tudni, amit a szóbeli hírhozók – köztük a hazatérő katonák, majd mind nagyobb számban a radikális politikai agitátorok – terjesztettek, de ezek többnyire ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen információk voltak.

A falvak népe ezért a saját kezébe vette az események alakítását. A „*most már nincsen csendő, nincsen tehát rend sem*” érzete, amelyet a később a Tanácsköztársaság egyik terrorcsapata által brutálisan meggyilkolt Návay Lajos földéaki országgyűlési képviselő rögzített 1919. január közepén,¹⁴⁰⁴ már 1918 őszétől uralkodóvá vált, s azt a képet erősítette, hogy nincs már olyan hatalom, amely ellent tudna állni a helyiek akaratának. A helyi tapasztalatok valóban ezt támasztották alá. A háború végére erősen meggyöngyített csendőrség alkalmatlanná vált feladatai ellátására. Rendfenntartó szerepüket a helyi nemzetőrök vették át, akik között nem egyszer a november eleji fosztogatások elkövetői is szerepet

¹⁴⁰⁴ Petrovics, 1921: 78–79.

kaptak, mint történt ez Battonyán vagy Kunágotán,¹⁴⁰⁵ sőt nem egy későbbi rablást éppen ők követtek el, mint tették ezt a mezőkovácsházi nemzetőrök Sármezey Antal pusztakunágotai birtokán.¹⁴⁰⁶

A rend tartós megbomlását egyébként a fővárosi államhatalmi szervek is pontosan érzékelték. A Nemzeti Tanács Igazságügyi Szaktanácsában 1918. december 19-én még mindig arról vitatkoztak, hogy hogyan legyenek úrrá a helyzeten, mert „[a] népben meggyőződésé vált, hogy nincs törvény”.¹⁴⁰⁷ Utólag többen is azért kárhoztatták a kormányt, mert eleresztette a gyeplőt, és megakadályozta a rendvédelmi szervek hatékonyabb közbelépését, ami lehetővé tette az indulatok elszabadulását. „A belügyministerium részéről jövő rendeletek [...] éreztették, hogy fent a kormányzati központban szintén látják az anarchia veszélyét, meg is van a szándék rendeleteikben annak megfékezésére, csak egytől vonakodnak, az egyetlen hatályos eszköz, a fegyveres erő igénybevétele. Sőt ennek a megkísérlése is kihívás számba ment, s a ministeriumnak nyomban takarodót kellett fúvatni, ha erősebb rendszabályra, vagy pláne megtorlásra gondolt” – jegyezte meg Tarnay Ivor helyettes alispán ezekre a hetekre visszaemlékezve.¹⁴⁰⁸

Egyet kell értenünk Hatos Pálnak azzal a megállapításával, hogy „[a] nép forradalma semmiképpen sem volt »magyar forradalom«, a verbálisan artikulálatlan erőszak legtöbbször csak kísérőjelensége volt az elitek nyelvén végeredményben értelmezhetetlen, formátlan dübkitörésnek, amely viszont nem tudott vagy nem akart mit kezdeni a politikailag iskolázott fülnek ismerős frázisokkal”.¹⁴⁰⁹ Ugyanakkor ehhez hozzá kell tennünk, hogy ez a „formátlan dübkitörés” többnyire egy-két napig, nem egy helyen Csanád vármegyében csak néhány óráig tartott. Persze, ennyi idő alatt is rengeteg kárt lehetett okozni. De mindezzel nem írhatók le azok a feszültségek, amelyek

¹⁴⁰⁵ Tarnay, 1919d: 267–268.; MNL CSML ML, IV.408.b. 2313/1921. Ráth József levele az alispánhoz, 1921. február 10.

¹⁴⁰⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 22998/1918. Sármezey Antal levele az alispánhoz, dátum nélkül. [1918. november].

¹⁴⁰⁷ Hatos, 2021a: 182.

¹⁴⁰⁸ Tarnay, 1919c: 245.

¹⁴⁰⁹ Hatos, 2021a: 174. Lásd még Hatos, 2018: 173–174.

a következő napok-hetek felbomló falusi mikroközösségeinek belső viszonyrendszerét és értékvilágát jellemezték.

Az 1918. őszi–téli Csanád vármegyei falusi erőszakhullám a 18–19. századi francia és angol parasztlázadások képét idézte. E lázadásokat részletesen elemző George Rudé állapította meg, hogy „[a]bogy a tömegnek megvoltak a maga bajnokai [...], megvoltak pontosan azonosítható gyűlölt intrikusai is, egy-egy konkrét munkaadó, kereskedő, felhalmozó, pék, földesúr vagy hivatalnok személyében, s ezek az emberek váltak bosszújának természetes célpontjaivá, amikor csökkentek a bérek és emelkedtek az árak, ha rossz volt a termés vagy veszélyben forogtak a hagyományos emberi jogok. Ezeket a személyekben testet öltő célpontokat csak fokozatosan váltották fel vagy homályosították el az elvek és az ügyek, s ezzel párhuzamosan kezdtek eltűnni a »természetes« igazságszolgáltatás módszerei is”.¹⁴¹⁰

Rudé arra világított rá, hogy a lázadásnak egyfajta sajátos struktúrája, íve volt. A felfokozott indulatok és sérelmek kiváltotta lázadás általában szűk körből indult, „egy véletlenül elejtett szó vagy provokáló tett robbantotta ki és ebből duzzadt olyan méretű és jelentőségű eseménnyé, amit senki, még a legtapasztaltabb vezető sem tervelhetett ki előre, de el sem tudta képzelni, hova vezet”.¹⁴¹¹ A robbanás áldozatai azok a jól beazonosítható személyek voltak, akikkel szemben a gyűlölet és az indulat már jó ideje érlelődött. Nem ideológia, hanem a bosszú, a düh és a személyes sérelmek vezették az erőszakot. Majd csak az indulatkitörés lecsillapodását követően kerültek elő a konkrét személyeket meghaladó törekvések és megfontolások. Ha az 1918-as Csanád vármegyei helyzetre adaptáljuk ezt az elméleti modellt, akkor az első, kirobbanó (reaktív) szakaszt az ösztönök, a szerzési vágy, a bosszú, a rémhírek hatása, az úrellenesség, az igazságtétel és az antiszemitizmus jellemezte, s csak az explózió utáni napokban-hetekben jelentek meg azok a távlati célok, így a földszerzés, a bérkövetelések, továbbá az etnikai elszakadási törekvések, amelyek foglalkoztatták ugyan az embereket, de az 1918. november eleji erőszakhullámra közvetlen hatást nem gyakoroltak. Ez volt az események proaktív szakasza.

¹⁴¹⁰ Rudé, 1986: 229.

¹⁴¹¹ Uo. 231.

Mind a reaktív, mind a proaktív szakaszban megjelenő célok nagyobbrészt mélyen benne gyökereztek a magyar paraszti társadalom kollektív emlékezetében, tehát az 1918-as őszi erőszakhullámnak a háborús katonai szolgálat gyötrelmein és a hátországi megélhetés viszonyosságain túl megvoltak a maga lokális előzménytapasztalatai is. Egyrészt benne volt a 19. század végi agrárszocialista mozgalmak élményvilága,¹⁴¹² amely főként a kelet-csanádi térséget érintette, de még mélyebbre visszanyúlva, minden bizonnyal benne volt az 1848-os parasztlázadások idején megnyilvánuló kollektív paraszti erőszak emlékezete is, amelyben az ösztönösségen, az úrellenességen, az igazságtételi vágyon keresztül a zsidóellenességig gyakorlatilag mindazon motívumok megjelentek, melyeket az 1918-as Csanád vármegyei erőszakhullámmal összefüggésben azonosítani tudtunk.¹⁴¹³ Ez annak ellenére is így lehetett, hogy az 1848-as parasztmozgalmak – az úrbéres földek viszonylagos nagysága miatt – elkerülték a vármegyét, s nyugtalanságról csak a kelet-csanádi kertészközségekből maradtak adatok, de tettelegességig itt sem fajultak a feszültségek.¹⁴¹⁴ Annál inkább a 19. század végi agrárszocialista mozgalmak idején, amelynek legdurvább epizódja az 1891. június 21-i battonyai lázadás, illetve az azt leverő, négy halálos áldozattal járó csendőrsortűz volt.

Ugyanakkor még egy nagyon fontos párhuzamra rá kell irányítanunk a figyelmet. Miként az angliai vagy a franciaországi, úgy az 1848-as magyarországi parasztlázadások is sokkal inkább a vagyon, sem mint az emberélet ellen irányultak.¹⁴¹⁵ A lázadók nem gyilkolni akartak, hanem (vissza)szerezni, s ezzel helyreállítani a dolgok *természetes rendjét*, a „*morális ökonómiát*”, amit külső erők – a beazonosítható és megtámadott személyek – felborítottak. Az ösztönök levezetésének tehát voltak *rationális korlátai*, amelyeken a lázadók nem akartak átlépni. Rudé szerint „[a] tömeg [...] erőszakot alkalmazott, viselkedését nem a megfontoltság jellemezte,

¹⁴¹² Erről bővebben Gyáni, 2002.

¹⁴¹³ Erről részletesen lásd Fónagy, 2020.

¹⁴¹⁴ Ember, 1951: 201–202.

¹⁴¹⁵ Rudé, 1986: 245.; Fónagy, 2020: 1170–1171.

könnyen felizgatták bizonyos híresztelések és könnyen erőt vett rajta a pánikhangulat. De nem volt ingatatag, főként pedig nem irracionális vagy általában vérszomjas”.¹⁴¹⁶ Ha az ország egyes vidékeire ez a megállapítás nem is adaptálható, hiszen 1918-ban – főként a nemzetiségi peremvidékeken – voltak durva, sőt nem egy helyen kegyetlen vérengzésbe átcsapó atrocitások,¹⁴¹⁷ a Csanád vármegyei eseményekre feltétlenül igaz volt.

Bár Rudé 18–19. századi eseteket elemzett, érdemes az 1918. novemberi magyarországi parasztlázadásokat a világháború utáni paramilitáris erőszak kontextusában is elhelyezni, amely főként Közép- és Kelet-Európa vesztes államait és azok határvidékét érintette.¹⁴¹⁸ Bár kérdőjeles lehet e megmozdulások szerves illeszkedése a paramilitáris erőszakhullám rendszerébe, amelyet sokkal inkább a magyarországi vörös-, majd fehérterror jelenített meg,¹⁴¹⁹ az azért megállapítható, hogy a térségben máshol is megnyilvánuló parasztlázadások koordinátarendszerében a Csanád vármegyei állapotok sokkal inkább az enyhébb lefolyású nyugati (német, osztrák) eseményekhez álltak közelebb, szemben Hajdu Tibor állításával, aki az 1918 őszi magyar parasztlázadásokat a durva erőszakot alkalmazó keleti (oroszországi) mintához sorolta.¹⁴²⁰ Azaz inkább felfedezhetők benne a Rudé által leírt nyugat-európai premodern parasztlázadások, vagy a Fónagy Zoltán által a kollektív erőszak szempontjából elemzett 1848-as magyarországi parasztmozgalmak jellegzetességei,¹⁴²¹ sem mint az oroszországi erőszak sajátosságai.¹⁴²²

Az 1918. november első napjaira eső erőszakhullám megfékezésének kulcskérdése a *rend* helyreállítása volt. A rend persze mást jelentett a magukat veszélyeztetve érző helyi „nadrágosok” és nagygazdák,

¹⁴¹⁶ Rudé, 1986: 245.

¹⁴¹⁷ Hajdu, 1968: 92–103.; Hatos, 2018: 172–186.; Ablonczy, 2020: 97–111.; Révész, 2020: 70–85.

¹⁴¹⁸ Johnson, 2000: 43–44.; Gerwarth–Horne, 2018a; Gerwarth–Horne, 2018b; Kershaw, 2021: 126–133.

¹⁴¹⁹ Gerwarth, 2018.

¹⁴²⁰ Hajdu, 1989: 102–103.

¹⁴²¹ Rudé, 1986: 245.; Fónagy, 2020: 1170–1171.

¹⁴²² Az oroszországi erőszakról bővebben lásd Heller–Nyekrics, 1996: 79–88.; Pipes, 1997: 293–304.; Baberowski, 2016: 33–79.; Rosenberg, 2018.

és mást a gyakran a lázadókkal sodródó, vagy azok részét képező falusi kisegyzisztenciák számára, abban mégis teljes volt a konszenzus, hogy a fosztogatásoknak mielőbb véget kell vetni, és olyan intézkedéseket kell tenni, amelyekkel az államhatalom szétesését kihasználó szélsőséges zavargókat, a falusi „csőcseléket” meg lehet fékezni. Rend nélkül ugyanis nemcsak közbiztonság nem volt, hanem munkaalkalom, segély és áru sem, a rablott holmik pedig nem biztosították a tartós megélhetés feltételeit. Működött tehát egyfajta *kollektív készítés*, amely a falvak népét a zavargások mielőbbi megszüntetésére ösztönözte. A rend helyreállításának új „eszközeit”, a nemzeti tanácsokat és a nemzetőrségeket a falvak népe nagyjából spontán módon szervezte meg, függetlenül attól, hogy az október 31-én hatalomra lépő Károlyi-kormány is szorgalmazta ezek létrejöttét.

A kormányzati elképzelések és a vidéki valóság között azonban markáns ellentmondások voltak. A kormány azt tervezte, hogy a helyi nemzeti tanácsok jelképes, egyfajta feszültségvezető szerepet fognak betölteni az újjászervezett régi községi adminisztrációk formális ellenőrzése révén, míg a nemzetőrségeket egy centralizált fegyveres rendvédelmi szervezetként kívánták felhasználni a sok helyen később is fel-felbukkanó rendbontások megfékezésére. Annak ellenére, hogy 1918. november első napjaiban az ország több pontján fegyveres erőt is bevetettek a lázadások leverése érdekében,¹⁴²³ ezek zömmel *lokális döntések* következményei voltak. S habár – megint csak helyi döntések nyomán – történtek statáriális intézkedések, maga a kormány a rend helyreállítására erélyesebb intézkedéseket nem kívánt tenni, Károlyiék ugyanis elvi aggályok miatt vonakodtak az átfogó, az egész országra kiterjedő statárium elrendelésétől, amely pedig egyedüli hatékony eszköze lehetett volna az erőszakhullám gyors megfékezésének. Ennek lett következménye az erőszak elhúzódása, és sok helyen az új helyi hatalmi szervek radikalizálódási folyamatának megindulása. A falvak népe ugyanis mindezt úgy élte meg, hogy nincs mitől tartania. Mint a Makót kiürítő

¹⁴²³ Hajdu, 1968: 144–146.; Hatos, 2018: 204–207.

budapesti vörös terroristák által 1919 áprilisában kivégzett Návay Lajos fogalmazta még január közepén: „*most már nincsen csendőr, nincsen tehát rend sem*”,¹⁴²⁴ vagy ahogy Zachariás Béla magyarbánhegyesi községi jegyző megjegyezte: „*nincs törvény, mert köztársaság van*”.¹⁴²⁵

Mivel a központi kormányzat erélytelennek bizonyult a rend helyreállítása során, ezzel akaratlanul is azokat a szélsőséges erőket támogatta, amelyek egy átfogóbb, orosz mintájú politikai fordulatra törekedtek Magyarországon. A helyi nemzeti tanácsok viszont – a kellő és hatékony kormányzati irányítás és az intézkedések betartatásának elmaradása miatt – mind inkább kizárólag a lokális érdekek szószólói lettek, s Tarnay Ivor Csanád vármegyei alispán szerint „*élelmezési tekintetben a községek mindmeggannyi apró köztársaságokká váltak, amelyek önállóan intézkedtek, s a saját maguk igényeik szükségletükhöz mértén jártak el, teljesen figyelmen kívül hagyva amaz érdeket, amiknek gondos mérlegelése teszi a fejlettebb s szervezettebb társadalmat*”.¹⁴²⁶ Tegyük ehhez rögtön hozzá, hogy egy idő után már nem csupán „*élelmezési tekintetben*”, hanem a helyi ügyek teljes vertikumban egymással is hadakozó, „*önálló köztársaságokká*” váltak. Ugyanezt állapította meg Petrovics György makói polgármester, akkori kormánybiztos is, aki visszaemlékezésében arról írt, hogy „*a helyi Nemzeti Tanácsok mindenütt hatósági jogokat akartak gyakorolni, nem ösmerve működésükben sem törvényes korlátokat, nem akceptálva a Károlyi kormánynak a rendeleteit sem, és eljárásukban országos érdekekkel nem számolva, s azokat mindig alája rendelve a partialis érdekeknek*”.¹⁴²⁷ S mindez nem csupán funkcióváltáshoz, hanem hatalomváltáshoz is vezetett, mely folyamat nem egy helyen a nemzeti tanácsok radikalizálódásában, máshol azok fokozatos felszívódásában és a hatalomnak a helyben szinte mindenütt létrejövő munkástanácsok kezébe történő átcsúszásában realizálódott, amelyekben mind nagyobb teret nyert a szocialista, sőt kommunista

¹⁴²⁴ Petrovics, 1921: 78–79.

¹⁴²⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 3408/1921. A magyarbánhegyesi községi jegyző jelentése, 1920. február 28.

¹⁴²⁶ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye december havi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1919. január 11., 15., 16.

¹⁴²⁷ Petrovics, 1921: 45.

befolyás, amelyet kívülről jött agitátorok éppúgy erősítettek, mint a helyben különböző formákban létrejövő, és egyre növekvő támogatottságra szert tevő szociáldemokrata szerveződések.

A nemzetőrségek átszervezése azt jelentette, hogy november közepétől – amikortól már nem volt szükség a zavargások nyomán spontán módon létrejött, s az első napokban magas jövedelemmel csábított helyi nemzetőrök szerepvállalására – a korábbi egységeket leszerelték, és helyükre jóval kisebb létszámmal működő ún. járási nemzetőrskéket állítottak. Ezeket szükség esetén vetették be, de mivel Csanád vármegyében egy-egy község határain túlmutató, tehát nagyobb léptékű eset elvétve fordult elő, ilyen kirendelésre ritkán, s akkor is inkább csak a mindvégig nyugtalan nemzetiségek által lakott települések esetében került sor.

A Csanád vármegye községeit érintő legkomolyabb atrocitás az 1919. január 13-i földéaki zavargás volt, amikor a helyi radikális baloldali földmunkások által előre megtervezett és megszervezett módon a lakosság erre kapható része inzultálta a Központi járás főszolgabíróját. A rend helyreállításában ugyan részt kaptak a makói nemzetőrök is, de a megtorlás mégiscsak a „régí módszerekkel”, az 1918 novemberében a szerbek által megszállt Délvidékről Makóra menekült nagybecskereki csendőrszárny bevetésével folyt, akik nem kímélték a gyanúsítottakat, és a kihallgatások során bántalmazások is történtek. Az eset tovább növelte a csendőrséggel szemben régóta táplált indulatokat, nemcsak Földeákon, hanem a megye többi településén is, főként Makón, ahol ez a baloldali erők által tudatosan és szisztematikusan gerjesztett ellenszenv 1919. január 30-án a helyi csendőrlaktanya fegyveres megostromlásához és a nagybecskereki csendőrök Makóról, továbbá a községi őrsökről való végleges kiszorításához vezetett. A vármegye területén így az egyetlen érdemben számba vehető rendfenntartó erő a nemzetőrség maradt, amelynek vármegyei parancsnoka, Czirbus István tartalékos főhadnagy a makói szociáldemokrata párt tagja, és az ottani, a tényleges hatalmat már a csendőrök január 30-i kiűzésével megszerző városi munkástanács

bizalmi embere volt. Ha tetszik, a vármegyei nemzetőrség irányítása már jóval azt megelőzően a radikális baloldal kezébe került, mielőtt egyáltalán az országos fordulat március 21-én bekövetkezett volna. Ez még akkor is így volt, ha Czirbust folyamatosan támadások érték, amely 1919. március elsejei hatályú lemondásához vezetett.

Ha szintetizálni szeretnénk a Csanád vármegyei falvak 1918 őszétől kezdődő eseményeit, akkor azokat három kulcsfogalommal írhatjuk le. A november első napjait jellemző erőszakhullámot a „szétesés” fogalmával azonosíthatjuk, amely éppúgy járt a rend felbomlásával, rombolással és megfélemlítéssel, mint az akkori gondolkodást befolyásoló mögöttes szándékokkal, így az elégtételvétellel, az igazságosztással és legfőképpen a zavarosban halászással, a helyzet maximális kihasználásával és a (vagyon)szerzés ösztönös vágyával. A következő napok kulcsfogalma az *alkalmazkodás* volt ahhoz a helyzethez, amelyet a világháborús összeomlás, a budapesti forradalom, valamint a november eleji erőszakhullám együttesen eredményeztek, s amely új status quo-t teremtett a községekben is. Az alkalmazkodási kényszer alól a helyi mikrotársadalmak szereplői közül senki sem mentesülhetett. Abban a többség érdekelt volt, hogy a fenyegetettség megszűnjön és a közbiztonság valamilyen formában – helyi erőből vagy külső segítséggel – mielőbb helyreálljon, de a szerepek újraosztása többnyire akár hosszabb ideig is elhúzódó konfliktusokat generált. Ezek a helyi nemzeti tanácsok működésében éppúgy tetten érhetők voltak, mint a rendvédelmi szervek működésében. A következő hetek pedig már a paraszti *változásigény* erőteljes artikulálódását jelentették: a hazatért katonák és nyomukban az otthon maradó nincstelenek előbb segélyeket, majd mind erőteljesebben földet, magasabb bért, anyagi felemelkedést követeltek, annak a fenyegető erőnek a biztos tudatában, amely az erőszakhullám idején egyszer már megmutatkozott. Az újabb erőszakkitörést magában rejtő radikalizálódás 1919 elejétől ismételten, s mind inkább kézzelfoghatóvá vált, csak míg 1918 őszén nagyobb szerepe volt ebben az ösztönösségnek és a spontaneitásnak, ekkor már a tudatosság vált meghatározó motívummá.

Másként fogalmazva: a reaktivitásról a hangsúly a proaktivitás irányába tolódott el.

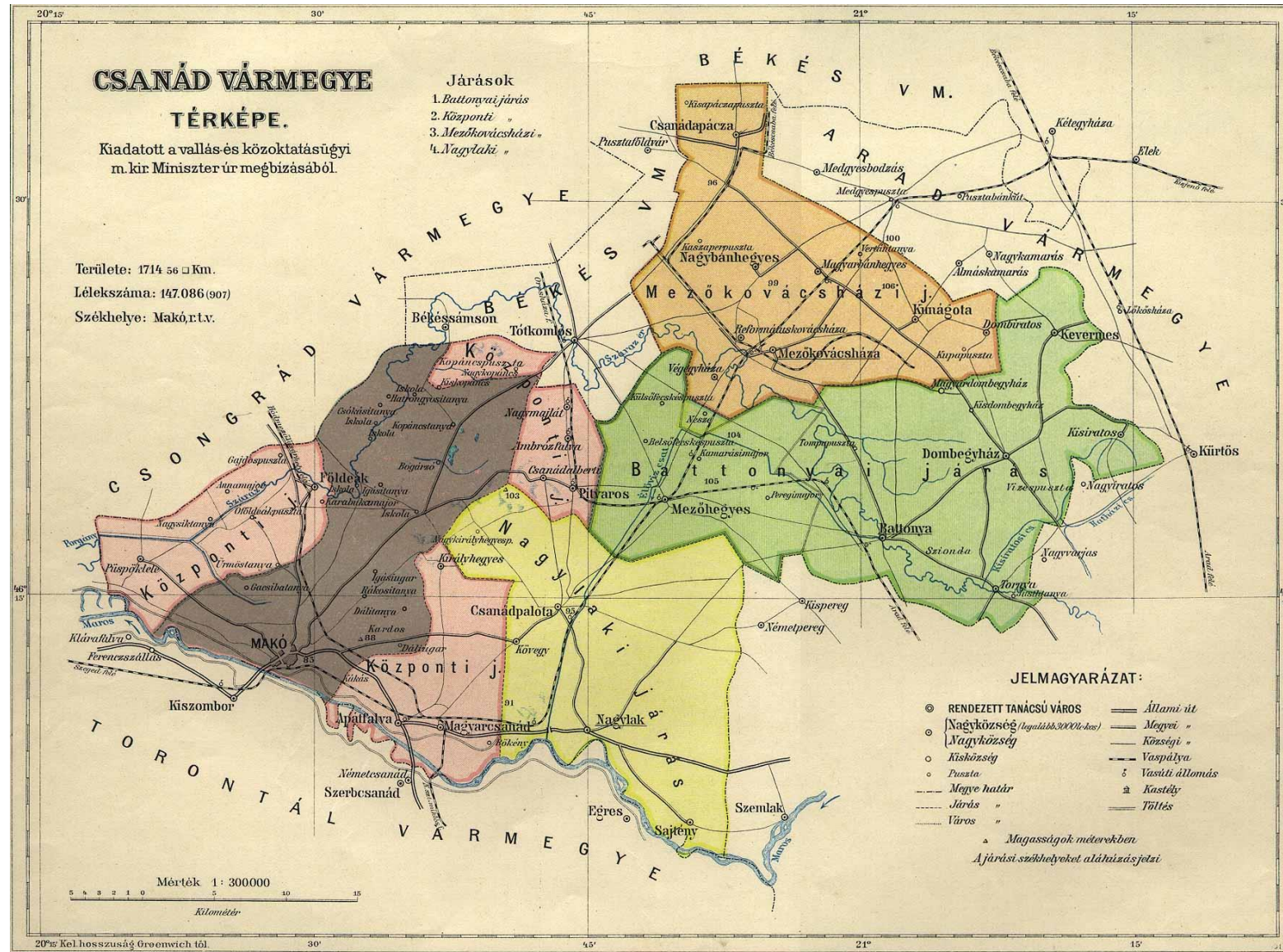
Teljesen helytállónak tekinthető Jászi Oszkár és társai 1918 októberében IV. Károly királyhoz és a monarchia több vezető politikusához eljuttatott, s a magyarországi helyzetről szóló emlékiratának azon állítása, hogy „*a lövészárkok hazatérő népe nem lesz többé az a régi, rövidlátó, alázatos, az önkény előtt meghajló paraszti tömeg. [...] A front megtanította gondolkodni népünket, s fölébresztette öntudatát, s többé nem fogja elviselni a vármegyei pasák és a városi uzsorások uralmát*”.¹⁴²⁸ A látens feszültségek tehát továbbra is ott rejtőztek a falvakban, és bármikor kitörhettek, mint történt ez 1919 januárjában Ambrózfalván vagy Földeákon, de ide sorolhatjuk a munkánkban részletesen nem vizsgált makói eseményeket is. Noha a rend a novemberi erőszakhullámot követően többé-kevésbé minden településen helyreállt, az már nem az, és nem olyan rend volt, mint annak előtte. „*A legteljesebb szabadság érvényesülhetett a falusi életben, nem volt törvény, amely korlátokat, jogelveket állított volna fel, s viszont a dolog természetéből következett, hogy a legműveletlenebb, önkormányzatra legkevésbé alkalmas tömegek túlsúlya érvényesült volna*” – foglalta össze Csanád vármegyei tapasztalatait Tarnay Ivor helyettes alispán.¹⁴²⁹

Egyfajta vákuumhelyzet volt ez, amelyet nem csupán a helyi törésvonalak, hanem az erélytelen kormányzati intézkedések is feszítettek, és amely egyenes irányban vezetett a megyében csak néhány hétre kiterjedő, de a községekben érdemi változásokat vagy erőeltolódást nem hozó tanácsköztársasági időszakhoz. Az pedig már a sors különös fintora, hogy azt a rendet, amely végül is helyrezökkenetette a csanádi falvak felfordult világát, az itteni rövidre szabott proletárdiktatúrát követő 11 hónapos román katona megszállás segítette helyreállítani.

¹⁴²⁸ Jászi, 1969: 27.

¹⁴²⁹ Tarnay, 1919a: 189.

TÉRKÉPEK

Csanád vármegye térképe, 1910.¹⁴³⁰

¹⁴³⁰ ELTE Informatikai Kar, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet. www.lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/csanad.jpg (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Levéltári források

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HL)

IV.74. M. kir. szegedi honvéd törvényszék iratai 1919–1944

Hb.318/1920. Baranyai Árpád őrvezető ügye
Ü.2315/1919. Verbó János csendőrszázados és társai
fegyverhasználatának ügye
Ü.1197/1920. Baranyai Árpád őrvezető és Sánta Antal
katona ügye

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár Gyulai Levéltára (MNL BÉML)

IV.436.b. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának iratai.
Közigazgatási iratok 1872–1950

V.343.b. Csanádapáca nagyközség iratai. A községi előljáróság
közigazgatási iratai 1853–1951

V.358.a. Reformátuskovácsháza nagyközség iratai. Községi
képviselő-testületi iratok 1874–1950

Reformátuskovácsházi képviselő-testület jegyzőkönyve,
1918

*Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltára,
(MNL CSML ML)*

IV.401.a. Csanád vármegye főispánjának iratai. Bizalmas iratok,
1892–1923.

IV.401.b. Csanád vármegye főispánjának iratai. Általános iratok
1877–1923.

IV.408.b. Csanád vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási
iratok, 1872–1923.

IV.408.c. Csanád vármegye alispánjának iratai. Kihágási iratok,
1880–1923

IV.417.b. Csanád Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai.
Általános iratok, 1876–1923. XI. Fegyelmi ügyek

IV.451.b. Csanád–Arad–Torontál k. e. e. vármegye főispánjának iratai. Elnöki iratok, 1924–1950.

IV.451.c. Csanád–Arad–Torontál k. e. e. vármegye főispánjának iratai. Közigazgatási iratok, 1924–1950.

IV.455.b. Csanád–Arad–Torontál k. e. e. vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok, 1924–1950.

IV.463.b. Központi (Makói) járás főszolgabírójának, majd főjegyzőjének iratai. Közigazgatási iratok, 1872–1949.

IV.463.c. Központi (Makói) járás főszolgabírójának, majd főjegyzőjének iratai. Kihágási iratok, 1880–1945.

V.72.c. Makó város tanácsának iratai. Közigazgatási iratok, 1872–1929.

V.102.c. Apátfalva község iratai. Közigazgatási iratok, 1849–1950.

V.103. Csanádalberti község iratai, 1899–1950.

V.104.b. Csanádpalota község iratai. Közigazgatási iratok, 1843–1949.

V.105.b. Földeák község iratai. Közigazgatási iratok, 1853–1949.

V.110.d. Magyarcsanád község iratai. Közigazgatási, 1849–1948.

XV.50. Gyűjtemények. Elterő provenienciájú iratok gyűjteménye

C.01. Nehéz napok. Czirbus István makói nemzetőrparancsnok visszaemlékezése, 1969.

XVI.51. A Makói Munkástanács iratai, 1918–1919.

XVI.201. A Csanád vármegyei nemzetőrség parancsnokságának, 1918–1919.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Szegedi Levéltár (MNL CSML SZL)

VII.2.b. Szegedi Királyi Törvényszék iratai. Büntetőperes iratok, 1915–1944.

B.7164/1920. Tóth Béla (Anocskai András) és társai ügye

B.1150/1922. Boromisza Jenő és társai ügye

XXXIII.1. Állami anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye

876. kötet. Ambrózfalva 1918, halotti anyakönyvi másodpéldány

1092. kötet. Makó 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány

1554. kötet. Pitvaros 1918, halotti anyakönyvi másodpéldány

XXXIII.3. Az MSZMP Csongrád Megyei Archívuma

52. A munkásmozgalom megyei résztvevőinek visszaemlékezései

3.12. Rózsa Ferenc visszaemlékezése, 1969

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

MNL OL, K 46. Tanácsköztársaság Történeti Adatait Gyűjtő Bizottság iratai, 1920–1921.

II.4/g. A Szegedi Ítéltábla területéről érkezett jelentések

II.21. Csanád megyei jelentések

MNL OL, K 803 1918–1919. évi kormányhatóságok táviratgyűjteménye (1918–1919)

3. Budapesten és a vármegyékben működő szervek és magánszemélyek táviratai 1918-1919

15. őe. Csanád vármegye

Irattári források

Csanádapácai Nagyboldogasszony Plébánia Irattára

Historia Domus

Csanádpalotai Nepomuki Szent János Plébánia Irattára

Historia Domus

Kevermesi Kisboldogasszony Plébánia Irattára

Historia Domus

Makói József Attila Gimnázium Könyvtára

Berkeszi István temesvári áll. főreáliskolai igazgató naplója, 1914. június 28. – 1918. október 27.¹⁴³²

Mezőhegyesi Szent György Plébánia Irattára

Historia Domus

¹⁴³² Részleges közlését lásd Berkeszi, 1989.

Sajtóforrások

8 Órai Ujság, 1918–1919
Az Est, 1915, 1918–1919, 1924
Az Ujság, 1918
Békésmegyei közlöny, 1920
Budapest, 1918
Budapesti Hírlap, 1894, 1918
Csanádvármegye Hivatalos Lapja, 1915–1920
Délmagyarország, 1918
Dunántúl, 1917
Egyenlőség, 1916, 1918
Friss Ujság, 1917–1918
Hivatalos Közlöny, 1919
Kecskeméti Lapok, 1918
Központi Értesítő, 1917
Magyarország, 1918–1919
Makói Friss Ujság, 1920
Makói Független Ujság, 1919–1920
Makói Ujság, 1919
Népszava, 1918, 1923
Pesti Hírlap, 1894, 1918
Pesti Napló, 1918, 1939
Pécsi Napló, 1918
Reggeli Hírlap, 1918
Sürgöny, 1864
Szeged, 1923–1924
Szeged és Vidéke, 1918
Szegedi Friss Ujság, 1924
Szegedi Új Nemzedék, 1924
Vásárhelyi Reggel Ujság, 1919
Világ, 1917

Internetes források

Family Search, 2022
Family Search. <https://www.familysearch.org/hu/> (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Nyomtatott források

A Magyar Királyi Csendőrség zsebkönyve, 1918
A M. Kir. Csendőrségi Zsebkönyv szerkesztő bizottsága (szerk. és kiad.): *A Magyar Királyi Csendőrség zsebkönyve 1918*. [Budapest, 1918].

Népszámlálás, 1912

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1912.

Népszámlálás, 1913

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1913.

Az 1912. évi törvények gyűjteménye, 1913

Az 1912. évi törvények gyűjteménye. Budapest, Kiadja a M. Kir. Belügyministerium, 1913.

Az 1918. évi törvények gyűjteménye, 1918

Az 1918. évi törvények gyűjteménye. Budapest, Kiadja a M. Kir. Belügyministerium, 1918.

Az 1919. évi törvények gyűjteménye, 1919

Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Budapest, Kiadja a M. Kir. Belügyministerium, 1919.

A zsidókérdés Magyarországon, 1917

A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. *Huszedik Század*, 1917/július–december. 1–164.

Batthyány, 2017

Gróf Batthyány Tivadar: *Beszámolóm.* Budapest, Athaneum Kiadó, 2017.

Berkeszi, 1989

Marosvári Attila (bev., vál. és jegyz. ellátta): *Katakliizma. Berkeszi István első világháborús naplója. (Temesvár, 1914. június 28. – 1918. október 27.).* Válogatás. Békéscsaba, Új Aurora, 1989.

Berzeviczy, 1921

Berzeviczy Albert: A kommunizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon.* Budapest, Franklin-Társulat, 1921. 749–784.

Böhm, 1923

Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom Proletárdiktatúra Ellenforradalom.* München, Verlag für Kulturpolitik, 1923.

Csanádvármegye közigazgatási bizottságának a megyei bizottsághoz intézett jelentése Csanádvármegye állapotáról 1891. évben, 1892

Csanádvármegye közigazgatási bizottságának a megyei bizottsághoz intézett jelentése Csanádvármegye állapotáról 1891. évben. Makón, Gaál és Gömör Könyvnyomdája, 1892.

Csanádvármegye közigazgatási bizottságának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése Csanádvármegye 1906. évi állapotáról, 1907

Csanádvármegye közigazgatási bizottságának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése Csanádvármegye 1906. évi állapotáról, Makó, Kovács Antal Könyvnyomdája, 1907.

Csanád–Arad–Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, 1928

Csanád–Arad–Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről, Makó, Makói Friss Ujság Könyvnyomdája, 1928.

Demkó-Belánszky, 2018

Demkó-Belánszky Pál [Rokolya Gábor (szerk.)]: *Napló 1911–1937.* Budapest, Közjegyzői Akadémia Kiadó, 2018.

Diósszilágyi, 1982

Diósszilágyi Sámuel: *Vásárhelyi Kálmán emlékezete.* Makó, Makó Város Tanácsa VB. Művelődési Osztálya, 1982.

Garami, 1922

Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok.* Leipzig–Wien, Pegazus kiadás, 1922.

Gellért, 1918

Gellért Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok biteles krónikája.* Budapest, Légrády testvérek kiadása, [1918].

Jászi, 1969

Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* München, Aurora könyvek, 1969.

Juhász Nagy, 1945

Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története (1918. okt. 31. – 1919. márc. 21.).* Budapest, Cserépfalvi, 1945.

Károlyi, 2013

Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2013.

Kozma, 1933

Kozma Miklós: *Az összeomlás*. Budapest, Athenaeum, 1933.

Magyar, 1919

Magyar Lajos: *A magyar forradalom. Élmények a forradalom főhadiszállásán*. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R-társulat, 1919.

Magyarországi Rendeletek Tára, 1918

Magyarországi Rendeletek Tára, 1918. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1918.

Magyarországi Rendeletek Tára, 1919

Magyarországi Rendeletek Tára, 1919. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1919.

Móricz, 1919

Móricz Zsigmond: Népszavazás. *Esztendő*, 1919/1. 5–49.

Passuth, 1966

Passuth László: *Kutatóárok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.

Rubinek, 1912

zsitvabesenyői Rubinek Gyula (szerk.): *Magyarországi gazdacímár. Magyarország, Horvát- és Szlavonországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monografiájával*. Budapest, Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadóvállalata, 1912.

Tarnay, 1919a

[Tarnay Ivor:] A vármegye alispánjának a törvényhatósághoz intézett jelentése a vármegye közállapotainak az 1919-ik év első négy hónapjában. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. május 31., 179–198.

Tarnay, 1919b

Az elnöklő Tarnay Ivor vármegyei főjegyzőnek beszéde az évnegyedes jelentés bemutatása alkalmából. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. június 12., 209–216.

Tarnay, 1919c

[Tarnay Ivor:] A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás ügymenetéről az 1919-ik év öt első hónapjában. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. június 26., 245–256.

Tarnay, 1919d

[Tarnay Ivor:] A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a novemberi forradalom alkalmával az egyes községekben lejátszódott eseményekről. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. július 3. 261–281.

Tormay, 1942

Tormay Cecile: *Bujdosó könyv*. Első kötet. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., [1942.]

Forráskiadványok, forrásközlések

Ember, 1951

Ember Győző (összeáll.): *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

Gaál, 1969

Gaál Endre (szerk. és bev.): *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. A Csongrád megyei munkásmozgalom 1917–1919. augusztus 1.* Szeged, MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága és Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1969.

Hanák, 1988a

Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988. 222–274.

Hornyák, 2021

Hornyák Árpád (a dok. vál., szerk. és a bev. tan. írta): *Szerb iratok a trianoni békeszerződésről. Dokumentumok*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.

MMTVD, 1954

Erényi Tibor – S. Vincze Edit (összeáll.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Második kötet. A magyar munkásmozgalom az imperializmusra való átmenet időszakában 1890–1900.* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1954.

MMTVD, 1956

Gábor Sándorné – Fehér András – Horváth Zoltánné – Milei György (összeáll.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Ötödik kötet. A magyar munkásmozgalom a Nagy Októberi Szocialista forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása, harca a proletárforradalom győzelméért 1917. november 7 – 1919. március 21.* Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1956.

MMTVD, 1969

Mucsi Ferenc – Kende János – Erényi Tibor – S. Vincze Edit (összeáll. és szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Negyedik kötet. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907–1918. Második rész. 1914–1918.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.

Orbán, 2004

Orbán Imre: Egyházi beszámolók az 1918–1919-es forradalmak makói eseményeiről és a város megszállásáról. In: Zombori István (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. Studia Historica*. 7. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2004. 181–206.

Romsics, 1979

Romsics Ignác: A gazdagparaszság és a forradalmak kora. (Két forrás a XX. századi magyar parasztság politikai tudatához). *Történelmi Szemle* 1979/1. 127–144.

Sipos, 1991

Sipos József: Csanád megye közállapotairól – 1919 elején. In: Lengyel András (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1991*. Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992. 115–119.

Szabó–G. Vass, 1968

Szabó Ferenc – G. Vass István (összeáll.): *Békés megye 1918–1919-ben. Válogatott dokumentumok*. Békéscsaba, TIT Békés megyei Történelmi Szakosztálya, 1968.

Szakirodalom

Ablonczy, 2020

Ablonczy Balázs: *Az ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.

Allport, 1999

Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Budapest, Osiris, 1999.

Ambrus, 2014

Ambrus László: A parasztság mint társadalomtörténeti kategória értelmezésének és a paraszti mentalitás kutatásának dilemmái. In: Gyarmati Enikő (szerk.): *PhD-hallgatók II. konferenciája. 2013. május 3*. Eger, Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai, 2014. 24–41.

Baberowski, 2016

Jörg Baberowski: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2016.

Baberowski, 2019

Jörg Baberowski: *Az erőszak terei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2019.

Balla, 2016

Balla Tibor: A katonai alakulatok karhatalmi alkalmazása Magyarországon az első világháború utolsó évében. *Honvédségi Szemle*, 2016/2. 136–144.

Balogh, 2015

Balogh László Levente: Az erőszak laboratóriuma. Az első világháború erőszak-tapasztalatáról. In: Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 49–65.

Bernula, 1969

Bernula Mihály: *Pitvaros rövid története 1816–1969*. [Pitvaros, 1969].

Bernula, 2000

Bernula Mihály: *Pitvarosi krónika. Szubjektív fejezetek a magyarországi szlovákok történetéhez*. [Horpács], Mikszáth Kiadó, [2000].

Bihari, 2008

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. Budapest, Napvilág Könyvkiadó, 2008.

Bihari, 2014

Bihari Péter: *1914. A Nagy Háború száz éve – személyes történetek*. Budapest, Kalligram, 2014.

Bodó, 2022

Bodó Béla: *A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2022.

Bodrogközy, 1929

Bodrogközy Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története (Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig). I. rész*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1929.

Bódy, 2018a

Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 151–194.

Bódy, 2018b

Bódy Zsombor: Gyár és földbirtok a nagy háborúban és az összeomlás. *Századok* 2018/6. 1261–1292.

- Bódy, 2020
Bódi Zsombor: A magyar társadalom az első világháború és Trianon után. *Magyar Tudomány* 2020/6. 761–773.
- Borsányi, 1988
Borsányi György: *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Bödők, 2014
Bödők Gergely: Erőszak, terror, brutalitás. Az első világháború hatása és a terror jelensége. *Rubicon* 2014/4–5. 98–111.
- Bödők, 2015
Bödők Gergely: Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015. 85–108.
- Bödők, 2018
Bödők Gergely: A „munka frontján”. A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátországában. In: Glässer Norbert – Mód László: *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018. 409–419.
- Braudel, 1985
Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- Braudel, 2004
Fernand Braudel: *Franciaország identitása. Második kötet. Az emberek és a dolgok*. Budapest, Helikon Kiadó, 2004.
- Buzinkay, 2016
Buzinkay Géza: Sajtó és/vagy propaganda az első világháború alatt. In: Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 2016. 231–246.
- Canetti, 1991
Elias Canetti: *Tömeg és hatalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991
- Carlyle, 1875
Carlyle Tamás: *A franczia forradalom*. I–III. kötet. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1875.

- Carlyle, 1913
[Thomas] Carlyle: *A francia forradalom története*. I–III. kötet. Budapest, Révai-Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, [1913].
- Csepeli, 2006
Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- Csíki, 2018a
Csíki Tamás: A parasztság „forradalma” 1918-ban. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 129–149.
- Csíki, 2018b
Csíki Tamás: Piac és feketepiac a falusi társadalomban az első világháború idején. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel – Bank – Piac*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, 2018. 283–303.
- Csunderlik, 2022
Csunderlik Péter: *Magyarország „utolsó parasztlázadása” – Historiográfiai és emlékeztetőtörténeti áttekintés*. Kézirat (megjelenés alatt), Budapest, 2022.
- Csűrös, 2017
Csűrös András Jakab: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben*. Kézirat. Doktori disszertáció. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Doktori iskola, 2017.
http://corvina.kre.hu:8080/phd/Csuros_A_Reformatus_egyhazi_el_et_doktori_fuggelekkel.pdf (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)
- Davis, 2001
Natalie Zemon Davis: Az erőszak rítusai. In: Natalie Zemon Davis: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 139–167.
- Demşea, 1993
Dan Demşea: Delegaţi arădeni la Adunarea Naţională de la Alba Iulia. Antecedente biografice ale unor categorii socio-profesionale. In: Pascu Hurezan et al. (coord.) *Ziridava XVIII*. Arad, Muzeului Judeţean Arad, 1993. 271–288. <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=5220-ziridava-studia-archaeologica--18-xviii-1993>
(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Dolmányos, 1976

Dolmányos István: Az 1906. évi földmunkásmozgalmak történetéhez. *Agrártörténeti Szemle* 1976/1–2. 48–74.

Erdész, 1988

Erdész Ádám: Mezőhegyes mozgalmas évei. Az októberi forradalomtól a románok kivonulásáig. In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Tanulmányok és forrásközlések.* Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. 303–333.

Erős, 2015a

Erős Ferenc: Trauma és erőszak – szociálpszichológiai megközelítésben. *Rubicon* 2015/1. 78–89.

Erős, 2015b

Erős Ferenc: Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015. 135–164.

Fancsovits, 1969

Fancsovits György: A polgári demokratikus forradalom sajátosságai Békés megyében. In: Szabó Ferenc (szerk.): *A tanácsköztársaság Békés megyében 1919.* Békéscsaba, Az MSZMP Békés Megyei Bizottsága és a Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1969. 91–112.

Farkas, 1989

Farkas József: „Ne legyen többé se úr, se szolga!” *Az agrárszocialisták eszmévilága.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989.

Fónagy, 2020

Fónagy Zoltán: Kollektív erőszak az 1848-as paraszti mozgalmakban. Tipológiai kísérlet. *Századok* 2020/6. 1165–1186.

Fóris, 2017

Fóris Ákos: Orosz hadifoglyok Magyarországon 1918 végén. In: Krausz Tamás – Katkó Márton Áron – Mészáros Zsófia (szerk.): *Világháború, világforradalom, világbéke.* Budapest, Eötvös Lóránd [sic!] Tudományegyetem Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 57–72.

Friedländer, 1996

Saul Friedländer: *A náci antiszemitizmus. Egy tömegpszichózis története.* Budapest, Uránusz Kiadó, 1996.

G. Vass, 1969

G. Vass István: A két forradalom előzményei. A forradalmi helyzet kialakulása. In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919*. Békéscsaba, Az MSZMP Békés Megyei Bizottsága és a Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1969. 61–90.

G. Vass, 2010

G. Vass István: Nemzetiségi mozgalom a wilsoni eszmék bővületében és a román területszerzési törekvések erőterében. A dél-tiszántúli szlovákok 1918/1919-ben. *Kisebbségkutatás* 2010/2. 211–234.

Gerwarth, 2018

Robert Gerwarth: Harc a Vörös Szörnyeteggel: ellenforradalmi erőszak Közép-Európa vereséget szenvedett államaiban. In: Robert Gerwarth – John Horne (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018. 71–92.

Gerwarth–Horne, 2018a

Robert Gerwarth – John Horne: Paramilitarizmus Európában az első világháború után. In: Robert Gerwarth – John Horne (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018. 13–32.

Gerwarth–Horne, 2018b

Robert Gerwarth – John Horne: A bolsevizmus mint fantazma: félelem a forradalomtól és ellenforradalmi erőszak, 1917–1923. In: Robert Gerwarth – John Horne (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018. 57–70.

Gilicze–Schmidt, 2001

Gilicze János – Schmidt József: *Földeák*. [Budapest], Száz Magyar Falu Könyvesháza Kft., [2001].

Gratz, 1935

Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

Gyáni, 2002

Gyáni Gábor: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In: Gyáni Gábor: *Történetdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 174–182.

Gyáni, 2008

Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. *2000* 2008/6. 19–26.

Gyáni, 2018

Gyáni Gábor: Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak. Fogalmi és historiográfiai vázlat. In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2018. 259–271.

Gyurgyák, 2001

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Hajdu, 1958

Hajdu Tibor: *Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1958.

Hajdu, 1968

Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968.

Hajdu, 1989

Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917–1921*. Budapest, Gondolat, 1989.

Hajdu–Pollmann, 2014

Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.

Hanák, 1988b

Hanák Péter: Az agrárszocialista mozgalom mentalitása és szimbólumai. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. 204–221.

Hankiss, 1983

Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1983.

Hatos, 2018

Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.

Hatos, 2019

Hatos Pál: Az elfeledett „nagy félelem”. A magyar vidék 1918 novemberében. In: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 115–136.

Hatos, 2021a

Hatos Pál: Rend és rendetlenség 1918–1919-ben. *Magyar Rendészet*, 1921/1. 169–202.

Hatos, 2021b

Hatos Pál: *Rosszfiúk világhátrahagyása. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021.

Helfert, 2014

Veronika Helfert: „Unter Anführung eines 13jährigen Mädchens”. Gewalt und Geschlecht in unorganisierten Protestformen in Wien während des Ersten Weltkrieges. In: *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 2014/2. 66–82.

[https://www.rosalux.de/fileadmin/images/Themen/Geschichte/JB_zG_2014_II_Veronika_Helfert .pdf](https://www.rosalux.de/fileadmin/images/Themen/Geschichte/JB_zG_2014_II_Veronika_Helfert.pdf)

(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Heller–Nyekrics, 1996

Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem. II. kötet. A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris Kiadó – 2000, 1996.

Hidas, 1983

Peter I. Hidas: A mezőgazdasági termelés és a parasztság Magyarországon az első világháború idején. *Agrártörténeti Szemle* 1983/1–2. 14–29.

Hobsbawm, 1974

Eric Hobsbawm: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974.

Hobsbawm, 2009a

Eric Hobsbawm: A parasztok és a politika. In: Eric Hobsbawm: *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz*. Budapest, L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2009. 217–241.

Hobsbawm, 2009b

Eric Hobsbawm: Földfoglaló parasztok. In: Eric Hobsbawm: *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz*. Budapest, L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2009. 243–276.

Hofer, 1994

Hofer Tamás: A parasztcsalád morális ökonómiája. *Demográfia*, 1994/3–4. 383–388.

Höhn, 1966

Höhn József: *Felkelés Battonyán 1891-ben*. Battonya, Battonyai Községi Tanács és József Attila Művelődési Otthon, 1966.

Jahr, 2010

Cristoph Jahr: A vereség bűnbakjai. Miért vált a német antiszemitizmus az I. világháborúban egyre radikálisabbá? In: Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010. 171–174.

Jávor, 2000

Jávor Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 601–692.

Johnson, 2000

Paul Johnson: *A modern kor. A huszadik század igazi arca*. Budapest, XX. Század Intézet, 2000.

Kató, 1956

Kató István: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak. *Századok* 1956/3. 394–415.

Kádár–Vági, 2010

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Forradalmak kora: antiszemita pogromok és atrocitások 1918–19-ben*.

http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=145:forradalmak-kora-antiszemita-pogromok-es-atrocitasok-1918-19-ben-&catid=15:tanulmanyok

(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Kelemen, 2014

Kelemen Roland: Sajtószabadság vagy hadiérdek? – Az első világháború dilemmája. *Katonai Jogi és Hادijogi Szemle* 2014/2. 67–107.

Kelemen, 2017

Kelemen Roland: Sajtókorlátozás az első világháborúban. Egy alapjog léte az első világháborús kivételes hatalmi szabályozás árnyékában. *Iustum Aequum Salutare* 2017/4. 113–126.

Kende, 1979

Kende János: *Forradalomról forradalomra. Az 1918–1919-es forradalmak Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1979.

Kende, 1995

Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995.

Kerék, 1939

Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, MEFHOSZ Könyvkiadó, 1939.

Kershaw, 2021

Ian Kershaw: *A pokolba és vissza. Európa 1914–1949.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2021.

Király, 1976

Király István: Az 1891-es agrárszocialista mozgalmak paraszti dokumentumainak kritikai vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 1976/1–2. 16–47.

Király, 1981

Király István: A fejlődés irányzatai az agrárszocialista mozgalmakban. *Békési Élet* 1981/2. 139–151.

Kiss, 1981

Kiss Lajos: *A szegény emberek élete.* I–II. Budapest, Gondolat, 1981.

Klestenitz, 2015

Klestenitz Tibor: A nagy háború propagandája és a magyar sajtó. In *Medias Res* 2015/2. 392–410.

Knézy, 1994

Knézy Judit: Falusi nők a mezőgazdaságban, falusi nők munkája (XVIII. – XIX. század). In: Fehér György (főszerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1992–1994.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1994. 25–38.

Kövér, 2011

Kövér György: *A tiszáeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Budapest, Osiris Kiadó, 2011.

Kukucska, 2018

Ioan Kukucska: Dezvoltarea culturală. In: Albert Zsolt Jakab – Lehel Peti (szerk.): *Slovacii din România.* Cluj–Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2018. 145–185.

http://real.mtak.hu/90826/1/2018_JakabAZs-PetiL_ed_Slovacii_AcademiaEdu.pdf
(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

L. Balogh, 2020

L. Balogh Béni: Erdély megszerzése – Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. In: L. Balogh Béni (szerk. és bev.): *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020. 9–66.

Le Bon, 1913

Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana.* Budapest, Franklin Társulat, 1913.

Lipcsey–Polster–Edvi Illés, 1937

bilkei Lipcsey András – Polster Kálmán – Edvi Illés Béla: *A m. kir. csendőrség szerepe a forradalmakban. Eredeti okmányok alapján. I. A m. kir. csendőrség forradalmasítása 1918. évben és erkölcsi züllesztése 1919. évben.* Miskolc, Standhaft József Könyvnyomdája.

Marco, 2012

Gabriela Adina Marco: Uroş Pătean – un nădlăcan în Parlamentul țării. In: Doru Sinaci – Emil Arbonie (szerk.): *Administrație românească arădeană Studii și comunicări din Banat – Crișana*. Volumul IV. Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2012. 316–325.
https://www.ccja.ro/ccja/monitorul-cultural/studii-si-articole/Administratie%20romaneasca%20aradeana_vol_04.pdf
(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Marco, 2018

Gabriela-Adina Marco: *De la Nădlac la Alba Iulia. Implicarea nădlăcanilor în mișcarea națională românească (1867–1918)*. Arad, Editura Tiparnița, 2018.
<https://digital.bibliotecaarad.ro/files/original/4d1cc3d78cf88b2ae4db2adf75efcfef99db4b5c.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Marco, 2019

Gabriela-Adina Marco: *Nădlac. Elite eclesiastice. Preoți și învățători confesionali ortodocși*. Arad, Editura Tiparnița, 2019.
<https://digital.bibliotecaarad.ro/files/original/d6e36019d80416ef66f56a01ea95a056e21f65f8.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Marjanucz, 2000

Marjanucz László: *Magyarcsanád*. [Budapest], Száz Magyar Falu Könyvesháza Kft., [2000].

Marosvári, 2021

Marosvári Attila: *Vérengzés Apátfalván (1919. június 23–24.) Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején*. Clio Kötetek 6. Budapest, Clio Intézet, 2021.

Marosvári, 2022

Marosvári Attila: Csanád vármegye idegen megszállásának diplomáciai háttere (1918–1919) *Belvedere Meridionale* 2022/1. 105–127.

Martonyi–Rédai–Tamasi, 1970

Martonyi Zoltán – Rédai László – Tamasi Mihály: *Királyhegyes 125 éve (1844–1969). A község településének 125. és a tsz-mozgalom 20. évfordulójára*. [Királyhegyes], 1970.

Mészáros, 1961

Mészáros Károly: Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. *Történelmi Szemle* 1961/4. 442–475.

Mészáros, 1962

Mészáros Károly: Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak 1918–19-ben, a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. In: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán (szerk.): *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. II. kötet. Budapest, A Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, 1962. 493–624.

Mészáros, 1966

Mészáros Károly: *Az ősziírózás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918–1919 (különös figyelemmel Somogyra)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

Mike, 1927

Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle* 1927/7. 624–633.

Miklya, 1962

Miklya Jenő: *Csanádapáca. Adatok a község történetéhez, földrajzához, néprajzához*. Csanádapáca, Csanádapáca Községi Tanács, 1962.

Miller, 2022

Michael L. Miller: *Az elfeledett pogromok, 1918*.
<https://www.szombat.org/tortenelem/az-elfeledett-pogromok-1918>
(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Miskolczi, 2004

Miskolczi Ambrus: Csoportkép történészekkel. Az antiszemitizmus ürügyén? *Aetas* 2004/3–4. 285–311.

Molnár, 2000

Molnár Mária: Társadalmi tagozódás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 484–531.

Molnár, 2020

Molnár László: A nők szerepe a háborús hátszágban Magyarországon, 1914–1918. *Hadtudományi Szemle* 2020/2. 143–154.

Mucsi, 1984

Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* 1984/1–2. 192–202.

Nagy, 1983

Nagy Gyula: Az orosházi parasztok rejtési tudománya. In: Nagy Gyula (szerk.): *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7. Tanulmányok Orosházáról és környékéről*. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1983. 185–201.

Olasz, 2019

Olasz Lajos: Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában. *Belvedere Meridionale* 2019/2. 104–122.

Oltvai, 1960

Oltvai Ferenc: A battonyai zendülők pere. (Az 1891. június 21-i földmunkás felkelés). In: Nagy Gyula (szerk.): *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve*. Orosháza, [Szántó Kovács János Múzeum], 1960. 173 – 224.

Oltvai, 1964

Oltvai Ferenc: A Szántó Kovács János-féle agrárszocialista mozgalom makói és Csanád megyei hatása. *Vásárhelyi Tanulmányok*, 1964. 24–49.

Oltvai, 1966

Oltvai Ferenc: A battonyai zendülés eseményei. In: Takács László (szerk.): *Battonya 1891. Tanulmányok az agrárszocialista zendülés 75. évfordulójának emlékére*. Battonya, Battonya Községi Tanács, 1966. 24–41.

Oltvai, 1969

Oltvai Ferenc: A magyarbánhegyesi munkástanács 1919. március–április. *Levéltári Szemle* 1969/1. 189–204.

Orbán, 2021

Orbán Imre: Az egyházak helyzete Makón az őszirózsás forradalom idején. *Belvedere Meridionale* 2021/2. 5–39.

Ormos, 2005

Ormos Mária: Az antiszemitizmus alakváltozásai a 20. században. In: Paksy Zoltán (szerk.): *Az antiszemitizmus alakváltozásai a 20. században*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2005. 7–17.

Paál, 2019

Paál Vince: Sajtóirányítás és -ellenőrzés Magyarországon a Nagy Háború éveiben. In: Paál Vince: *Tanulmányok a magyar sajtószabadság történetéhez 1867–1944*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2019. 99–108.

Paksy, 2013

Paksy Zoltán: A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs – Budapest, Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2013. 285–297.

Parádi, 2015

Parádi József: A csendőrség magyarországi története. In: Parádi József et al. (szerk.): *Magyar csendőrség-történeti tanulmányok*. Budapest, Magyar Királyi Csendőr Bajtársi Község és Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2015. 161–200.

Pataki, 1998

Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Pelle, 1965

Pelle Ferenc: *A 150 éves Kevermes története*. Kevermes, Kevermes Községi Tanács VB., 1965.

Pelle, 2003

Pelle Ferenc: *Kevermes története*. Békéscsaba, Ipszilon Kiadó és Pedagógiai Szolgáltató Kft., 2003.

Pelle, 1995a

Pelle János: A makói zsinagóga lángjai. *Mozgó Világ* 1995/6. 81–97.

Pelle, 1995b

Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest, Pelikán Kiadó, 1995.

Pelle, 2019

Pelle János: Vérvád és pszichohistória. *Életünk* 2019/3. 30–55.

Petrovics, 1921

Petrovics György: *Az októberi forradalom és az idegen megszállás Makón*. Makó, Kovács Sándor és Társai Könyvnyomdája, 1921.

Pipes, 1997

Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997.

Pölöskei, 1967

Pölöskei Ferenc: Hagyomány és tanulság. *Valóság* 1967/3. 90–95.

Radu, 2018

Alexandru Radu: Alegerile Marii Uniri – noiembrie 1919. Lista completă a parlamentarilor aleși. *Sfera Politicii* 2018/2. 3–29.

http://revistasferapoliticii.ro/sfera/pdf/Sfera_196.pdf

(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Rácz, 2014

Rácz Attila (fel. szerk.): *Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014.

Révész, 2020

Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020.

Romsics, 1989

Romsics Ignác: A parasztság és a forradalmak kora. *Valóság* 1989/6. 14–27.

Romsics, 2018a

Romsics Ignác: A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. In: Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Helikon Kiadó, 2018. 69–248.

Romsics, 2018b

Romsics Ignác: Magyarország 1918–1919-ben. In: Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Helikon Kiadó, 2018. 284–319.

Romsics, 2018c

Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, Helikon Kiadó, 2018.

Rosenberg, 2018

Willam G. Rosenberg: Paramilitáris erőszak az orosz polgárháborúban, 1918–1920. In: Robert Gerwarth – John Horne (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018. 35–56.

Rozsnyai, 2002

Rozsnyai János: Parlamenten kívüli szervezetek. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig*. Makó, [Makó Város Önkormányzata], 2002. 59–78.

Rudé, 1986

George Rudé: *Forradalmárok, zendülők*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.

Sándor, 2015

Sándor András: Háborús traumák az első világháborúban. I. *Első Század* 2015/3. 59–85.

Schama, 2001

Simon Schama: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2001.

Schönwald, 1969

Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

Seres, 1947

Seres József: Földreform Kunágotán. *Válasz* 1947/10. 332–343.

Siklós, 1978

Siklós András: *Magyarország 1918–1919. Események, képek, dokumentumok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon, 1978.

Simon, 1962

Simon Péter: A kiegyezés utáni mezőgazdasági tőkés fejlődés és a századvégi agrárszocialista mozgalmak. In: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán (szerk.): *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. II. kötet. Budapest, A Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, 1962. 107–314.

Sipos, 2009

Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2009.

Sipos, 2009

Sipos Levente: Rudnyánszky Endre. In: Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla (szerk.): *Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*. Eger, Líceum Kiadó, 2009. 177–205.

Suba, 2007

Suba János: A Magyar Királyi Csendőrség létszámának tervezett felemelése 1918-ban. *Rendvédelem-történeti Füzetek* 2007/16. 113–120.

Suba, 2020

Suba János: Magyarország megcsonkítása 1818–1920. (Háború – megszállás – demarkációs vonalak). In: Lengyel Gábor (szerk.): *A Bandholtz-napló. Román megszállás Magyarországon. Harry Hill Bandholtz dandártábornoknak, a Magyarországi Szövetséges Katonai Misszió amerikai*

tagjának feljegyzései 1919–1920 között. Budapest, Fekete Sas Kiadó, 2020. 367–401.

Szabó, 1966a

Szabó Ferenc: A battonyai zendülés gazdasági-társadalmi háttere és mozgalmi előzményei. In: Takács László (szerk.): *Battonya 1891. Tanulmányok az agrárszocialista zendülés 75. évfordulójának emlékére.* Battonya, Battonya Községi Tanács, 1966. 7–23.

Szabó, 1966b

Szabó Ferenc: Újabb adatok az 1891. évi viharsarki agrárszocialista szervezkedések kiterjedéséről. (Csanádapáca, Magyarbánhegyes és Mezőkovácsháza környékének földmunkássága 1891. május-júniusban). *Békési Élet* 1966/3. 3–15.

Szabó, 1986

Szabó Ferenc: A viharsarki agrárszocialista mozgalom előzményei. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Agrárszocializmus Magyarországon. Az 1981. május 5–6-án Orosházán tartott tudományos ülészek előadásai és hozzászólásai.* Békéscsaba – Orosháza, Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986. 65–74.

Szabó, 1991

Szabó Ferenc: A tradicionális paraszti társadalomszemlélet és az ipari munkásmozgalom elemeinek ötvöződése a Viharsarokban a XIX-XX. század fordulóján. In: *Ermann Gyula (szerk.): Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31.* Gyula, [Békés Megyei Levéltár], 1991. 20–31.

Szabó, 1993

Szabó Ferenc: Az első világháború hatása a népi életszemléletre. In: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. I.* Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai társaság – Sciptrum Kft., 1993. 339–346.

Szabó, 2006

Szabó Á. Töhötöm: Morális elvek az erdélyi falu gazdálkodásában. *Tabula* 2006/2. 187–211.

Szeberényi, 1929

Szeberényi Lajos Zsigmond: *Parasztok a világháború után.* Békéscsaba, Szerző sajtója, 1929.

Szemere, 1963

Szemere Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.

Szenti, 2008

Szenti Tibor: *Paraszttvallomások. Gazdák emlékezései Hódmezővásárhelyről.* Budapest, Századvég Kiadó, 2008.

Szijártó, 2021

Szijártó M. István: *A történelem diskurzus. Bevezetés a 20 századi történetírás történetébe és elméletébe.* Budapest, Ráció Kiadó, 2021.

Szilágyi, 1970

Szilágyi Károly: *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Csanád megyében (1918–1919).* Doktori értekezés. [Szeged], [1970].
http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3375/1/1970_szilagyi_karoly.pdf
(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Szilágyi, 2000

Szilágyi Miklós: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 693–759.

Szincsök, 1996

Szincsök György: A két világháború kora legfontosabb történései (1914–1945). In: Szincsök György (szerk.): *Tótkomlós története és néprajza 1. Tótkomlós története.* A település alapításának 250. évfordulója tiszteletére. Tótkomlós, Tótkomlós Város Önkormányzata, 1996. 189–209.

Szuda, 2017

Szuda Krisztina: A magyarországi szlovákok helyzete az I. világháború utáni időszakban. In: Krausz Tamás – Katkó Márton Áron – Mészáros Zsófia (szerk.): *Világháború, világforradalom, világbéke.* Budapest, Eötvös Lóránd [sic!] Tudományegyetem Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 118–137.

Szvetelszky, 2010

Szvetelszky Zsuzsanna: *A pletyka pszichológiája.* Doktori (PhD) értekezés. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pszichológiai Doktori Iskola, 2010.
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15274/szvetelszky-zsuzsanna-phd-2011.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Takács, 1926

Takács József: *A földmunkásmozgalom története. Harminc esztendő.* Budapest, A Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége, 1926.

Takács, 1969

Takács László: Battonya a tanácsköztársaság idején. In: Szabó Ferenc (szerk.): *A tanácsköztársaság Békés megyében 1919.* Békéscsaba, Az

MSZMP Békés Megyei Bizottsága és a Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1969. 283–301.

Takács, 1986

Takács László: Az 1891. évi battonyai mozgalom jellemző vonásai. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Agrárszocializmus Magyarországon. Az 1981. május 5–6-án Orosházán tartott tudományos ülészek előadásai és hozzászólásai.* Békéscsaba – Orosháza, Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986. 105–108.

Takács, 2022

Takács Róbert: *Egy szerencsés képviselő – politikusportré a Monarchia végnapjaiból.*

<http://elsovh.hu/egy-szerencses-kepviselo-politikusportre-a-monarchia-vegnapjaibol/> (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Tamasi, 1969

Tamasi Mihály: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság. In: Tamasi Mihály (szerk.): *Makó az első felszabadult magyar város.* [Makó–Budapest], Makó Városi Tanács – Kossuth Könyvkiadó, 1969. 50–102.

Tárkány Szűcs, 2003

Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.

Tarnay, 1929

Tarnay Ivor: Makó városa a háború alatt. In: Barna János (szerk.): *Makó és Csanád–Torontál vármegyei községek.* Budapest, A Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala, 1929. 13–96.

Tomka, 2018

Tomka Béla: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* 2018/3. 170–185.

Tomori, 1935

Tomori Viola: *A parasztság szemléletének alakulása. A parasztság szemléletének és eszméltégi fokának lélektani vizsgálata.* Szeged, Prometheus Nyomda, 1935.

Tomori, 1938

Tomori Viola: A magyar parasztság lélektana. *Társadalomtudomány* 1938/1–3. 28–39.

Tóth, 2002

Tóth Ferenc: Könyvkultúra. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig.* Makó, Makó Város Önkormányzata, 2002. 447–474.

Tóth, 2004

Tóth István: A magyarországi szlovákok politikai és politikai jellegű szerveződései 1900–1948. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve* 4. Budapest, Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2004. 27–48.

Turbucz, 2011

Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2011.

Turbucz, 2012

Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. *Kommentár* 2012/5. 51–64.

Turnowsky, 1915

Turnowsky Sándor: A háborús idők tömeglélektana. In: Turnowsky Sándor: *Három tanulmány a háborúról*. Budapest, Franklin-Társulat, 1915. 22–39.

Ungváry, 2020

Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.

Urbancsok, 2018

Urbancsok Zsolt: Makói zsidó polgársors. Szemere (Schwarz) Manó élete és tevékenysége. In: Csengeriné Szabó Éva – Forgó Géza – Nagy Gábor – Szikszai Zsuzsanna (szerk.): *A Makói József Attila Múzeum évkönyve II*. Makó, József Attila Múzeum, 2018. 147–165.

Vanko, 2010

Juraj Dušan Vanko: Ľudovít Augustín Boor (30. august 1855 – 5. marec 1924) *Dejiny* 1/2010. 167–174.

http://dejiny.unipo.sk/PDF/Dejiny_1_2010.pdf

(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Vanko, 2012

Gheorghe Dušan Vanko: Ľudovít Boor și Ivan Bujna – personalități ale slovacilor evanghelici din România în secolul XX. *Revista Bistriței*, 2012. 264–276. <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=157-revista-bistritei> (Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Vági, 2017

Vági Zoltán: *Antiszemita erőszakhullámok Magyarországon 1848–1948*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=373&itemId=218&tmpl=dataviz&Itemid=218

(Utolsó letöltés: 2022. október 1.)

Varga, 1999

Varga Lajos: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999. 17–47.

Varga, 2004

Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

Veszprémy, 2021

Veszprémy László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021.

Völgyesi, 2016

Völgyesi Zoltán: *Harctértől a háttérig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest, L' Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 2016.

Vörös, 2018a

Vörös Boldizsár: „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején. In: Vörös Boldizsár: *Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 117–127.

Vörös, 2018b

Vörös Boldizsár: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. In: Vörös Boldizsár: *Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 275–300.

Wiegrefe, 2010

Klaus Wiegrefe: Menetelés a barbárságba. In: Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010. 15–22.

Zalai, 2017

Zalai Katalin: A nők „baljós” térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916. A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2017. 229–264.

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

1. „A rémuralom készséges szolgálja kívánt lenni”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)

Magyar Endre Lénárd

2. Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)

Kóródi Máté

3. Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből

Végső István

4. A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.)

Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában

Kovács Szabolcs

5. Iratok Bárdossy László népbíróági peréhez

Tangl Balázs

6. Vérengzés Apátfalván (1919. június 23–24.)

Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején

Marosvári Attila

7. „Ezeknek ki kell kerülni a nemzet vérkeringéséből”

A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása (1938–1944)

Bajcsi Ildikó

8. „A kommunizmuság nagyobb tért nem tudott hódítani”

A Tanácsköztársaság története Kárpátalján

Kosztjó Gyula

9. Erőszak és hatalomátrendezés Csanád vármegye falvaiban

(1918. november – 1919. január)

Marosvári Attila

MAROSVÁRI ATTILA

történész, levéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltár

Marosvári Attila történész – korabeli iratok alapján – feltárja az 1918. november eleji erőszakhullám Csanád vármegyei történéseit, azonosítja az erőszak kitöréséhez vezető feszültséggócokat, az elkövetőket és az áldozatokat, meghatározza azokat a motívumokat, amelyek az erőszakos cselekmények mögött meghúzódhattak, illetve bemutatja azokat az állami és helyi intézkedéseket, amelyek az erőszakhullám megfékezését célozták.

A szerző szerint az őszi őrzság forradalommal párhuzamosan zajló vidéki erőszakhullám az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlására reflektáló, hirtelen kirobbanó, alapvetően spontán jellegű, reaktív motívumokból (ösztönösség, ál- és rémhírek, úrellenesség, antiszemitizmus, igazságtétel) táplálkozó eseménysorként értelmezhető, amelynek háttérében kezdettől megjelentek azok a proaktív motívumok is (földéhség, bérkövetelések, nemzetiségi törekvések), amelyek 1918–1919 fordulóján már egyértelműen tematizálták a falvak lakóinak gondolkodását.

A Csanád vármegyét érintő források mélyreható elemzése révén a szerző számos megállapítás tesz, amelyek nemcsak árnyalják, de nem egy esetben teljesen új megvilágításba helyezik a történeti kutatás 1918. őszi vidéki eseményekről alkotott képét.

